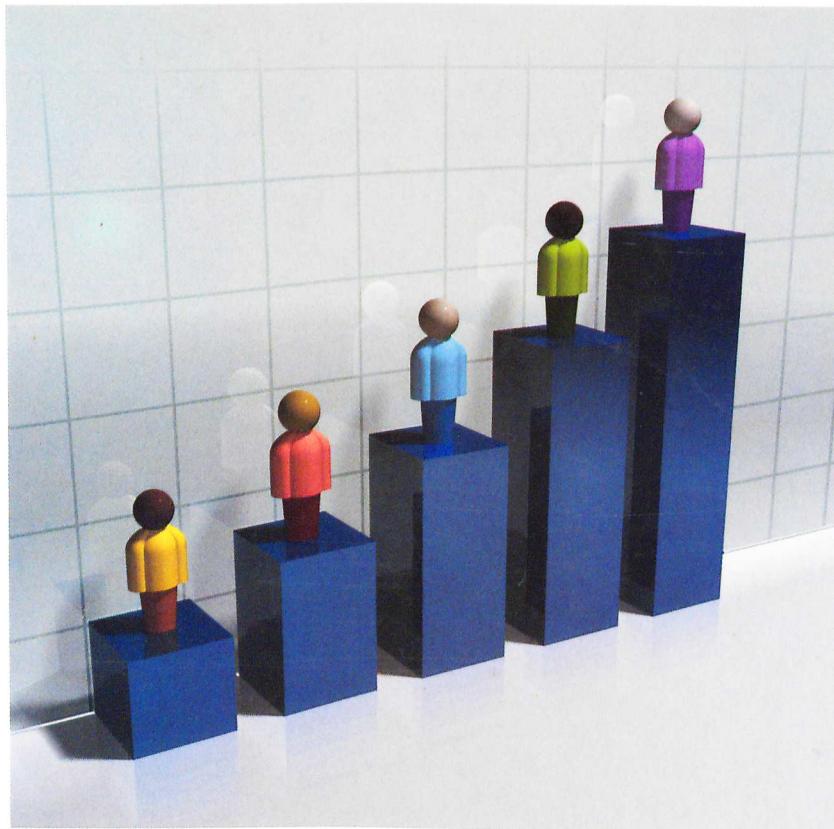

Sociologie
Antropologie

Traian Rotariu

STUDII DEMOGRAFICE

Collegium

POLIROM

Collegium. Sociologie. Antropologie – serie coordonată de Lazăr Vlăsceanu și Liviu Chelcea și inițiată de Elisabeta Stănciulescu.

Traian Rotariu este șeful catedrei de sociologie din cadrul Facultății de Sociologie și Asistență Socială a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj, specialist în probleme de metodologia cercetării sociologice, statistică socială și demografie. Este coordonatorul seriei *Studia Censualia Transsilvanica*, în cadrul căreia au apărut până în prezent 15 volume cu date ale recensământelor efectuate pe teritoriul transilvan între 1850 și 1941. Este directorul Centrului de Studiere a Populației, din cadrul universității clujene, calitate în care a inițiat și conduce prima revistă românească cu caracter interdisciplinar dedicat problemelor populației (*Romanian Journal of Population Studies*), a cărei apariție datează din 2007. La Editura Polirom a mai publicat: *Ancheta sociologică și sondajul de opinie. Teorie și practică* (coautor, împreună cu Petru Iluț, 1997, 2006), *Metode statistice aplicate în științele sociale* (coord., 1999, 2006), *Demografie și sociologia populației. Fenomene demografice* (2003) și *Demografie și sociologia populației. Structuri și procese demografice* (2009).

© 2010 by Editura POLIROM

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;
P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

ROTARIU, TRAIAN

Studii demografice / Traian Rotariu. – Iași : Polirom, 2010

ISBN 978-973-46-1701-2

31
R.82

Traian Rotariu

**STUDII
DEMOGRAFICE**

Fh9 311

SECTIA IMPRUMUT

POLIROM
2010

Cuprins

<i>Introducere</i>	7
--------------------------	---

Partea I **Chestiuni generale**

1. De la Malthus la Weber. Controlul nașterilor și raționalitatea societăților moderne	25
2. Malthus, malthusianism	32
3. „A doua tranziție demografică” – o analiză critică a conceptului	43
3.1. Accepțiunea clasică a noțiunii de „tranziție demografică”	43
3.2. „A doua tranziție demografică”	53
4. Câteva remarci critice asupra teoriilor culturaliste privitoare la fertilitate, cu referire specială la situația României	62
5. Îmbătrânirea demografică și unele efecte sociale ale acesteia	78
6. Riscuri demografice	95
6.1. Riscul suprapopulației	98
6.2. Riscul subfertilității	100
6.3. Riscul îmbătrânirii populației	104

Partea a II-a **Studii asupra populației Transilvaniei**

1. Aspecte demografice în Transilvania la începutul secolului XX	113
1.1. Precizări preliminare	113
1.2. Aria de cuprindere și structurile populației	114
1.3. Indicatori demografici	117
1.4. Variația ratei de natalitate în Transilvania	120
Anexe	124
2. Câteva aspecte privind mișcarea populației Transilvaniei în primul deceniu al secolului XX	128
2.1. Privire generală asupra demografiei Transilvaniei	129
2.2. Natalitatea și nuptialitatea	132
2.3. Mortalitatea	136
2.4. Mișcarea populației	139
Anexe	143
3. Evoluția populației și a rețelei de localități în Transilvania în perioada 1880-1910	147
Anexă	164
4. Structura etnică a Transilvaniei la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, în conformitate cu datele recensămintelor din epocă	165
4.1. Date generale	166
4.2. Structura etnică de ansamblu și la nivelul județelor actuale	167
4.3. Structura etnică a aşezărilor din Transilvania	173

5. Evoluția structurilor etnice și confesionale din Transilvania, 1850-2002	190
5.1. Evoluția populației totale	191
5.2. Evoluția principalelor grupuri etnice	194
5.3. Schimbarea structurii etnice a Transilvaniei	200
5.4. Structura confesională a Transilvaniei	201
5.5. Despre românii rămași în afara granițelor țării după Marea Unire	201
6. Structura confesională a Transilvaniei, după datele recensământelor dintre 1850 și 2002	203
6.1. Zona „Ardeal”	207
6.2. Zona „Banat”	208
6.3. Zona „Crișana”	209
6.4. Zona „Maramureș”	210

Partea a III-a

Cercetări asupra unor aspecte demografice recente din România

1. Starea demografică a României în context european. Posibile politici demografice și consecințele lor	215
1.1. Starea demografică actuală	215
1.2. Politici demografice	224
2. Asupra unor aspecte ale migrației interne recente din România	233
2.1. Câteva chestiuni metodologice	233
2.2. Aspecte teoretice	238
2.3. Evoluția migrației totale interne și schimbările de populație între mediul rural și cel urban	240
2.4. Migrația interregională, pe baza datelor de recensământ	247
2.5. Migrația interregională, pe baza schimbărilor anuale de domiciliu	252
Anexe	261
3. Fertilitate conjugală și extraconjugală în România ultimilor ani	264
3.1. Precizări preliminare	264
3.2. Intensitatea și evoluția fenomenului nașterilor extraconjugați în România	266
3.3. Câteva date contextuale despre nașterile din anul 2007, în România	267
3.4. Caracteristici individuale ale persoanelor care participă la nașterile extramaritale	271
4. Comportamentul fertil și sistemul de valori familiale	280
4.1. Copilul – a-l dori și a-l avea	280
4.2. Familia și coabitarea	286
4.3. Relațiile dintre soți	288
4.4. Părinți și copii	292
4.5. Concluzii	296
5. Câteva aspecte ale homogamiei în România, evidențiate prin analiza datelor referitoare la căsătoriile încheiate în anii 2006-2008	297
5.1. Homogamia etnică	299
5.2. Homogamia de vîrstă	303
5.3. Homogamia educațională	312
6. O privire succintă asupra divorțialității în România și a contribuției acesteia la constituirea familiilor monoparentale	318
6.1. Considerații generale	318
6.2. Divorțialitatea în România și în alte țări europene	322
6.3. Detalii privind divorțurile din anul 2007	327

Introducere

Volumul de față cuprinde o parte dintre studiile pe care le-am realizat, în ultimele două decenii, pe teme de demografie, studii ce prezintă unele idei și date despre care îmi place să cred că rămân, în bună măsură, valabile (ideile) și folositoare (informațiile). Repunerea lor în circulație se justifică prin aceea că majoritatea textelor au apărut în reviste sau culegeri cu o destul de slabă circulație, chiar și în rândul celor care ar fi în cea mai mare măsură interesați de aceste chestiuni. Desigur că, în mai multe privințe, concepția autorului s-a modificat de-a lungul timpului și, de asemenea, unele date vehiculate pot părea depășite. Dar, chiar dacă mi-am schimbat anumite idei, acest lucru nu s-a produs de o manieră radicală, iar datele rămân ca o imagine creionată de mine, aşa cum m-am priceput, a unei situații demografice existente cu mai mult sau mai puțin timp în urmă.

După cum se poate ușor observa, volumul este structurat în trei părți. Prima include materiale cu un conținut mai general, discutând probleme teoretice sau făcând trimiteri la momente din istoria demografiei, prilej cu care îmi expun, de fapt, poziția în legătură cu unele aspecte esențiale ale disciplinei și ale activității demografilor. A doua secțiune conține materiale care ar putea fi încadrate, dacă expresia nu e prea pretențioasă, în domeniul demografiei istorice, în sensul că se referă la momente din istoria populației Transilvaniei începând cu mijlocul secolului al XIX-lea. În fine, ultimul grup de materiale este dedicat unor fenomene și procese demografice recente, având ca punct de referință populația României ultimelor decenii. Doresc să mai precizez că nu am intervenit în textul original decât pentru a îndrepta unele greșeli accidentale de exprimare sau pentru a elimina, într-un loc sau două, un fragment care se repeta în alt text, marcând această lipsă prin semnul [...]. De asemenea, am uniformizat formula trimititerilor bibliografice și am plasat lista lucrărilor la sfârșitul volumului, și nu după fiecare articol în parte.

Aș dori să profit de prilejul apariției acestui volum – lucru pentru care rămân profund recunosător Editurii Polirom – spre a dezvolta puțin textul introductiv cu câteva considerații ce pot fi plasate pe cel puțin două dimensiuni. Una ar fi cea legată de biografia mea „demografică”, considerând util să prezint câteva dintre împrejurările care au făcut posibilă apariția studiilor adunate aici, ca și a altora de aceeași factură. Cealaltă, dezvoltată ceva mai amplu, este cea prin care doresc să rezum concluziile de bază ale materialelor sau să aduc unele precizări și detalieri acelor idei și constatări care, acum, la lectura ansamblului materialului, mi se par a fi insuficient de bine prezentate.

Primul aspect consider că merită abordat, cel puțin din punctul meu de vedere, pentru a răspunde unor posibile întrebări privind statutul oarecum ambiguu pe care-l am: de demograf între sociologi sau de sociolog între demografi. Firește că prin ceea ce am făcut de la început și prin pregătirea doctorală m-am considerat întotdeauna membru al branșei sociologilor. Preocupările demografice au venit ceva mai târziu și au fost

stimulate de două circumstanțe ce mi-au fost deosebit de favorabile în carieră: participarea la cercetările zonale multidisciplinare inițiate și conduse de profesorul Ioan Aluaș, desfășurate de la finele anilor '60 până la începutul anilor '90, în cadrul cărora – fiind, la început, persoana din colectiv care stăpânea cel mai bine lucrul cu cifre – mi-a revenit sarcina construirii fundalului demografic al zonelor cercetate, activitate care s-a prelungit apoi prin una didactică, fiindcă – nu-mi mai amintesc prin ce miracol – a fost introdus, pe la începutul anilor '80, în curriculum, un curs de demografie studenților de la Filosofie care optau pentru specializarea sociologie.

Astfel, am lucrat în cadrul mai multor proiecte pe partea legată de populație, fără să mă limitez totuși la aceste aspecte, strângând multe date, inclusiv din trecut, și învățând să realizez analize demografice și proiectări de populație. Mai ales această din urmă contribuție era aşteptată de beneficiari, pentru că mișcarea populației viitoare a unităților studiate constituia o bază pentru deciziile privind amenajarea teritoriului. Prin activitatea didactică am ajuns și la abordarea unor probleme teoretice sau, în orice caz, de altă natură decât cele cu care mă întâlneam zilnic în proiecte. Din păcate, pe vremea aceea bibliografia era puțină, iar accesul la date statistice extrem de dificil. Norocul a fost că, pe de o parte, în 1974 a avut loc Conferința mondială asupra populației la București, eveniment ce a deschis interesul autorităților pentru acest gen de probleme și în acea atmosferă favorabilă au apărut câteva lucrări fundamentale ale lui Vladimir Trebici, în special *Mica enciclopedie de demografie* (1975) și *Demografia* (1979), și ale Tânărului său discipol de atunci, colegul Vasile Ghețău, mai ales *Perspective demografice* (1979) – din care am învățat să realizez proiectări ale populației. Pe de altă parte, am făcut cunoștință și am legat o strânsă prietenie cu câțiva colegi sociologi mai tineri, care au petrecut un stagiu de pregătire la CEDOR, un centru al Națiunilor Unite specializat pe problemele populației și care a funcționat în anii '70 în București. Dintre aceștia, nu pot să nu-i amintesc pe Alin Teodorescu și pe Călin Anastasiu, în bibliotecile cărora am dat peste lucrări multiple la CEDOR și, mai ales, peste manualele ONU privind studierea populației, care mi-au folosit enorm și pe care le mai păstrează și le mai folosesc uneori și azi.

Primele studii demografice publicate în acea epocă de debut poartă, evident, pecetea modestei mele pregătiri în domeniu; nu le-am inclus în lucrarea de față pentru simplul motiv că nu mai prezintă un interes evident, iar nu din cauza eventualelor stângăci și, cu atât mai puțin, vreunui tribut plătit ideologiei dominante, adică din cauza vreunor idei sau de citate din documentele partidului. Ba chiar îmi amintesc de un episod hazliu legat, cred, de primul meu text propriu-zis demografic destinat publicării (mai scrisesem anterior despre migrație, dar din perspectivă strict sociologică). Pregătisem un text despre fertilitate, cu ocazia unei conferințe organizate de filiala clujeană a Centrului de Cercetări pentru Problemele Tineretului, sub egida comitetului județean al UTC. Mă temeam de cenzură deoarece textul meu era o pledoarie insistentă pentru ca tinerii să fie în mai mare măsură sprijiniți de către stat, dat fiind că, demonstram eu cu cifre statistice, ei sunt cei care poartă povara reproducerei populației (la vremea respectivă nașterile fiind mai timpurii decât azi, revineau o proporție foarte mare mamelor sub 30 de ani). Spre surpriza mea, obiecția cenzorului local nu a fost față de ideile susținute, ci față de folosirea cuvântului „fertilitate” în titlul lucrării, considerat a fi destinat utilizării doar în cazul reproducerii animalelor!

Tot în același an, 1983, am mai susținut o comunicare la Congresul European de Sociologie Rurală de la Budapesta, despre evoluția populației Munților Apuseni. Eram într-o fază avansată a cercetării acestei zone, care a durat vreo patru ani, dar care, din păcate, nu s-a materializat cu un text final care să reflecte eforturile complexe de cercetare și chiar

rezultatele mai importante obținute de echipă. Interesul principal al studiului meu era în legătură cu dinamica procesului de populare și apoi de depopulare a arealului montan în cauză. Pe scurt, am încercat să reconstituie populația zonei pe altitudini, identificând inclusiv momentele la care oamenii au întemeiat diferitele așezări aflate la înălțime. Au mai urmat, până la finele deceniului nouă, două studii publicate în *Viitorul Social*, dintre care ultimul, din 1987, a fost de fapt o analiză proiectivă sub diferite ipoteze de fertilitate.

Lucrul la documentația pentru Munții Apuseni a constituit un prilej și o incitare la a mă apropiea de aspectele ținând de trecutul demografic al diferitelor zone din România. Am fost prins destul de repede în acest joc al reconstituirii populației la momente de timp trecute, pe areale mai mari sau mai mici, prin identificarea localităților în trecut, prin descoperirea momentelor în care s-au întemeiat sau au dispărut unele așezări și, mai ales, prin interesul care a rămas mereu prezent și care se traduce într-o întrebare simplă, dar rămasă aproape întotdeauna fără un răspuns satisfăcător: „De ce, pe o numită suprafață, suntem atâtă cât suntem și nu mai mulți sau mai puțini ?”.

Am continuat și după 1989 această muncă de reconstituire a populației anumitor zone din Transilvania, însă, pe măsura schimbării condițiilor sociale, n-am mai găsit beneficiari interesați și capabili să finanțeze acest gen de activități. Au apărut în schimb, alte posibilități de finanțare a cercetărilor, de care am profitat și am pus pe picioare un program mai amplu, care s-a materializat odată cu publicarea datelor statistice din trecut, pentru întreg teritoriul Transilvaniei. Dar la aceste cheстиuni o să mă refer atunci când voi da explicațiile necesare vizavi de texte din secțiunea a doua a cărții.

În paralel, am continuat să predau demografia studenților ce-și pregătesc licența în Sociologie la universitatea clujeană. Rodul documentării pentru aceste cursuri, dar și al altor tipuri de cercetări pe probleme demografice a fost tratatul de *Demografie și sociologia populației*, apărut la Polirom în două volume, unul în 2003 și al doilea în 2009. Totul a devenit posibil după ce am reușit treptat să am acces la literatura mondială în domeniu și asta grație călătoriilor în Occident, mai rare în anii '90 și mai dese în ultimul deceniu, dar și accesului tot mai facil, prin intermediul Internetului, la literatura de specialitate și, nu fără importanță, la informația statistică indispensabilă demografului. În ultimii ani, am primit sprijinul câtorva colegi mai tineri, alături de care am pus pe picioare un Centru de Studiere a Populației în cadrul Universității „Babeș-Bolyai” și am scos o revistă de specialitate, *Romanian Journal of Population Studies*, revistă care a intrat deja, acum în 2010, în al patrulea an de viață.

Pomenind despre Centru și revistă, m-am întors de fapt la punctul de plecare, cel în care puneam problema felului în care demografia interacționează cu sociologia și cu alte discipline. Personal cred că, dincolo de aspectele sale tehnice, care există și sunt foarte bine conturate, studiul populației este mai mult decât demografie, în sensul acesta restrictiv al termenului, și de aceea m-am străduit să adun, în Centru și în jurul revistei, un colectiv format din oameni de diferite specialități. Din aceleași considerente, revista nu conține în titlu termenul „demografie”. Recunosc că, în acest fel, am adoptat un model mai răspândit în Statele Unite decât în Europa: acolo studiul populației este privit în această perspectivă multidisciplinară, iar instituțional disciplina demografie se regăsește adesea în departamentele de sociologie. Pe scurt deci, cred că pot fi foarte bine și sociolog și demograf, nu doar sociolog-demograf.

În plus față de toate acestea, mai cred că pentru a înțelege bine atât problemele sociologice, cât și cele demografice actuale este nevoie să cunoaștem trecutul și evoluția societății la care ne referim, adică istoria acesteia, dar nu cea evenimentială, ci aceea a

faptelor „grele”, care sunt legate de esența vieții oamenilor, între care aspecte precum hrana, locuirea, igiena și practicile medicale, educația și ocupațiile etc. – toate având influență asupra numărului de locuitori – dețin locul central, așa cum ne-a arătat cu atâtă strălucire Fernand Braudel. Cred, aşadar, că sunt un sociolog specializat în bună măsură pe probleme demografice, un cercetător care nu ignoră nici trecutul și nici prezentul, așa cum ne sunt înfățișate aceste două fețe ale aceluiași întreg de ansamblul disciplinelor socioumane, incluzând aici și reflecțiile filosofice, uneori atât de pătrunzătoare și de fine.

Revenind la conținutul volumului de față, voi începe cu câteva precizări și discuții legate de temele tratate în prima secțiune. Aceasta se deschide cu un eseu – nici n-ăs putea să-l numesc studiu – elaborat la începutul anilor '90 și inspirat de atmosfera din catedra noastră din acea vreme, dominată de „spiritul weberian” indus de profesorul Aluaș, atmosferă care s-a „încălzit” în perioada pregătirii unui simpozion internațional, manifestare despre care cred că rămâne până azi, prin participarea selectă internațională, cea mai importantă realizare a catedrei pe acest plan. Reuniunea a fost dedicată marelui sociolog german, cu ocazia împlinirii a 130 de ani de la naștere, și s-a ținut în toamna anului 1994, din păcate după plecarea dintre noi a celui care a inițiat-o și, în bună măsură, a organizat-o.

Acest scurt material, care nici măcar în structura sa nu este foarte bine construit, conține, de fapt, mai multe întrebări decât răspunsuri și arătă, într-un fel, starea de derulă în care ne găseam după ieșirea din comunism, modul în care cei mai mulți dintre noi căutam repere și ancore teoretice. El ridică o serie de probleme despre care astăzi, chiar dacă le percep ceva mai clar, nu pot să spun că, pentru mine, ar fi rezolvate sau lămurite. Două dintre acestea sunt de foarte mare generalitate și tocmai din cauza acestei naturi a lor nu ne putem aștepta, din principiu, ca ele să fie lămurite, rămânând, în fapt, probleme ale dezbatării filosofice, întrucât empiric sunt indecidabile. E vorba de problema progresului social și apoi – ca o componentă sau dimensiune a acesteia – de problema raționalizării vieții sociale. În ceea ce mă privește, ca poziție de principiu, ader la ambele idei, desigur cu multe nuanțe și specificări, pe care nu le voi dezvolta aici. Vreau să precizez doar că sunt adept al ideii progresului nu numai în domeniul economic, ci și în planul valorilor, inclusiv al celor morale. De asemenea, cred că raționalizarea societăților moderne, despre care a vorbit Max Weber, este un proces real, el petrecându-se atât în plan economic (al producției bunurilor), cât și în cel al organizării sociale (administrația, birocrația) și chiar al credințelor și ideologiilor („desfărmecarea” lumii).

Redactând atunci acest material, n-am făcut-o ca să lămuresc asemenea chestiuni generale; interesul meu imediat a fost legat de câteva aspecte demografice care pot interveni într-o asemenea discuție, fie ca argumente pentru tezele generale, fie ca „beneficiare” ale unei opțiuni pe aceste mari planuri. În primul rând, am vrut să subliniez faptul că *acceptând teza weberiană a raționalizării putem aduce în sprijinul ei argumente demografice*. Controlul conștient al nașterilor, propovăduit de Malthus (cu folosirea de mijloace limitate și necesar doar pentru anumite clase sociale), reprezintă unul dintre factorii care pot fi invocați, cu cea mai mare temeinicie, ca argument pentru raționalitate. Societatea modernă desfarmecă procreația, în sensul cel mai clar al termenului folosit de Weber. Omul își raționalizează comportamentul procreativ, în sensul că elimină semnificația mistică a acestuia și *îi dă o coerență în raport cu celelalte aspecte ale vieții*.

În al doilea rând, punând problema raționalității comportamentului procreativ și înținând seama că raționalitatea este specifică agenților, deci că la nivel societal vorbim mai degrabă în termeni metaforici de raționalitate sau, în cel mai bun caz, de un ansamblu de comportamente individuale raționale, și postulând că în modernitate

(contemporaneitate) aceste comportamente individuale devin raționale, înseamnă acceptarea faptului că ele erau, anterior, iraționale (sau arăționale). Dacă e aşa, atunci apare, ca de altfel și în cazul „spiritului capitalist” al lui Weber, o nouă problemă, și anume aceea a descrierii modului și a explicării mecanismului trecerii dintr-o stare în alta. Pe scurt, întrebarea pusă în articolul meu și căreia nici azi nu pot să-i dau un răspuns este dacă putem considera comportamentul procreativ al indivizilor ce au trăit în societățile tradiționale ca unul arățional și pe cel de azi ca rațional sau dacă nu cumva suntem victimele unei iluzii culturale și, în fapt, nu există nicio ruptură aici, oamenii reacționând mereu rațional la niște condiții generale, care ele însese s-au modificat.

Răspunsul la această întrebare nu are numai o miză „locală”, legată doar de problema pusă în discuție – natalitatea –, ci este cu o bătaie mult mai lungă. Dacă acceptăm că se produce o trecere de la o stare arățională la una rațională, atunci nu numai că trebuie explicat mecanismul schimbării, dar mi se pare evident că în centrul acestuia trebuie să stea o serie de modificări culturale, lucru care s-ar potrivi destul de bine cu celelalte elemente ale paradigmiei weberiene a desfermecării lumii. În ceea ce mă privește, sunt reticent la astfel de determinisme; fără a adopta concepția marxistă în rigiditatea ei, consider totuși că elementele „vietii materiale”, ca să folosesc limbajul marxist, și mai ales ceea ce astăzi numim constrângeri structurale sau instituționale sunt aspectele care trebuie căutate, în primă instanță, pentru a explica felul în care se comportă oamenii. În același timp, aşa cum chiar Weber a arătat și cum o demonstrează în multe lucrări Raymond Boudon, raționalitatea nu trebuie judecată la modul absolut – ea este o raționalitate a contextului în care acționează oamenii. Astă înseamnă că pentru un observator exterior apare ca irațional un comportament care, judecat în contextul său, poate fi acceptat ca rațional. De aceea nici acum nu-mi este ușor să cred, cum nu-mi era nici în momentul scrierii eseului pomenit, că persoanele care trăiau în societățile premoderne aveau un comportament irațional, de pildă în sensul că ar fi născut mai mulți copii decât aveau interesul.

Cel de al doilea text este un comentariu asupra aspectelor demografice cuprinse în *Eseul* lui Malthus. Este un text preluat din primul volum al tratatului meu de *Demografie și sociologia populației*, inclus acolo oarecum artificial, căci, chiar dacă i-am dat o formă (inclusiv titlul) care să-l apropie de un text de manual, cu informații și considerații despre autor și lucrare, până la urmă se vede că reprezintă un fel de singularitate a cărții, întrucât niciun alt moment din istoria demografiei nu mai apare atât de amplu tratat în carte. Adevărul este că în perioada aceea reușisem să mă lămuresc asupra unor chestiuni ce apar în textul lui Malthus și care „m-au bântuit” multă vreme, nefiindu-mi clar cum să le înțeleg. Vreau să mai spun că atitudinea mea finală critică față de *componenta demografică* (subliniez mereu că este vorba despre latura demografică, întrucât cartea lui Malthus mai are cel puțin o componentă economică și una, s-o numim, de reformă socială, aceasta din urmă fiind probabil cea mai importantă) vine după ce ani la rândul, predând demografia înainte de 1989, cum spuneam, am pledat, cu toate riscurile, ca un apărător¹

1. Nu doresc prin asta să mă erijeze în disident din perioada vechiului regim; este evident că nu am fost. Vreau doar să spun că se putea trăi decent și atunci, din punct de vedere intelectual, cu anumite costuri și riscuri, chiar și de către o persoană care avea locul de muncă într-o catedră de Filosofie și preda studenților în Filosofie. Desigur că asta depindea și de contextul concret, iar eu am avut norocul să lucrez într-un mediu tolerant, în care se discutau cu toată seriozitatea mari probleme ale lumii contemporane și unde nu era criticată publicarea de editoriale în gazeta locală sau în revistele de cultură. Așa am putut evita multe lucruri neplăcute, inclusiv acela de a cita vreodată, în ceea ce am publicat, vreo lucrare sau teză a „conducătorului iubit”.

al lui Malthus – atât de hulit de marxism ! –, scoțând în evidență meritele sale în cîmpul demografic.

Materialul meu, dincolo de o serie de contribuții și precizări de detaliu, lămurește, îmi place să cred, două chestiuni fundamentale. Prima este aceea a diferenței de esență dintre cele două „legi”, sub formă de progresie, pe care își sprijină Malthus întreaga construcție teoretică. A doua vizează contradicția logică care subminează soluția „iluministă” a pastorului englez, anume aceea prin care recomandă celor care nu au mijloace de subzistență să evite nașterile prin celibat sau amânarea căsătoriei.

În ceea ce privește progresiile, am arătat că prima dintre teze, cea referitoare la progresia geometrică, este o propoziție tautologică, demonstrabilă în mod formal-matematic, provenind din supozitia că o populație se înmulțește de o manieră constantă. Teza este echivalentă cu propoziția matematică următoare : „O mulțime care se înmulțește proporțional cu numărul elementelor sale va spori în progresie geometrică (după o curbă exponentială)”. Într-o astfel de situație se află orice populație care-și menține constantă fertilitatea (și mortalitatea). Prin urmare, *aici nu e nimic de verificat empiric* și din această cauză apar ca derizorii încercările prin care Malthus vrea să susțină respectiva lege, atunci când spune că populația „tinde” să se înmulțească astfel, dacă nu intervin diferite obstacole care s-o împiedice. E vorba în această lege, evident, de *capacitatea de înmulțire a populației* (care este presupusă constantă – singura supozitie empirică), capacitate calculabilă în condiții abstracte, ideale și care se materializează, în condiții reale, specifice de viață, printr-un anumit quantum al acestui potențial.

Ceea ce greșește Malthus, cred eu, este faptul că inversează ordinea lucrurilor. El se străduiește tot timpul să demonstreze că populația *tinde* să se înmulțească după această lege, dar că apar obstacole care împiedică acest lucru, obstacole pe care încearcă să le teoreteze și să le descrie detaliat pentru unele populații concrete la care se referă. În realitate, trebuie demonstrat (și înțeles) de ce, la un moment dat și în condițiile date, o populație se înmulțește atât cât o face și nu mai mult sau mai puțin.

A doua lege-progresie, cea care spune că resursele (alimentare, în special) cresc în progresie aritmetică, este de cu totul altă natură, fiind, de fapt, o generalizare empirică a unor tendințe probabil observate în timpul vietii sale și bazate pe câteva considerente economice privind rentabilitatea pământului și dezvoltarea tehniciilor agricole. Ea nu poate fi luată decât ceea ce este și în niciun caz nu poate fi inclusă în fundamentele unei construcții teoretice. Așa cum s-a văzut, ulterior apariției *Eseului* lui Malthus am avut de-a face cu două secole de accelerat progres tehnic în zona civilizației occidentale, unde creșterea populației n-a mai ținut pasul cu această dezvoltare, așa cum în secolele anterioare au fost multe perioade de stagnare și de puternică presiune demografică, atunci când populația nu era decimată de epidemii extinse.

Revenind la cealaltă contradicție descoperită în lucrarea lui Malthus, voi aminti doar că acesta pledează pentru un fel de educație care ar trebui să li se facă celor săraci, ca să devină conștiienți de situația în care se află și să nu mai aducă pe lume (atâtia) copii. Este vorba aici de un fel de discurs iluminist, cum spuneam, de înțeles pentru alt tip de intelectual format în secolul al XVIII-lea, dar greu de înțeles pentru un economist de talia lui Malthus. Contradicția se manifestă pe două planuri. O dată, el crede a fi descoperit „principiul” populației, ceea ce presupune că e vorba de o lege cu caracter universal, căreia i se supune toată lumea și, în aceste condiții, recomandarea lui ar semăna mai curând cu o indicație de genul „când te arunci de pe fereastră, vezi să o ie-

în sus și nu în jos, căci acolo dai de o suprafață tare și vei muri". Al doilea plan este cel al paradigmei explicative ; în multe locuri din lucrare iese în evidență formația sa economică, caracterizată, după cum se știe, prin recurgerea la modele individualist-raționaliste de explicare a fenomenelor studiate. Or, în standardele acestei paradigmă, a recomanda cuiva să nu aibă copii are aceeași valoare cu a recomanda unui comerciant să-și vândă marfa sub prețul de achiziție.

Următoarele texte din prima parte se referă la o chestiune despre care am scris în mai multe materiale ; cele două articole alese și reproduse aici sunt cele rezumă practic toate ideile mele despre conceptul de „a doua tranziție demografică” și fundamentalul său culturalist. În plus, felul cum sunt prezentate lucrurile în cadrul lor mi se pare destul de clar și lămuritor pentru a nu mai fi nevoie să adaug multe elemente. În ciuda repetării ideilor respective într-o serie de comunicări și publicații, inclusiv în volumul al doilea al tratatului de *Demografie și sociologia populației*, am constatat că mai există încă neînțelegeri asupra poziției mele. Pentru a înlătura orice ambiguitate, îmi permit, chiar cu riscul de a mă repeta, să fac următoarele precizări.

1. Nu neg schimbările petrecute, începând din anii '60, în plan demografic, în planul relațiilor dintre sexe, în cel al relațiilor familiale și gospodărești, în stilul de viață și în concepțiile oamenilor, schimbări care, în bună măsură, creionează ceea ce se numește uneori stilul de viață postmodern ; mai mult de zece asemenea schimbări sunt enumerate în primul din cele două texte incluse în acest volum.
2. Nu neg că multe din aceste schimbări își au originea în zona culturală nord-vestică a continentului european, țările scandinave, mai ales, fiind promotoare ale acestora.
3. Dar ceea ce am încercat să demonstreze este că *aceste tendințe nu sunt neapărat congruente*, adică, mai simplu spus, că unele dintre schimbări pot să se producă independent de altele ; în principal – lucru ce mă interesează ca demograf – am arătat că *trecerea la nivelul de fertilitate foarte scăzută nu este legată obligatoriu de celelalte schimbări*, nici măcar de cele care aparțin câmpului demografic, cum ar fi înmulțirea divorțurilor, scăderea nupțialității, înmulțirea nașterilor extramaritale sau a familiilor monoparentale etc.
4. De asemenea, am încercat să arăt că astfel de schimbări, acolo unde se produc, pot să apară fără a vorbi de adoptarea unui sistem de valori postmoderne ; este, de pildă, cazul nașterilor extramaritale de la noi, care s-au înmulțit după 1990, dar populația care le generează este caracterizată mai curând de un stil de viață premodern decât postmodern.
5. Apoi, nu cred în determinisme rigide, fie că sunt bazate pe factori materiali sau culturali. Cred în capacitatea oamenilor de a reacționa, rațional, la condițiile în care trăiesc și de a-și ajusta comportamentele, inclusiv cele demografice, la aceste condiții. Mai mult, schimbările culturale, modificarea sistemelor fundamentale de valori se realizează în timp, într-un ritm lent și din acest motiv – ca și din altele – influența lor asupra comportamentelor este aproape imposibil de probat.
6. În fine, susțin că sintagma de „a doua tranziție demografică” este o „găselniță” care a făcut carieră, dar este complet inadecvată. Așa cum arăt în texte, nu e vorba nici de *tranzitie*, căci acest cuvânt are totuși un sens clar, desemnând o trecere de la ceva la altceva (iar acest altceva lipsește din aşa-zisa teorie), și nici de *tranzitie demografică*, deoarece schimbările care au fost incorporate treptat, pentru a face demonstrația mai convingătoare, ies, de fapt, din câmpul fenomenelor demografice.

Al cincilea articol din prima parte se referă și el la o chestiune pe care am tratat-o destul de frecvent în ultimii ani, îmbătrânirea demografică – și chiar într-o formă mai largă, tot în volumul al doilea al tratatului menționat –, fapt care, de asemenea, mă scutește de alte comentarii și-mi reduce intervenția de aici la câteva sublinieri. În esență, *poziția mea a fost și rămâne aceea de a încerca să dedramatizez procesul de îmbătrânire a populației și consecințele sale sociale.*

Unul din punctele de sprijin ale acestei poziții este constituit de critica pe care am întreprins-o, de mai multe ori, vizavi de analogia organism-societate. Metafora organismului este veche în sociologie și a fost folosită nu numai de curențul de la care și trage numele – organicismul, teoretizat de H. Spencer –, ci și în cadrul altor mari paradigmă, cum ar fi cea funcționalistă. Având evidente valențe în explicarea unor chestiuni concrete din societate, analogia nu trebuie dusă totuși prea departe și extinsă la toate aspectele sociale, căci se ajunge la concluzii absurde pentru înțelegerea realității sociale și periculoase pentru acțiunea socială. Un astfel de exemplu este cel al procesului de care discut în acest articol – îmbătrânirea –, proces ce are o cu totul altă semnificație decât cea prin care numele său ne trimite la organismele vii. Îmbătrânirea unui organism înseamnă intrarea lui în ultima fază a vieții, cea în care funcțiile sale vitale se diminuează, capacitatea de a dezvolta activități – de muncă, în cazul omului – se reduce, iar nevoile de îngrijire cresc. Îmbătrânirea demografică nu înseamnă apropierea unei societăți de momentul dispariției sale, nu înseamnă incapacitate de dezvoltare, de inovare și deci de progres tehnic, economic sau de altă natură. Pe scurt, în afara faptului că o societate mai îmbătrânită conține o proporție (și, eventual, un număr) mai mare de persoane vârstnice (după o definiție bazată pe un „arbitrар social” a acestei categorii), nimic nu leagă îmbătrânirea populației de îmbătrânirea organismului uman.

Al doilea punct se bazează pe ideea, deja sugerată, că limitele bătrâneții nu derivă cu necesitate din vreo caracteristică demografică, conceptual acesta de bătrânețe fiind un construct social, ca multe altele, arbitrar în sensul că adoptarea la un moment dat a unei soluții (de pildă, limita de 60 sau de 65 de ani) nu poate fi susținută cu argumente logice irefutabile, fiind mai curând un reflex al practicii sociale, al raportului de forțe între diferite categorii de persoane, care încearcă să-și impună interesele. Pe de altă parte, există procese reale care generază o deplasare în sus a limitei de vârstă de la care o persoană devine încadrabilă în categoria vârstnicilor, care țin, în principal, de ameliorarea stării de sănătate și de schimbarea conținutului muncii (în sensul diminuării importanței componentei fizice a acestieia), odată cu trecerea la societatea postindustrială.

Pe un alt plan, am încercat să arăt că, pentru perioada următoarei jumătăți de secol, îmbătrânirea populației țării noastre – și nu numai – este practic un fenomen ineluctabil, întrucât populația care va depăși limita de 65 de ani în acest timp este deja născută și ea cuprinde generații mari, apărute după război și după 1966, generații care, mai ales cele recente, au cunoscut o mortalitate infantilă redusă și deci vor intra cu efective importante în grupa vârstnică. O redresare spectaculoasă a fertilității care să răstoarne proporțiile populației de diferite vârste este puțin probabilă și nici nu este dezirabilă pe termen scurt, din punct de vedere economic, întrucât unui efectiv mare de vârstnici i s-ar alătura un efectiv mare de copii, ambele categorii trebuind întreținute. Una dintre lecțiile pe care demografii trebuie să le predea concetătenilor lor, în speță decidenților, este aceea că *niciun efect demografic deja produs nu mai poate fi înlăturat*. Deficitul de nașteri de două decenii nu poate fi remediat prin nașteri suplimentare în anii următori; acest gol în piramida vârstei va rămâne aproape un secol, iar o eventuală redresare temporară nu

va face decât să adauge o „umflătură” piramidei, adică tot o neregularitate, cu consecințele sale specifice.

Așadar, îmbătrânirea demografică trebuie acceptată ca atare, mai ales că ea are ca origine mai îndepărtată una dintre marile cuceriri ale omenirii, unul dintre puținele fenomene vizavi de care nu ne sfîm să facem judecăți de valoare: prelungirea vieții omului și în primul rând acordarea dreptului la viață unei imense multimi de copii, care în vechile condiții n-ar fi ajuns la vîrstă dobândirii conștiinței de sine. Ceea ce are de făcut societatea este să găsească soluții la problemele sociale care pot însoțî acest proces de îmbătrânire. Sunt evident probleme noi, dar mereu au fost probleme pe care demografia unui popor le-a pus spre rezolvare. Să reamintim că acum în România se nasc puțin peste 200.000 de copii anual și trec de vîrstă de 65 de ani sub 200.000 de persoane; în anii 1967 și 1968 numărul născuților a fost de peste 520.000, iar în alți ani, mai aproape de „normal”, am avut, până în 1990, mereu 300.000-400.000 de nașteri. Acum se cere rezolvată problema asigurării celor necesare vîrstnicilor, iar atunci trebuiau hrăniți, îmbrăcați, îngrijiți medical și educați copiii și tinerii proveniți din generații mult mai numeroase decât cele actuale. Apoi, problemele de azi ale sistemului de pensii și ale celui de sănătate nu sunt generate de demografia țării; ele sunt probleme socioeconomice cronicizate în cei 20 de ani care au trecut de la schimbarea de regim, timp în care societatea noastră nu a găsit o cale eficientă de tranziție la un alt sistem economic și social.

Apropiat ca tematică de materialul discutat este și cel dedicat „riscurilor” demografice, ultimul din prima secțiune a culegerii. A fost, într-un fel, un material pe o temă prestabilită – cea a riscurilor de diferite genuri –, el fiindu-mi solicitat de coordonatorul volumului respectiv, profesorul Sorocovschi de la Facultatea de Geografie a universității clujene. Așa cum se poate constata din text, pledoaria mea s-a centrat pe ideea scoaterii demograficului de sub imperiul sintagmei de risc, atât de des utilizată în diverse domenii, inclusiv în sociologie, îndeosebi după apariția unei celebre cărți a lui Ulrich Beck. Argumentele mele sunt destul de clare și ele se leagă evident și de problematica îmbătrânirii, problematică ce pare a fi luat locul în dezbaterea publică celei privind suprapopularea, despre care cei mai în vîrstă își amintesc cât de mult a îngrozit omenirea, în anii 1960-1980, prin scrisori conținând predicții apocaliptice.

Materialele din a doua secțiune a lucrării pot fi considerate absolut opuse ca stil și formă celor despre care am vorbit până acum. Sunt adunate aici șase studii care se referă la fenomene și structuri demografice din Transilvania, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea și până la al Doilea Război Mondial, acoperind deci aproximativ un secol. Diferența imediat sesizabilă față de studiile precedente constă, pe de o parte, în caracterul extrem de bogat în cifre al acestor materiale și, pe de alta, în caracterul aproape complet descriptiv al textelor. Simplu spus, am prelucrat, cu diferite ocazii, date generale din înregistrările statistice oficiale și le-am publicat, într-o formă inteligeabilă pentru cititorul de azi, fără a recurge la prea multe încercări explicative.

Studiile, scrise cu diverse ocazii și la momente diferite de timp, sunt toate legate de un program de cercetare, început în prima parte a anilor '90 și care s-a încheiat recent, program realizat de un mic colectiv pe care am reușit să-l mobilizez în acest scop. Este vorba de un proiect de publicare a datelor recensămîntelor efectuate de diferite administrații pe teritoriul Transilvaniei, program care s-a materializat până la urmă în apariția a 15 tomuri masive cu date statistice referitoare la zece recensămînte și la evenimentele demografice din primul deceniu al secolului XX. Îmi face o deosebită plăcere să

enumăr și cu această ocazie respectivele publicații, mai cu seamă pentru că acum enumerarea va fi completă și, de asemenea, să-i amintesc pe cei mai fideli colaboratorii ai mei, Elemér Mezei și Maria Semeniuc, fără de răbdarea și priceperea căror n-aș fi realizat un asemenea volum de muncă, precum și pe Cornelia Mureșan și Iulian Pah, care au lucrat partea de informatică a câte unui volum la începutul programului. Volumele au apărut mai întâi la Editura Staff, din București, prin bunăvoiețea colegului Alin Teodorescu¹, deținătorul acesteia, și apoi la Editura Presa Universitară Clujeană (PUC), pe baza fondurilor obținute din diverse granturi.

Iată, în ordinea cronologică a momentelor de referință, aceste publicații, cu editura și anul apariției în paranteză :

- Recensământul din 1850 (Staff, 1996 și PUC, 2004, pentru ediția a II-a) ;
- Recensământul din 1857 (Staff, 1997, două ediții) ;
- Recensământul din 1869 (PUC, 2008) ;
- Recensământul din 1880 (Staff, 1997) ;
- Recensământul din 1890 și Recensământul țiganilor din 1893 (PUC, 2010, sub tipar) ;
- Recensământul agricol din 1895, vol. I și vol. II (PUC, 2004) ;
- Recensământul din 1900, vol. I (Staff, 1999) și vol. II (PUC, 2006) ;
- Recensământul din 1910, vol. I (Staff, 1999) și vol. II (PUC, 2006) ;
- Mișcarea naturală a populației între 1901-1910, vol. I și II (PUC, 2005) ;
- Recensământul din 1930 (PUC, 2010, pregătit pentru tipar) ;
- Recensământul din 1941 (PUC, 2002).

Se înțelege că textelete cuprinse în volumul de față (la realizarea unora au contribuit și colegii amintiți) exploatează informațiile din aceste publicații – sunt, dacă vrei, un produs derivat al lor –, dar o fac, cum spuneam, numai la un nivel superficial, de prezentare și ilustrare a situațiilor, mai degrabă decât de analize aprofundate. Este și motivul pentru care abundă tabelele, unele destul de mari. Am considerat necesară o astfel de etapă în exploatarea datelor și drept folositoare includerea materialelor în acest volum, pentru că aceste analize prezintă cititorului foarte multe informații sintetice, pe care nu le găsește direct în volumele publicate. De asemenea, sunt și câteva analize mai detaliate, îndeosebi în articolul despre fertilitate (primul) și în cel despre structura rețelei de localități (al treilea).

În felul acesta, lucrările cuprinse aici oferă o imagine de ansamblu exactă a evoluției etnice și confesionale a Transilvaniei în perioada acoperită de înregistrările cenzitare, aceste două dimensiuni fiind practic o constantă a tuturor publicațiilor originale, cu mențiunea că pentru etnie situația evolutivă este mai puțin clară, întrucât în perioada

---

1. Pomenind de Alin Teodorescu, trebuie neapărat să adaug faptul el a avut o inițiativă similară, chiar mai ambicioasă decât a mea, întrucât se referea la culegerea informațiilor pentru toate așezările din România, nu doar din Transilvania, cum am lucrat noi. A și început lucrul la această întreprindere, însă, în momentul acela, înainte de 1990, mijloacele electornice de prelucrare și stocare a informațiilor foarte ample, presupuse de un astfel de proiect, nu erau la îndemâna noastră. După schimbarea regimului, el s-a orientat spre alte genuri de activități, iar eu am rămas cantonat în demografia Transilvaniei, astfel că proiectul comun, la care ajunsesem la un moment dat, de a reface informația pentru toate localitățile țării, nu a mai fost realizat. Acest episod explică și faptul că primele volume le-am tipărit la el, unele gratuit, precum și faptul că, aflându-se un timp la conducerea Fundației Soros din România, ne-a sprijinit, prin câteva granturi anuale, în această activitate.

dualismului – la recensămintele dintre 1869 și 1910 – s-a înregistrat numai limba maternă, nu și naționalitatea. Tendințele arată clar procesul de maghiarizare a populației după instituirea dualismului și indică faptul că „victimele” au fost mai ales minoritățile care se regăseau mai frecvent în populația urbană. De asemenea, sunt evidențiate și schimbările de după unirea Transilvaniei cu România și, într-o mai mică măsură, schimbările din zona nordică după Dictatul de la Viena.

În plus, am reușit să fac o analiză a deosebirilor zonale după fertilitate, pentru perioada în care a debutat tranziția acestui fenomen la noi, primul deceniu din secolul XX, arătând că, într-adevăr, chiar pe teritoriul restrâns al fostului Principat se regăsesc diferențe în stadiul la care se află fertilitatea în acea perioadă. În sfârșit, doresc să mai spun că, prin identificarea minuțioasă a tuturor localităților transilvane la diferite momente de recensământ, mi-am putut satisface și curiozitatea evaluării populației românești rămase în afara țării după Marea Unire. Pe baza datelor recensământului din 1910, am evaluat acest volum demografic la cel mult 30.000 de persoane (cu limba maternă română). Evident că materialele strânse aici mai sunt importante și pentru faptul că indică direcții de analiză pe care se poate merge, plecând de la volumele publicate anterior.

Ultima secțiune a cărții cuprinde și ea șase studii, la fel ca și celelalte două, dedicate, cum o arată și genericul sub care sunt cuprinse, unor fenomene demografice recente. Primul text este un fel de bilanț al situației demografice a României la aproximativ un deceniu după schimbarea de regim și a constituit baza unei comunicări la o întunire importantă a asociației noastre de profil de atunci, Asociația Sociologilor din România. Pe lângă analiza tendințelor demografice majore ale anilor 1900, despre care nu o să mai pomenesc aici nimic, materialul conține și câteva pagini în care se discută chestiunea politicilor demografice, mai întâi într-o formulare abstract-teoretică și apoi, mai concret, în raport cu situația țării. Chiar dacă nu au intervenit schimbări majore în privința ideilor expuse atunci, m-aș mai opri totuși puțin asupra câtorva detaliilor care mi se pare că trebuie sublimiate.

Plecând de la ideea fundamentală că o acțiune se definește, în ultimă instanță, prin obiectivul ei (și nu prin consecințe), am susținut și susțin că elemente de politică demografică sunt acele *decizii care sunt luate sau pot fi luate și au o finalitate explicită în cîmpul demografic*. Conform acestei idei, se vor deosebi politiciile sociale, cum ar fi de pildă cele de sprijinire a familiilor cu copii mici, de cele demografice; acestea din urmă ar presupune un stimulent material la naștere și o alocație pentru creșterea copiilor, cu scopul de a spori/mejine natalitatea la un anumit nivel și nu pentru a repara inechități sociale între cei care fac și cei care nu fac copii. Desigur că, în realitate, o măsură de genul celor pomenite aici poate avea ambele obiective; nu este exclus ca decidentul să ascundă o măsură de politică demografică sub haina uneia de politică socială sau economică. De asemenea, o măsură cu explicită țintă demografică poate să nu-și atingă țelul. Cu toate aceste complicații, continuu să cred că nu trebuie incluse în rândul politicilor demografice acele măsuri care nu vizează, în fapt, acest domeniu, rămnând ca cercetătorul să descifreze intențiile, mai ales cele nemărturisite, ale decidentului.

În al doilea rând, mai cred că dintre toate țintele acestor politici, fertilitatea rămâne fenomenul demografic primordial, în jurul schimbării comportamentului procreativ învărtindu-se aproape toate măsurile de acest gen. Aș nuanța puțin cele spuse în material vizavi de migrație și aș introduce în discuție și cele două fenomene legate de constituirea și dizolvarea familiei, nupțialitatea și divorțialitatea. Spuneam atunci că emigrarea nu

749 311

poate fi asumată explicit de cineva ca element de politică, un astfel de act fiind contrar menirii statului de a-și proteja și apăra cetățenii. Observam că imigrația, deși a avut perioade de mare înflorire pentru multe țări occidentale, contribuind din plin la evoluția demografică a acestora, n-a fost practic niciodată asumată ca act cu scop demografic (fiind evidențiate mai degrabă obiectivele economice, suplimentarea forței de muncă sau motivele umanitare), dar că nu ar fi exclus ca lucrurile să se schimbe, din cauza deficitului cronic de nașteri în majoritatea țărilor dezvoltate, care sunt și ţintă de imigrare.

Nu știu în ce măsură vreun guvern a recunoscut până acum un astfel de scop pentru reglementările privitoare la imigrație, dar este cert că din acel moment, în cadrul literaturii demografice, problema adoptării unor astfel de măsuri este foarte prezentă, ea regăsindu-se, de regulă, atunci când se folosește sintagma de „migrație de înlocuire”. Chiar dacă cele mai importante materiale de analiză scot în evidență consecințele extreme pe care o migrație de înlocuire le-ar avea în cazul când se dorește compensarea lipsei de nașterilor (deci a golorilor din piramida vârstelor) pentru populații care au cunoscut o lungă perioadă de fertilitate foarte scăzută (cum este acum și cazul României), consecințe legate, în special, de înlocuirea autohtonilor cu imigranți de alte etnii și rase și care sunt considerate indezirabile sau foarte greu de acceptat de opinia publică, rămâne totuși undeva în subsidiar ideea că, pentru țările cu un mai mic deficit la vârstele tinere și pentru celealte, care nu urmăresc o compensare totală, măsura atragerii de imigranți în scop demografic explicit este una acceptabilă și avuabilă.

Tot în spiritul acesta al nuanțării poziției, n-aș mai exclude, așa cum am făcut-o la momentul publicării articolelor, intervenția asupra nupțialității și divorțialității ca obiect de politici demografice. Sigur că în acest punct confuzia sau suprapunerile cu politicile sociale, familiale este maximă, dar atunci când se încearcă explicit schimbarea ratelor de nupțialitate, așa cum s-a întâmplat cu legea 396 din 2006 privind stimularea căsătoriilor prin acordarea unei sume echivalente cu 200 de dolari, când ambii soți sunt la prima căsătorie, cred că putem vorbi cu destul temei de o măsură demografică. La fel, pachetul de reglementări din 1966, care nu a schimbat doar legislația avortului, ci și a căsătoriei și a divorțului, a fost unul cu ţinte eminentă demografice pe toate componente sale.

Cât privește poziția pe care demograful poate să o ia în problema politicilor demografice, personal rămân în acord total cu teza weberiană a neutralismului axiologic și spun că, în calitate de cercetători, rostul nostru este acela de a prezenta decidenților variante de acțiune și consecințele acestor acțiuni (sau a neacțiunii) în derularea proceselor demografice ulterioare. Responsabilitatea adoptării unei variante acționale rămâne mereu în sarcina omului politic. Ca cetățean român pot să mă simt afectat în sentimentele pe care le nutresc față de poporul căruia îi aparțin atunci când aflu că populația țării va scădea, cu mare doză de probabilitate, până la mijlocul acestui secol, la 15.000.000 de locuitori și că soluția cea mai la îndemână pentru a frâna acest proces este să acceptăm în fiecare an între 50.000 și 100.000 de imigranți din Africa sau Asia.

Desigur că, dacă nu sunt numai un demograf îngust, pot să prezint decidențului, fără să încalc principiul neutralității axiologice, și consecințele social-economice ale soluției care duce la o populație de 15.000.000 și ale celei care menține populația la nivelul actual, dar cu prețul nașterii unor probleme legate de sporirea diversității ei etnice și religioase. Oricum, se vede că, în domeniul nostru de studiere a socialului, respectarea strictă a preceptului weberian este aproape o iluzie, lucru de care în bună măsură a fost conștient și sociologul german. Aceasta nu înseamnă însă că nu trebuie să ne străduim să atingem această ţintă sau căcar să ne apropiem pe cât posibil de ea. Cu certitudine, o

rezentare neutră a situației demografice și o evidențiere a întregului evantai de opțiuni pe care le are la dispoziție îl ajută mai mult pe decidentul politic decât o poziție în care se amestecă elemente de cunoaștere valide cu opțiuni ideologice și politice.

În fine, să mai spun un lucru. În anul 2000, an în care au avut loc alegeri generale și când în campania electorală, nu s-a vorbit deloc de problema demografică a României, făceam, cum se vede în text, o predicție și anume că la următoarea campanie, peste patru ani, se va vorbi totuși de acest subiect. M-am înșelat profund. Evident, în predicția mea mă bazam pe faptul că fertilitatea populației noastre nu se va modifica simțitor, migrația externă va acționa în același sens ca și până atunci și deci că datele statistice (în spătă, ale viitorului recensământ, cel din 2002) vor arăta o scădere a efectivului populației țării, lucru care va îngrijora clasa politică. Chiar dacă predicțiile demografice s-au confirmat, ba chiar am avut o scădere neașteptată de mare de populație, de peste o jumătate de milion, constatată la recensământ și nedetectabilă din statisticile anuale, campania din 2004 a fost tot atât de mută față de asemenea chestiuni ca precedenta. Mai mult, în ciuda continuării declinului, nici la alegerile parlamentare din 2008, nici la cele prezidențiale din 2009, chestiunea demografică nu a îngrijorat practic pe nimeni¹.

Al doilea material al secțiunii este elaborat cam în aceeași perioadă ca și primul și adâncește unul dintre aspectele care m-au interesat întotdeauna, despre care am mai scris și în tinerețe, însă mai mult din perspectivă sociologică. Am crezut interesant să fac un bilanț al migrației interne pe primii nouă ani după revoluție (ultimele date folosite fiind din 1998) și asta pentru că, după restructurările industriale din a doua parte a anilor '90, tendința migrației între oraș și sat s-a inversat, soldul migratoriu devenind pozitiv pentru mediul rural, după ce decenii la rând orașul a atras și s-a dezvoltat demografic pe baza populației rurale. Articolul este o analiză și un set de informații cu statut de document pentru un fragment al vieții sociale românești din primii ani de după schimbarea de regim, adică dintr-o perioadă în care oamenii reacționau la restructurările economiei mai curând prin mișcări în interiorul țării, comparativ cu ceea ce s-a întâmplat un pic mai târziu, în principal începând din 2002, când plecarea în străinătate a fost considerată soluția favorabilă. Cred că analiza migrației interne poate fi reluată cu ușurință în orice moment, întrucât și accesul la datele oficiale e azi ceva mai ușor.

Și în cursul acestui articol pun în discuție problema paradigmelor explicative la care ar fi util să recurgem în abordarea acestui fenomen și, prin extensie, și a altora similară. Cum cititorul interesat va observa, nu adopt o atitudine tranșantă atunci când sunt pus în față alegerii între un model holist (determinist) durkheimian și unul individualist (comprehensivist) weberian. Într-adevăr, migrația este un fenomen foarte complex – un fenomen social total, cum spunea unul dintre discipolii lui E. Durkheim – și deci și

1. Ca să fiu totuși cinsit, probabil că unele îngrijorări au fost și sunt încă, dar prea puțin răspândite printre membrii clasei politice și prea puțin exprimate în public. În perioada amintită, încă din timpul Guvernului Năstase, s-a format o comisie consultativă, pe lângă Executiv, având ca obiect problemele demografice. Din păcate, funcționarea ei a fost intermitentă și defectuoasă, întâlnirile s-au ținut foarte rar și nu s-a produs, în cadrul ei, decât un singur document – o *Carte verde a populației* –, dar care n-a avut niciun impact vizibil, nici măcar ca problemă de interes. Actualmente, pe lângă președinție funcționează o altă comisie, cu un alt gen de activitate, formată doar din specialiști, care a elaborat deja anul trecut un foarte documentat raport asupra riscurilor sociale și este pe cale să elaboreze anul acesta unul dedicat exclusiv problemelor demografice. Sper că la lansarea acestuia și presa și opinia publică să rețină mai multe și nu doar câteva amănunte mai picante, aşa cum s-a întâmplat la prezentarea raportului anterior.

metodologia de abordare cred că trebuie să fie complexă ; în orice caz, ea nu poate fi redusă nici la macrodeterminisme, căci atunci ne scapă din explicații o serie de detalii sau cazuri care nu se supun acestora, și nici la trăirile actorilor individuali, căci atunci nu mai putem explica marile regularități ale fenomenului. Ca să nu lungesc mult discuția, voi spune că opțiunea mea este o analiză a acțiunilor raționale ale actorilor, *în cadrele macrosociale date*, și că, aşa cum afirm și în articol, de foarte multe ori cunoașterea acestor condiții este suficientă, într-o primă instanță, pentru a descifra liniile generale ale fenomenului. Doar pentru anumite chestiuni de detaliu și finețe este nevoie să ajungem cu cercetarea concretă până la comprehensiunea actelor individuale.

Următoarele două articole reproduse aici sunt, într-un anume fel, o colecție de informații și analize factuale prin care încerc să-mi sprijin ideile expuse referitor la tezele din teoria celei de-a doua tranziții. În primul dintre acestea, urmăresc problema nașterilor extramaritale din România postdecembriștă, a căror pondere în totalul nașterilor a crescut de la 15% în 1992, la 29,4% în 2004, dată după care procentul pare a stagna sau chiar a coborât cu două-trei puncte. Având la îndemână o bază de date privind nașcuții, realizez o analiză mai detaliată a situației în care se produce acest fenomen, a cărui amplificare în mai multe țări occidentale (în unele trecând chiar peste 50%) este considerată o reflectare a schimbării sistemului de valori, respectiv trecerea la un sistem de valori caracteristic societății postmoderne. Materialul meu vine să confirme intuițiile bazate pe date mai sumare, în sensul că pot demonstra mai clar acum că amplificarea fenomenului la noi (o dublare a ponderii între 1992 și 2004) nu are de-a face cu vreo schimbare culturală de genul celei teoretizate, dat fiind că persoanele care participă la producerea fenomenului nu au caracteristicile deductibile dintr-o astfel de teorie, fiind mai curând fete tinere, cu studii neterminate, de condiție socială modestă, provenind mai ales din mediul rural ; adică cele care nu și-au însușit nici măcar valorile societății moderne, burgheze, referitoare la familie și copii.

Celălalt material este, de această dată, construit pe o anchetă realizată pe un eșantion de femei sub 60 de ani, al cărei scop a fost tocmai evidențierea opinioilor și valorilor adoptate de acestea în legătură cu nașterile și familia. Concluzia majoră a studiului este aceea că, pe plan opțional, femeile române erau la momentul anchetei, în 2005, foarte atașate unor elemente fundamentale ale modelului familiei burgheze moderne, cu o apreciere deosebită a rolului acestia în aducerea pe lume, creșterea și educarea copiilor, în condițiile în care realitatea cotidiană arată că mai ales fertilitatea, dar, parțial, și alte aspecte (nașteri extramaritale, coabitare etc.) sunt într-un proces de modificare. Altfel spus, practica o ia înaintea opinioilor și atitudinilor exprimate, adică nu schimbarea valorilor familiale este cea care a produs schimbarea comportamentului demografic.

Următorul material, cel care se folosește în titlu de termenul „homogamie”, este ceva mai tehnic, mai puțin centrat pe probleme controversate și discutabile. Totuși, nu se poate spune că aspectele atinse aici nu sunt interesante, chiar și dincolo de sfera îngustă a demografiei. Homogamia este, dacă vreți, o ilustrare demografică a principiului vehiculat de înțelepciunea populară (nu doar cea românească !) sub zicala : „Cine se aseamănă se adună”. Dat fiind că e vorba de o problemă de bun-simt, probabil că nu este nevoie de mare efort în a explica de ce partenerii de căsătorie sunt apropiati ca vîrstă și educație și aparțin, în cea mai mare parte a cazurilor, aceleiași etnii, acolo unde conviețuiesc mai multe naționalități. Mai interesante devin lucrurile când trebuie explicate alte elemente, cum ar fi, de exemplu, diferența de vîrstă între soți, care se dovedește o valoare cu foarte mici variații anuale, pe perioade scurte de timp. De asemenea, o relativă constanță o are și ponderea căsătoriilor etnic mixte.

Studiul de față nu poate ajunge până la oferi astfel de explicații ; el are însă meritul de a oferi o serie de informații inedite asupra acestor chestiuni conexe. Dintre acestea aş menționa doar trei. Mai întâi, după știința mea, este pentru prima dată în România când este analizată *distribuția statistică a diferențelor de vîrstă dintre soți*, trecându-se astfel dincolo de simpla prezentare a unui indicator al acestei distribuții, anume media diferențelor. Într-adevăr, toate sursele de date statistice calculează media diferențelor, folosindu-se de proprietatea evidentă că această valoare coincide cu diferența dintre media de vîrstă a bărbaților și cea a femeilor la căsătorie, ajungându-se aşadar la respectivul indicator prin analiza separată a vîrstelor bărbaților și a vîrstelor femeilor la momentul căsătoriei. Or, homogamia de vîrstă înseamnă nu numai diferența (mică) de vîrstă între cei doi soți, ci și o distribuție strânsă a diferențelor, calculate pentru fiecare cuplu, în jurul acestei medii, adică un indicator de dispersie redus, care nu se poate obține decât dacă se cunosc valorile diferenței pentru toate cuplurile căsătorite la un moment dat. Mai mult, avem astfel posibilitatea să calculăm nivelul de homogamie pentru diferite tipuri de căsătorii, de pildă, în funcție de starea civilă a fiecăruiu dintre soți, de educație, de etnie etc.

A doua informație inedită este cea oferită pentru căsătoriile etnic mixte. Se arată, în acest material, că în România se manifestă două tipuri de asemenea căsătorii, care au, în opinia mea, semnificații foarte diferite. Mai întâi, sunt căsătoriile între un cetățean român și unul străin, între care există o diferență de naționalitate ; în al doilea rând, sunt căsătoriile între doi cetățeni români care se deosebesc prin naționalitatea lor. Din totalul căsătoriilor mixte, în perioada 2006-2008, ultimele, cele între autohtoni, reprezintă doar o treime din totalul căsătoriilor mixte. Cred că dacă vrem să studiem gradul de homogamie etnică, în sensul pe care în chip natural îl atribuim acestui fenomen, atunci este normal să ne ocupăm doar de aceste din urmă căsătorii, cele care ne arată în ce măsură cetățenii unei țări de o naționalitate dată sunt dispuși să intre sau să nu intre în relații conjugale cu concetățeni de-al lor de altă etnie. Căsătoriile cu străinii sunt de o cu totul altă factură, datorită împrejurărilor diferite în care se află persoanele care le contractează. Așadar, studiul meu „purifică” puțin fenomenul, evidențierind intensitatea lui pentru situația când ambii soți sunt cetățeni ai țării noastre.

A treia informație, care rezultă ca un fel de efect secundar al analizei, întrucât nu a figurat printre aspectele urmărite în cercetare, se referă la efectele legii 367 din 2006 asupra nupțialității, lege care a intrat în vigoare la 1 ianuarie 2007 și prin care se acordă un stimulent în echivalentul a 200 de euro celor care se căsătoresc, în situația când ambii soți sunt la prima căsătorie. Efectul a fost puternic – a sporit în 2007 numărul căsătoriilor cu circa 30% –, dar a fost de scurtă durată, căci, în 2008, s-a revenit aproape de nivelul lui 2006, iar în 2009 numărul căsătoriilor a fost net sub cel din 2006. Aportul cel mai mare la acest spor a venit din rândul populației rurale, mai puțin instruite, de etnie romă. Dată fiind și vîrsta mai mare la căsătorie în acest an 2007, se poate presupune că legea a incitat mai degrabă la legalizarea anumitor uniuni deja existente și că s-a ajuns mai puțin la stimularea căsătoriilor tinerilor.

Ultimul studiu este și el unul fără accente polemice și delimitări, fiind de natură asemănătoare celui precedent, tema fiind reprezentată aici de divorțuri. Din nou, profitând de unele date detaliante, am putut, la rândul meu, oferi informații inedite despre acest fenomen, fără ca să reușesc totuși să răspund la o întrebare crucială : de ce în România postdecembристă nu a crescut divorțialitatea, așa cum s-a întâmplat cu alte state din zonă, și nu se manifestă o tendință de apropiere de situația multor țări occidentale, unde stabilitatea căsătoriei e mult mai redusă decât la noi.

Cu aceste precizări, închei partea introductivă a volumului și îmi exprim speranța că republicarea materialelor de față va fi de folos celor preocupați de problemele demografice și îndeosebi tinerilor care se pregătesc în acest domeniu. Strângerea textelor într-un volum este, evident, un lucru care facilitează tuturor accesul la ele și-i scutește pe cei interesați de a le căuta în alte locuri, mai puțin accesibile. În fine, nu pot să îi mulțumesc din nou Editurii Polirom pentru generozitatea și promptitudinea cu care a acceptat să devină parte a acestui eveniment.

PARTEA I

Chestiuni generale

1. De la Malthus la Weber. Controlul nașterilor și raționalitatea societăților moderne*

Sunt cunoscute numeroasele și diversele încercări de a pune sub semnul întrebării existența *progresului social*, încercări pe care diferiți gânditori – în mod individual sau integrați în curente mai largi de gândire – s-au străduit să le fundamenteze, fie cu argumente logice, fie cu argumente faptice din viața socială a popoarelor, aşa încât tema progresului social a căzut parcă în desuetitudine, cel puțin ca preocupare pentru sociologi. Totuși, persistă în cultura contemporană o tendință dominantă, constituită din filonul de idei susținute de unele teorii sistematice, dar și de ceea ce am putea numi orientări ale conștiinței comune – generate, firește, la rându-le, de vulgarizarea unor teze filosofice sau de răspândirea unor componente ale ideologiilor dominante –, *tendință de acceptare a progresului social*, chiar dacă în interiorul acestor sisteme de idei apar îndoilei privind universalitatea unei atari regularități sau se întâlnesc dispute în legătură cu criteriile pe baza cărora s-ar putea stabili, în chip indubitabil, existența sau inexistența unui trend clar ascendent.

Luând ca punct de pornire al eseului de față problema progresului social, nu intenționez să recurg la argumentări întemeiate pe mărturii istorice, din perioade de timp mai îndepărtate sau mai apropiate de noi, pentru a demonstra sau a combate ideea în cauză ; mă voi mărgini doar la câteva considerații despre epoca modernă, aducând în discuție două dimensiuni posibile ale progresului : *cea legată de gradul de raționalitate al unei societăți* (în sensul evidențiat cu claritate în opera lui Weber) și *cea a schimbării comportamentului demografic* (ce poate fi legată, în aspectul său cel mai important, de numele lui Malthus). Ambele aceste componente sunt alese adesea ca exemple pentru susținere a unui (anumit) progres social ; în primul caz, progresul invocat e legat de sporul de raționalitate pe care-l aduce societatea modernă în comparație cu cele care au precedat-o, în domeniul economic, administrativ, politic etc., iar în al doilea, de radicalele modificări ale comportamentului demografic, în speță de sporirea spectaculoasă a duratei medii a vieții și, mai ales, de luarea sub control a reproducерii populației.

Nici în raport cu aceste două dimensiuni concrete nu mă voi strădui să aduc probe pentru a susține teza progresului social, ferm și nelimitat, dar nici pentru a o combate. Sunt conștient de faptul că lipsa unei atitudini tranșante apare ca o slăbiciune a atitudinii autorului. În ciuda unor meditații îndelungate pe marginea problemelor tratate – asupra cărora nu e locul să insist în textul de față, acesta fiind prea scurt pentru a conține argumentele în toată amplitudinea lor –, nu am putut ajunge decât la o singură concluzie majoră, și anume că lucrurile sunt mai complicate decât apar în majoritatea scrierilor

* Articol publicat în revista *Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Sociologia*, nr. 2, 1993, pp. 3-12.

consultate – mai ales dacă e vorba de concepțiile optimiste privind progresul social – și că o serie de corelații, care par evidente, pot fi puse la îndoială de o cercetare socioistorică sistematică și aplicată asupra faptelor sociale relevante.

Schijând în câteva rânduri esența primei dimensiuni invocate mai sus, va trebui să specificăm sensul în care folosim termenul „rațional(itate)”, care, cum bine se cunoaște, este extrem de complex, Max Weber însuși trebuind să fie implicat într-o asemenea discuție cu a sa distincție de notorietate între noțiunile de „rațional în raport cu scopurile” (*Zweckrationell*) și „rațional în raport cu valorile” (*Wertrationell*). Chiar prima accepțiune, singura care ne interesează aici (fiind mai ușor legată de ideea progresului, ca perfecționare a instrumentelor), nu este deloc simplă. Adaptarea mijloacelor la scopuri, respectiv găsirea mijloacelor cele mai adecvate pentru atingerea scopului propus, este o condiție extrem de puternică pentru a putea fi folosită în practică, dintr-o mulțime de motive printre care la loc de frunte, în acțiunile sociale, mai ales, îl deține acela că *până și cunoașterea științifică a socialului – nemaivorbind de cea comună – este, de cele mai multe ori, incapabilă nu numai de a identifica mijlocul cu eficiență maximă, dar și de a prevedea care sunt consecințele utilizării anumitor mijloace, deci de a spune cu certitudine dacă finalmente se atinge sau nu scopul propus și ce efecte secundare sunt de așteptat în urma acțiunii.*

Nu cred că este necesar să zăbovesc prea mult în dezbaterea acestor chestiuni. Ideea de mai sus a fost enunțată doar pentru a atrage atenția că folosirea conceptului de „grad sau nivel de raționalitate al unei societăți” nu este deloc lipsită de riscul echivocului și al neclarității. Desigur, argumentul economic nu este de neglijat. Dacă acceptăm că scopul de atins este bunăstarea socială sau, mai general, o calitate superioară a vieții, atunci trecerea la sistemul de producție de tip capitalist a adus o sporire spectaculoasă a cantității de mărfuri și deci de bunuri, la care membrii societăților de tip occidental au un acces foarte larg, în ciuda inegalităților sociale care persistă. Așadar, din punctul de vedere al eficacității mijloacelor de producere a bunurilor materiale, societățile moderne sunt, fără nicio discuție, superioare celor premoderne, deci sunt mai raționale, în sensul definiției de mai sus.

Dar și o atare teză nu poate fi receptată fără o doză de îndoială, pentru că *aici se aplică noțiunea de raționalitate (instrumentală) la un fenomen de extremă generalitate*. De regulă, cu cât o acțiune este mai simplă, cu atât putem compara mai ușor eficacitatea diverselor mijloace pentru atingerea unui scop. Bunăstarea socială sau calitatea vieții sunt concepte de mare complexitate și fixarea lor în calitate de scopuri nu conduce la acțiuni univoce. Se cunosc, de pildă, aprigele dispute, iscăte periodic, în legătură cu posibilele efecte secundare negative, în speță asupra mediului, ale diverselor tehnologii ce apar ca nouăți de ultimă oră și cu o mare eficacitate în raport cu cele tradiționale. Intensitatea acestor dezbateri este ea însăși o probă că nu este evidentă existența unei soluții optimale.

Trecând la aspectul demografic, cel care ne interesează, în fapt, aici, vom sesiza că se invocă – firește, nu de către toată lumea, dar cu o mare frecvență în cultura căreia îi aparține continentul nostru – drept criteriu al progresului nu numai *creșterea duratei medii a vieții*, dar și *planificarea nașterilor*, respectiv schimbarea atitudinii față de actul procreativ.

Primul aspect nu ridică probleme explicative deosebite. Progresele în creșterea duratei vieții, chiar dacă se datorează unei multitudini de factori a căror contribuție individuală nu e simplu de cuantificat, sunt totuși, în ultimă instanță, rezultanta dezvoltării economice și științifico-tehnice a societății, ceea ce a permis crearea de resurse și de tehnologii prin care se asigură o hrană bogată și variată, condiții adecvate de locuit, mijloace de prevenire și combatere a bolilor etc. În aceste condiții, s-a dezvoltat puternic conștiința oamenilor că lupta împotriva maladiilor și pentru o viață sănătoasă poate fi eficientă și

capabilă să conducă la rezultate palpabile, ceea ce a avut ca efect schimbarea, *în sensul de raționalizare*, a comportamentului vizavi de factorii ce afectează, în chipul cel mai sensibil, durata vieții.

Pe de altă parte, lucrurile sunt mai simple aici și pentru că avem de a face cu un reper, cu o valoare aproape universal acceptată: *viața*. Or, cel puțin din ceea ce s-a petrecut până în prezent, indicatorul „durata vieții” este supus, în scara de valori a celor mai multe societăți, unei aprecieri cvasigenerale de genul „cu cât mai mult, cu atât mai bine”. Este interesant de menționat că durata medie de viață este unul dintre cei mai puternici indicatori ai calității vieții, în sensul că el aproximează cel mai bine ansamblul celorlalți indicatori sau, altfel spus, este indicatorul pe care, probabil, nouă din zece specialiști l-ar alege dacă li s-ar cere aprecierea calității vieții printr-un singur indicator. Evoluția sa reflectă deci capacitatea omului de găsire a unor mijloace de acțiune tot mai eficace pentru prezervarea vieții, obiectiv, cum spuneam, general acceptat de vreme ce pentru cvasitotalitatea oamenilor viața este o valoare supremă, fiind prin aceasta și un semn al sporirii raționalității acțiunilor umane.

Al doilea aspect, planificarea descendenței, trebuie adus în discuție deoarece apare ca simbol al puterii ființei umane a-și controla destinul, de a deveni responsabilă de propriile-i acte. (Folosirea termenului „progres” presupune, în acest din urmă caz – cum bine se înțelege – adoptarea unor valori ale ideologiilor individualiste, căci progres înseamnă, în fapt, în acest sens, o emancipare a individului – emancipare, evident, în raport cu grupul și împotriva constrângerilor grupale.)

În concluzie, observăm că cele două linii menționate se întâlnesc, în sensul că nu o dată *schimbările petrecute în societățile noastre, în epoca modernă, pe tărâmul demografic, ca și pe cel economic, sunt invocate ca o probă de creștere a raționalității în aceste societăți*. Cu alte cuvinte, ideea weberiană a sporirii raționalității societăților moderne poate fi lărgită, adăugându-se la aspectele invocate de sociologul german și câmpul fenomenelor demografice. Argumentul cel mai la îndemână este acela că, privind lucrurile în curserea lor istorică, modificarea comportamentului demografic – inclusiv controlul descendenței speciei umane – este intim legată de cea a creșterii economice și a schimbărilor petrecute în zona occidentală de cel puțin două secole începând cu secolul XVII. Prin urmare, raționalitatea economică a acestui tip de civilizație nu poate fi fără legătură cu raționalitatea în comportamentul procreativ și viceversa. Dependența însă nu este nici simplă și nici lineară.

Una dintre cele mai înrădăcinatate idei în privința controlului nașterilor este aceea că abia din epoca modernă, în anumite societăți, s-a produs o mutație în comportamentul procreativ, prin trecerea de la o fază în care individul uman nu numai că nu intervenea pentru limitarea numărului nașterilor, dar nici nu avea conștiința acestei posibilități sau nu-și punea o asemenea problemă, la alta, când se realizează o astfel de intervenție conștientă, a cărei eficacitate devine maximă odată cu ameliorarea mijloacelor de prevenire a sarcinii. Pentru a distinge cele două situații, demografi vorbesc de „populații nemalthusiene” și, respectiv, „malthusiene”, numele lui Malthus, folosit pentru formarea adjecativului, nefăcând neapărat trimitere la substanța doctrinei pastorului britanic.

Exprimarea de mai sus are două lacune. Una evidentă, și anume că, din cele mai vechi timpuri, documentele istorice – chiar dacă în mod discret și fără o valorificare deosebită din partea istoriografiei – evidențiază existența unor comportamente de evitare a sarcinii, în condițiile satisfacerii fără restricții a nevoilor sexuale. Numai că această disjuncție a procreării și sexualității – ni se spune – nu era caracteristică decât unui număr mic de persoane. De pildă, în societățile puternic dominate de anumite religii (cea creștină sau musulmană), comportamentele sexuale neprocreative erau și sunt aspru condamnate.

A doua lacună constă în omisiunea menționării caracterului regulator pe care-l au asupra nașterilor obiceiurile, normele, legile, regulile, instituțiile sociale. Faptul că individul nu acționează conștient pentru a-și controla descendența nu înseamnă că în rândul membrilor unei asemenea societăți se va ajunge până la nivelul fertilității naturale. Dimpotrivă, oricât au căutat, demografii n-au întâlnit și nici nu există vreo sansă să găsească o populație reală care să se apropie foarte mult de acest nivel; în orice comunitate umană există reglementări de realizare a relațiilor sexuale, există interdicții de relații între anumite persoane, există perioade în viața omului sau în timpul anului în care nu sunt îngăduite asemenea relații, există obiceiuri a căror consecință e reducerea numărului de sarcini etc.

Legat de acțiunea unor asemenea factori reglatori, se invocă adesea alt gen (decât cel menționat la început) de „raționalitate socială” a comportamentului oamenilor, în sensul că factorii macrosociali există și influențează comportamentul uman „pentru a se realizează în chip optim” anumite obiective sociale, în speță reproducerea populației, *indiferent dacă oamenii sunt sau nu conștienți de existența lor*. Deci faptul că omenirea a sporit într-un ritm foarte lent multe secole și milenii la rând s-ar datora capacitatei societății de a-și asigura singură mijloacele de reglare a natalității, de așa manieră încât aceasta să depășească – în medie și pe termen lung – foarte puțin rata de mortalitate, conducând la un spor natural modest, dar pozitiv, în limita „progreselor” tehnologice de producere a bunurilor necesare vieții.

Trecem peste faptul că o astfel de concepție este clar finalistă, atribuind societății ca atare scopuri specifice indivizilor umani. Se poate, firește, introduce o explicație în termeni de adaptare și supraviețuire care să eliminate scopurile, dar nu asta ne interesează aici. Singurul lucru important pentru discuția de față ni se pare faptul că, introducând o asemenea „raționalitate socială”, respectiv una la nivel colectiv, apare o nouă problemă dificilă, și anume aceea că ceea ce este socialmente rațional poate să nu coincidă – și, așa cum se știe din alte situații similare, de multe ori nici nu coincide – cu raționalitatea individuală, ba chiar se întâmplă să se exprime în termeni contrari.

Teoria despre care vorbeam mai sus sugerează adesea astfel de contradicții prin idei de genul următor: în societatea din perioada preindustrială era *rațional* (din punct de vedere *social*) ca oamenii să nască mulți copii fiindcă numai astfel se putea contrabalașa mortalitatea ridicată. Acest comportament demografic, derivat în chip firesc din nevoie de satisfacere a instinctului sexual (deci *irrațional* – sau, în orice caz, *arațional* – la nivel individual), a fost întărit prin reguli și cutume ce au funcționat mii de ani. Astfel că, în clipa în care mortalitatea scade și descendența nu mai trebuie să fie atât de numeroasă, oamenii rămân cu obiceiurile și obișnuințele anterioare și comportamentul lor demografic devine irațional și din punctul de vedere al societății, în sensul că se ajunge la o creștere prea rapidă a populației, ceea ce, în primul moment, duce la o suprapopulare relativă (populația sporește mai rapid decât resursele sau chiar creșterea populației frânează sporirea resurselor) și, în final, la una absolută (teritoriul în cauză nu mai poate susține o populație devenită prea numeroasă).

Acest „irațional” la nivel societal este ușor transferat apoi la cel individual, individul devenind astfel dublu irațional: se lasă pradă instinctelor sexuale și nu percepe că prin comportamentul său afectează viața ansamblului populației, deci o afectează în mod similar pe cea a marii majorități a membrilor ei, luăți ca entități separate, adică inclusiv pe a lui însuși.

Judecata pare corectă, numai că transferul termenului „irațional” la nivelul individului nu este permis. O serie de cercetări efectuate în Lumea a Treia arată că, pentru familia

obișnuită, este, din unghi economic, mai avantajos să aibă un număr mare de copii, comparativ cu familiile cu standard mediu de viață din societățile occidentale, chiar dacă, la nivel macro, aceasta are un efect negativ asupra creșterii economice, efect ale cărui consecințe se răsfrâng finalmente asupra individului. Pentru individ (adică pentru cuplu, familie) este mai rațional să aibă, să zicem, șase copii decât doi, căci aceasta îi procură avantaje imediate și calculabile, în timp ce efectele negative ale suprapopulației sunt infinit mai greu de percepție și de evaluat. Mai mult, chiar dacă o familie este conștientă de riscul suprapopulației și ar dori să contribuie la frânarea creșterii demografice, acțiunea ei este atât de neînsemnată, încât nu are nicio garanție că va produce un efect vizibil. Evident, aici este vorba despre apropierea situației reale de unul dintre modelele clasice studiate de logica acțiunii colective, domeniu în legătură cu care s-a scris mult în sociologie în ultimele decenii.

În analize de genul celor de mai sus se folosește un întreg arsenal metodologic, bazat în principal pe paradigme individualiste, ca de pildă cea a „alegerii raționale” – pentru aplicarea căreia în câmpul fenomenelor sociale (non-economice) sociologul american Gary Becker a primit, după cum se știe, nu de mult, premiul Nobel pentru economie – spre a se demonstra că acțiunile individuale (sau ale cuplului familial) sunt raționale, respectiv că scăderea fertilității în societățile de tip occidental se petrece fiindcă e mai avantajos ca o familie să aibă unu-doi copii – sau chiar niciunul – decât mai mulți, iar în alte societăți alegerea rațională a familiei constă în opțiunea pentru o descendență numeroasă.

Plecând de la asemenea constatări, ne putem întreba dacă ideea raționalității individuale vizavi de comportamentul procreativ nu poate fi extrapolată înapoi în timp, adică dacă nu putem vorbi de un comportament demografic rațional și pentru țărani european – ca să ne cantonăm totuși într-o zonă cât de cât definită și mai bine cunoscută nouă – dinaintea secolului al XVIII-lea. Spre o astfel de ipoteză ne îndreaptă și lectura *Eseului* din 1798 al lui Malthus, text în cadrul căruia paradigmă de abordare individualistă e evidentă, ceea ce nu trebuie să ne surprindă dacă ne amintim că el este și autorul unui tratat de economie politică răspândit în epocă și că modelul explicativ individualist este specific economiștilor. Or, o asemenea abordare – din păcate foarte rar întâlnită la demografi, dar pare-se tot mai frecventă și aici în ultimii ani – înseamnă efectiv presupunerea că individul mediu din vremea sa era nu numai capabil să conștientizeze posibilitatea controlului nașterilor, dar și să acționeze în acest sens. (Las la o parte problema mijloacelor considerate de Malthus ca având o acțiune eficientă pentru atingerea obiectivului și pe care, în același timp, le considera și admisibile, în sensul că nu contraveneau sistemului de valori îmbrățișat de el, în conformitate cu doctrina creștină.)

Din păcate, analiza lui Malthus se oprește într-un punct intermediar și suferă de o anumită contradicție. Propunând soluția reducerii descendenței în rândul populației sărace, el acceptă, cum spuneam, că oamenii respectivi ar putea acționa conștient în acest sens, *dar nu se întreabă în mod serios de ce nu o și fac*. Ca bun economist ce era, el trebuia să știe că, în măsura în care comportamentul procreativ este controlabil, acesta se realizează în conformitate cu scopurile oamenilor și deci că, dacă săracul din vremea sa avea o descendență numeroasă, pentru el era preferabil să aibă mai mulți copii decât mai puțini; în plus, prima alternativă nu-l mai obliga să plătească și prețul controlului nașterilor, mai ales prin mijloacele costisoare (psihologic) sugerate de Malthus.

Probabil că aceste ezitări și chiar contradicții nu sunt cu totul întâmplătoare. Este ușor să te lași convins de ideea că o populație înapoiată, în bună parte analfabetă sau foarte puțin școlarizată, trăind într-o societate în care presiunea unor instituții precum

Biserica era foarte mare, dominată deci de mentalități, credințe, norme și valori acționând toate în sensul îngădirii oricărei libertăți în domeniul sexual, nu este capabilă să actioneze rațional în privința numărului de nașteri și a intervalelor dintre acestea. Iar pentru omul modern, cu atât mai mult apare tendința de a-l considera pe țăranul (dar nu numai) Evului Mediu ca un ins complet dominat de prejudecăți, de dogme și credințe, deci lipsit de raționalitate, chiar și atunci când este vorba de a introduce mici elemente inovatoare în tehnica de producție și cu atât mai mult în probleme de genul celei de față. Adevărul este că o asemenea atitudine mărturisește ea însăși o clară dominație a unor prejudecăți.

Pe de altă parte însă, apelul fără rezerve la paradigma explicativă individualistă ridică multe semne de întrebare. Acest model de explicație se dovedește a fi foarte tentant, mai cu seamă că nu este obligatoriu să adopți formula „tare” a „alegerii raționale” (adică a celei mai bune soluții), ci poate fi folosită una „slabă”, așa cum procedează, de pildă, Raymond Boudon, și care se bazează doar pe costuri și beneficii *percepute* (raționalitate limitată). Într-adevăr, pe această cale, se poate demonstra, la rigoare, că totul este rațional în comportamentul oamenilor. De exemplu, dacă s-ar calcula că, din punct de vedere economic, o familie cu mulți copii este direct și imediat dezavantajată, se pot invoca o mie și una de „bune rațiuni” pentru a „întelege” de ce familia în cauză naște mulți copii. „Comprehensiunea” va face atunci, cu siguranță, apel la costurile sociale ale încălcării regulilor privind relațiile sexuale, la riscul asumat de folosirea unor mijloace nepermise de prevenire a sarcinii (căderea în păcat, cu posibilitatea ajungerii în iad, sau eventualitatea unor sancțiuni mai pământene, inclusiv juridice), la costul informației și chiar la costul bănesc pentru procurarea unor asemenea mijloace, costuri care pot să le întreacă pe cele ale creșterii unui copil (reduse, în general, în societățile tradiționale).

Slăbiciunea acestor explicații se simte imediat. Ele au un caracter artificial și „adhocist”, în sensul că se invocă efectul unor costuri și beneficii pentru a explica un fenomen care s-a produs și se argumentează – *fără a avea posibilitatea să se măsoare efectiv aceste costuri* – că rezultanta lor este chiar cea care trebuie să fie pentru a întelege comportamentul actorului. Să luăm, de pildă, situația când este posibil să se demonstreze că o familie pierde, economic vorbind – și pe termen mediu și pe termen lung – prin nașterea unui copil. Dacă acest copil nu se naște, faptul se va explica invocându-se, firește, acest cost economic, despre care se afirmă că întrece toate celelalte beneficii aduse de copil, inclusiv cele psihologice; dacă se va naște totuși copilul, explicația este, de asemenea, imediată, susținându-se că, dimpotrivă, beneficiile întrec costurile economice. Cercul vicios este evident. Pe de o parte, se explică nașterea prin costuri și, pe de alta, se apreciază raportul dintre costuri și beneficii, după cum nașterea se produce sau nu.

În concluzie la cele spuse mai sus, se pot formula două idei. Mai întâi, mi se pare că a caracteriza comportamentul demografic al populațiilor actuale de tip occidental ca fiind rațional și a-l contrapune celui specific indivizilor și familiilor din societățile premoderne, numai pentru a se explica diferențele de fertilitate, constituie, fără nicio urmă de îndoială, exagerări generate de încercarea găsirii, cu orice preț, a unor indicii ale progresului social. Nu cred că se poate vorbi de o raționalitate în general, adică în afara condițiilor concrete în care acționează individul. Or, o analiză serioasă a contextului social în care trăia omul epocilor premoderne poate să ofere un cadru de analiză care să releve un comportament mult mai rațional decât suntem înclinați să i-l concedem.

În al doilea rând, efortul de a utiliza paradigma individualismului metodologic în orice condiții și la orice comportament uman – în spățiu la cel legat de procreere – mi se pare, de asemenea, o exagerare. Cu siguranță că sunt mult mai multe sanse ca o atare

explicație să fie mai potrivită pentru populațiile actuale decât pentru cele premoderne. Nu e locul să intru aici în prea multe detalii, dar se înțelege imediat că, pentru ca omul să poată realiza și apoi să practice efectiv un control intenționat și eficace al descendentei, este necesar să fie îndeplinite câteva condiții : (i) să știe că acest lucru este posibil, (ii) să existe, adică să fi fost inventate, mijloace eficace utilizabile în scopul controlului nașterilor, (iii) să cunoască modalitățile practice de utilizare a acestora, (iv) să aibă acces la mijloacele existente (costul material, social și psihologic să fie cât mai redus, riscurile, inclusiv cele ale unor sancțiuni sociale, să fie cât mai mici etc.). Acest din urmă punct este, după părerea mea, capital. Dacă accesul este îngreunat, dintr-un motiv sau altul, devine necesară luarea în calcul a „costului accesului”, adică a costului folosirii mijloacelor de control al nașterilor, noțiune care nu poate fi practic cuantificată, căci nu costul bănesc este aici, de obicei, cel mai important. Or, este limpede că, pe măsură ce ne întoarcem înapoi în timp, condițiile mai sus enumerate sunt mai puțin satisfăcute și aplicarea paradigmei individualiste reclamă introducerea tot mai multor „epicicluri” explicative.

2. Malthus, malthusianism*

S-au scurs deja două secole de când a văzut lumina tiparului, în 1798, prima ediție a lucrării¹ care nu doar va face din Malthus cel mai cunoscut demograf, dar îi va duce acea notorietate maximă în istoria științelor sau a ideilor marcată prin transformarea numelui propriu al gânditorului în substantiv comun și/sau adjecтив, pentru a desemna o concepție, o ideologie, o atitudine ce derivă din ideile persoanei în cauză. Așa s-a întâmplat și cu pastorul englez ce a viețuit între anii 1766 și 1834 și din numele căruia s-au format substantivul comun *malthusianism* și adjecтивul *malthusian*, caracterizând acele concepții sau politici demografice care susțin necesitatea frânării creșterii demografice, îndeosebi prin limitarea munărului de nașteri.

Dar să vedem, de o manieră foarte succintă, ce anume a făcut ca Malthus să fi rămas în atenția specialiștilor până în zilele noastre, în ciuda evidențelor imperfecțiuni ale operei sale și a naivității multor considerații, care, chiar dacă sunt parțial explicabile pentru vremea respectivă, putând fi puse pe seama lipsei unor date fiabile și a unor instrumente mai sofisticate de analiză, nu pot fi trecute cu vederea de cititorul actual.

Mai întâi, doresc să precizez că impactul public al cărții lui Malthus s-a produs la prima apariție a acesteia, când, în formă anonimă, ea îmbrăca o haină clară de pamflet ; un pamflet îndreptat împotriva ideilor curente și chiar dominante în Epoca Luminilor (și, cum se vede, sunt citați chiar în titlu doi autori semnificativi, englezul Godwin și francezul Condorcet), idei conform cărora lumea este perfectibilă și angrenată pe calea unui progres ireversibil. Biografiile lui Malthus ne spun că el însuși a fost inițial adeptul acestei concepții, ce i-a fost inculcată prin educație de către tatăl său, Daniel, un erudit nobil de țară din comitatul Surrey, situat la sud de Londra, admirator al lui Hume, Godwin și Jean-Jacques Rousseau ; legenda spune chiar că la un moment dat Rousseau ar fi poposit în casa lui Daniel Malthus, fapt care i-ar fi inspirat celui din urmă o prețuire și mai mare pentru ideile filosofului genevez. Pornind tocmai de la numeroasele discuții, amicale și deloc contradictorii, avute cu tatăl său, se zice că s-ar fi strecurat treptat în capul lui Thomas Robert îndoiala vizavi de unele dintre tezele utopice ale lui Godwin, în

* Textul este preluat din volumul *Demografie și sociologia populațiilor. Fenomene demografice*, Editura Polirom, Iași, 2003, pp. 34-45.

1. Întâia ediție a cărții purta titlul : *An essay on the principle of population as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and others writers* (*Eseu asupra principiului populației, în măsura în care acesta afectează progresul viitor al societății, împreună cu observații asupra teoriilor domnilor Godwin, Condorcet și ale altor autori*). La a doua ediție apar schimbări în titlu, ceea ce face, împreună, desigur, cu cerința de concizie și simplitate, ca toată lumea să numească astăzi această lucrare, simplu, prin primele sale cuvinte rămase nemodificate pe parcurs : *Eseu asupra principiului populației*.

speță cele privitoare la posibilitatea progresului fără limite al omenirii, teze care – i s-a părut Tânărului preot – sunt insuficient argumentate și care pot fi puse sub semnul întrebării chiar de realitățile sociale și demografice ale timpului său. Așa se afirmă că s-a petrecut momentul trecerii Tânărului Malthus în tabăra adversă și astfel a rezultat varianta inițială a *Eseului*, lucru confirmat chiar de autor în prefața la prima ediție.

Având în vedere succesul imediat și neașteptat al primei apariții, autorul încearcă să dea, ulterior, lucrării un caracter doct, științific, aducând argumente faptice din toate colțurile Pământului, aşa încât, ediție cu ediție – până la a șasea, cea din 1826, ultima din timpul vieții autorului –, cartea devine nu doar mai amplă, dar și mai puțin atractivă. Comentatorii operei lui Malthus spun că schimbarea cea mai importantă s-a produs între prima și a doua ediție, când, în fapt, s-a trecut de la pamflet la o operă de tip științific, schimbându-se nu doar volumul (mai puțin de 50.000 de cuvinte în prima variantă și peste 200.000 în a doua), dar și stilul și caracterul textului (Dupâquier, 1980, p. 282); după aceea nu au mai intervenit schimbări majore. Sunt voci care zic că, dacă n-ar fi fost ediția-pamflet, ci ar fi început cu o lucrare în forma la care a ajuns în final, probabil că astăzi numele lui Malthus n-ar fi fost cunoscut decât de câțiva inițiați în istoria ideilor sociale.

Lăsând la o parte contribuția lui Malthus la dezvoltarea economiei, pe care personal nu am căderea de a o judeca, îndrăznesc să susțin că persistența numelui lui său în literatura demografică, în sensul extins al termenului, adică acoperind și relațiile demograficului cu alte domenii, inclusiv cel economic și politic, se datorează conjuncției a două elemente esențiale :

(i) capacitatea sa de a fi sintetizat și dat o formă expresivă și convingătoare unor idei valabile și de circulație în epocă

și

(ii) caracterul ambiguu al textului operei sale fundamentale, care a făcut ca până astăzi să existe serioase controverse legate de interpretarea tezelor de bază susținute în această lucrare, idei care, din păcate, în ciuda repetatelor modificări operate în textul celor șase ediții apărute în timpul vieții autorului, nu s-au ameliorat pe linia clarității, ba dimpotrivă.

Ce anume se poate spune că este valabil în opera demografică a lui Malthus ? În opinia mea, se pot decela câteva idei de mare generalitate, care, aşa cum s-a spus de nenumărate ori, fuseseră vehiculate de alții autori înaintea sa, fără însă a fi sistematizate în lucrări de mare suprafață. În primul rând, e vorba de sesizarea faptului că *populația umane are un potențial de înmulțire extrem de ridicat*, ceea ce înseamnă că într-o perioadă istorică relativ scurtă efectivul demografic poate întrece practic orice limite, dacă, repet, populația crește în conformitate cu potențialul său de înmulțire. Că Malthus a ezitat în a da o estimare exactă a acestui potențial – mai corect spus, că el a oferit estimări diferite – e o altă chestiune, care chiar nu are nicio importanță decât pentru cei care neapărat au vrut să-i caute „nod în papură” (adică să găsească „contradicții” în textul său).

A doua chestiune remarcabil pusă de Malthus e cea care mai târziu a fost numită problema corelației demo-economice sau demo-alimentare. Aceasta e o teză care postulează *existența unui raport între resursele economice, alimentare, în speță, și volumul demografic*. Raportul demo-alimentar înseamnă, pe de o parte ideea generală și, de aceea, banală, conform căreia nu este posibil ca populația să depășească efectivul care poate supraviețui pe baza resurselor existente într-o epocă dată. Pe de altă parte însă,

problema conține în subsidiar și ideea pericolului ca, în cazul populațiilor din perioada premodernă, dar și al unora actuale, aflate la un nivel scăzut de dezvoltare economică, să se ajungă efectiv la o „ciocnire” a masei demografice în expansiune cu plafonul resurselor, ceea ce, evident, nu poate reprezenta decât o stare indezirabilă, de suprapopulare, deci de depășire a „optimului” demografic, cu consecințe negative asupra nivelului mediu de trai¹.

De la problema specifică a dependenței volumului demografic de cantitatea mijloacelor de subzistență se poate trece la una mai generală, care-și găsește și ea concretizarea, poate mai puțin pregnantă, în cartea lui Malthus, și de aceea mai rar remarcată de comentatorii săi ; e vorba de *considerarea factorului demografic și în postura de variabilă „independentă”*, având o influență semnificativă multiplă : nu doar asupra nivelului de trai, ci și asupra activității economice în general, asupra ritmului creșterii economice, asupra progresului în perfecționarea forțelor productive ale unei societăți. De o manieră și mai generală, se poate, cred, spune chiar că, în opinia lui Malthus, numărul indivizilor dintr-o societate constituie un element care marchează specificul vieții sociale, raporturile dintre indivizi, funcționarea instituțiilor etc. pe toate planurile, nu numai pe cel economic. Datorită rolului acordat factorului demografic în generarea unor progrese pe plan economic, anumiți autori au ajuns la performanța de a-l considera pe Malthus un „populaționist”² (vezi Charbit, 1998).

A patra chestiune pe care vreau să-o remarc se referă la necesitatea, subliniată de Malthus, a *cercetării faptece a evoluției demografice a fiecărei societăți concrete*, pentru a putea pune în evidență modul specific în care populația s-a mișcat, decelând factorii particulari care au contribuit la aceasta. Chiar dacă printr-un asemenea gen de cercetare el credea că ajunge să demonstreze valabilitatea universală a îndoelnicului său „principiu al populației”, teza rămâne evident valabilă, iar problema de a spune de ce, la un moment dat, o populație a atins un anume volum și nu altul este cea mai fascinantă și cea mai dificilă chestiune practică a demografiei.

A cincea idee majoră prezentă în *Eseul* lui Malthus este, apreciez eu, cea care vizează *posibilitatea de a controla ritmul creșterii populației și legitimitatea unui asemenea control în momentul în care, la nivel societal sau la nivel familial, se ajunge la limita resurselor disponibile*. Aici trebuie imediat precizat că acest control este acceptabil pentru pastorul englez doar dacă respectă în modul cel mai riguros preceptele creștine în materie de căsătorie și sexualitate. Actul sexual este permis numai în cadrul căsătoriei, unde el nu poate fi în niciun fel îngrădit. Aceasta înseamnă că, pentru a limita creșterea demografică, singura metodă acceptabilă este amânarea căsătoriei sau chiar renunțarea la căsătorie, înțelegând că în afara instituției conjugale nu sunt permise relații sexuale și cu atât mai puțin nu sunt permise cele care ar face apel la ceea ce în limbajul actual se numesc mijloace anticoncepționale.

1. Principiul corelației demo-economice se găsește clar formulat chiar de Godwin, în următoarea expresie : „Există în societatea omenească un principiu cu ajutorul căruia populația este menținută mereu la nivelul mijloacelor de subzistență” (*apud* Fréville, 1957, p. 161). Numai că pentru acest autor starea de suprapopulare este una accidentală, trecătoare, întrucât progresul civilizației va conduce la rezolvarea ei definitivă, de vreme ce pământul poate hrăni mii și mii de ani oricătă populație și, mai ales, că omenirea va evoluă într-atât încât se va elibera de instinctul sexual, deci va surmonta pericolul unei înmulțiri necontrolate.
2. „Populaționist” este, evident, opusul lui „malthusianist” ; iată încă o dovadă a ambiguității textului *Eseului* !

Trecând dincolo de aspectele morale, observăm că, din punct de vedere strict demografic, Malthus a sesizat corect *extraordinara importanță a caracteristicilor fenomenului de nupțialitate pentru fertilitate*, în condițiile societăților în care nașterile în afara căsătoriilor sunt excepționale, iar practicile anticoncepționale inexistente (sau reduse). Așadar, influența caracteristicilor nupțialității – în spete a calendarului acesteia – asupra fertilității poate fi desprinsă ca o a sasea idee majoră valabilă în lucrarea lui Malthus analizată aici. În fine, o altă aserțiune privește datul biologic relativ fix al ființei umane, remarcând îndeosebi *permanenta necesitate a omului de a face față impulsurilor sexuale*, care nu slăbesc și, cu atât mai puțin, nu dispar odată cu dezvoltarea economică și culturală a societății.

Limitele impuse de Malthus pentru controlul nașterilor s-au dovedit prea strâmtă chiar pentru concepția multora dintre contemporanii săi. Odată acceptată ideea reducerii descendenței, s-a trecut destul de ușor peste scrupulele morale ale pastorului englez. Se obișnuiește a se desemna prin *neomalthusianism*, spre a se deosebi de malthusianismul original, acele concepții ce susțin reglarea descendenței, dar care nu introduc restricții din punctul de vedere al mijloacelor de prevenire a sarcinii¹. La ora de față, puțină lume mai face asemenea distincții, așa încât termenii de malthusianism și malthusian circulă practic cu semnificația cea mai largă. De aceea se poate afirma, într-o formulă sugerând paradoxul, că Malthus nu a fost malthusianist sau, după formularea lui Dupâquier, că „nenorocirea lui Malthus a fost aceea de a fi fost luat drept malthusianist” (1980, p. 280).

În ceea ce privește contradicțiile sau impreciziile textului lui Malthus, ele sunt evidente pentru orice om care vrea să judece lucrurile cu luciditate. Din păcate, n-au fost prea mulți cei care s-au aplecăt asupra operei pastorului englez cu obiectivitate și detașare ; de la început și până azi Malthus a avut parte fie de partizani, fie de detractori și de prea puțini exogeți obiectivi. Nu am intenția să identific toate punctele discutabile ale *Eseului*, ci voi încerca, într-un mod foarte succint și esențializat, să expun concepția lui Malthus, semnalând, cu această ocazie, câteva semne de întrebare majore pe care le trezește în mintea mea acea latură a textului care vizează aspectele demografice. Nu voi face prea multe referiri la aspectele strict economice și cu atât mai puțin la cele ideologice, politice sau morale, deși este foarte tentantă o astfel de trimitere, căci, evident, mizele majore stau în rezolvarea acestor categorii de probleme².

În considerațiile ce urmează, pentru trimiteri și citate, mă voi baza pe singura ediție românească a *Eseului*, cea apărută în 1992 (țara noastră fiind probabil printre ultimele

1. Mai puțin agreată a fost, în toate epociile, desigur, cealaltă metodă de limitare a descendenței : întreruperea sarcinii, avortul, act care este condamnat atât pentru că presupune curmarea vieții fetusului, cât și pentru risurile la care se supune femeia.
2. Ar fi extrem de interesantă o trecere în revistă a tuturor ocaziilor în care, de exemplu, Marx face, în opera sa majoră, *Capitalul*, trimitere la Malthus. Am avut curiozitatea să urmăresc aceste referințe și am constatat că, de regulă, trimiterile sunt făcute la subsol și îmbracă forme extrem de puțin măgulitoare pentru autorul *Eseului*, fapt care ne convinge că argumentul logic sau științific n-are nicio sansă să fie luat în considerare când intră în joc mizele ideologice. Explicația e simplă ; orice s-ar spune despre spiritul caritabil al lui Malthus, concepția sa despre societate și progresul ei este cu totul opusă celei propovăduite de curentele socialiste, de stânga și, mai ales, ulterior, de marxism. De aceea Marx nu-l tratează ca pe un adversar pe linie științifică, căruia trebuie să-i acorzi măcar minimul respect de a-i combate ideile cu argumente științifice, ci ca pe un exponent al unui curent ideologic opus, ce trebuie neapărat „desființat”.

din Europa în care s-a tradus celebra lucrare); chiar dacă am rezerve asupra calității traducerii, rămân la acest punct de referință fiindcă e singurul la îndemâna cititorului român. De menționat că e vorba de o traducere a *ultimei variante* elaborate de Malthus, care, cum spuneam, diferă esențial de prima versiune, accesibilă pentru mine doar în franțuzește (Malthus, 1980). Discuția provocată aici nu va fi lungă. Mă voi mărgini să analizez natura și logica celor două progresii faimoase, precum și a celor trei principii enunțate în finalul capitolului 2. De altfel, esența demografică a lucrării se găsește în primele două capitole ale ultimei ediții, în rest fiind ori o masă imensă de date și informații greu controlabile azi, ori considerații de natură ideologică, politică și morală, care, cum spuneam, nu fac obiectul acestor rânduri.

Majoritatea celor care au auzit câte ceva despre Malthus cunosc ideea celor două progresii invocate de pastorul englez: cea geometrică, după care s-ar produce înmulțirea populației, și cea aritmetică, după care s-ar înmulții mijloacele de subzistență. Cum orice elev o știe, indiferent de mărimea rațiilor acestor progresii, în măsura în care ele generează tendințe crescătoare, la un moment dat efectivul care se dezvoltă după progresia geometrică, având deci o creștere exponențială, îl va întrece pe cel care urmează legea progresiei aritmetice, echivalentă cu o creștere lineară. Deci, în mod inevitabil, populația va ajunge să se ciocnească de plafonul resurselor. Aceasta ar fi în formă simplificată și vulgarizată „legea populației” descoperită de Malthus. Să lăsăm deocamdată această concluzie și să ne reîntoarcem la cele două progresii. O analiză chiar și sumară ne permite să observăm diferența fundamentală de statut a celor două aserționi.

Legea progresiei geometrice este un *enunț de tip formal*, logic sau matematic, ce nu vizează o realitate empirică decât în măsura în care vrem să dăm o astfel de interpretare noțiunilor respective. Ea poate fi exprimată matematic în felul următor: *o mulțime care crește (scade) proporțional cu efectivul său se dezvoltă, din punct de vedere al efectivului ei, după o curbă exponențială*. Într-adevăr, dacă notăm cu y efectivul mulțimii (numărul elementelor acesteia) și cu t timpul, ca variabilă independentă, condiția creșterii proporționale cu efectivul poate fi scrisă:

$$dy = k \cdot y \cdot dt$$

sau

$$y' = k \cdot y.$$

Aceasta este o ecuație diferențială simplă a cărei soluție este de forma:

$$y = \exp(k \cdot t) = e^{kt}$$

E vorba de o lege matematică ce „se aplică” la demografie dacă se presupune că mulțimea este o populație și că viteza de înmulțire a acesteia este proporțională cu numărul indivizilor sau, altfel spus, dacă creșterea populației pe unitatea de timp (y') raportată la numărul indivizilor existenți (y) este constantă:

$$\frac{y'}{y} = k.$$

Avem de-a face aici cu cea mai simplă ipoteză asupra dinamicii unei populații, care presupune, în fond, existența unor condiții (de fertilitate și mortalitate) neschimbate. Coeficientul k poate fi pozitiv sau negativ; în primul caz curba este crescătoare (deci

populația sporește), iar în al doilea descrescătoare (declin al populației). Prin urmare, se poate enunța următoarea „lege”: orice populație care se înmulțește cu o intensitate constantă (de pildă, atunci când efectivele nașterilor și deceselor raportate la numărul indivizilor se mențin constante) va evoluă în progresie geometrică. *Aceasta este o interpretare a unei formule matematice, demonstrată în cîmpul matematic, și nu are nevoie de vreo testare empirică.*

În aplicațiile formulei la realitatea empirică este necesară specificarea parametrilor în legătură cu condițiile concrete avute în vedere. Un caz limită de astfel de aplicație îl constituie determinarea intensității maxime de înmulțire a populației, adică a potențialului de creștere a speciei umane. Evident că o astfel de determinare, dacă e posibilă, presupune multe cunoștințe, nu doar de analiză demografică sau de demografie istorică, ci și de biologie, medicină etc. Faptul că un cercetător avansează o cifră, care ulterior va fi ameliorată, este un demers firesc în cercetarea științifică de tip empiric și el nu contrazice modelul logico-matematic descris mai sus.

Prin urmare, dacă Malthus spune că populația „tinde” să crească după o progresie geometrică și prin asta înțelege că, atunci când ansamblul condițiilor naturale și sociale care concură la înmulțirea populației (de la asigurarea hranei și până la tabururile sexuale), precum și atitudinile și comportamentul indivizilor vizavi de procreare rămân neschimbate, efectivul populației evoluează în progresie geometrică, atunci el are perfectă dreptate. Dacă înțelege faptul că *în orice condiții* se constată o creștere geometrică, atunci tot atât de sigur e că greșește. Încercând o evaluare a potențialului de înmulțire a speciei, Malthus are dreptate când spune că acesta este enorm (chiar dacă e vorba de o exprimare imprecisă); el se poate însă îngela în exprimarea exactă a acestui potențial – și evident greșește, de vreme ce oferă mai multe cifre, pentru perioada de dublare, în condiții de creștere maximală: 10 ani, 12 ani, 15 ani, 25 de ani. Probleme în interpretarea textului lui Malthus apar în acest punct din cauza indeciziei autorului de a lua o poziție tranșantă în chestiunea potențialului maximal, aspect cu determinație empirică, dar, repet, asta e o latură absolut secundară a modelului exprimat de „legea progresiei geometrice”.

Privind cealaltă progresie, situația este în același timp mai simplă și mai complicată. Mai simplă, pentru că aici nu se amestecă aspectele formale cu cele empirice. Oricât ne-am strădui, nu vom putea descrie într-o formă logică simplă curba de evoluție a volumului de bunuri accesibile vieții omului, evoluție care depinde nu numai de ceea ce există obiectiv în universul înconjurător, dar și de capacitatea omenirii de a folosi aceste elemente ca resurse de viață. Prin urmare *modelul progresiei aritmetice nu are nicio înțemeiere formală* și el poate fi luat doar ca o aproximare empirică a unei tendințe de evoluție. Lucrurile sunt mai complicate tocmai pentru că în această abordare nu avem nici posibilitatea de a recurge la modele, simplificând astfel realitatea, aşa cum am procedat mai sus, când am presupus constanța factorilor cu acțiune asupra înmulțirii populației, dar nici pe aceea de a defini foarte riguros toate elementele ce intră în joc (ce sunt mijloacele de subzistență, ce nevoi avem în vedere etc.). Singura chestiune clară aici derivă din faptul că, la un moment dat, aceste resurse sunt limitate și unele dintre ele epuizabile. Cu alte cuvinte, indiferent ce credea Malthus, chestiunea cu progresia sa aritmetică e mai curând o metaforă, folosită pentru a sublinia faptul că nu putem imagina o creștere oricât de accelerată și fără limite a consumului.

Am subliniat natura raționamentelor în modelele celor două progresii pentru că într-adevăr ele stau în centrul sistemului de argumentație al lui Malthus. Pentru conturarea acestui sistem mai este nevoie să introducem în discuție câteva elemente.

Spre deosebire de Godwin, care credea că prin „spiritualizarea” existenței umane, rolul instinctelor sexuale în viața omului se va reduce până la dispariție, Malthus, mult mai realist, acceptă, aşa cum am observat deja, că „pasiunea reciprocă între sexe este o necesitate care va rămâne aproximativ aşa cum ea se află în prezent” (1980, p. 24). Acest lucru implică practicarea raporturilor sexuale cu o frecvență suficient de mare încât rezultatul său poate să provoace o înmulțire accelerată a speciei, dacă nu intervin factori care să limiteze această înmulțire.

O atenție deosebită este acordată de Malthus acestor *factori cu rol de frână* în calea creșterii populației. Deși face eforturi vizibile spre a prezenta mecanismul de frânare, descrierea ce rezultă din aceste încercări devine tot mai confuză pe măsură ce introduce argumente suplimentare și, finalmente, lucrurile rămân departe de a fi lămurite, textul lăsând loc la multe interpretări. Distincția principală este cea între *obstacole pozitive sau repressive (positive checks)* și *obstacole preventive (preventive checks)*. Primele sunt cele care acționează independent de voința indivizilor, fiind, în ultimă instanță, datorate lipsei de hrănă. Numai că această lipsă nu se manifestă decât rareori în mod direct, adică prin stări acute de foamete în masă, ci provoacă alte cauze sociale imediate ce reduc potențialul de înmulțire: boli cronice, subalimentație, ocupării nesănătoase, războaie, epidemii, condiții improprii de viață, obiceiuri de viață nepotrivite etc. Obstacolele preventive țin de capacitatea omului de a anticipa consecințele acțiunilor sale și se referă deci la acele forme de comportament care, în mod conștient, sunt adoptate în scopul reducerii numărului de nașteri.

Obstacolele preventive se încadrează, în opinia lui Malthus în două categorii: cele acceptabile din punct de vedere moral și religios, materializate în ceea ce el numește „reținere morală” (*moral restraint*) și cele inacceptabile, încadrate la rubrica „viciu” (*vice*). Forma principală, dacă nu unică, de reținere morală o constituie reținerea de la căsătorie (amânarea acesteia sau, la limită, celibatul), însotită de o totală abstinенță sexuală în perioada de necăsătorie. Viciul include toate celelalte comportamente care conduc la evitarea sarcinii; acestea sunt menționate mai mult sau mai puțin direct de Malthus, dar este împede că el se referă la utilizarea mijloacelor anticoncepționale cunoscute la vremea sa, la relațiile homosexuale, la raporturile sexuale „nefirești”, la recurgerea la prostituate sau concubinaj pentru a evita nașteri în familie etc.

Obstacolele represive sunt clasificate și ele în două categorii, deși aici criteriul diviziunii este mai puțin convingător; sunt încadrate la rubrica „mizerie” (*misery*) – „acelea care rezultă inevitabil din legile naturii” și „viciu” – „acelea pe care evident ni le atragem singuri, cum sunt războaiele, excesele și multe altele pe care am putea să le evităm” (Malthus, 1992, p. 22). În fond acestea din urmă sunt amestecate, din moment ce „viciile” respective tot la „mizerie” conduc, însă autorul ține să le despartă pentru o mai bună înțelegere a lucrurilor.

Considerând că aceste aspecte sunt lămurite, Malthus crede că poate trece la prezentarea esențializată a concepției sale chiar din finalul celui de al doilea capitol al cărții, urmând ca în capitolele ulterioare să facă „dovada acestor principii”. Înainte de orice alt comentariu, voi reda întreg acest citat în limba română, aşa cum a fost tradus în ediția din 1992:

1. Populația este, în mod necesar, limitată de mijloacele de subzistență;
2. Populația crește invariabil acolo unde mijloacele de subzistență cresc, dacă nu este împiedicată de unele obstacole foarte puternice și evidente*;
3. Aceste obstacole și acelea care stăvilesc forța preponderentă de creștere a populației și îi mențin efectele la același nivel cu mijloacele de subzistență se reduc toate la abstinență morală, viciu și mizerie (Malthus, 1992, p. 25).

Semnul (*) are chiar rolul de trimite la o notă de subsol, care, cred eu, este esențială pentru înțelegerea textului lui Malthus. Iată-o, în prima sa parte, prin care reformulează punctele 2 și 3 de mai sus :

M-am exprimat în acest mod prudent, deoarece cred că sunt unele cazuri când populația nu rămâne la nivelul mijloacelor de subzistență. Dar acestea sunt cazuri extreme ; în general, se poate spune că :

2. Populația crește *totdeauna* [s. m.] acolo unde mijloacele de subzistență cresc ;
3. Obstacolele care frânează forța preponderentă de creștere a populației și îi mențin efectele la același nivel cu mijloacele de subzistență se reduc toate la abstinență morală, viciu și mizerie (Malthus, 1992, p. 25).

Să ne lămurim mai întâi asupra înțelesului frazelor, sens ce a fost afectat și de traducerea parțial neinspirată. E vorba, în principal de punctul 3, care prin formularea sa originală și prin traducerea care nu a reușit să-l limpezească este, cu siguranță, mai greu înțeles¹. Prima propoziție : „Acesta obstacole și acelea care...” marchează diferența între două categorii de obstacole : cele care pot actiona **în mod excepțional, împiedicând populația să crească până la limita permisă de mijloacele de subzistență** (fiind menționată existența lor la punctul 2) și cele care acționează **în situații normale, menținând populația la nivelul permis de mijloacele de subzistență**. Expresia „forță preponderentă” este nefericit aleasă pentru *superior power*, care vrea să sugereze tocmai capacitatea superioară a populației de a se înmulți în raport cu mijloacele de subzistență. În fine, sintagma „îi mențin efectele” traduce literal o expresie în care termenul *effects* desemnează rezultatul acțiunii frânelor asupra populației, starea în care se găsește populația după interacțiunea ei cu obstacolele ce-i moderează creșterea.

Malthus spune că primul punct nu are nevoie de explicitări suplimentare. În plus, datorită faptului că, din acest rezumat, lipsește o referire expresă la cele două progresii, înțelegem că el consideră că și problemele ridicate de acestea au fost rezolvate și nu necesită alte argumente empirice. Rămân prin urmare două propoziții faptice de argumentat, pe baza datelor existente la vreme respectivă privind populația și nivelul de dezvoltare economică în diferite areale ale Pământului. Prezentarea acestor informații și interpretarea lor ocupă cea mai mare parte a textului *Eseului* sub forma finală pe care o cunoaștem azi. Cele două probleme pot fi exprimate astfel, ca probleme de cercetare :

- (i) A se verifica regula că ori de câte ori sporesc mijloacele de subzistență, populația crește până la limita permisă de acestea ;
- (ii) A se stabili, pentru fiecare caz în parte, care sunt „obstacolele imediate” ce intervin pentru a se realiza efectiv această reglare a ritmului de creștere demografic, înțelegând că penuria de resurse nu se manifestă direct și vizibil ca factor reglator decât în situații excepționale.

---

1. Iată forma în engleză a punctului 3 : *These checks, and the checks which repress the superior power of population, and keep its effects on a level with the means of subsistence, are all resolvable into moral restraint, vice, and misery* (Malthus, 1973, p. 19). O traducere franțuzească sună astfel : *Ces obstacles, ainsi que ceux qui freinent la rapidité d'accroissement de la population et en maintiennent la cadence à celle de la progression des moyens de subsistance, peuvent tous se ramener à la contrainte morale, au vice et au „malheur”* (O.N.U., 1978, p. 43), ceea ce ar duce la o versiune românească mult mai ușor de înțeles : „Acesta obstacole, ca și cele care frânează rapiditatea creșterii populației și mențin cadența ei în ritmul în care progresează mijloacele de subzistență, se pot reduce toate la constrângere morală, viciu și «nenorocire».”.

Că prima propoziție redă corect sensul gândirii lui Malthus se poate vedea din nenumărate pasaje unde el folosește verbul „tinde” sau substantivul „tendință”. Exemplu: „...populația are această tendință constantă de a crește dincolo de mijloacele de subzistență...” (Malthus, 1992, p. 17). Am luat în discuție cuvântul „tendință” pentru că el este, cred, simptomatic pentru modul imprecis și confuz în care Malthus își prezintă ideile esențiale. Ce înseamnă că populația are tendința de a crește dincolo de limita mijloacelor de subzistență?

Mai întâi, trebuie să înțelegem că Malthus a fost și un reputat economist, fiind deci format la școala de gândire a acestei discipline, care presupune, în principiu, o paradigmă explicativă individualistă. Altfel spus, tendința de care vorbește nu e, în viziunea sa, un efect mecanic al unei forțe supraindividuală, ci rezultatul acțiunilor indivizilor care formează o populație. În cazul nostru, e vorba despre activitatea sexuală a indivizilor, care este generată de instinctul sexual, dar poate fi reglată și prin intervenția conștientă (rațiunea) a omului (ceea ce-l deosebește, spune Malthus, de restul regnului animal).

Pe de altă parte, putem înțelege termenul „tendință” ca fiind folosit pentru a desemna o ipotecă evoluție în stare „naturală” a omului, deci rezultanta comportamentului său pur animalic, fără intervenția laturii raționale a ființei. Atunci problema devine banală fiindcă aceasta presupune o înmulțire la viteza maximală, deci într-un ritm exponențial ridicat, ceea ce evident că duce la atingerea rapidă a limitelor resurselor. Eu înclin totuși să cred că Malthus folosește termenul tendință înglobând și componenta rațională a comportamentului alături de impulsurile instinctuale. Numai că gândirea lui Malthus este afectată de existența a doi factori care țin de starea, de condiția omenirii din vremea lui.

Mai întâi, la finele secolului al XVIII-lea comportamentul sexual nu este separat de actul procreativ, fiind prea puțin răspândite practicile contraceptive pentru a putea considera că acestea au un rol esențial în stabilirea nivelului natalității. Altfel spus, descendența nu este, statistic vorbind, reglată pe cai raționale, indiferent de forma lor, ci mai curând considerată, de marea masă a populației, ca un dat. Astă înseamnă că Malthus supraestimează rolul factorului conștient în reglarea natalității unor societăți ca cea a secolului al XVIII-lea, ignorând, de exemplu, aspectele structurale și culturale ale fiecărei societăți, care sunt capabile să reglementeze o serie de comportamente, inclusiv cele maritale. De pildă, putem să ne întrebăm de ce populația din țările vestice ale Europei se căsătorește atunci foarte târziu, comparativ cu cea din estul continentului nostru. Oare locuitorii Franței, Angliei, Scoției sau ai Țărilor de Jos recurgeau în masă la frâne preventive, gândind să amâne căsătoria până în momentul în care sunt sănse de a aduce pe lume numai atâția copii cât pot hrăni, în vreme ce locuitorii Rusiei sau ai țărilor balcanice nu prea-și puneau aceste probleme, căsătorindu-se devreme și lăsând „mizeria” să regleze corelația demo-alimentară? Nu cumva intervineau niște caracteristici ale vieții sociale (de pildă, forma de proprietate și modul său de transmitere), reglând nupțialitatea și impunând „cutume” și reguli de comportament respectate de masa de indivizi? E greu să acceptă că occidentalii aveau un comportament mai „rațional” decât esticii pentru că, prin căsătoria târzie, se expuneau, *conștient*, mai puțin mizeriei generate de suprapopulare. Prin urmare, se poate presupune că, trăind într-un moment de răscruce al evoluției demografice a omenirii, când pentru o fracțiune a populației, cea mai educată și înstărită, devine clar că omul poate interveni în reglarea descendenței și când interesele anumitor categorii sociale reclamau un număr mai redus de copii, Malthus transferă întregii populații un mod de gândire propriu acestei clase privilegiate, în vreme ce, pentru grosul indivizilor, numărul copiilor născuți, în fapt, era acela „lăsat de Dumnezeu”. Pe de altă parte, ne putem întreba dacă nu e legitim să adoptăm un model

de comportament rațional pentru toată lumea, gândind că cei săraci se găsesc în situația de a prefera o familie cât mai numeroasă?

În al doilea rând, Malthus leagă problema reglării descendenței exclusiv de mijloacele de subzistență (reduse, de fapt, la hrana necesară supraviețuirii), spunând că rațiunea intervine pentru a tempera comportamentul instinctual, omul punându-și problema „dacă nu va aduce oare pe lume ființe pentru care nu poate procura mijloacele de întreținere” (Malthus, 1992, p. 17). O asemenea abordare e firească în acea vreme, când efectiv problema mijloacelor de subzistență era acută pentru o parte însemnată a populației chiar din țările cele mai dezvoltate. Dar cu timpul ponderea celor care erau expuși unui astfel de risc devine tot mai redusă. Mai exact, chiar dacă rațiunile economice sunt decisive în generarea comportamentului procreativ, nici în vremea lui Malthus și cu atât mai puțin astăzi, aceste rațiuni nu coincid pentru toată lumea cu grijă de a asigura mijloace de subzistență familiei. De exemplu, astăzi dreptul femeii de a se dedica unei profesii (fără a-l lega de câștigul material) este considerat un factor cu acțiune semnificativă în generarea nivelului scăzut al natalității. Ca să nu mai vorbim de faptul evident că însuși conceptul de „mijloace de întreținere”, chiar redus la un conținut minimal, are un caracter istoric, fiind variabil de la epocă la epocă.

Revenind la concepția lui Malthus, voi încerca să o rezum în pasajul următor.

Din cauza capacitatei uriașe de înmulțire a populației și a caracterului limitat al resurselor, în conjuncție cu forța instinctului sexual, care împinge indivizii spre o înmulțire necontrolată, se ajunge, de regulă, ca populațiile să crească până la limita mijloacelor de întreținere, moment în care intervin frânele pozitive și preventive spre a tempera viteza de creștere demografică și a o ține în ritmul creșterii resurselor. O astfel de situație este însă generatoare de cumplite suferințe pentru o mare parte a populației, cea mai săracă, aceasta fiind cea expusă mizeriei și lipsurilor.

Incursiunile istorice ale lui Malthus vor să aducă dovezi în acest sens, adică să confirme teza că populațiile s-au apropiat mereu de limitele impuse de resurse și că regula istorică este această stare de mizerie generată de apropierea de respectivele limite. Aceasta este „principiul populației”, legea de descoperirea căreia Malthus pare atât de mândru. Mândria sa sporește atunci când găsește și soluția de a scăpa de consecințele nefaste ale unei asemenea tendințe, prin recurgerea la rațiune, grație căreia omul poate să perceapă din vreme, *ca individ sau familie*, pericolul unei descendențe pe care nu o poate întreține și să acționeze pentru a preveni o astfel de situație indezirabilă. Acțiunea ansamblului indivizilor în direcția respectivă reprezentă deci *soluția socială* a problemei. Mijloacele de prevenire sunt mai multe – o știa și Malthus –, dar numai „reținerea morală” (amânarea sau chiar evitarea căsătoriei, cu înfrângerea instinctelor sexuale de către cei necăsătoriți) este, cum am mai spus, acceptabilă. Este interesant că, pentru a-și putea susține teza, Malthus trebuie să renunțe parțial la paternitatea soluției, în sensul că este nevoie să recunoască faptul că, acolo unde există o anumită prosperitate, deci nu se regăsește consecința logică a tezelor sale, conform căreia populația ajunge să trăiască în mizeria impusă de ciocnirea cu plafonul resurselor, oamenii, în masă, au manifestat deja un comportament rațional, prevenind o înmulțire excesivă.

Două contradicții îmi pare că sunt aici. Dacă e vorba de o „lege naturală” (și acesta este sensul termenului „principiu”), atunci ea nu poate fi „păcălită” de comportamentul individual. Așa cum legile economice acționează fără acceptul indivizilor, tot așa, dacă există o lege demografică, ea trebuie să fie mai presus de inteligența individuală. Nu e vorba aici neapărat de a presupune că legile ce guvernează viața socială ar fi absolut

identice cu cele descoperite de științele naturii. Dar și unele, și altele se manifestă independent de voința oamenilor. Legea economică a cererii și ofertei, de pildă, nu e impusă de cineva din afară, ci rezultă din comportamentul actorilor ce intervin pe piață, care, împreună, o generează, dar, individual, n-o pot modifica. Prin urmare, ori populația „tinde” să depășească resursele, ori, dacă indivizii pot acționa înainte ca să intre în joc frânele generate de apropierea de plafon, o astfel de tendință nu există în fapt; ea rămâne doar o posibilitate mai mult sau mai puțin abstractă, a cărei bază teoretică este capacitatea nelimitată de înmulțire a oricărei specii.

Tot așa de vizibilă e și a doua contradicție. Malthus, ca economist, uzează, în principal, cum am mai spus, de o paradigmă individualistă, construită pe ideea comportamentului uman bazat pe raționalitate (chiar și limitată). În aceste condiții, nu se mai poate veni cu soluții iluministe de genul celei invocate de autorul englez: să fim raționali și să observăm că nu putem întreține atâtia copii! Pe de o parte, aceasta e ca și cum un economist ar începe să spună producătorului sau cumpărătorului cum să se compore pe piața de schimb, iar, pe de altă parte, implică supozitia că până la Malthus lumea să comportat irațional și el vrea să facă să se compore altfel. Într-adevăr, Malthus spune în același timp că omul nu este animal, că se deosebește de acesta prin rațiune, inclusiv în procesul de înmulțire, dar și că prin cele clarificate de el oferă o soluție „pentru îmbunătățirea situației săracilor” (Malthus, 1992, p. 397), propunând o modificare a comportamentului individual în concordanță cu interesul individului, ca și când acesta nu și l-ar fi cunoscut anterior. Iluzia majoră a pastorului englez – care de fapt e o iluzie chiar a întregului secol iluminist – e aceea că, prin educație, comportamentul uman poate fi schimbat de așa manieră încât omul să acționeze spre binele său, plecând de la premisa că înainte el acționa împotriva propriilor interese. Or, o astfel de teză e în contradicție cu supozitia fundamentală a paradigmelor bazate pe raționalitatea acțiunilor umane. În cadrul acestei paradigmă, ameliorarea condiției umane nu e văzută a fi realizată prin activități iluministe de educație și conștientizare a indivizilor față de propriile interese, ci prin *modificări structurale ale sistemului care guvernează aceste acțiuni*. Schimbându-se cadrul social, o acțiune poate să-și piardă finalitatea avută într-un alt cadru. Omul va renunța să facă la nesfârșit copii dacă se instituie o altă organizare socială, impunându-i beneficii în cazul familiei mai mici.

În ciuda tuturor acestor probleme relevante aici și a multor altora nemenționate, numele lui Malthus este încă în circulație, atât pe planul ideilor strict demografice, cât și pe cel mai larg, ce include problematica politicilor sociale, a raporturilor între factorii economici și cei demografici etc. Adevărul este că frecvența cu care numele său a fost pomenit a fost destul de variabilă în timp. După curențul stârnit de apariția *Eseului*, a urmat o lungă perioadă de aproape un veac – între mijlocul secolului al XIX-lea și mijlocul celui următor – în care popularitatea ideilor malthusianiste a fost în scădere, motivul esențial constituindu-l faptul că progresele economico-sociale din țările occidentale au fost mai rapide decât creșterea demografică, producându-se astfel o ameliorare netă a nivelului de trai al claselor de jos, ceea ce a îndepărtat spectrul suprapopulației. Odată cu „explozia demografică” de după al Doilea Război Mondial, datorată țărilor Lumii a Treia, problema suprapopulației revine în actualitate – în corelație nu numai cu chestiunea resurselor, ci și cu cea a protecției mediului – și odată cu ea și numele lui Malthus. În ultima vreme, ritmul înmulțirii populației mondiale s-a temperat simțitor, iar pericolul unei creșteri demografice necontrolate pare a se stinge treptat, ceea ce, se poate presupune, va retrime în plan secundar și tematica discursurilor ce fac referire la tezele malthusiene.

3. „A doua tranziție demografică” – o analiză critică a conceptului*

Orice abordare critică a conceptului de „a doua tranziție demografică” trebuie, în opinia mea, să fie precedată de precizarea sensului și semnificației conceptului clasic de „tranziție demografică”, deoarece numai prin referirea la ceea ce s-ar putea numi „*prima* tranziție” se poate justifica sau respinge folosirea sintagmei „*a doua* tranziție” pentru denumirea unui proces diferit de cel desemnat prin cealaltă expresie. Voi începe deci prin a stabili care sunt elementele definitoare ale procesului clasic de tranziție, susținând că este vorba de un concept care realmente acoperă o realitate indubitatibilă, bine conturată în istoria evoluției oricărei populații umane, pentru ca apoi să încerc să demonstreze că noul concept vehiculat azi de o parte a demografilor occidentali nu este consistent nici în formă (denumirea este inadecvată), nici în conținut (nu desemnează un proces demografic identificabil).

3.1. Accepțiunea clasică a noțiunii de „tranziție demografică”

Expresia astăzi foarte răspândită de „tranziție demografică” a fost lansată, se pare, de către Frank Notestein, într-o conferință ținută în 1944 la Chicago. Problematica respectivă a fost abordată apoi în lucrările autorului menționat, precum și în ale altora, între care Dudley Kirk și Kingsley Davis, mai ales. Schema a fost elaborată pe baza datelor de populație referitoare la țările occidentale, cele mai avansate pe traectoria societății industriale, și ea descrie trecerea de la un nivel ridicat de mortalitate și fertilitate a populațiilor, caracteristic perioadei preindustriale, la unul de mortalitate și fertilitate scăzute, atins deja de populațiile occidentale în perioada interbelică¹.

Forma clasică a modelului este aceea în care prima dată scade mortalitatea, fertilitatea urmând același drum, dar cu un decalaj temporal, ceea ce face ca în perioada de tranziție să asistăm mai întâi la o creștere a sporului natural, urmată de o zonă în care

* Textul a apărut în : T. Rotariu, S.P. Bolovan, I. Bolovan (coord.), *Populația României. Trecut, prezent, viitor*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2006, pp. 455-479.

1. Într-o formă foarte concentrată și plastică, în același timp, esența acestui proces este surprinsă de cunoscutul demograf Paul Demeny : „În societățile tradiționale fertilitatea și mortalitatea sunt ridicate. În societățile moderne fertilitatea și mortalitatea sunt scăzute. Între cele două se află tranziția demografică” (*apud* A.J. Coale, f.a., p. 19).

acesta atinge un maximum și apoi de una în care diferența dintre nașteri și decese se reduce treptat, sporul de populație ajungând din nou la valori modeste.

În ceea ce privește precizarea elementelor de descriere sugerate în schema de mai sus, lucrurile sunt destul de vagi și nespecifice, această formă fiind aleasă tocmai pentru a asigura o maximă generalitate modelului. Astfel, nu se poate preciza exact nivelul mortalității sau al fertilității considerat a caracteriza etapa pretranzitională și nici cel care ar trebui căutat atunci când vrem să stabilim sfârșitul tranzitiei. De aici rezultă că nu putem decât în mod convențional să stabilim momentul începerii și cel al încheierii tranzitiei pentru o populație dată și, prin urmare, intervalul de timp cât durează sau coeficientul de multiplicare a populației în acest interval devin aspecte dependente de alegerea punctelor respective de reper.

Ceea ce este limpede totuși în concepția celor care au elaborat conceptul e faptul că acesta vizează o descriere a evoluției demografice *în perioada contemporană*, plecând deci cel mai devreme din secolul al XVIII-lea, și *nu se referă la alte procese care au avut loc anterior*. Motivația acestei opțiuni este cât se poate de intemeiată. Nimic din evoluțiile demografice din epociile premoderne, după câte știm din informațiile demografice sărac despre acele epoci, nu se poate compara cu amploarea acestui proces descris de tranzitie demografică, nici din punctul de vedere al modificărilor efectivelor și structurilor populației și nici din cel al consecințelor sociale ale acestor mișcări.

Dacă în forma sa inițială ideea tranzitiei este mai curând o schemă descriptivă, căci elementele introduse de Notestein, care ar putea juca rolul de variabile explicative, sunt considerate componente ale procesului de industrializare/modernizare, ulterior lucrurile s-au modificat sensibil, chiar autorii citați și alții din perioada de început, cea a anilor '40-'50, au încercat să transforme modelul într-o *teorie* a tranzitiei demografice, adică într-o paradigmă explicativă a transformărilor respective.

Înainte de a ne referi pe scurt la aceste încercări, să ne întoarcem spre originile ideii de tranzitie demografică, idee care, evident, nu s-a născut din senin, pentru că faptele pe care le surprinde s-au manifestat de multă vreme și ele nu puteau să nu trezească interesul oamenilor de știință și să nu provoace încercări de conceptualizare a acestor evoluții.

Autorii francezi, cu deosebire, subliniază contribuția deosebită a școlii de demografie din această țară, ai cărei reprezentanți de marcă de la finele secolului al XIX-lea și începutul celui următor, precum Pierre-Émile Levasseur, Jacques Bertillon, Arsène Dumont, P. Leroy-Beaulieu, Adolphe Landry sau, mai târziu, Alfred Sauvy, au scris mult despre transformările demografice profunde petrecute începând din veacul al XVIII-lea, Franța fiind, cum se știe, printre primele țări din lume în care s-a produs o masivă scădere a natalității prin intermediul acțiunii conștiente de limitare a fertilității căsătoriilor. Din această pleiadă de savanți se detașează, în problema care ne interesează aici, numele lui Alfred Landry. Acesta a publicat mai întâi un articol, în 1909, în care introduce celebra expresie de *regim demografic*, pentru a prezenta cele „trei teorii” asupra populației. Este vorba despre: (i) *regimul primitiv*, caracteristic societăților în fază cu totul incipientă de organizare și în care oamenii se înmulțesc până la limita superioară permisă de mijloacele de subzistență disponibile; (ii) *regimul intermediar*, caracteristic Europei Occidentale până în epoca modernă, societatea introducând o serie de mecanisme de reglare a fertilității, în principal prin intermediul instituției căsătoriei, mecanisme care împiedică înmulțirea oamenilor până la plafonul maximal, respectiv până la nivelul la care volumul demografic ajunge să fie reglat prin intermediul mortalității; (iii) *regimul contemporan*, instaurat în Franța după Revoluție și în celelalte țări

din zonă spre sfârșitul secolului al XIX-lea, marcând trecerea la reglarea fertilității prin intermediul avortului și al contraceptiei. Schimbarea respectivă de comportament ar fi fost consecința unei modificări profunde în domeniul mentalităților, în sensul că aspirația generală a oamenilor se va deplasa de la obiectivul menținerii bunăstării la ameliorarea condițiilor de viață ale familiei, în general, și ale copiilor, în special. Acest pas a avut consecințe dramatice asupra situației demografice, astfel încât, mai târziu, Landry (1934) va considera necesar să introducă un concept capabil să surprindă amploarea trecerii de la regimul intermediar la cel contemporan, numind această modificare **revoluție demografică**.

Ar mai fi de menționat faptul că nici Landry, nici ceilalți gânditori francezi care l-au urmat pe linia schițată nu au imaginat un sfârșit al revoluției demografice; în concepția lor, situația rămâne deschisă, respectiv scăderea fertilității poate continua oricără de mult, trecând sub nivelul de înlocuire a generațiilor, sau evoluția poate îmbrăca și alte traectorii.

Meritul lui Landry în înțelegerea evoluției populației europene din ultimele secole este incontestabil – în principal, aş spune, prin ideea de diferențiere între comportamentul caracteristic regimului intermediar și cel modern –, dar, oricără bunăvoiință am avea în a-l prezenta drept adevaratul părinte al conceptului de tranziție, aşa cum încearcă să facă astăzi unii demografi francezi, trebuie să recunoaștem că accentul școlii americane este pus pe un alt aspect și deci că, în ciuda apropierii terminologice, „tranziția demografică” nu este deloc același lucru cu „revoluția demografică”. Într-adevăr, dacă Landry insistă asupra efectului pe care introducerea contraceptiei în viața cotidiană a cuplului o are asupra descendenței și prin urmare a creșterii populației în general, tranziția demografică vrea să descrie *o fază bine delimitată* din istoria demografică a omenirii, în cadrul căreia se produce o modificare profundă de comportament, respectiv se trece de la o stare la alta, *calitativ diferită*.

Spre deosebire de „tranziție”, conceptul de „revoluție” accentuează radicalitatea unei schimbări și nu conține în sine neapărat descrierea unei stări finale. Revoluția, în sensul lui Landry, este modificarea profundă a sexualității cuplurilor în epoca modernă, grație schimbării sistemului de valori și de credințe, care a condus, e drept, la o valoare scăzută a fertilității, însă lasă procesul deschis, acesta putând continua spre niveluri și mai joase sau fiind posibile reveniri, în condițiile unor reforme sociale și morale. Tranziția, în sensul lui Notestein, este doar trecerea de la nivelul ridicat de fertilitate și mortalitate, specific societății premoderne, la unul scăzut, pentru ambii indicatori, constatat a exista, în țările occidentale, în momentul lansării conceptului.

Pe de altă parte, Landry și demograffii francezi se concentreză în cea mai mare măsură pe evoluția fertilității, în vreme ce în modelul lui Notestein, chiar în forma sa cea mai simplă, se sugerează poziția privilegiată a mortalității: *scăderea mortalității este cea care induce (generează, atrage după sine etc.) în mod obligatoriu scăderea fertilității*, întrucât se înțelege de la sine că omenirea nu poate suporta la nesfârșit un ritm de înmulțire care ar deriva dintr-o mortalitate caracteristică mijlocului secolului XX și o fertilitate de secol XVIII. Aspectului teoretic al problemei îi rămâne „doar” sarcina să explică care sunt mecanismele ce declanșează scăderea mortalității și – mult mai important și mai greu de realizat – să facă legătura, la modul concret, între scăderea mortalității și cea a fertilității, explicația acestui din urmă fenomen fiind deosebit de dificilă.

Pe scurt, Landry poate rămâne foarte bine părintele noțiunii de „revoluție demografică”, dat fiind că acest concept nu se suprapune cu cel de „tranziție” decât în măsura în care tranziția conține o etapă de schimbare profundă, ce poate fi considerată revoluționară. Tranziția demografică este, în același timp, un concept mai complex și mai funcțional în explicarea evoluției populației în epoca modernă comparativ cu revoluția

demografică teoretizată de Landry și, prin urmare, contribuția școlii de la Princeton nu trebuie subestimată și cu atât mai puțin negată, sugerându-se că ar consta doar în inventarea unei denumiri noi pentru un concept cu paternitate franțuzească.

Schema clasică a tranzitiei a fost îmbogățită, introducându-se și migrația alături de mortalitate și natalitate. Modelul astfel obținut, realizat în continuare pe cazul țărilor occidentale, devine în acest fel și mai vulnerabil la critici, date fiind abaterile și mai numeroase de la această schemă. Într-adevăr, aşa cum se vede din lucrările unor demografi cunoscuți care s-au aplecat asupra problemei tranzitiei (Chesnais, 1986 ; Van de Kaa, 2002), introducerea migrației nu are darul de a simplifica lucrurile, întrucât acest fenomen este deosebit de complex în determinațiile sale și nu poate fi legat riguros doar de evoluția sporului natural sau de alte aspecte strict demografice. Totuși, este rațional să se presupună că, în faza de mijloc a tranzitiei – mai ales acolo unde ecartul între rata de natalitate și cea de mortalitate rămâne însemnat –, se va manifesta o tendință de emigrare a populației, aşa cum s-a întâmplat cu țările europene în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și începutul celui următor, când supapa migrației transcontinentale a ajutat multe populații ale bătrânlui continent să se ajusteze la sistemul de activități și la resursele existente pe continent. Tot la fel de rațional este să presupunem că în perioadele de declin demografic – prin care trec actualmente aceleași populații europene – vom asista la înclinarea balanței migratorii spre partea opusă, respectiv să asistăm la un curent dominant al imigrărilor.

Această logică abstractă își găsește mai mult sau mai puțin un corespondent în realitatea concretă. Declanșarea unor curente migratorii nu depinde doar de sporul natural dintr-o anumită perioadă al unei populații, ci și de condițiile concrete în care aceasta se află, condiții social-economice, demografice, politice etc., precum și de existența sau inexistența unor areale spre care respectiva populație să se poată îndrepta. Așa se face că nu toate țările europene s-au angajat în aceeași măsură în migrația transatlantică din a doua parte a secolului al XIX-lea, unele, cum este cazul Irlandei, au fost mai intens implicate în acest proces, altele, cu o densitate demografică și economică mai redusă, fiind practic absente din tabloul respectiv. Cu alte cuvinte, componenta migrațională are o cu totul altă pondere în cadrul conceptual al tranzitiei, comparativ cu mortalitatea și fertilitatea ; dacă aceste din urmă fenomene suferă o modificare fundamentală și definitivă (în măsura în care ne putem imagina viitorul civilizației umane), migrația are incidențe mai mici sau mai mari sau chiar nule asupra unor populații diferite aflate în tranzitie.

Acestea fiind spuse, putem reproduce și imaginea grafică clasică a modelului tranzitiei. Pentru facilitarea discuțiilor ulterioare, voi prelua de la Van de Kaa (2002) această formă, întrucât ea conține și un adaos pentru perioada de obicei numită posttranzitională sau, în limbajul introdus de demograful olandez, pentru momentul celei de „a doua tranzitii demografice”, concept asupra căruia mă voi opri mai jos (figura 1). Se observă că pe axa orizontală este așezat timpul, fără a marca niciun moment concret și nici unitatea de măsură ; doar cele două săgeți verticale indică momentele de început ale primei și, respectiv, celei de a doua tranzitii. Pe verticală sunt marcate (în promile) câteva valori care vor să indice în linii mari nivelul celor patru indicatori folosiți : rata de natalitate (marcată cu cercuri), rata de mortalitate (cu pătrate mari), rata sporului natural (cu pătrate mici) și cea a sporului migratoriu (cu triunghiuri).

Câteva precizări terminologice trebuie făcute, în contextul în care apar tot felul de încercări de periodizare a parcursului demografic al omenirii. Dacă introducem și

acceptăm că tranziția demografică se manifestă într-o anumită etapă istorică relativ clar delimitată, atunci este limpede că în istoria populației pot fi decupate trei perioade : cea *pretranzițională*, cea a *tranziției* și cea *posttranzițională*. Este evident că numai în măsura în care vorbim despre tranziție putem introduce termenii de pre- și posttranziție ; asta înseamnă că nu e corect să se spună, aşa cum se mai face uneori, chiar în lucrări docte, că tranziția se împarte în pretranziție, tranziția propriu-zisă și posttranziție (sau cu alte denumiri pentru aceleași etape). Aici nu e vorba numai de o greșală de exprimare, eventual scuzabilă. Se induce de fapt ideea că teoria (sau măcar conceptul) tranziției ar trebui să dea seama și de ceea ce se întâmplă în pretranziție și de posttranziție. De fapt, tranziția nu se referă decât la finalul perioadei pretranziționale (căci acesta e începutul tranziției) și la debutul perioadei posttranziționale (ca final al tranziției) ; ceea ce s-a întâmplat înainte de primul moment menționat și după cel de-al doilea e cu totul altceva și nu mai ține de conținutul conceptului de tranziție.

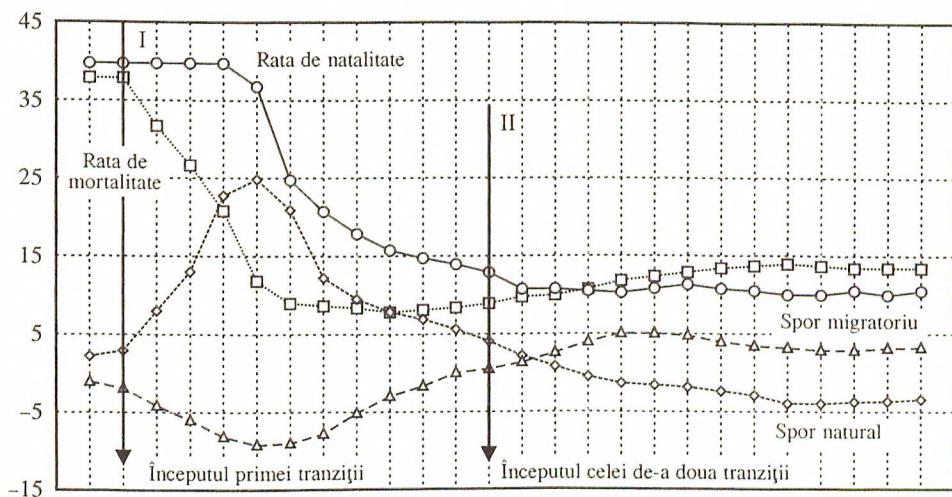

Figura 1. Schema tranziției demografice clasice și a celei de-a două tranziții, după Van de Kaa (2002)

Pe de altă parte, în interiorul perioadei de tranziție se pot distinge mai multe subperioade sau faze ; de regulă, sunt evidențiate trei asemenea diviziuni : *faza inițială*, cea de declanșare a tranziției, în care sporul natural este mic și crește lent, *faza mijlocie*, cea caracterizată de o puternică expansiune demografică, grație diferenței mari între rata nașterilor și cea a deceselor, și, în fine, *faza finală* a tranziției, în care sporul natural descrește substanțial, cele două curbe – a nașterilor și a deceselor – tinzând să se apropiie. Firește că, fiind o împărțire convențională, se vor găsi și alte modalități de a etapiza perioada tranziției, aspect de care însă nu ne vom ocupa aici.

Dincolo de caracterul abstract al modelului tranziției, acesta conține o informație non-banală, care orientează cunoașterea noastră în aprecierea evoluției unei populații. Această informație poate fi sintetizată în câteva puncte esențiale :

- în perioada modernă, se produce o transformare profundă a comportamentului demografic al tuturor populațiilor care intră pe făgașul dezvoltării industriale ;

- transformarea constă în reducerea nivelului mortalității și al fertilității, de la valori ridicate (cel mult 30-35 ani speranță de viață și cel puțin 5 copii/femeie) la valori scăzute (peste 60 ani speranță de viață și în jur de 2 copii/femeie) ;
- întâi se declanșează reducerea mortalității, urmată, mai devreme sau mai târziu, în mod inevitabil, și de cea a fertilității ;
- din cauza acestui decalaj, în perioada de tranziție se produce o creștere demografică într-un ritm cu totul de neatins în perioadele anterioare ;
- procesul este nu numai universal, în sensul că până la urmă afectează toate populațiile, dar, odată declanșat, el devine ireversibil, fiind deci de negăndit că o populație mai poate reveni la starea pretranzițională ;
- în faza de expansiune demografică a tranziției este probabil să se deterioreze echilibrul dintre efectivul populației și volumul de activități, tensiune ce tinde să se regleză prin intermediul emigrației.

Am reluat aceste note definițorii și pentru a putea înțelege mai ușor sensul anumitor critici la care a fost supus conceptul și a facilita răspunsul la acestea. Nu e locul să insist aici asupra chestiunilor respective, nici măcar să enumăr observațiile făcute. Nu pot însă să nu menționez o chestiune mult dezbatută și invocată de cei care neagă valoarea de cunoaștere și practică oferită de modelul clasic al tranziției și care, în plus, apare și în problematica „celei de-a doua tranziții”, și anume cea a *echilibrului* pre- și post-tranzițional. E vorba, în general, de faptul că, aşa cum spuneam, în perioada tranziției se produce o bulversare a ritmului de creștere a populației, lăsându-se impresia că se strică un echilibru anterior existent, echilibru care ar trebui să se reinstaureze în finalul tranziției.

Să observăm că termenul „echilibru” este destul de echivoc. În orice caz, sunt cel puțin două accepțiuni în care el este folosit în contextul de care e vorba aici. Mai întâi, ar însemna, într-o formulă mai generală, faptul că în perioada pretranzițională creșterea demografică este modestă și ea e în corelație directă cu resursele (de hrana, în special), chiar dacă nu se merge până la se acceptă un reglaj mecanic al volumului populației de către cel al resurselor. În al doilea rând – și într-un sens mai precis – echilibru înseamnă compensarea deceselor cu nașterile în populație, deci *o creștere zero* a acesteia. Poate părea ciudat că aduc în discuție o asemenea accepțiune, dar se pare că realmente ea a fost luată în considerare pentru a contrapune tranziția demografică etapelor anterioară și posterioară acesteia.

Cât privește vechiul regim demografic, acesta a fost într-adevăr caracterizat de perioade de stagnare și chiar de recul, însă pe termen lung mereu s-a evidențiat o creștere a populației. Astfel, dacă în finalul secolului al XVIII-lea, când se postulează cel mai adesea începutul tranziției, populația mondială se apropia de un miliard de locuitori (800-900 de milioane), cu numai 150 de ani în urmă era probabil la jumătate, iar la începutul erei creștine la un sfert. Sunt creșteri de netăgăduit, chiar pentru perioade anterioare secolului al XVIII-lea, dacă privim situația pe termen lung. În acest sens trebuie înțeleasă și formularea lui Braudel conform căreia „*în mare* (s. m.), în vechea orănduire, totul ajunge la un echilibru”; expresia se află la începutul unui paragraf intitulat sugestiv: „Echilibrul câștigă întotdeauna”, în vreme ce câteva rânduri mai jos spune clar că (doar) „*pe termen scurt* (s. m.), activul și pasivul merg mâna în mâna...” (Braudel, 1984, vol. I, p. 71). Se înțelege că, pe termen și mai scurt, putem avea căderi

bruște sau creșteri rapide de populație, generate de condiții conjuncturale negative sau pozitive. Cu alte cuvinte, în vechea orânduire, ca să preiau expresia lui Braudel, nu avem de-a face nici cu o stagnare demografică pe termen lung și, de regulă, nici cu o creștere zero în fiecare moment de observație. Pe termen scurt, echilibrul înseamnă compensarea deceselor cu nașterile, în sensul că perioadele de spor natural negativ sunt următe de altele cu spor pozitiv; pe termen lung, e vorba de un echilibrul în sensul primei accepțiuni, adică de o creștere modestă, ca rezultantă a numeroase fluctuații, creștere permisă de reorganizările sociale sau de progrese în obținerea hranei și a altor bunuri de strictă necesitate.

Echilibrul posttranzitional a fost de regulă înțeles în accepțiunea sa cea mai rigidă, și anume ca tendință de echilibrare a nașterilor și deceselor, mai exact ca tendință de stabilizare a fertilității la nivelul de înlocuire a generațiilor.

Interesant este că disputa privind echilibrul apare mai ales legat de această perioadă de după tranzitie. A apărut mai întâi fenomenul de *baby boom*, care a fost interpretat ca o revenire la un nivel superior de fertilitate, contrazicând deci tendința de scădere sau de constanță a acesteia. A venit apoi perioada de declin accentuat din zilele noastre a populației mai multor țări occidentale sau foste comuniste, tendință care, prin amploarea ei, pare a contrazice din nou orice idee de echilibru.

Cum se observă, în prezentarea de mai sus a caracteristicilor tranzitiei nu am introdus noțiunea de echilibru doar pentru că ea s-ar referi la celelalte perioade și nu la tranzitie propriu-zisă, ci tocmai pentru că ideea aceasta mi se pare interpretabilă și, după toate probabilitățile, ea a fost folosită în scopuri extraștiințifice. Cum arată unii autori¹, în forma inițială a schemei tranzitiei, nici Notestein nu a avut în vedere ideea unui echilibru final realizat spontan, el însuși adoptând mai curând viziunile pesimiste ale demografilor francezi, în sensul că se aștepta la un declin al populației în perioada posttranzitională, de vreme ce plasa populațiile posttranzitionale în categoria de *incipient declin*. A fost, se pare, nevoie să-și modifice punctul de vedere pentru ca modelul tranzitiei să susțină acțiunile practice ale administrației Statelor Unite, realizate prin intermediul a numeroase organisme internaționale (ONU, în primul rând) sau organizații guvernamentale și non-guvernamentale americane, în direcția implementării unor măsuri pentru reducerea creșterii demografice în țările în curs de dezvoltare. Aceste politici aveau ca scop să grăbească momentul scăderii semnificative a fertilității, deci înaintarea țărilor respective spre faza finală a tranzitiei. Or, un astfel de efort n-ar fi avut nicio înțemeiere dacă în perspectivă populațiile ar fi pășit pragul unei ere de declin; trebuia pusă în față, ca obiectiv de atins, o situație convenabilă, care a fost apreciată a fi cea de staționaritate. Această idee s-a înrădăcinat atât de puternic în practica demografică a Națiunilor Unite, încât toate proiectările demografice făcute până în ultimii ani ai secolului XX aveau ca punct final stabilizarea populației, atât la nivel mondial, cât și la nivelul fiecărei țări. Abia cele mai recente proiecții ale organizației mondiale iau în considerare și varianta declinului demografic, după încheierea tranzitiei țărilor mai puțin dezvoltate.

Pentru a nu lungi prea mult discuția în acest punct, cred că schema tranzitiei este tot atât de validă și fără ideea de echilibru în sensul strict al termenului, adică de compensare perfectă a nașterilor și deceselor, situație care nu s-a petrecut în perioada pre- și nu se va petrece nici în cea posttranzitională. Este clar faptul că în ambele epoci (evident, dacă

1. Vezi, de exemplu, Marchal (1999), de la care preiau informația referitoare la acest aspect.

nu avem ambīția de a surprinde în ele toată istoria populației până în epoca modernă și pe cea viitoare pe termen nelimitat, ci dacă ne referim la un interval de timp, anterior și posterior tranziției, de lungime rezonabilă, de până la un secol, să zicem) se poate vorbi de o creștere modestă, pozitivă sau negativă, a populației, comparativ cu ceea ce s-a petrecut în subperioada de maximă expansiune a tranziției. Cum am mai spus, nici schema tranziției și nici chiar teoria acesteia n-au avut ca ambīție să descrie altceva decât condițiile și starea demografică *imediat premergătoare* declanșării acestui proces și cele la care s-a ajuns *într-o primă fază* după ce se poate accepta încheierea procesului de trecere.

Efectele tranziției asupra stării demografice a lumii au fost enorme și ele continuă să fie prezente și se vor mai vedea încă multă vreme de acum înainte. Pentru țările dezvoltate, în care tranziția s-a încheiat de mai multe decenii¹, efectele sunt deja aproape în totalitate la timpul trecut. Astfel, aceste zone de civilizație occidentală au fost cele care au produs accelerarea creșterii populației mondiale vreme de două secole, aproximativ din 1750 și până în 1950, interval în care populația globului urcă de la circa 700 de milioane la 2,5 miliarde. În acest timp, populația Europei, inclusiv URSS, a crescut de la 146 la 573 de milioane, ea fiind cea care a contribuit decisiv la creșterea populației SUA, Australiei și Noii Zeelande de la 6 la 185 milioane, fără a mai socoti și alte influențe majore, cum ar fi, de pildă, în demografia unor țări din America Latină (Vallin, 2004, p. 68).

După al Doilea Război Mondial, intrarea țărilor Lumii a Treia în tranziție a avut un efect și mai puternic. Contribuția lor la creșterea demografică mondială a devenit decisivă după 1950; practic, aceste teritorii au fost cele care au făcut ca între 1950 și 1987 populația lumii să se dubleze, iar înainte de încheierea primului mileniu să atingă deja cifra de 6 miliarde. După calculele actuale, se pare că acest efectiv va mai spori cu încă 3-4 miliarde, grație același proces, astfel că în final, adică peste circa 3 decenii, când în linii mari tranziția demografică se va fi încheiat peste tot, se va putea aprecia că, în mai puțin de trei secole de manifestare a acestui proces, dimensiunea umană a lumii s-a multiplicat de circa 14 ori, trecând de la 700 de milioane la 10 miliarde. Cu siguranță că, dacă n-ar fi fost desincronizarea amintită între cele două părți ale lumii, tranziția ar fi durat mai puțin și efectul de multiplicare ar fi putut fi mai puternic, dat fiind că în evoluția reală a lucrurilor avem o destul de lungă perioadă, începută acum 3-4 decenii și care va mai continua probabil tot cam atât, în care tranziția unei părți a lumii s-a suprapus cu posttranzisie altiei părți, deci cu o perioadă în care creșterea demografică proprie acestei din urmă arii este una în general negativă, frâñând ritmul sporului general de populație.

O teorie a tranziției demografice, în sens propriu al termenului, nu a fost elaborată. Ca și în alte chestiuni sociale complexe, există și în problema aici abordată o serie de încercări de explicație, mai mult sau mai puțin consistente, mai mult sau mai puțin

1. Nu doresc să intru în detaliile discuțiilor despre stabilirea momentului încheierii sau începerii tranziției în țările europene. Pentru țările occidentale se conturează, în general, două poziții privind încheierea: una care plasează acest moment în perioada interbelică și alta care-l aduce până în anii '60, după încheierea perioadei de *baby boom*. Începutul este marcat evident de scădere clară și sistematică a mortalității, fenomen care s-a petrecut, în Europa, de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, pentru Vest și Nord-Vest, și până la sfârșitul secolului al XIX-lea, începutul secolului XX, în țările centrale, sudice și răsăritene.

elaborate și, prin urmare, cu grade diferite de acceptare. Cu atât mai mult, observația e valabilă în cazul de față, căci de la început apare în mod clar ideea plasării tranzitiei în cadrul procesului de *modernizare socială*, proces care la rându-i a cunoscut numeroase teoretizări, ce pot fi aplicate și realității demografice.

Care ar fi componentele fundamentale ale unei teorii a tranzitiei? Mai întâi, ar trebui explicată schimbarea în manifestarea mortalității, care constă în dispariția cvasitotală a crizelor majore de mortalitate, specifice perioadelor premoderne, și declanșarea unui proces de scădere sensibilă și ireversibilă a nivelului de mortalitate. Este ceea ce se numește *tranzitie mortalității*. În mod similar, atenția se îndreaptă spre cealaltă componentă de bază, care este *tranzitie fertilității*. Așa cum în cazul mortalității nu e vorba numai de o scădere a intensității acestui fenomen, ci și de o serie de modificări structurale ale fenomenului, tot așa și fertilitatea trebuie privită dincolo de valoarea indicilor globali prin care se evaluatează nivelul acesteia. Într-adevăr, schema clasică a tranzitiei nu ia în considerare scăderea „malthusiană” a fertilității, în sensul în care Coale folosește termenul (reglarea prin intermediul căsătoriei), chiar dacă aceasta a fost substanțială și clar evidențiată de demografia istorică; *momentul care interesează acum este cel în care începe scăderea fertilității căsătoriilor, adică se produce recurgerea la mijloace conștiente de limitare a descendenței*, fiind deci vorba de un proces calitativ diferit de cel precedent¹. Caracteristicile noi ale fenomenelor demografice principale – dispariția crizelor de mortalitate și controlul nașterilor – sunt elementele care ne ajută să plasăm în modernitate procesul tranzitiei, făcând deci abstracție de alte evoluții pe care și mortalitatea, și fertilitatea le-au cunoscut în perioadele anterioare, în diferite populații.

Tranzitie fertilității nu este numai al doilea element în ordine logică al tranzitiei demografice, ci un proces care, așa cum am văzut, se declanșează, în general, după începutul tranzitiei mortalității. Urmează de aici că un loc central în teoria tranzitiei demografice îl ocupă tocmai această succesiune, care se pare că nu este întâmplătoare, de vreme ce e cvasigenerală. Cum anume legăm declinul fertilității de cel al mortalității? Iată o întrebare ce a provocat multe discuții interesante. Dincolo de numeroasele controverse asupra acestei chestiuni, un lucru mi se pare foarte clar. „Mecanismele sociale” de reducere a fertilității pe calea instituției căsătoriei, care au acționat cu cea mai mare intensitate și eficacitate în partea vestică a continentului european, nu mai pot face față – pentru a menține un necesar echilibru demografic – sporului natural rezultat în urma declanșării tranzitiei mortalității, care s-a manifestat, reamintesc, în mod deosebit prin scăderea mortalității infantile. Nici supapa migratorie nu mai este suficientă pentru a drena surplusul de populație, așa încât singura soluție imaginabilă rațional este reducerea fertilității legitime. Prin urmare, în opinia mea, mortalitatea poate rămâne în discuție ca fiind „cauza ultimă” a schimbării comportamentului fertil, dacă nu cumva schimbarea elementelor structurale ale societății, prin trecerea de la forma rural-agrară la

1. Căsătoria târzie este, așa cum sugestiv spune și Coale (f.a.), „o reacție de un gen diferit decât cea a reducerii voluntare a fertilității legitime și rezultă dintr-un evențual diferit de forțe sociale. Cuplurile se căsătoresc în cadrul unei game de vârste socialmente acceptate și își întârzie căsătoria în interiorul acestei game din cauza incapacității lor de a satisface cerințele normelor curente (dotă, bunuri sau venituri). Puține cupluri se căsătoresc la 25 de ani în loc de 24 doar calculând că vor avea o naștere mai puțin, în vreme ce practicarea contraceptiei sau a avortului vizează direct numărul mai redus de nașteri” (p. 8).

cea urban-industrială, a generat modificarea ambelor fenomene demografice, fără o legătură directă între procesele următe de celor două. Oricum, concluzia pe care am mai enunțat-o rămâne valabilă și trebuie subliniată : *în condițiile scăderii substanțiale a mortalității, declinul fertilității legitime devine inevitabil, nicio populație nepuțând suporta la infinit un ritm de creștere dat de o mortalitate modernă (scăzută) și o fertilitate premodernă (ridicată)*.

Nu este însă exclus ca, teoretic vorbind, dar nu numai, să existe și posibilitatea că fertilitatea să înceapă să scadă fără a se simți la nivel social o presiune demografică generată de reducerea nivelului mortalității. Declinul fertilității căsătoriilor nu se poate realiza decât prin acțiunea directă și conștientă a indivizilor implicați, spre deosebire de „reglajele sociale” ale fertilității, produse prin intermediul unor instituții sociale (căsătoria, în principal) sau al sistemului de cutume, norme și valori sociale ce funcționează în orice societate și care influențează indirect și reproducerea. Aceasta vrea să însemne că decizia cuplului de a-și regla fertilitatea poate fi luată dacă acest lucru este în interesul imediat al familiei, fără nicio legătură cu interesul general, adică cu dimensiunea demografică a societății. Desigur că o decizie în acest sens a cuplului nu poate apărea decât dacă socialmente există niște condiții prielnice care să o stimuleze. Ansley Coale a sintetizat foarte bine structura minimală a unui set de asemenea condiții :

- (i) *Fertilitatea trebuie să facă parte din rândul aspectelor ce pot fi supuse unui calcul de alegere/decizie conștientă.* Părinții potențiali trebuie să poată gândi – iar societatea să le permită acest lucru – că pot decide dacă să aibă sau nu un copil, supunând această eventuală alegere unei evaluări în termeni de avantaje și dezavantaje. Așa ceva nu se întâmplă, de pildă, în cadrul unor secte care consideră un astfel de calcul imoral.
- (ii) *Fertilitatea redusă trebuie să fie avantajoasă pentru cuplul care poate ajunge în situația să ia o astfel de decizie.*
- (iii) *Să existe mijloace eficace de reducere a fertilității și acestea să fie disponibile.* Mai exact, e nevoie ca aceste mijloace, dacă există, să fie cunoscute de masa mare de oameni, iar costurile utilizării lor – psihologice și monetare – să nu fie prea ridicate ; în orice caz să nu fie mai ridicate decât costul creșterii unui copil.

Or, este posibil ca realizarea acestor condiții să depindă (și) de starea demografică generală a unei societăți. Astfel, o societate primitivă, cu o mortalitate ridicată și cu un mare risc de a nu supraviețui ca populație, poate să impună valori și norme capabile să-i împiedice pe membrii săi să ajungă la un calcul rațional în privința reproducerii ; de asemenea, chiar în lipsa unor interdicții sociale, o familie aflată în asemenea condiții va fi, de regulă, condusă spre o fertilitate cât mai mare, pentru a asigura un număr de supraviețuitori maturi din rândul descendenților ; în fine, într-o astfel de societate nu ne putem aștepta decât să găsim cele mai primitive, neficiente, riscante și costisitoare (psihologic) mijloace de reglare a fertilității.

Așadar, fără a accepta un determinism sociologic absolut, mi se pare clar că „interesele cuplului” nu pot fi rupte de „interesele sociale”, deci că e nevoie ca măcar anumite condiții sociale să fie realizate pentru ca o familie să ajungă să ia o decizie de reglare (reducere) a fertilității sale, iar în rândul acestor condiții se află cu mare probabilitate starea în care se găsește raportul dintre populație și resurse, relație esențială pentru societățile preindustriale.

Așa înțelegem de ce, încă din forma sa originară, teoria tranziției conține în fapt o schiță explicativă a *tranziției fertilității*, bazată pe invocarea influenței unor variabile macrosociale, între care și starea mortalității, dar inclusiv și aspecte instituționale și culturale¹. De asemenea, cele mai consistente încercări explicative ale tranziției implică o îmbinare a perspectivei macrosociale cu cea microsocială, deci cu cea care descrie comportamentele individuale în cadrul familiei, invocând aici chiar și calculul rațional la care recurge la un moment dat cuprins în procesul de procreare.

3.2. „A doua tranziție demografică”

După cum s-a văzut, modelul tranziției demografice conține, ca unul dintre elementele definitorii, momentul (etapa) încheierii perioadei de tranziție, care se poate fixa (operationaliza sau concretiza) prin stabilirea unor valori sau intervale de valori pentru indicatorii celor două fenomene demografice fundamentale: mortalitatea și fertilitatea. În cea mai mare parte a expunerilor și descrierilor fazelor și subfazelor tranziției, se menționează că acest proces se încheie cu o situație în care ratele de natalitate și de mortalitate se echilibrează, rezultând un spor natural apropiat de zero. Această idee de echilibru este justificată prin contrastul cu creșterea rapidă a populației în zona de mijloc a tranziției, când are loc un puternic dezechilibru al celor două fenomene și prin similitudinea cu situația pretranzisțională, când, de asemenea, raportul dintre nașteri și decese nu se îndepărta foarte mult de unitate, pe termen mediu și lung. A urmat însă, cum iarăși am mai spus, o tendință de a absolutiza ideea de echilibru, de a o înțelege în sensul său cel mai strict, adică de egalitate riguroasă între rata nașterilor și cea a deceselor. Această idee de echilibru perfect s-a imprimat în conștiința multora și grație faptului că ipoteza respectivă a fost folosită în mod sistematic în proiectările pe termen mediu și lung ale populației, fiind, firește, cea mai comodă ipoteză care poate fi introdusă în astfel de calcule.

Se înțelege că realitatea nu a confirmat un asemenea model rigid de stabilitate și de aici au apărut două reacții: una care constă în punerea sub semnul întrebării a modelului tranziției, atitudine nejustificată, în opinia mea, fiindcă ceea ce se întâmplă în etapa

1. De pildă, un text din 1945 al lui Notestein conține o serie de elemente explicative, care acoperă mai multe câmpuri paradigmatici, indicând că încă părții conceptului erau conștienți de complexitatea procesului și de imposibilitatea reducerii sale la o singură dimensiune (economică, instituțională, contextuală, culturală etc.). Reproduc un fragment tradus în franceză de Chesnais (1986, p. 12): „Organizarea economică a comunităților agrare de autosubvenționare este centrală exclusiv pe familie, iar perpetuarea familiei este principala garanție de susținere și securitate personală. [...] Idealul nou de familie restrânsă a apărut în societatea industrială urbană [...] Este totuși evident că urbanizarea nu are un efect magic asupra scăderii fertilității. Idealul familiei restrânsă și puternica motivație pentru limitarea nașterilor au apărut în condiții foarte variate. Nu e posibil, în prezent, nici să enumerez toți factorii în cauză, nici să le cunoaștem importanța precisă. Se poate totuși gândi rezonabil că printre factorii principali se află: ascensiunea individului în detrimentul familiei și în special al familiei extinse; dezvoltarea unei noi stări de spirit, valorizând rațiunea și laicitatea; influența progreselor în instrucțiunea publică asupra cunoașterii lumii și a tehniciilor moderne; ameliorarea sănătății; apariția de alternative la căsătoria timpurie și la procreare ca mijloace de existență și de prestigiu pentru femeie”.

posttranzitională nu poate să mai modifice cu nimic ce s-a întâmplat în timpul tranzitiei; a doua care observă, într-adevăr, că s-a trecut într-o etapă nouă și încearcă să conceptualizeze și să insereze într-o textură teoretică evoluțiile din perioada de după încheierea tranzitiei demografice, încheiere care s-a petrecut în țările occidentale, cum spuneam, după unii în perioada interbelică, iar după alții în anii '60, deci cel puțin cu patru decenii în urmă, dacă nu mai mult, adică de suficient timp pentru a remarca tendințe și alte elemente generale în evoluție.

Cea mai răspândită teorie de acest fel a fost propusă în anii 1985-1987 de către demografii Ron Lesthaeghe (belgian flamand) și Dirk van de Kaa (olandez) sub denumirea impropriu, după cum se va vedea imediat, de „*a doua tranzitie demografică*”. După cum mărturisește van de Kaa (2002), în 1985 editorii unei reviste de sociologie din Olanda l-au invitat să fie coordonatorul unui volum dedicat demografiei Țărilor de Jos, sugerându-i-se să coopereze cu belgianul Lesthaeghe. Cartea a apărut în limba olandeză în 1986 și tratează situația deosebită de după 1960, pe care au hotărât să-o numească drept „*a doua tranzitie*”, punând această expresie în titlul capitolului introductiv la volum, însă cu semnul întrebării. Apoi a venit solicitarea de la Population Reference Bureau, din Washington DC, pentru coordonarea unui volum asupra situației din Europa, în cadrul căruia van de Kaa a scris capitolele dedicate Belgiei și Olandei și a dat titlul lucrării respective, apărută în 1987: *Europe's Second Demographic Transition*.

Înainte de a prezenta și discuta pe scurt conținutul teoriei și adevararea ei la realitate, trebuie spus că alegerea denumirii respective este cu totul nepotrivită. Oricâtă bunăvoieță am avut în a căuta o semnificație cât mai largă pentru noțiunea de tranzitie, am găsit că utilizarea acestui termen se face întotdeauna numai pentru a desemna un proces definitiv încheiat, caracterizat printr-o trecere de la ceva la altceva. Or, în cazul de față e vorba pur și simplu de o schimbare a comportamentului fertil al populațiilor, schimbare care în anumite societăți s-a petrecut de o manieră lină și fără oscilații, iar în altele a venit după o redresare a fertilității (*baby boom-ul postbelic*), fapt ce a făcut ca modificarea să pară mai profundă decât în primul caz. Oricum ar sta lucrurile, utilizarea termenului *tranzitie* este impropriu de vreme ce își autorii mărturisesc că nu știu care va fi starea spre care se îndreaptă sistemele demografice. La drept vorbind, poate că era mai bine dacă alegeau expresia de „*a doua revoluție demografică*”, trimițând la ideile lui Landry și marcând astfel diferența dintre comportamentul procreativ inițiat în faza incipientă a industrializării și cea care caracterizează societățile postindustriale. Dar denumirea de a doua tranzitie a căpătat deja o largă circulație și, având în vedere „valoare de piață” a școlii olandeze de demografie, este puțin probabil să fie abandonată curând, deși, pe de altă parte, trebuie recunoscut că există încă mulți demografi care vorbesc despre perioada posttranzitională fără a face referire la o altă tranzitie decât cea clasică.

În privința conținutului teoriei, lucrurile nu mi se par deloc mai clare. Nu a fost nevoie de lucrările lui Lesthaeghe și van de Kaa pentru a se observa faptul că după anii '60 s-a produs o modificare profundă a comportamentului demografic al multor populații, schimbare marcată prin atingerea unor cote neobișnuite de scăzute ale indicilor de fertilitate, și, mai cu seamă, pentru a se exprima opinia că această scădere nu este un factor conjunctural, ci unul de lungă durată sau, altfel spus, o tendință ce nu va mai cunoaște ușor o răsturnare de genul celei realizată în perioada de *baby boom*. De asemenea, multă lume a observat că societatea (cea occidentală, în special) a cunoscut, începând de la mijlocul anilor '60, o serie de transformări, legate mai cu seamă de instituția familială, cea care a fost „responsabilă” până recent de reproducerea populației.

Pe scurt și într-o ordine aleatorie, principalele fenomene care sunt menționate în acest context ar fi următoarele :

- 1) S-au deteriorat rapid și profund ratele conjuncturale de nupțialitate, căsătoria devenind dintr-un fenomen cvasiuuniversal, unul cu incidență mult mai redusă ; tendința se confirmă ulterior pe baza indicatorilor calculați în perspectivă longitudinală, indicând deci o scădere a ponderii persoanelor dintr-o generație care se căsătoresc.
- 2) S-a modificat și calendarul căsătoriilor, constatăndu-se în general o creștere a vârstei la prima căsătorie.
- 3) Au crescut rapid ratele conjuncturale ale divorțialității, fenomenul mai intens de desfacere a căsătoriei fiind apoi confirmat de analizele pe promoții (cohorte) de căsătorii ; nu numai că se realizează mai puține căsătorii, dar acestea prezintă o instabilitate sporită.
- 4) S-a amplificat practica traiului în cuplu fără căsătorie (coabitarea), acest lucru fiind valabil atât pentru vârstele tinere (persoane celibatare, în coabitare premaritală), cât și pentru cele mai în vîrstă (divorțate sau văduve, în coabitare postmaritală) ; în tot cazul, coabitarea devine, în bună măsură, un înlocuitor al căsătoriei și nu doar o fază prealabilă, pregătitoare a acesteia, aşa cum s-a crezut la început.
- 5) A crescut proporția persoanelor care fac uz de mijloacele moderne de contracepție, în special a femeilor care folosesc pilula contraceptivă.
- 6) S-a redus relativ brusc fertilitatea, indicii conjuncturali scăzând rapid și mult sub nivelul de înlocuire a generațiilor ; această scădere a fost mai vizibilă în țările care au beneficiat în primele decenii de după al Doilea Război Mondial de o redresare sensibilă a fertilității, cunoscută sub denumirea de *baby boom*.
- 7) Parțial – dar numai parțial ! – această scădere poate fi pusă pe seama altui fenomen care se petrece în aceeași perioadă : modificarea calendarului nașterilor, în sensul amânării acestora („îmbătrânlirea fertilității”) ; faptul este vizibil atât în analizele transversale, cât și în cele longitudinale.
- 8) A crescut semnificativ ponderea copiilor născuți în afara familiei, atât de mame aflate în coabitare, cât și de către femei singure.
- 9) A scăzut numărul sarcinilor nedorite (premaritale, în special) și al căsătoriilor forțate de apariția acestor sarcini.
- 10) S-a schimbat poziția femeii în gospodărie, prin reducerea volumului de sarcini domestice și implicarea ei mai puternică în activitatea profesională ; lucrul e vizibil prin creșterea ratelor de activitate feminină.
- 11) A crescut ponderea persoanelor care trăiesc în gospodării formate dintr-o singură persoană.

Cine urmărește textele teoretizând „a doua tranziție demografică” poate observa că aceste elemente (toate împreună sau măcar o parte mare din ele) sunt menționate în mod constant, iar esențial este până la urmă faptul că se încercă ordonarea și includerea într-un tot coerent a respectivului amalgam de fenomene, care s-au produs în viața familiei și a cuplurilor în ultimele decenii. Pentru aceasta, van de Kaa și adeptii săi apelează la o paradigmă explicativă culturalistă, marșând pe ideea că toate aceste transformări sunt rezultatul schimbării sistemului de valori, deci a atitudinilor, a aspirațiilor și idealurilor oamenilor de azi. Altfel spus, toate modificările mai sus menționate, între care, desigur, la loc de cinste se află reducerea fertilității, sunt privite ca derivând din alt set de factori, de natură culturală în esență lor.

La baza respectivelor eforturi de fundamentare teoretică se află două idei: una, preluată de la cunoscutul istoric francez Philippe Ariès, autor care a atras atenția asupra legăturii dintre patternul ratelor de fertilitate pe termen lung și atitudinea față de copil. Locul central ocupat de copil în cadrul familiei burgheze („copilul-rege”) în timpul primei tranziții ar explica scăderea fertilității până în perioada interbelică, pe când locul mult mai puțin important deținut de acesta în preocupările cuplurilor din zilele noaste ar fi responsabil de actuala reducere a nașterilor. Mai clar, familia burgheză se centrează pe copii, acordând o atenție deosebită calității acestora, în detrimentul cantității, astfel că numărul copiilor scade sensibil, până la nivelul de înlocuire a generațiilor, în vreme ce în familia postmodernă copiii pierd nu numai această poziție privilegiată, dar și interesul părintilor, ceea ce reduce mai mult fertilitatea.

A doua idee, preluată de la Alfred Sauvy, tot prin intermediul lui Ariès – legată evident de prima –, este cea conform căreia prima tranziție a fost o „tranziție altruistă” (familia sacrificându-se pentru copil), pe când a doua este o „tranziție individualistă” (copilul fiind sacrificat – în principal, în sensul că nașterea copiilor este sacrificată – pe altarul satisfacerii dorințelor cuplului). În esență, aceste schimbări de atitudine au fost considerate la început ca fiind cele responsabile pentru comportamentul care conduce la nivelurile actuale foarte scăzute de fertilitate și la dezechilibrul demografic generat de acestea. Ulterior, teoria s-a îmbogățit și s-a amplificat în privința ariei fenomenelor cuprinse, în sensul că, pe de o parte, au fost menționate tot mai multe consecințe pe planul vieții familiale (cum le-am înșirat mai sus) și, pe de alta, schimbarea atitudinii față de copil a devenit doar un element al unei schimbări mai generale în sistemul de valori.

Consecința acestei îmbogățiri a conținutului este că teoria celei de „a doua tranziții demografice” își pierde caracterul *demografic*, devenind de fapt o teorie a schimbărilor în viața familiei/cuplului în societatea occidentală a ultimelor decenii. Pe de altă parte, printr-o astfel de lărgire a conceptului, acesta capătă o altă pondere și o altă importanță decât i s-au acordat inițial, să că aproape am fi tentați să spunem că, dacă fundamentul teoretic al primei tranziții a fost conceptual de *modernizare*, cel pe care se bazează noua teorie este cel de *postmodernitate*. Analogia este însă periculoasă căci ar plasa pe picior de egalitate modele teoretice ale celor două tranziții, ceea ce mi se pare un act fără justificare, ținând cont de slăbiciunile celei din urmă teorii și până la urmă de limitele explicației fenomenelor abordate.

Ar fi de remarcat, în treacăt că, în ciuda obiectului referențial limitat, importanța tentativei teoretice subiacente modelului celei de-a doua tranziții demografice nu trebuie subestimată. E vorba aici de o încercare similară celei făcută de Max Weber în domeniul sociologiei și al filosofiei istoriei la începutul secolului XX, prin care s-a urmărit înlocuirea unui determinism având la bază factorii materiali (teoretizat în speță de marxism) cu un mecanism de schimbare socială bazat pe aspectele ideatice, valorice, să cum se vede în *Etica protestantă și spiritul capitalismului*. De data aceasta se încearcă (deocamdată în câmpul demografiei și al sociologiei familiei) scoaterea comportamentului uman din angrenajul determinist, centrat pe factorii materiali, economici sau instituționali, și plasarea lui sub imperiul sistemului de valori la care oamenii aderă. E o tentativă interesantă, dar și riscantă, ținând seama că astfel se vine în contradicție cu o tradiție lungă în demografie, care în esență să pune, cum spuneam, fenomenele populaționale în raport mai degrabă cu aspectele economice ale societății, fie că ne referim la paradigmile explicative macro, fie la cele micro, cum ar fi modelele bazate pe postulatele teoriei alegerii raționale.

Dar, înainte de a face alte considerații asupra problemei, să vedem mai clar în ce ar consta schimbarea culturală propriu-zisă, în cadrul căreia își găsește locul și modificarea atitudinii față de copii, invocată inițial ca factor pe seama căruia putem pune declinul actual al fertilității. E greu de făcut o sinteză, căci în cele mai multe lucrări ale părinților conceptului sau ale altora, când e vorba de explicații, lucrurile se opresc doar la suprafață și discursul îmbracă haine metaforice. Ce este limpede e faptul că se recurge la un fundal asigurat de o paradigmă cu prestigiu, cum este cea a trecerii de la valorile moderne la cele postmoderne, în varianta, de pildă, a ceea ce se numește după Inglehart „silent revolution”, schimbare amorsată și ea în anii '60. Drept componente mai concrete ale procesului de schimbare în câmpul valoric invocate în acest sens am putea menționa, adaptând puțin o schemă dintr-un text al lui Surkyn și Lesthaeghe (2003), următoarele :

- a) *Secularizarea*. Scăderea influenței religiei, declinul sentimentelor religioase tradiționale, abandonarea credințelor religioase.
- b) *„Egalitarismul”*. Sporirea disponibilității indivizilor de a accepta egalitatea și de a respinge diferențierile, în materie de gen, clasă socială, etnie, rasă, religie, cultură, zonă geografică etc.
- c) *Neconventionalismul civic*. Creșterea toleranței față de formele de viață neconvenționale și chiar față de unele comportamente deviante : consum de droguri, homosexualitate, concubinaj, avort, sinucidere etc.
- d) *Neconventionalism moral*. Relativismul normelor și valorilor morale, respingerea „metanarațiunilor” (Lyotard), cum ar fi cele privind valoarea muncii, credința în progres, respectarea bătrâneții, statul național și suveranitatea lui, familia etc. (inclusiv religia, pe care aici am clasat-o separat, dată fiind poziția ei deosebită).
- e) *Individualismul* – în sensul de valorizare a importanței aspectelor individului și nu ale grupului social, mai mic sau mai mare, din care acesta face parte ; referirile vizează în principal ideea de autoîmplinire, preocupare pentru propria persoană, satisfacerea plăcerilor personale, refuzul ideii de sacrificiu pentru ceilalți etc.
- f) *Neconventionalism în relațiile maritale (de cuplu)*. Importanța mai mare acordată relației cu celălalt (de comunicare, toleranță, înțelegere, satisfacție sexuală) decât aspectelor tradiționale și convenționale ale căsătoriei, toleranță față de abaterile de la comportamentul tradițional cerut în cuplu (acceptarea de către ambii parteneri a unei relații sexuale întâmplătoare a celuilalt, dar încetarea din partea femeii de a mai accepta una de durată din partea soțului, care să afecteze relația afectivă).
- g) *Orientare spre „noua stângă”*. Apropiere de spectrul politic de stânga liberală sau de verzi, înclinare spre protest, neîncredere în instituții și autorități etc.

Lista de mai sus ar putea fi continuată și cu alte aspecte, însă cred că ea este suficient de lungă pentru a cuprinde tezele cele mai des vehiculate și a înțelege sensul ideilor pe care le susțin în continuare.

Mai întâi, mi se pare clar că nu se poate nega faptul că fertilitatea cuplului este dependentă de idealurile de viață, de credințele și aspirațiile celor doi parteneri, adică de sistemul de valori pe care acestea se întemeiază. Prin urmare, era de așteptat ca numeroasele anchete internaționale comparative efectuate în ultimele două decenii, între care și cele trei „valuri” (din 1981, 1990 și 1999) ale programului intitulat European Values Surveys la care fac trimitere Surkyn și Lesthaeghe în studiul citat, să găsească corelații semnificative între comportamentul reproductiv al persoanelor (cel efectiv sau cel prefigurat de acestea) și răspunsul la itemii care operaționalizează aspectele ideative menționate.

Evident, nu aceasta este problema la care obiectăm și eu, și alți critici ai conceptului de „a două tranziție demografică”. Una este să găsești prin anchetă că, de pildă, cei cu atitudini mai nonconformiste sunt proporțional mai numeroși printre cei care trăiesc în coabitare decât printre cei căsătoriți și cu totul altceva este să susții că mai întâi s-a produs o schimbare a sistemului de valori și că aceasta a inițiat modificările în structura familiei, în relațiile între persoane, inclusiv pe plan sexual, generând finalmente o scădere a fertilității. Nu este sigur că relația de determinare este în sensul sugerat de teorie; în general și în abstract vorbind, se știe bine că, în cazul fenomenelor complexe, ca acelea analizate aici, trebuie să evităm astfel de concluzii simplificatoare, dat fiind că, de cele mai multe ori, determinările sunt mult mai complexe, intervenind mai mereu relații reciproce de influențare, conexiuni cu alte fenomene, procese cu feedback pozitiv sau negativ etc.

În al doilea rând, pentru ca teoria să pară și mai convingătoare, ni se explică și faptul că această nouă „revoluție” (cum cu mai mult temei i-ar fi putut zice dacă nu-i spuneau „tranzitie”) pornește exact de acolo de unde a plecat și revoluția industrială, adică din nucleul dur al civilizației europene, aflat în vestul și nord-vestul continentului. Or, tocmai cronologia prezentată de van de Kaa (2002, p. 11) contrazice flagrant teoria lui. O cronologie prezentată de demograful olandez arată că primele țări care, în perioada postbelică, în jurul anului 1965, au ajuns la un indice de reproducere subunitar au fost Japonia, Ungaria și Letonia. Acestea ar fi trebuit să li se adauge, fără nicio discuție, și România, care în general este recunoscută, alături de Japonia și Ungaria, ca fiind printre primele care au atins, în epocă, pragul critic al fertilității, chiar dacă măsurile luate de Ceaușescu în 1966 au schimbat temporar cursul procesului în țara noastră. Se vede însă foarte bine că niciuna din cele patru țări nu aparțin modelului cultural al Europei Occidentale. Modelul familial japonez, țară cu una dintre cele mai scăzute fertilități din lume, nu s-a apropiat nici până astăzi de cel vest-european; japonezii continuă să se căsătorească masiv și să divorțeze foarte puțin. Nici sistemul lor de valori, mentalitatea și credințele nu sunt foarte apropiate de ale europenilor occidentali. De asemenea, țările est-europene au avut parte de un declin drastic al fertilității după 1990 nu din cauza schimbării ideilor, ci a căderii regimului comunist, care intervenise, mai mult sau mai puțin direct, în menținerea unor rate ridicate de fertilitate.

Iluzia vest-europeano-centristă a lui van de Kaa este evidentă. Ruperea echilibrului demografic s-a făcut prima oară, la nivel de țări, în populații care nu aparțin zonei privilegiate a lumii; apoi, toți demografii știu foarte bine că în perioada interbelică – deci atunci când modelul și idealul familiei burgheze funcționa din plin – subzone, mai ales din Europa Centrală, au ajuns la niveluri incredibil de mici de fertilitate, cu indice net de reproducere în jur de 0,5. Și chiar dacă n-ar fi fost aceste contraexemple și totul ar fi pornit din Vestul dezvoltat, cum ni se spune, nimic nu lasă să postulăm lanțul cauzal propus de van de Kaa. Schimbările în planul valorilor și al concepțiilor de viață nu se produc din senin; ele sunt legate de celelalte aspecte ale vieții sociale, atât din zona material-economică, din cea instituțională și din cea a ideilor în general, aşa încât condiționările sunt reciproce și închegate în lanțuri de relații deosebit de complexe.

Ajungem astfel la o a treia idee ce contrazice teoria, și anume că nu este necesar să apară o legătură între aspectele de comportament menționate mai sus sub numerele 1-11 și cele „ideatice”, de la punctele a-g, ca, de altfel, nici între aspecte din interiorul aceleiași categorii de elemente, indiferent care ar fi ordinea lor în lanțul de influențe imaginat. Mai concret, referindu-ne doar la aspectele demografice care interesează aici,

se pot întâmpla unele lucruri extrem de neplăcute pentru teoria în cauză, cum ar fi, de pildă, următoarele constatări ce pot fi ușor probate :

- *Fertilitatea scade profund, fără a se produce și (toate) celelalte efecte menționate mai sus, la punctele 1-11.*
- *Fertilitatea scade, fără ca, pe baza studiilor concrete – adică pe temeiuri empirice clare și dincolo de speculațiile atât de frecvente în științele sociale – privind opiniile, credințele, atitudinile, proiectele de viață etc. ale oamenilor să se poată decela vreo schimbare în sistemul de valori în direcția prezisă.*
- *Fertilitatea scade în mod diferit în țări cu orientări valorice similare și similar în țări cu orientări valorice diferite.*

Am prezentat exemplul cătorva țări în care fertilitatea a început să scadă fără a apărea semne clare ale transformărilor în modelul familial, adică fără să se manifeste comportamentele specifice modelului „postmodern”, cum ar fi, de pildă, maternitatea extrafamilială, coabitarea pre- și postmaritală, amânarea căsătoriilor, reducerea nupțialității etc. Cazurile Japoniei, României, Ungariei sau ale altor țări periferice nu sunt singurele care pot fi invocate ; chiar în spațiul occidental avem situația țărilor sudice, cu cel mai puternic declin al fertilității, început, e drept, puțin mai târziu decât în vestul și nord-vestul continentului, dar cu o acceleratie mai puternică, țări unde modelul familial este departe de trăsăturile prezise de model (există încă o stabilitate mare a căsătoriei, o pondere redusă a uniunilor libere etc.). La aceste situații se pot adăuga altele, caracteristice unor țări din răsăritul Europei, din fostul spațiu sovietic sau de pe alte continente, care au depășit perioada tranziției și se confruntă cu aceleași probleme de fertilitate scăzută ca și Italia, Spania sau Grecia.

Prin urmare, ceea ce se poate demonstra – și o putem deja arăta și pe date detaliante de anchetă privitoare la România¹ – este faptul că reducerea drastică a fertilității nu este în mod obligatoriu consecința trecerii de la modelul familiei burgheze (caracterizată de „altruism”, respectiv de grija față de copii, de o coeziune puternică, de un anumit mod inegalitar de relații între sexe etc.) la modelul familiei/cuplului, să-i zicem, postmoderne/postmodern (cu puternice accente individualiste, fără constrângeri privind dăinuirea relațiilor conjugale/sexuale, în general, cu relații intrafamiliale mai laxe, cu o parteneră emancipată, profesional și social etc.). Chiar demografii francezi pomeniți la început, care au scris deci într-o epocă ce nu prevădea cu nimic schimbarea modelului de familie, au atras atenția asupra pericolului ca echilibrul demografic să se rupă din cauza slabei fertilități a familiilor tradiționale/burgheze, și aceasta în condițiile în care mijloacele de prevenire a sarcinii erau încă la un stadiu de primitivism și ineficiență greu de conceput pentru tinerii de azi.

Modelul familiei „burgheze” cu descendență redusă este cunoscut, se știe foarte bine, chiar și pe plaiurile țării noastre ; despre familia cu un singur copil s-a vorbit încă din prima parte a secolului XX, cu referire la un „model bănățean”. Reducerea rapidă a descendenței, inclusiv în mediul rural românesc, în perioada 1957-1966, în care a fost liberalizat avortul, demonstrează în mod clar că nu e nevoie de cine știe ce schimbări valorice profunde pentru a se produce o modificare radicală a comportamentului procreativ. În lumina acestei experiențe, putem înțelege, într-o anumită măsură, ce s-a petrecut în anii '60 în țările occidentale. Apariția pe piață a pilulei contraceptive a fost

1. Vezi Rotariu (2005).

elementul care a declanșat un proces de ampolare fără precedent. Nu pilula este *cauza* scăderii fertilității; ea este doar un *mijloc* prin care s-a putut manifesta mai rapid o schimbare ce oricum ar fi avut loc. Inventarea acestui instrument de control al nașterilor a făcut să scadă costurile, materiale și psihologice, ale contracepției, să se reducă riscurile și alte inconveniente ale mijloacelor tradiționale.

Dacă trecem acum la planul ideilor, vom constata ușor că schimbările (în măsura în care ele sunt efective și nu doar teoretizate, lucru care e mai greu de probat decât în cazul comportamentelor) nu pot fi legate direct de manifestarea fertilității. Ca și în cazul precedent, obiecția față de o asemenea legătură este, mai întâi, una teoretică, de principiu și constă în faptul că schimbarea sistemelor de valori, care se materializează apoi în schimbarea atitudinilor, a mentalităților, a aspirațiilor, a idealurilor de viață etc. se petrece de o manieră lentă și nu se poate deci sincroniza cu o schimbare atât de bruscă ca aceea petrecută în planul fertilității, în anii 1960-1970, în țările europene din Vest și apoi, în anii '90, în cele din Est.

Apoi, chiar dacă anchetele asupra valorilor și a fertilității găsesc unele corelații între atitudini (conservatoare/postmoderne) și fertilitate (evaluată în diferite forme: cea „dorită”, cea considerată „ideală” sau cea „așteptată”¹), nu pot să nu subliniez o idee preluată de la De Santis și Livi Bacci (2001), și anume că *întotdeauna dispersia, în funcție de trăsăturile atitudinale introduse prin itemii din chestionar, a fertilității declarate (dorite) este mai redusă decât dispersia fertilității reale, în funcție de factorii socioeconomi ci ce caracterizează statutul persoanelor respective*. Altfel spus, persoanele cu idei diferite privind chestiuni precum cele menționate mai sus în setul a-g se deosebesc mai puțin între ele după numărul de copii doriti decât se deosebesc femeile care se află în clase sociale diferite, au dobândit niveluri de educație diferite, au statut de muncă diferit etc., după numărul de copii născuți.

Situația se menține și la nivel de țări, așa cum se poate vedea în tabelul 3 (p. 14) din lucrarea celor doi autori, mai sus citată, tabel care prezintă, pentru 25 de țări dezvoltate, *numărul ideal* de copii, în medie și pe două categorii de femei (cu atitudine „materialistă” respectiv „postmaterialistă”), precum și *descendența reală* (estimată) a generației corespunzătoare celor care au răspuns la întrebări. Practic diferența de ideal de copii între respectivele categorii este inexistentă, dacă nu chiar inversă față de cea așteptată după teorie - 2,4 copii în medie pentru cele mai puțin „evolute” și 2,5 copii pentru cele de orientare postmodernă! -, iar corelația între numărul ideal și cel real este aproape nulă: $r=0,11$, valoare care nu este semnificativă, nici statistic, nici sociologic. Oricum am interpretat aceste date, e clar că nu diferența de ideal este cea care generează diferența de comportament. Până la urmă diferențele de fertilitate provin din situațiile reale de viață diferite, în care se află diverse categorii de populație.

1. Se disting, în general, trei tipuri mari de întrebări care se pun cu acest scop în anchete, fiecare conducând spre un anumit rezultat, interpretat în termenii evidențiați în ghilimele. Tinerii, în special, aflați înaintea sau la începutul căsătoriei, sunt puși să răspundă la întrebarea „Câți copii v-ar plăcea să aveți?”, prin care se ajunge la dimensiunea „dorită” a familiei; o alta, ce poate fi adresată oricui: „Care considerați că este numărul ideal de copii într-o familie?”, oferă dimensiunea „ideală”; în fine, o a treia, care se adresează unui eșantion de femei de la o vârstă în sus (de pildă, 25 de ani) și până la o vârstă rezonabilă la care se mai fac copii (40 sau 45 ani), este de forma „Câți copii intenționați să (mai) aduceți pe lume?”, prin cumularea copiilor deja născuți cu cei proiectați să se mai nască, obținându-se astăzi dimensiune „așteptată” a familiei.

Analiza ar putea continua invocând și alte argumente extrase din studii recente sau construite pe datele demografice ale populațiilor din cursul secolului trecut. Cele spuse cred că sunt suficiente pentru a înțelege că :

- a) Încheierea unei tranziții nu ne pune imediat în situația de a invoca începutul unei alte tranziții ; pentru a vorbi de o a doua tranziție demografică (de data aceasta fără a mai pune expresia în ghilimele), este nevoie să (pre)vedem cum se încheie efectiv acest proces amorsat recent, al cărui final trebuie să fie suficient de lăptit și bine precizat și să îmbrace o formă calitativ diferită de cea din punctul de pornire (adică să se treacă efectiv de la ceva la altceva). Deocamdată este vorba doar despre o schimbare, poate chiar revoluționară, dar nu de o tranziție.
- b) Scăderea fertilității sub nivelul de echilibru este un proces mai complex decât se postulează în teoria aici discutată și merită într-adevăr tot efortul pentru a înțelege câteva chestiuni esențiale, chiar și numai pentru a putea interveni într-o formă cât de cât eficientă atunci când consecințele sale, imediate sau prefigurate pentru un viitor mai îndepărtat, determină factorii sociali de decizie să încerce să corecteze traectoria considerată indezirabilă.

Prin urmare, putem spune că expresia „a doua tranziție demografică” este inadecvată, iar mecanismul său explicativ – inconsistent în fața probelor practice. Pe de altă parte, din toată discuția în jurul conceptului reținem paleta largă a schimbărilor majore în viața socială din perioada recentă, în care sunt implicate simultan și transformări ale unor relații familiale și comportamente procreative.

4. Câteva remarcă critice asupra teoriilor culturaliste privitoare la fertilitate, cu referire specială la situația României*

Contribuțiile aduse de-a lungul timpului pentru a consolida validitatea teoriei tranzitiei demografice s-au axat în special pe componenta fertilitate a acestui proces. Într-adevăr, înțelegerea traiectoriei pe care a evoluat fertilitatea diverselor populații care au intrat în procesul de tranzitie a constituit și constituie și astăzi cea mai dificilă problemă teoretică a demografiei, cea mai incitantă chestiune cu care se confruntă cercetătorul ce vrea să privească dincolo de cifrele statistiche înspre determinațiile sociale profunde ale comportamentelor demografice. Sub cupola „modernizării”, probabil cel mai larg concept implicat în această întreprindere explicativă, au fost reunite o serie de fenomene și procese social-economice, care, fiecare separat sau grupate, au constituit temeiul unor teorii chemate să dea seamă de scăderea fertilității populațiilor contemporane. Așa, de exemplu, au fost folosite, pentru a explica tendințele respective, procese generale ca industrializarea, urbanizarea, secularizarea, dezvoltarea științelor, alfabetizarea și apoi creșterea nivelului școlar al populației, democratizarea societăților occidentale, emanciparea femeii etc. sau altele, mai specifice, decurgând de fapt din cele generale, precum: modificarea rolurilor familiale și a raporturilor între membrii familiei, creșterea gradului de ocupare a femeilor în activități extrafamiliale, creșterea costului copilului, diminuarea funcției productive a familiei, creșterea gradului de mobilitate socială, slăbirea sistemelor tradiționale de cutume și credințe etc.

În aceste condiții, este ușor de înțeles că au apărut foarte multe încercări teoretice, așa încât chiar și numai clasificarea acestora este o întreprindere dificilă. De regulă, încercările de clasificare se folosesc de două mari criterii: *nivelul* la care se plasează elementele ce formează construcția explicativă și *natura* factorului central care intervine în explicație. Astfel, după primul criteriu, avem teorii ce uzează de factori de nivel macrosocial, microsocial (cum ar fi grupul familial) sau care se centrează pe individ sau cuplu. După al doilea, există teorii în cadrul cărora explicația are ca nucleu central, de bază, factorii economici, politici, etnici, religioși, educaționali, lingvistici sau culturali (în sensul de sisteme de valori și credințe). Între cele două modalități de clasificare există, desigur, unele legături, în sensul că, de pildă, teoriile individualiste, care se bazează pe raționalitatea acțiunilor umane, se coreleză foarte bine cu viziunea economică

* Versiunea românească a articolului „A Few Critical Remarks on the Culturalist Theories on Fertility with Special View on Romania's Situation” din *Romanian Journal of Population Studies*, nr. 1, 2009, pp. 11-32.

asupra fertilității, adică aceea care presupune calculul costurilor și beneficiilor copiilor pentru individ sau cuplu, deși, evident, nu toate teoriile economice sunt de acest nivel micro, de vreme ce se poate invoca foarte bine și influența factorilor macroeconomici asupra fertilității, în termeni de forță de muncă, ocupare, productivitate etc.

Probabil că, dacă dintre toate schemele explicative propuse am încerca să alegem câteva tipuri mai mari, am putea să ne oprim la următoarele trei categorii, în cadrul cărora se pot încadra cele mai multe variante explicative întâlnite efectiv : *teorii economice de nivel macro, teorii economice de nivel micro și/sau individual și teorii de nivel macro bazate pe factorii culturali*. Înșiruirea de mai sus nu este aleatorie : ordinea enumerării încearcă să respecte și ordinea temporală, adică a perioadelor în care fiecare tip de teorie a avut cel mai mare succes. Cu aceasta sugerăm deja faptul că în ultima perioadă teoriile culturaliste se bucură de o foarte mare trecere și una dintre cele mai des invocate paradigmă de acest gen este cea vehiculată prin conceptul de „a doua tranziție demografică”, lansat de Ron Lesthaeghe și Dirk van de Kaa, în anii 1985-1987 și dezvoltat ulterior. Întrucât dintre toate variantele de teorii culturaliste cea elaborată de cei doi autori menționati este, în opinia noastră, cea mai bine articulată și cel mai des invocată astăzi, ne vom opri numai asupra ei, arătând că această modalitate de a aborda fenomenul de fertilitate este cu totul nesatisfăcătoare din multiple rațiuni, pe care le vom preciza mai jos.

Deși am mai făcut-o și cu alte prilejuri (Rotariu, 2006), voi începe prin a spune câteva cuvinte despre expresia „a doua tranziție demografică” și modul în care a fost lansat acest concept. Cum bine îi șade oricarei teorii serioase – și voi argumenta imediat că teoria clasăcă a tranziției a fost una serioasă – nicio teorie nu poate spune și nu încearcă să spună nimic despre fenomene care ies din sfera sa de referință. Or, este ciudat că teoriei clasice a tranziției, care a început acum câteva decenii, să i se reproșeze faptul că nu dă seama de ceea ce se întâmplă în faza posttranzițională, adică după ce se încheie segmentul pe care aceasta îl descrie. Se știe că momentul final al tranziției a fost definit, alături de alte elemente, de atingerea unui echilibru între natalitate și mortalitate, însă *niciun demograf cunoscut n-a susținut vreodată că nivelul indicatorilor celor două fenomene va fi riguros același și că se va menține pe termen lung o creștere zero a populației*.

Probabil că o confuzie s-a strecurat aici și prin faptul că proiectările de populație ale Națiunilor Unite au uzat până de curând de ipoteza unui astfel de echilibru riguros (spre care ar tinde și țările cu fertilitate ridicată și cele cu fertilitate scăzută). Dar aceasta a fost doar o ipoteză de lucru foarte comodă, adoptată în lipsa unui fundament teoretic pentru evoluția ulterioară a populațiilor, și ea nu a decurs în niciun caz din teoria tranziției în forma sa originară, așa cum nu deurge nici faptul că echilibrul dinaintea tranziției înseamnă că populația respectivă ar fi rămas staționară din vremuri imemoriale. Când s-a constatat fără dubii că multe din populațiile care au ieșit din faza tranziției au ajuns la niveluri de fertilitate foarte scăzute, că această situație s-a menținut pe intervale de mai multe decenii și că nu sunt indicii că în viitorul apropiat lucrurile se vor schimba radical, specialiștii care lucrează la cele mai cunoscute proiecțări ale populației mondiale, cei de la Divizia Populației a ONU, au adoptat, pentru această categorie de țări, niveluri de fertilitate, pentru anul-țintă (2050), mai scăzute¹ decât 2,1 copii/femeie, renunțându-se deci la prelungirea unui echilibru foarte improbabil pe următoarea jumătate de secol.

1. De pildă, la Revizia 2006 s-a reținut valoarea țintă de 1,85 copii/femeie (ONU, 2007).

Introducerea conceptului de „a doua tranziție demografică” s-a făcut, în opinia noastră, pornind de la două erori terminologice, dar deloc inocente. Prima constă în utilizarea nejustificată a termenului tranziție acolo unde nu este vorba de aşa ceva, ci, eventual, de o schimbare pur și simplu. Într-adevăr, expresia „tranziție” este în mod normal folosită atunci când se trece de la o stare bine conturată a unui sistem la o altă stare la fel de bine conturată. Tranziția demografică, în sensul ei clasic, a însemnat trecerea de la niveluri ridicate de fertilitate și mortalitate la altele scăzute; chiar dacă nu se pot defini cu *precizie* valorile indicatorilor celor două fenomene, nici pentru începutul, nici pentru sfârșitul procesului, orice demograf înțelege *exact* conținutul acestui proces. A doua tranziție nu ne spune absolut nimic despre starea la care se va ajunge, ea conținând doar ideea că după încheierea tranziției începe o nouă etapă în evoluția populațiilor. Este limpede că folosirea termenului tranziție nu are alt rost decât acela de a transfera ceva din prestigiul vechiului concept spre cel nou, de a sugera că s-a realizat o construcție teoretică de nivelul celei precedente.

A doua eroare constă în folosirea cuvântului „demografică” pentru descrierea unui proces care începe, fără niciun dubiu, în zona centrală a civilizației occidentale, în perioada anilor '60, și cuprinde o serie largă de schimbări sociale, inclusiv unele de natură demografică, dar care nu se reduce nici pe departe la acestea. Aceste modificări vor contura probabil profilul unui nou tip de civilizație, care a primit deja mai multe denumiri: postmodernă, postindustrială, modernitate târzie, modernitate reflexivă etc. Deci, fără a nega existența acestor schimbări, ceea ce dorim să subliniem aici este faptul că unul dintre numeroasele elemente invocate pentru definirea acestui nou model social, și anume *reducerea fertilității sub nivelul de înlocuire a generațiilor*, adică frângerea echilibrului între nașteri și decese, *nu derivă cu necesitate din modelul societății postmoderne* (adică din celelalte trăsături ale acesteia), iar aceasta în dublul sens al implicației:

- (i) nu se regăsește cu necesitate în toate societățile aflate în acest stadiu și
- (ii) se poate aduce exemplul unor societăți în care fertilitatea foarte scăzută se manifestă în lipsa sau înainte de a se întruni celelalte condiții.

[...]

Cu aceste precizări, putem trece mai departe pentru a enunța și obiecțiile de fond, dincolo de cele terminologice pomenite anterior. În opinia noastră, structura teoriei explicative folosite este clădită pe câteva idei asupra relațiilor dintre aspectele avute în vedere, care nu pot fi susținute prin probe empirice și nici nu oferă o soliditate logică suficient de bună ansamblului. Mai întâi, este vorba de faptul că, pentru populațiile moderne, teoriile explicative holistice, bazate pe preeminența unor factori macrosociali, sunt mai puțin eficiente în condițiile în care actul reproducerii umane se desprinde de sexualitate și apare tot mai mult ca fiind rezultatul deciziilor rațional-conștiente ale celor direct implicați. Devine deci tot mai greu de conceput că el decurge din factori inconștienți, fie că e vorba de impulsuri fiziológice, fie de modele sociale impuse fără ca persoanele în cauză să le conștientizeze. Apoi, schimbările în trendul fertilității au fost adesea *foarte brusete și neașteptate* (așa cum recunoaște și van de Kaa, în fragmentul citat mai înainte), în vreme ce schimbările „culturale”, adică modificarea sistemelor de valori, a structurii mentalitare, a atitudinilor și credințelor se constituie ca procese de lungă durată, fiind, de regulă, însoțite de schimbări structurale importante în viață

socială. În al treilea rând, din experiența mea personală îndelungată în explicarea fenomenelor sociale pe baza datelor factuale, am constatat că, de regulă, încercările serioase de acest gen pornesc de la descrierea foarte precisă a cadrelor sociale ale comportamentelor indivizilor și înțelegerea acestora (a comportamentelor) ca acte transparente, deci ca acțiuni îndreptate spre un scop clar, cu o motivație limpede pentru cel care le privește din exterior, iar recurgerea la factori generali se face pentru a înțelege mai bine contextul acțiunilor și rațiunea actelor respective, și nu pentru a-i privi ca niște forțe abstracte care determină strict comportamentul uman; doar în ultimă instanță, când nu avem alte mijloace explicative la îndemână, recurgem la factori obscuri ca „(schimbarea de) mentalitate”, „moștenire culturală” etc., care nu pot fi nici identificați exact în realitatea empirică și a căror acțiune nu poate fi nicicum dovedită.

După aceste considerații generale și oarecum abstrakte, voi trece la expunerea unor argumente mai concrete, uneori chiar punctuale, folosind mai pe larg exemplul României. Exemplele/argumentele vor fi prezentate foarte concis și într-o ordine oarecare, apărând doar ca niște teze ce ar putea fi dezvoltate în texte mai largi. Iată lista acestora :

1. Voi începe printr-o ilustrare a diferenței, din punctul de vedere al consistenței și validității cunoștințelor oferite, între teoria clasică a tranziției demografice și noile teorii foarte la modă astăzi. Mă voi folosi de exemplul proiectărilor demografice realizate de Organizația Națiunilor Unite începând din anii '50 și până la finele secolului trecut. Se știe că Divizia de populație a acestui organism face revizuiri periodice ale prognozelor demografice, luând ca bază a proiectării datele cele mai recente și elaborând pentru anul-țintă trei seturi de cifre ale populației, numite *varianta superioară*, *medie* și, respectiv, *inferioară*. Pentru proiectările realizate în secolul trecut, momentul-țintă a fost multă vreme anul 2000 (la ora actuală, proiectările Națiunilor Unite se fac pentru orizontul anului 2050).

Întrucât momentul 2000 a trecut deja, se pot face evaluări ale calității prognozelor respective. O serie de date din prognozele ONU pentru anul 2000 sunt oferite într-un text elaborat de G. Caselli și J. Vallin (2004). Cu ajutorul acestor date am realizat graficele din figurile 1a și 1b. Pe cele două grafice, care se referă la populația țărilor dezvoltate și respectiv la cea a țărilor în curs de dezvoltare, sunt trecute, în dreptul anului care a servit ca bază a programei, cifrele prevăzute pentru anul 2000, în cele trei variante menționate. Linia orizontală indică nivelul populației atins efectiv în anul 2000. Este limpede că, cu cât ne apropiem de anul-țintă, cu atât valorile prognozate sunt mai bune, adică mai apropiate de valoarea reală; acesta e un lucru firesc și nu necesită niciun comentariu. Pentru a judeca pe ansamblu calitatea prognozelor trebuie să urmărim poziția celor trei linii, ce corespund variantelor menționate, în raport cu linia orizontală. O bună prognoză înseamnă, pe de o parte, o încadrare constantă a valorii reale între cele oferite de varianta minimă și de cea maximă și, pe de alta, un ecart cât mai redus între valorile extreme.

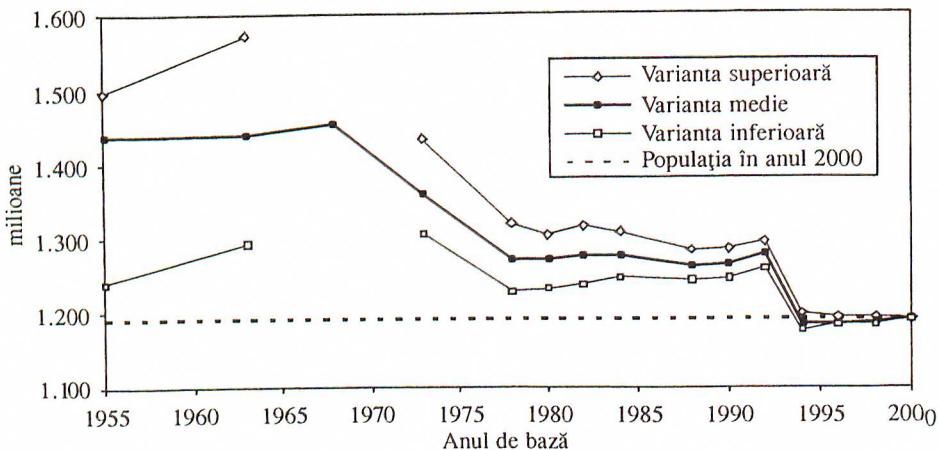

Figura 1a. Cele trei variante de prognoză pentru anul 2000 ; populația țărilor dezvoltate (în milioane), după anul de bază

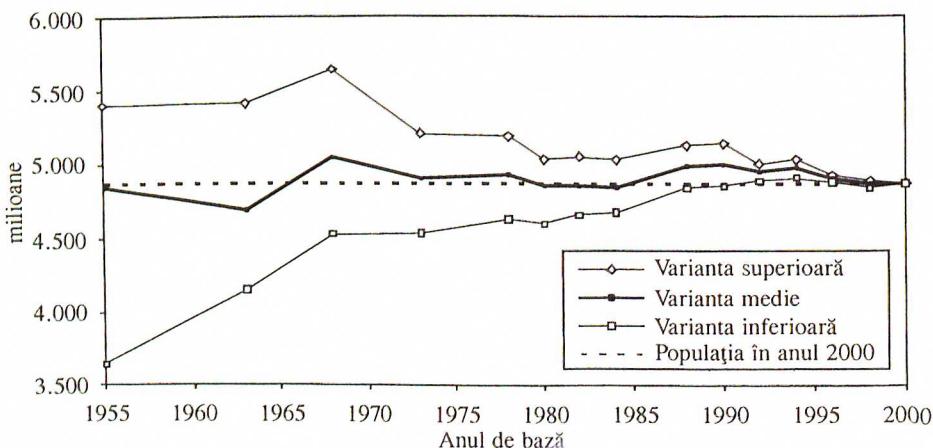

Figura 1b. Cele trei variante de prognoză pentru anul 2000 ; populația țărilor în curs de dezvoltare (în milioane), după anul de bază

O inspecție a celor două figuri grafice ne duce la o concluzie probabil neașteptată pentru multă lume : pentru populația țărilor dezvoltate, despre care, se știe, cunoștințele demografice sunt consistente, calitatea prognozelor este mai degrabă proastă, în timp ce pentru țările în curs de dezvoltare prognozele sunt mult mai bune. Explicația acestei situații este foarte simplă. În momentele prediciei, țările în curs de dezvoltare s-au aflat în faza tranzitiei demografice, iar teoria tranzitiei a oferit temeuri pentru ipotezele

utilizate (îndeosebi pentru cele referitoare la fertilitate); de aici, încadrarea optimă a situației reale între variantele extreme, în ciuda calității mai slabe a datelor statistice care au caracterizat, mai ales la început, aceste populații. Țările dezvoltate s-au aflat, în mareea lor majoritate, în faza posttranzitională, etapă pentru care teoriile existente n-au practic nicio valoare, de vreme ce nu oferă un temei pentru ipotezele privind evoluția viitoare a fenomenelor demografice, de unde calitatea cu totul precară a prognozelor. Să mai menționăm că, pe ansamblu, calitatea bună a progonzei totale a lumii (pe care n-am mai ilustrat-o printr-o figură) se datorează ponderii tot mai ridicate deținute de țările în curs de dezvoltare în volumul demografic mondial.

2. La al doilea punct, ce aduce de acum argumente bazate pe date, prezentăm succint situația tranzitiei în România, cu accent pe fertilitate. În figura 2a sunt marcate liniile evoluției ratelor de natalitate și de mortalitate din 1930 până recent (anul 2005), iar alături, în figura 2b, este linia ratei totale de fertilitate pe același interval¹. Situația ni se pare deosebit de interesantă. Într-adevăr, se observă că, imediat după '30, începe un accentuat declin al natalității/fertilității, care, în condițiile unei nuptialități ridicate și a stabilității căsătoriei în vremea respectivă, înseamnă scăderea fertilității conjugale, adică recurgerea tot mai frecventă la prevenirea și întreruperea sarcinii la femeile căsătorite. Urmează perioada războiului și anii postbelici, cei de început al perioadei comuniste, când fertilitatea revine puțin la valori mai mari și se menține așa practic până în 1957, când, după modelul sovietic, se legalizează avortul și în România. Deceniul 1957-1966 este caracterizat din nou de o scădere accentuată a fertilității, în finalul său ajungându-se la o valoare aflată sub nivelul de înlocuire a generațiilor. În toamna anului 1966 apare celebrul decret al lui Ceaușescu prin care sunt interzise practic avorturile și care a acționat până în 1989, cu mici modificări, ale cărui efecte sunt vizibile pe grafic. Oricum, în ciuda măsurilor drastice, tendința fertilității este cea de scădere și parcă toate tensiunile acumulate în acei ani se descarcă brusc după '90, când fertilitatea scade puternic până în jurul valorii de 1,3 copii/femeie (în 1994-1995), nivel la care se menține constantă până azi.

Ceea ce ni se pare important de subliniat aici este faptul că *declinul accentuat al fertilității în România nu trebuie legat exclusiv de perioada în care regimul comunista liberalizează avortul*, aşa cum se face de multe ori. El începe pe la mijlocul perioadei interbelice și probabil că, dacă n-ar fi fost războiul și evenimentele ulterioare, cu toate consecințele sale sociale, economice și politice, fertilitatea și-ar fi continuat trendul² început prin 1930 și poate ar fi atins chiar niveluri mai scăzute decât cel din 1966. De asemenea, mortalitatea ar fi mers, cu certitudine, pe o tendință descrescătoare (desigur, mai lentă decât fertilitatea) și astfel am fi asistat la încheierea tranzitiei în România în a doua jumătate a anilor '60. Dar să nu ne hazardăm în astfel de ipoteze și să rămânem la faptele petrecute. Cert este că în deceniul pomenit fertilitatea româncelor se reduce de la 2,9 copii în 1956, la 1,9 în 1966 scădere remarcabilă și bruscă, ceea ce face ca, la momentul respectiv România, alături de alte câteva țări, în special Japonia și Ungaria, să se găsească printre națiunile cu cea mai scăzută fertilitate din lume.

1. Toate informațiile demografice privind România provin, dacă nu e menționată altă sursă, din diversele publicații ale Institutului Național de Statistică.
2. Este de remarcat că, după estimările noastre, între 1930 și 1940, rata totală de fertilitate s-a redus în România de la 4,5 copii/femeie la 3,4, adică familiile românești au redus, în medie, descendența cu mai mult de un copil.

Exemplul României este sugestiv din mai multe privințe, inclusiv din aceea a modului în care un regim politic cu o puternică forță de constrângere (un regim autoritar sau totalitar) este capabil să influențeze cursul „natural” al unei evoluții, în sensul că poate produce, prim măsuri drastice, variații puternice ale fenomenelor, că poate încetini evoluția, dar că finalmente lucrurile, chiar dacă mai înceț și cu multe sinuozițăți, se îndreaptă pe direcția pe care o cere logica situației. Dar nu acest lucru ne interesează aici. Invocarea exemplului României (țară care cunoaște deja până la mijlocul anilor '60 cele două scurte etape de scădere bruscă a fertilității, dintre care prima este întreruptă de război și de instaurarea unui nou regim, iar cea de-a doua prin măsuri politico-administrative) am făcut-o pentru a evidenția că :

- România (ca de altfel nici Ungaria și nici Japonia) nu este o țară care să aparțină nucleului tare al civilizației postmoderne.
- În România nu s-a petrecut, la finele anilor '50 și începutul deceniului următor, când fertilitatea se îndrepta clar spre un nivel inferior celui necesar pentru înlocuirea generațiilor, nicio schimbare culturală majoră, în sensul modificării sistemului de valori.
- Din punct de vedere socioeconomic, la acea vreme România era încă o țară cu o puternică componentă rural-agrară (procesul industrializării fiind la început), cu o populație slab educată și care a recurs cu precădere la avort ca mijloc de control al fertilității.
- Cu alte cuvinte, România era pe cale să depășească faza tranzițională și să intre într-o de subfertilitate fără să îndeplinească practic niciuna dintre cerințele teoriilor culturaliste.

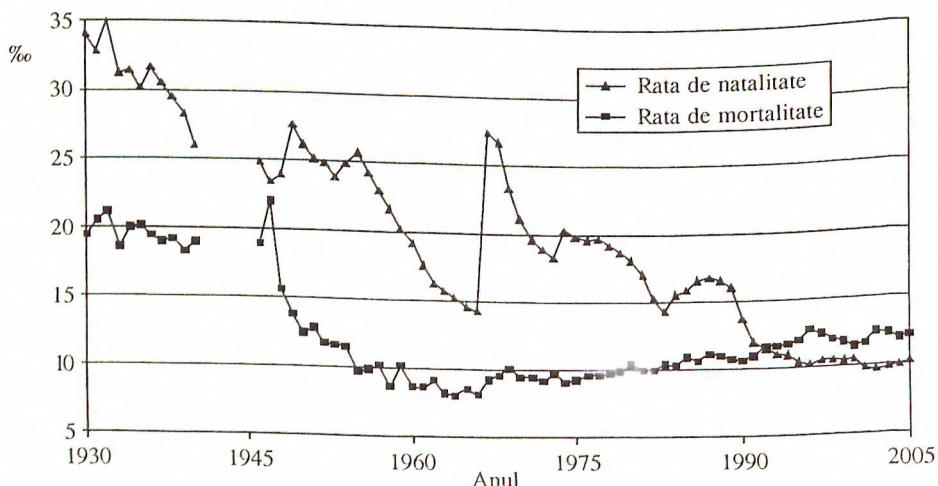

Figura 2a. Evoluția ratelor de natalitate și mortalitate în România, între 1930 și 2005

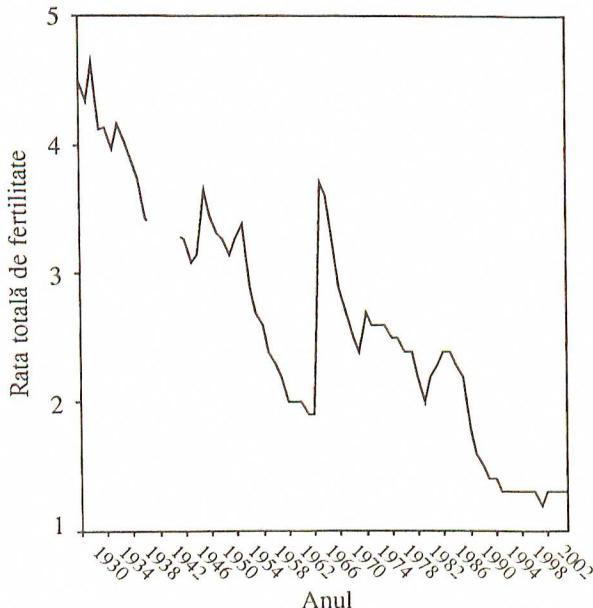

Figura 2b. Evoluția ratei totale de fertilitate, în România, între 1930 și 2005

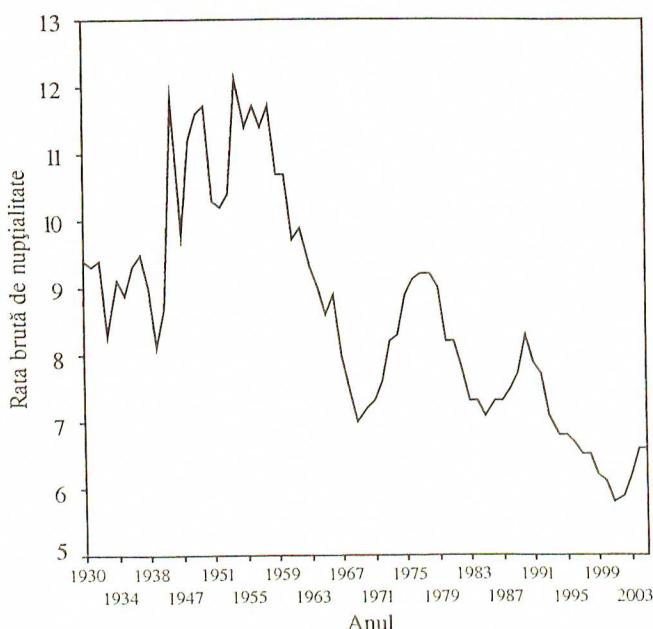

Figura 3. Evoluția ratei brute de nupțialitate în România, între 1930 și 2005

Dacă urmărим în continuare cursul fertilității din România, vedem că la finele perioadei comuniste, în anii 1988-1989, în ciuda tuturor (re)presunilor regimului totalitar, fertilitatea se apropie din nou de nivelul de înlocuire (se ajunge la circa 2,2 copii/femeie). În primul an de libertate, 1990, valoarea ratei totale de fertilitate scade la 1,8 copii, pentru ca apoi, din 1995, să se stabilizeze, după cum spuneam, la 1,3 copii/femeie. Interesant este că această fertilitate foarte redusă și constantă de peste un deceniu este atinsă cu mijloace *variabile*. Într-adevăr, dacă la începutul deceniului zece factorul principal de reglare era, ca și în perioadele anterioare, avortul¹, în anii din urmă mijloacele de prevenire a sarcinilor devin prevalente, rată avorturilor, în raport cu nașterile, ajungând subunitară. Din nou, faptul semnificativ în discuția de față este că *avem de-a face cu o puternică și bruscă scădere a fertilității, care se manifestă astfel nu datorită vreunei schimbări a atitudinii față de lume și viață a oamenilor, ci pur și simplu prin dispariția unor bariere artificiale în calea unei evoluții începute anterior*. Acest lucru ne dă posibilitatea să înțelegem că afirmația făcută mai sus, privind o posibilă încheiere a tranziției în România în anii '60, are justificarea sa, ca și ipoteza că ceea ce s-a întâmplat după 1990 se putea întâmpla foarte bine în anii 1970-1980.

3. A treia secțiune din înșiruirea de argumente împotriva teoriei celei de „a două tranziții demografice” se referă la evoluția altor fenomene demografice decât natalitatea și mortalitatea. Vom vedea că nu toate tendințele se pliază pe modelul invocat de teoria mai sus menționată.

Să începem cu nupțialitatea. În figura 3 este evidențiată evoluția indicatorului cel mai simplu (rata brută) ce caracterizează acest fenomen. Pe ansamblu, în ciuda unor variații destul de mari, generate și de diverse evenimente sociale și politice, dar și de modificările în structura pe vîrstă, tendința este în general una descreșcătoare. Deci putem spune că populația României, care până de curând a fost caracterizată de o nupțialitate intensă², începe să nu se mai implice cu aceeași intensitate în instituția căsătoriei, chiar dacă o parte din scădere trebuie pusă pe seama celui de-al doilea proces ce se manifestă vizibil după 1990: creșterea vîrstei la prima căsătorie, deci amânarea³ momentului în care persoanele se căsătoresc. Într-adevăr, așa cum se vede în figurile 4a, b și c, vîrsta la prima căsătorie evoluează spectaculos în ultimele două decenii: ea urcă de la 22,8 ani în 1987, la 25,1 ani în 2005, cu un decalaj de doi ani și jumătate între mediul urban (26,1 ani) și cel rural (23,5 ani). De acest al doilea proces este legat, deși nu la modul perfect, un al treilea, ilustrat și el în figura 4, și anume creșterea vîrstei mamelor la prima naștere.

-
1. În anii 1990-1992 în România se efectuau peste un milion de avorturi la circa 300.000 de nașteri, atingându-se deci o rată de peste trei avorturi la o naștere.
  2. La recensăminte din a doua jumătate a secolului XX s-a găsit, la vîrstele de 50-60 ani, un procent de doar 2-4% persoane care nu erau sau n-au fost niciodată căsătorite.
  3. Procesul e cunoscut foarte bine de către demografi și se poate chiar măsura efectul amânării asupra indicatorilor de moment. O singură problemă rămâne de fapt: fără o analiză longitudinală, pe generații, nu avem cum să știm dacă e vorba numai de amânare sau și amânare și reducere. În cazul de față, probabil că ambele aspecte au o prezență semnificativă.

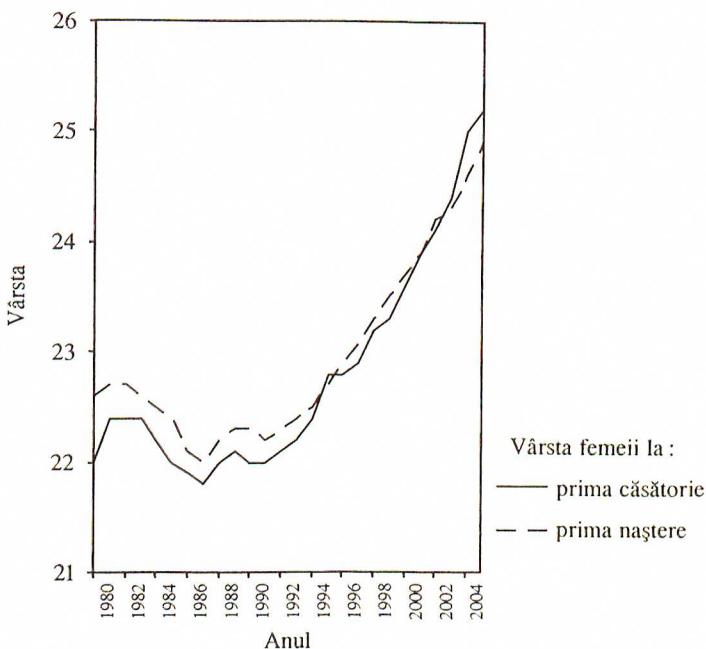

Figura 4a. Evoluția vîrstei femeilor la prima căsătorie și la prima naștere în România, între 1980 și 2005

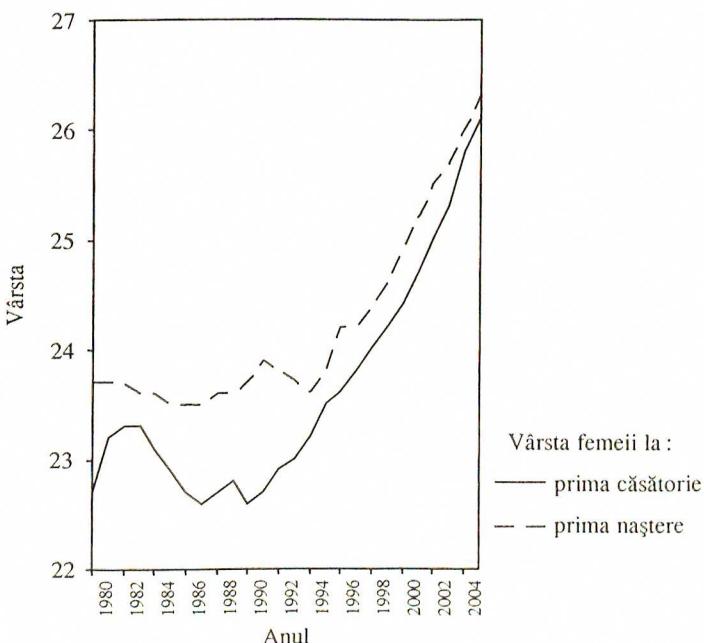

Figura 4b. Evoluția vîrstei femeilor la prima căsătorie și la prima naștere în România, între 1980 și 2005, mediul urban

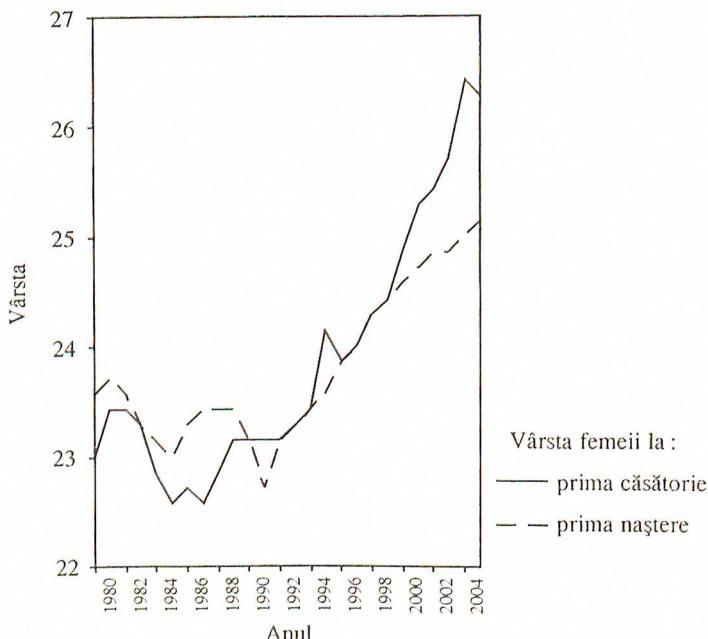

Figura 4c. Evoluția vîrstei femeilor la prima căsătorie și la prima naștere în România, între 1980 și 2005, mediul rural

Evoluția acestor trei fenomene – scăderea intensității nupțialității și creșterea vîrstei femeilor la prima căsătorie și la prima naștere – plasează România pe traiectoria pe care se mișcă și celealte populații europene, chiar dacă e cu o anumită întârziere. Acestea sunt, de altfel, singurele elemente legate de familie și reproducere care se potrivesc cu modelul teoretic descris. Într-adevăr, dacă avem în vedere alte fenomene, acestea se abat clar de la regulile generale. În acest sens putem vorbi despre divorțialitate, care, în România, spre deosebire de alte țări europene, nu a crescut deloc în ultima vreme, rămânând practic, aşa cum se vede în figura 5, la nivelul atins la începutul anilor '70, după stingerea efectului măsurilor drastice luate, tot în 1966, de regimul dictatorial pentru a împiedica desfacerea căsătoriilor. Stabilitatea ridicată a familiei (rata brută a divorțurilor mișcându-se în jurul valorii de 1,5%) se datorează, desigur, unor particularități ale societății românești actuale, care conduc cuplurile căsătorite la adoptarea unor strategii care nu au în mod frecvent drept componentă divorțul.

Un alt fenomen interesant de discutat și de explicat este cel al nașterilor în afara căsătoriei. Creșterea ponderii acestor nașteri (în câteva dintre țările nordice depășind chiar pragul de 50%) este considerată o trăsătură caracteristică a societății postmoderne, fiind vorba aici de o consecință a schimbării poziției femeii în relațiile de cuplu (emancipare, dobândirea independenței economice etc.) și de creșterea uniunilor consensuale, formulă alternativă la căsătorie. În România, în anii din urmă, fenomenul se manifestă și el, dar cu o intensitate ceva mai redusă. Pondere copiilor născuți în afara

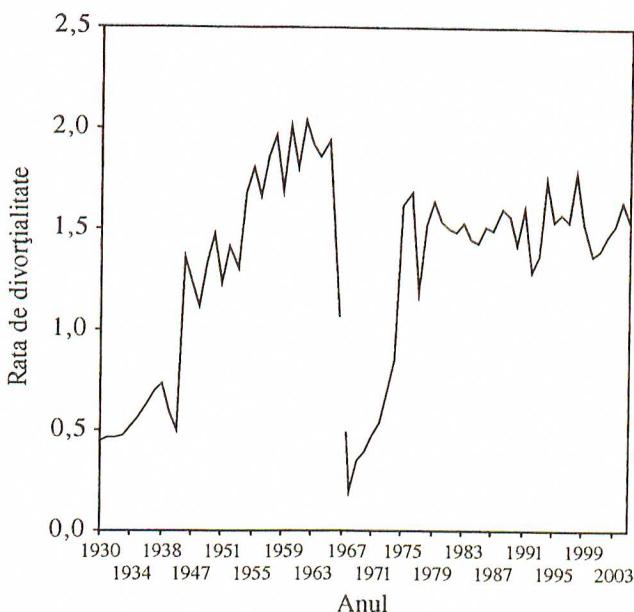

Figura 5. *Evoluția ratei brute de divorțialitate în România, între 1930 și 2005 (%)*

căsătoriei a sporit de la 15% în 1992, la 29% în 2006, deci aproape o dublare, ceea ce lasă impresia că adoptarea modelului occidental este iminentă. Din păcate, nu avem prea multe informații statistice despre situația mamelor care nasc asemenea copii, însă puținele cifre disponibile arată că în mod preponderent fenomenul vizează femei cu vârstă foarte Tânără¹, trăind în mediul rural și având o școlaritate scăzută. E vorba clar de un număr mare de sarcini nedorite, care apar în mod accidental la fete tinere, provenind din familii sărace și cu educație precară (abandonuri școlare precoce), precum și la femei care trăiesc în cupluri necăsătorite, dar adoptând un stil de viață premodern. Probabil că o parte provin și din situații mai „evolute”, dar numărul acestor nașteri e greu de precizat și cu siguranță nu el a făcut să crească ponderea copiilor „din flori” de după 1990, ci dispariția unor mijloace de control social pe care le utiliza regimul dictatorial anterior². Așadar, nu o tranziție spre societatea postmodernă e cea care caracterizează creșterea ponderii copiilor ce nu se nasc în cadrul unei familii, ci, dimpotrivă, încă o largă răspândire a unui stil de viață premodern, lipsă de cultură și educație, inclusiv în domeniul controlului nașterilor.

1. Lucrul se deduce, indirect, și din figura 4, unde se vede că de mai multe ori curba ce arată vârstă mamei la prima naștere este sub nivelul valorii medii din acel an a vârstei la prima căsătorie; acest decalaj se regăsește cu foarte mare pregnanță în mediul rural (figura 4c), unde nașterile apar mult sub vârstă la căsătorie!
2. Un argument în acest sens este faptul că procentul născuților în afara căsătoriei sporește repede în anii '90, pentru ca în deceniul actual viteza de creștere să se reducă în mod considerabil.

Celălalt fenomen care se leagă strâns de cel pomenit aici și, în bună măsură, îl generează¹, este conviețuirea tot mai frecventă în cuplu necăsătorit. În România, singurele informații asupra acestui fenomen au fost culese la recensământul din 2002, când s-au înregistrat aproximativ 400.000 de asemenea cupluri, cifră care, probabil, subestimează întru cătva intensitatea fenomenului. Dar nu acest lucru e important aici, ci din nou faptul că și acest fenomen, ca și cel precedent, este unul ce posedă mai curând trăsăturile societăților premoderne, societăți în care, cel puțin în această parte a Europei, regulile de conviețuire civică erau mai puțin constrângătoare decât în țările vestice, catolice și protestante. Într-adevăr, incidența fenomenului este mai mare în mediul rural decât în cel urban, aşa cum se vede din graficul din figura 6, și acest lucru se întâmplă la toate vârstele, demonstrând că, în România, cea care adoptă acest comportament este populația cu un mod de viață mai puțin evoluat. De altfel, și din incidența fenomenului pe diferite categorii etnice rezultă aceeași concluzie: în populația majoritară, români, la 1.000 de femei căsătorite revin 79 care trăiesc în cuplu necăsătorit; la etnia maghiară se găsesc 78 în coabitare la 1.000 căsătorite, în vreme ce la populația romă proporția urcă până la 876 de femei în coabitare la 1.000 legal căsătorite, ceea ce înseamnă că 47% dintre femeile de etnie romă trăind în cuplu o fac fără a fi căsătorite, față de doar 7%, cât este proporția româncelor sau maghiarelor aflate în această situație. Orice am spune, nu credem că stilul de viață al populației române² din România anului 2002 ilustrează cel mai bine modelul cuplului postmodern, chiar și numai pentru faptul că fertilitatea acestei populații este net mai mare decât a celorlalte etnii. Într-adevăr, după cum se vede din datele recensământului menționat, dacă la o femeie de etnie română sau maghiară, din grupa de vîrstă 45-49 ani, revin 2,1 copii, la o femeie romă de aceeași vîrstă revin 4,1 copii, adică aproape dublu.

Comentând datele unei anchete din 2005, R. Popescu (2007) ajunge să descopere caracteristici asemănătoare pentru persoanele care declară că trăiesc în cupluri necăsătorite: ponderea mare a romilor, a celor cu venituri și niveluri de educație scăzute, a celor ce trăiesc la sate. Descoperirea aceasta i se pare însă „surprinzătoare”, traiul în cupluri necăsătorite „fiind un indicator al stilurilor de viață postmoderne” (p. 195), ne reamintește autoarea. Tot surprinzător i se pare faptul că această practică nu este specifică populației tinere, deci nu e vorba predominant de „coabitare juvenilă”, ci de un fenomen răspândit la toate vârstele. În fapt, nu e aici nimic surprinzător, căci nu e implicat niciun stil de viață postmodern; atâtă doar că se mai regăsesc astăzi, la anumite categorii de populație, niște comportamente destul de larg răspândite, în această zonă a continentului, înainte de trecerea acesteia în modernitate, aşa cum o arată studiile de demografie istorică.

4. Al patrulea set de probleme este cel care se referă la „sistemul de valori” al românilor din zilele noastre și legătura sa cu aspectele mai sus menționate. Întrucât această cheștiune am dezvoltat-o mai mult în articolul din 2006, unde am prezentat

1. Într-adevăr, copiii provenind de la femei necăsătorite se realizează, în țările occidentale, fie în cupluri aflate în coabitare, fie de către cupluri care trăiesc împreună, dar separat (*living apart together*), fie de către femei singure care-și doresc un copil. Înclinăm să credem că prima situație este de departe cea mai frecventă.
2. Toate studiile asupra problemelor calității vieții, sărăciei sau excluziunii sociale, efectuate în România de mai bine de un deceniu și jumătate, arată că, de departe, cea mai precară situație o au romii, ale căror mod și stil de viață contribuie la perpetuarea și adâncirea decalajelor față de restul populației (se află într-un cerc vicios al sărăciei și al excluziunii sociale).

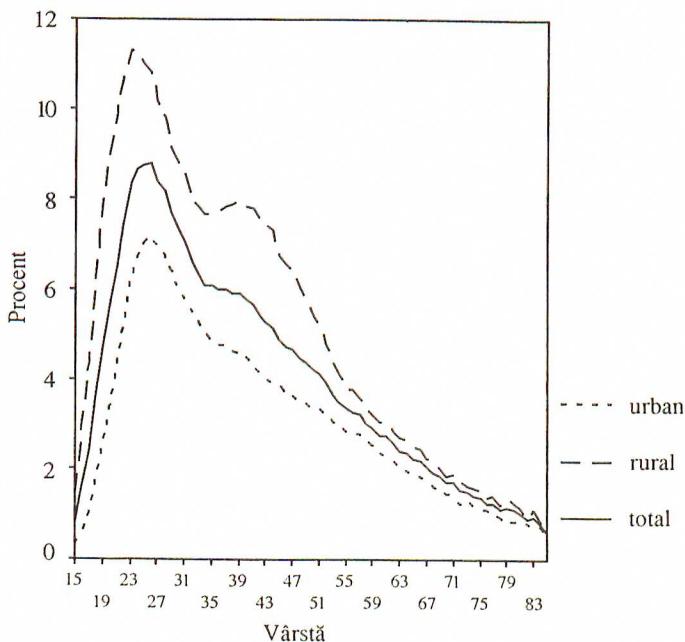

Figura 6. Procentul femeilor aflate în coabitare, pe vîrste și după mediul urban sau rural

inclusiv datele unei cercetări proprii pe un eșantion național de femei de vîrstă fertilă, cu referire la opinile și atitudinile acestora față de familie și copii, aici voi fi foarte succint.

Atât datele noastre, cât și cele care se regăsesc frecvent în sondajele de opinie ce apar periodic în presă sau în publicațiile științifice¹ arată că adeziunea românilor la valorile postmoderne, individualiste, este destul de scăzută, ei fiind mai curând atașați de un sistem de valori, atitudini și credințe tradiționale. Așa, de exemplu, din cercetarea noastră rezultă că :

- aproape 3/4 dintre femeile din România se centreză pe viața familială și doar cu puțin peste 1/4 pe carieră ;
- peste 85% dintre femei consideră că părinții trebuie să se „sacrifice” pentru copii în loc să-și urmărească propriile realizări ;
- aproximativ 85% dintre ele nu cred despre căsătorie că ar fi o instituție demodată ;
- aproape 95% cred că un copil are nevoie să crească într-o familie completă (cu mamă și tată) ;
- peste 90% cred că, pentru a se împlini, un bărbat sau o femeie trebuie să aducă pe lume cel puțin un copil.

În plus, toate anchetele desfășurate din 1990 încocace găsesc în mod invariabil că populația României posedă un nivel ridicat de încredere în Biserică și în Armată.

I. O lucrare foarte consistentă privind multe din componentele universului valoric al populației românești este cartea coordonată de B. Voicu și M. Voicu (2007).

Firește că nici în ceea ce privește orientările valorice, societatea românească nu este omogenă ; unele aspecte predomină cu mai multă putere decât altele și există componente în care fluxul major al opiniilor se apropie de ceea ce se obține în țările occidentale, venind deci să înlăture iluzia că populația României ar fi un bloc omogen și obtuz față de schimbările petrecute în multe din țările occidentale pe plan ideatic. Însă, pe ansamblu, marea masă a populației rămâne ancorată în valorile vehiculate de ideologia primei modernități (valorizarea familiei, inegalitatea între sexe, încrederea în instituțiile statului sau în sistemele de reglare și reglementare a vieții sociale etc.) sau chiar a societăților premoderne, rural-țărănești, care au dăinuit în această parte a Europei până la o dată foarte recentă. De aceea, se poate spune că în societatea românească de azi întâlnim un conglomerat neomogen de asemenea orientări, cele postmoderne, incipiente alăturându-se celor tradițional-burgheze și celor tradițional-țărănești, între care există de multe ori diferențe importante. Oricum, noile achiziții au încă o pondere mică în total și caracterizează mai ales fragmentul de populație Tânără, urbană și cu studii superioare.

În chip de concluzie, voi repeta ideea de bază a acestui text, și anume că scăderea fertilității mai jos de nivelul care asigură un echilibru cu mortalitatea nu este un proces cu originea în schimbările mentalitare considerate că definesc fundamentele valorice ale postmodernității.

Scăderea puternică a fertilității s-a produs înaintea acestei treceri spre postmodernitate, chiar în perioada interbelică, într-o serie de orașe din Europa Centrală și mai clar în anii '60, într-o serie de țări ca România, Japonia, Ungaria, care nu pot fi încadrate în rândul celor aflate în „nucleul tare” al țărilor de avangardă postmodernă. Nici astăzi modelul familiei japoneze și al altor țări asiatici cu fertilitate foarte scăzută nu se potrivește cu cel invocat de „teoria celei de a două tranziții demografice” și nimic nu garantează că, în viitor, aceste țări sau altele, cum ar fi cele din lumea musulmană, ce se află deja la nivelul de 2 copii/femeie și vor ajunge curând la încheierea tranziției clasice, vor adopta acest model.

În al doilea rând, postmodernitatea nu induce, nici logic, nici *de facto*, o subfertilitate accentuată. După cum se știe, țările care astăzi formează nucleul tare al postmodernității (țările din vestul și nord-vestul Europei) sunt cele mai apropiate de echilibrul între nașteri și decese, având o rată totală de fertilitate de 1,7-2 copii/femeie, în vreme ce în sudul, centrul și estul continentului nivelul scade la 1,2-1,5 copii.

În al treilea rând, subfertilitatea este compatibilă atât cu o serie de *comportamente* ce nu țin de caracteristicile postmodernității, cât și cu anumite *valori* care nu se potrivesc cu cele ce se pretinde că ar caracteriza această perioadă. În plus, cum spuneam și mai sus, este foarte greu de înțeles cum poate fi pusă pe seama schimbării sistemului de valori (adică a unui proces ce prin natura sa este foarte lent și de lungă durată) o evoluție foarte rapidă, bruscă și de mare amplitudine a fertilității. Să amintim că unul dintre argumentele cele mai puternice ale celor care susțin ideea determinismului cultural al fertilității este extras din datele de anchetă pe baza cărora se obțin unele corelații între, pe de o parte, indicatorii ce redau adeziunea la un model valoric și, pe de alta, opiniile și comportamentele legate de fertilitate și familie. Mai exact, se constată că cei care aderă la componente ale sistemului de valori postmoderne sunt, în medie, mai inclinați spre a exprima opinii despre fertilitate și familie conforme tezelor evocate mai sus și chiar practicând efectiv în proporție mai mare coabitarea sau divorțul și având un număr mediu de copii mai mic decât cei cu atitudini valorice opuse. Însă, pornind de la astfel

de corelații (oricât de sofisticate ar fi modelele statistice în care sunt folosite mai departe), nimic nu garantează că între factorii menționați există realmente o legătură de determinare și cu atât mai puțin una în sensul în care este postulată o astfel de legătură (de la opțiunile valorice la comportamentul fertil). Din păcate, în spațiul acestui material nu putem dezvolta mai mult această idee, care, credem, ar merita toată atenția, în sensul că ar fi nevoie de o analiză critică serioasă a textelor care, pe baza datelor de anchetă, înceracă să ne convingă de faptul că subfertilitatea este consecința trecerii la sistemul de valori postmoderne.

5. Îmbătrânirea demografică și unele efecte sociale ale acesteia*

Ne este dat să asistăm mereu, în cursul ultimelor secole cel puțin, la intervenții publice ale intelectualilor, susținute adesea și de factorii de putere, iar, mai recent, de mijloacele de comunicare în masă, prin care omenirea este atenționată cu insistență asupra anumitor pericole majore în fața căror se află, pericole văzute ca iminente și greu, dacă nu imposibil, de evitat. Amenințarea atomică, suprapopularea și epuizarea rezervelor alimentare și de energie, poluarea, distrugerea stratului de ozon, încălzirea globală și altele sunt cele mai importante amenințări invocate în ultima jumătate a secolului XX, perioadă în care povăduirea concepțiilor catastrofice nu a scăzut în intensitate, în ciuda remarcabilelor progrese, pe multe planuri, făcute de omenire după a doua conflagrație mondială. Societatea actuală ar fi devenit o „societate a riscului” globalizat, după cum ne avertizează titlul unei celebre lucrări sociologice (Beck, 1992), „riscul”, în diversele sale ipostaze, fiind tot mai adesea prezent în titluri de publicații, teme de simpozioane, programe de cercetare din științele sociale și cele ale naturii.

Între domeniile implicate în acest gen de amenințări, cel demografic nu lipsește, măcar de la Malthus înceoace, adică de peste două secole, de când a apărut celebrul său *Eseu asupra principiului populației*, însă cea mai pregnantă prezență a populației ca factor de risc o regăsim cu siguranță tot în această din urmă jumătate de veac; mai mult chiar, aproape toate celelalte amenințări sunt, la o analiză atentă, legate de sau înrădăcinate în starea și evoluția populației la nivel mondial sau zonal. Din anii '50 și până la finele anilor '70 ai secolului trecut, pericolul invocat a fost suprapopularea Terrei, produsă ca urmare a „exploziei demografice”, adică a ritmului rapid de creștere a populației țărilor din Lumea a Treia. S-a produs o literatură enormă despre creșterea demografică exponențială, care nu va putea fi acompaniată de o dezvoltare corespunzătoare a mijloacelor de trai, despre consecințele nefaste asupra vieții sociale și, în mod deosebit, asupra mediului înconjurător.

Intrarea tot mai multor țări în curs de dezvoltare în faza avansată a tranzitiei fertilității, constatăndu-se deci reduceri semnificative ale indicatorilor respectivi, a făcut ca, din anii '80, proiectările populației mondiale să ducă spre cifre mult mai rezonabile comparativ cu cele vehiculate cu 2-3 decenii în urmă: se pare că, în viitorul previzibil, populația mondială nu va trece de 10 miliarde de locuitori, câtă vreme în anii '60 se vehiculau cifre de la 30 de miliarde în sus. Această schimbare de dinamică n-a adus pentru mult timp un sentiment de liniște. Noul risc demografic nu mai este acum legat de volumul populației, ci de structura acesteia: *populația îmbătrânește!*

Dacă pentru perioada de declanșare a exploziei demografice există scuza că nu puteau fi prevăzute nici amplierea creșterii populației, nici ritmul sau momentul în care acesta

* Articol apărut în *Sociologie Românească*, vol. IV, nr. 4, 2006, pp. 76-93.

va ajunge (dacă va ajunge !) să scadă, pentru procesul de îmbătrânire a populației lucrurile stau oarecum diferit, întrucât stocul vârstnicilor pentru următorii 60-65 ani se va constitui din populația deja născută și, prin urmare, sunt mai puține necunoscute, măcar legate de efectivul, dacă nu și de ponderea bătrânilor (aceasta din urmă depinzând de numărul celor care se vor naște de acum încolo). Acest fapt ne permite să privim cu mai multă precauție concepțiile catastrofice care proliferează pornind de la un proces care nu are nici pe departe nocivitatea ce i se atribuie. Dar, pentru a putea convinge cititorul de exagerările abordărilor catastrofice, este nevoie de o analiză detaliată atât a naturii procesului, a mecanismelor demografice care-l susțin, cât și, mai ales, a consecințelor sociale care-l însoțesc.

Din păcate, un material precum cel de față nu poate cuprinde în detalii aceste aspecte. Voi prezenta în mod foarte simplu felul în care se declanșează și evoluează procesul de îmbătrânire a populației, trecând apoi la evaluarea unor pericole pe care le-ar avea respectiva evoluție pe plan social. Mai exact, mă voi referi la des-menționata amenințare globală asupra civilizației, civilizație care s-ar găsi în pericolul de a nu mai putea evoluă din cauza îmbătrânerii membrilor săi, și apoi la două pericole adesea pomenite în literatura demografică și economică, dar și în documentele organizațiilor internaționale : colapsul sistemului de pensii și al celui de asigurări de sănătate. Concluzia generală, legată de aceste ultime două chestiuni, este aceea că *problemele (reale) pe care le au societățile occidentale în legătură cu creșterea ponderii și numărului vârstnicilor sunt probleme sociale, cu soluții sociale, și nu probleme demografice.*

Îmbătrânirea demografică – constând în creșterea ponderii persoanelor vârstnice (de la 60 sau 65 ani în sus) în totalul populației – este un proces care afectează din plin sau a început să afecteze aproape toate populațiile actuale. El se declanșează practic odată cu începerea tranzitiei demografice și este determinat de scăderea fertilității și a mortalității. Combinarea acțiunii celor două fenomene demografice în determinarea nivelului de îmbătrânire este deosebit de complexă. Dacă în faza inițială aportul principal revine fertilității – scăderea acesteia contractă piramida vârstelor la bază și astfel crește ponderea „vârfului”, pe când reducerea inițială a mortalității are o influență inversă, lărgind baza piramidei mai mult decât celelalte sectoare, dată fiind diminuarea mortalității infantile –, treptat mortalitatea joacă și ea în favoarea îmbătrânerii : pe de o parte, efectivele mari, care supraviețuiesc mortalității infantile și juvenile, ajung treptat în grupa a treia de vârstă și, pe de alta, începe să crească în mod semnificativ speranța de viață la vârstele înaintate.

Acest din urmă efect apare destul de târziu, în ciuda a ceea ce poate percepe simțul comun : o bună parte a traseului tranzitiei mortalității este parcurs pe baza reducerii intensității fenomenului la vârstele mici și mijlocii (deosebit de puternic atinsă în populațiile premoderne de bolile microbiene), *adică fără să se producă o prelungire a vieții persoanelor vârstnice*. Abia în stadiul avansat al societăților actuale, când speranța de viață la naștere depășește 65-70 ani, începe să se vadă clar o tendință de îmbătrânire a bătrânilor, cu efecte directe asupra ponderii acestora în populația totală. O ilustrare a acestei situații o găsim în tabelul 1, unde am preluat câteva date din tabelele tip de mortalitate ONU, și anume speranța de viață la 60, 65, 70 și 80 de ani, în funcție de speranța de viață la naștere, adică de nivelul general al mortalității. Se vede clar cum se accelerează creșterea pe fiecare coloană, pe măsură ce e_0 urcă la valorile mari. La fel, creșterile sunt mai mari pentru primele praguri ale bâtrâneții ; la 80 de ani speranța de viață crește doar cu 3 ani, pe când mortalitatea generală scade de așa manieră, încât

durata vieții sporește de la 35 la 75 de ani (deci cu 40 de ani), înțelegându-se implicit faptul că este nevoie de depășirea nivelului de 75 de ani pentru e_0 ca să se ajungă la sporuri substanțiale în durata vîrstei a patra.

Tabelul 1. *Speranța de viață la vîrstele înalte (60, 65, 70 și 80 de ani), în tabelele tip de mortalitate ONU, pentru țările în curs de dezvoltare, în funcție de nivelul general de mortalitate (speranța de viață la naștere - e_0)*

e_0	e_{60}		e_{65}		e_{70}		e_{80}	
	M	F	M	F	M	F	M	F
35	11,5	12,2	9,3	9,9	7,4	7,8	4,8	4,8
40	12,1	12,9	9,8	10,4	7,8	8,2	5,0	5,0
45	12,8	13,6	10,3	10,9	8,2	8,6	5,2	5,2
50	13,5	14,4	10,9	11,6	8,7	9,1	5,4	5,4
55	14,3	15,3	11,5	12,3	9,2	9,7	5,7	5,7
60	15,3	16,3	12,3	13,1	9,8	10,3	6,0	6,1
65	16,5	17,5	13,3	14,1	10,6	11,2	6,4	6,5
70	18,0	19,0	14,6	15,4	11,6	12,2	6,9	7,0
75	19,9	20,9	16,2	17,0	12,9	13,5	7,6	7,8

Sursa : United Nations (1982), *Model Life Tables for Developing Countries* (United Nation Publication, Sales No. E81.XIII.7).

Pe scurt, deci, mortalitatea singură nu are ca efecte *directe* decât unele foarte limitate și târziu asupra îmbătrânirii, în vreme ce scăderea fertilității acționează imediat, determinând reducerea ponderii copiilor și automat creșterea celei a vîrstnicilor. Din combinația celor două procese rezultă un efect de îmbătrânire, pe termen mediu, ce se manifestă atunci când efectivele mari ale generațiilor mari, născute înaintea declanșării declinului fertilității, dar, în același timp, beneficiare ale unor progrese medicale rapide și semnificative, deci mai puțin afectate de mortalitate, ajung la vîrstă de 60 sau 65 de ani. De precizat că acest efect este doar temporar ; piramida vîrstelor, care tinde la un moment dat să ia o formă de ciupercă, nu se poate menține astfel decât atât cât e necesar ca generațiile numeroase respective să se stingă. *Dacă fertilitatea rămâne scăzută, dar constantă, pe termen lung ea nu mai generează îmbătrânire* ; totul depinde de mortalitate : când și aceasta se menține constantă, structura populației nu se mai schimbă, populația putând crește sau scădea prin modificarea proporțională a tuturor grupelor de vîrstă.

În populațiile reale, inclusiv în cea a României, continuarea procesului de îmbătrânire în următoarele trei decenii este practic ineluctabilă (vezi piramida vîrstelor) ; tot ceea ce s-ar putea face pentru a reduce ponderea vîrstnicilor este să se mărească ponderea copiilor, deci să se stimuleze creșterea natalității, adică să crească numărul de nașteri, făcând ca vîrstnicii, chiar cu același efectiv numeric, să reprezinte mai puțin în totalul populației. E bine de reținut însă că, până la intrarea acestor copii suplimentari în grupa mediană de vîrstă, presiunea întreținuților asupra populației mijlocii ar crește, deoarece la raportul de dependență al vîrstnicilor (ridicat) se adaugă un raport de dependență al tinerilor (mai ridicat decât anterior).

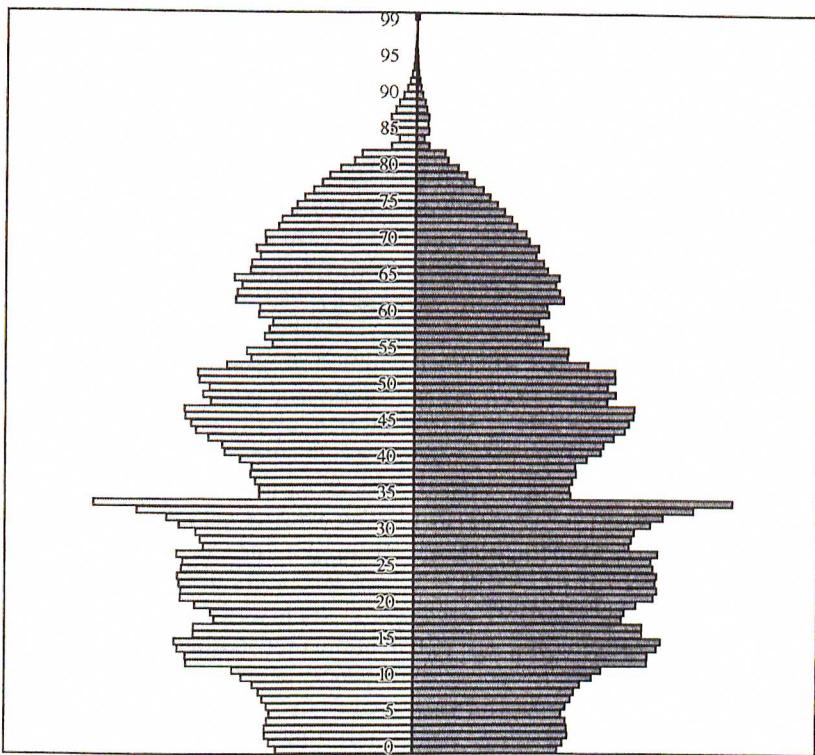

Figura 1. *Piramida vîrstelor populației României la recensământul din 2002*

În procesul de îmbătrânire, pe lângă sporirea ponderii populației ce depășește un prag de vîrstă, se mai produc și alte efecte demografice, dintre care amintim :

- creșterea numărului absolut de persoane vîrstnice, îndeosebi din generațiile numeroase care supraviețuiesc mortalității la vîrstele mici ;
- scăderea raportului de dependență pe o perioadă destul de lungă, de câteva decenii, când se obține cel mai bun asemenea indicator în istoria populației, după care în faza avansată de îmbătrânire raportul începe să se deterioreze ;
- creșterea ratei brute de mortalitate (în paralel cu creșterea speranței de viață), ceea ce face ca balanța nașteri-decese să devină la un moment dat deficitară și populația să scadă, dacă nu se compensează pierderile prin imigratie.

Ceea ce este însă foarte important, dacă privim lucrurile din perspectivă globală, adică la scară planetară și nu doar la nivelul unei țări sau zone, e faptul că diferențele populației se află în stadii diferite de îmbătrânire demografică și cu forme ale piramidei vîrstelor foarte diferite. Astfel, dacă multe dintre țările occidentale vor ajunge într-un interval destul de scurt de timp să depășească faza „bonusului demografic” actual (cea cu un raport de dependență mic), volumul vîrstnicilor apăsând tot mai mult pe grupele persoanelor în vîrstă de muncă, în țările Lumii a Treia abia acum se declanșează perioada de bonus, adică de creștere a ponderii populației mijlocii, desigur nu din pricina vîrstnicilor, ci a reducerii substanțiale a fertilității în ultimele două decenii.

Perspectivele privind îmbătrânirea populației justifică, în mare măsură, preocupările serioase pentru *consecințele social-economice* ale respectivului proces, preoccupări care încep să se facă simțite în dezbatere de mai mare ampoare începând din anii '80 și devin vizibile, în ultima vreme, și la nivelul unor organisme internaționale, cum ar fi ONU sau Uniunea Europeană. Se organizează conferințe cu înaltă reprezentare internațională¹, se realizează proiectări demo-economice, se discută soluții. În toate aceste dezbatere, se remarcă însă destul de clar o poziție pesimist-catastrofică, adoptată chiar de unele organisme naționale și internaționale și sprijinită pe plan teoretic de o serie de demografi, între care se distinge un curent dominant al școlii franceze.

În continuare, aşa cum spuneam, vom alege trei aspecte despre care se discută destul de mult, mai ales asupra posibilității contracarării efectelor respective, înțelegându-se deci că ele sunt considerate aproape în unanimitate deosebit de grave pentru societățile actuale și cele viitoare. Primul aspect vizează la modul general destinul societății moderne de tip occidental, îmbătrânirea fiind privită ca unul dintre factorii ce contribuie la accentuarea acestei traectorii negative; celelalte două chestiuni, referitoare la criza sistemelor de pensii și a celor de asigurări de sănătate, vizează consecințe mult mai concrete ale procesului de îmbătrânire a populației, care se pretează la analize mult mai riguroase.

Chiar cu puținele argumente permise de spațiul unui articol, vom încerca să arătăm că, indiferent pe ce plan ne plasăm și în ce tip de discurs ne încadrăm argumentația, efectele negative invocate sunt, în bună măsură, exagerate de către cei care prezintă lucrurile în termeni catastrofici. Aceștia pun în lumină îndeosebi riscurile induse de acest proces (mai ales că e la modă a se considera societățile actuale ca fiind marcate de o serie de riscuri, ceea ce este dacă nu fals, oricum greu de demonstrat, prin comparație cu alte societăți, cum sunt cele premoderne, mult mai vulnerabile decât cele de azi) și nu observă că, în fapt, problemele generate de îmbătrânire își pot găsi soluții la îndemâna celor cu responsabilități și putere de decizie.

Una dintre viziunile cele mai dramatice este cea care atâșează procesului de îmbătrânire (privit în ansamblul fenomenelor și proceselor demografice care-l generează și întrețin) consecințele cele mai dezastruoase, postulând nici mai mult, nici mai puțin decât că *acest proces generează sau contribuie la declinul societății moderne (de tip occidental)*. Consecința îmbătrânirii, ni se spune, chiar dacă se regăsește și în dificultățile de asigurare a condițiilor de viață, trece dincolo de aceste aspecte; finalmente sunt afectate comportamentele generale, sistemele de valori, atitudinile și mentalitățile, capacitatea de inovare și de progres a societății etc. Raționamentul se bazează pe analogia cu schimbările suferite de organismul uman sau al altor viețuitoare, odată cu înaintarea în vîrstă și cu trecerea lor spre stadiul de bătrânețe, când o serie de calități fizice și intelectuale slăbesc, când mobilitatea, adaptabilitatea, spiritul de inovare etc. scad sensibil. Altfel spus, se susține că, dacă într-o societate crește ponderea persoanelor

1. În 1982 are loc la Viena Prima Adunare mondială asupra îmbătrânirii, care adoptă un „Plan de acțiune internațional asupra îmbătrânirii”; în 1991 sunt promulgate cele „Optspreeze principii ale Națiunilor Unite pentru persoanele în vîrstă” (rezoluția 46/91); în 1992, Adunarea Generală adoptă „Proclamația asupra îmbătrânirii”, în care se decide a se celebra, în 1999, Anul internațional al persoanelor în vîrstă, sub deviza „O societate pentru toate vîrstele”; o A Doua Adunare mondială asupra îmbătrânirii s-a ținut la Madrid, între 8-12 aprilie 2002, unde s-a adoptat un „Plan de acțiune internațional asupra îmbătrânirii revizuit”.

vârstnice, care sunt afectate de un astfel de proces de pierdere a unor calități fundamentale, și la nivel societal se va regăsi o evoluție similară.

Această concepție are desigur și o componentă economică, prin care se postulează că o populație mai îmbătrânită este una mai „sclerozată”, mai puțin adaptabilă la modificările pe care noile tehnologii le induc în procesul de muncă. Vârstnicii sunt mai puțin inovatori, mai conservatori și, prin aceasta, ei frânează progresele în câmpul economic. Apoi, în general, generațiile tinere sunt mai bine instruite și deci, comparativ cu o populație mai Tânără, una îmbătrânită conține contingente cu pregătire superioară mai puțin numeroase, predominând în procesul muncii persoanele educate cu mai mulți ani în urmă, deci având în medie un nivel școlar mai scăzut și competențe deja depășite. Nu insist pe acest aspect economic; observ doar că tezele respective nu s-au verificat în practică. Nu există vreo corelație negativă statistică între nivelul productivității muncii și gradul de îmbătrânire demografică a populațiilor lumii. Nici inovațiile tehnologice sau descoperirile științifice nu se concretizează în vreun indicator care să se asocieze negativ cu îmbătrânirea populației. Desigur, n-are rost să contrapunem în astfel de comparații țări cu niveluri foarte diferite (cele subdezvoltate fiind, se știe foarte tinere), ci e suficient să ne mărginim la țări din aceeași clasă de dezvoltare, pentru a constata lipsa unei legături precum cea postulată de o teorie mai degrabă speculativă.

Rămâne în discuție, cum s-a înțeles, celălalt set de argumente, de natură și calibru foarte diferite, invocate de către cei care atrag atenția asupra pericolului îmbătrânirii demografice, și anume cele ce vizează aspecte sociale generale, chiar ținând de latura ideologicului, de conștiința socială, de sistemul de valori și de credințe, de felul de a fi al oamenilor.

Să observăm, mai întâi, că problema unui pericol general indus de îmbătrânirea demografică nu e nouă, ci datează de cel puțin un secol, fiind, în principal, pusă în circulație de demografi francezi¹, țară în care procesul însuși a fost amorsat mai repede decât în alte zone. Cum la vremea respectivă, adică la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, îmbătrânirea se datoră preponderent scăderii fertilității (reducerea mortalității la vârstele mari fiind încă doar la început și net dominată de reducerea mortalității la vârstele mici, cu efect de întinerire), cele două procese au fost legate strâns unul de altul până la a fi confundate. Ele vor rămâne multă vreme legate și lor li se va adăuga al treilea termen: scăderea populației. Deci scăderea fertilității, îmbătrânirea populației, scăderea numărului de oameni, iată trei elemente ale unui lanț de procese care nu poate să nu dea frisoane, mai ales celor alimentați de teorile vremii despre decadență și declinul civilizației occidentale. Argumentul demografic pentru declin se menține până în zilele noastre, ba chiar se întărește azi. Dacă n-ar fi decât să amintim replica unui demograf la cunoscuta carte a lui Spengler, *Declinul Occidentului*: Jean-Claude Chesnais, un reputat cercetător francez, publică în 1995 un volum cu titlul *Crepusculul Occidentului*.

Este interesant că însuși Chesnais, de altfel un cunoșător al subtilităților analizei demografice, amestecă, atunci când nevoia argumentării i-o cere, îmbătrânirea cu denatalitatea, scăderea natalității cu scăderea populației, îmbătrânirea cu reducerea drastică a volumului populației într-un secol sau două. Se continuă deci, până în zilele noastre, o tradiție a demografiei franceze, întărită mult prin lucrările lui Alfred Sauvy, apărute în perioada de mijloc a secolului XX, când procesul de îmbătrânire avansase și atingea cote mai înalte decât la începutul veacului.

1. Vezi, de exemplu, J. Bertillon (1911) sau P. Leroy-Beaulieu (1913).

A. Sauvy este autorul unei cunoscute și des pomenite teze, exprimată sub formă de dilemă : *croître ou vieillir* („a crește sau a îmbătrâni”). Această exprimare concentrață redă un întreg raționament ce are drept finalitate susținerea ideilor sale pronataliste :

- îmbătrânirea populației este un proces indezirabil, chiar periculos pentru însăși existența civilizației ;
- singurul mod eficient de a preveni îmbătrânirea este o creștere semnificativă a populației tinere ;
- creșterea populației tinere se realizează printr-o fertilitate ridicată ;
- o fertilitate ridicată induce o creștere a populației.

În consecință, pe plan practic e nevoie de o politică socială cu finalitate natalistă, iar pe plan teoretic se impune găsirea argumentelor pentru justificarea poziției pronataliste și populaționiste ; ceea ce a și făcut marele demograf francez, promotor neîntrecut al acestor teze.

Criticând o asemenea viziune, o serie de voci lucide susțin necesitatea de a privi cu mai multă obiectivitate și mai puțină încărcătură ideologică acest fenomen. Îmbătrânirea demografică n-ar fi decât unul dintre numeroasele procese prin care a trecut și va mai trece omenirea, existând posibilitatea adaptării la noile situații și capacitatea de a găsi soluții la sfidările nenumărate pe care istoria le-a scos în calea societății omenești. În general, literatura demografică de limbă engleză este mult mai ponderată în judecarea consecințelor îmbătrânirii. De altfel, și terminologia trădează acest lucru : francezii folosesc termenul *vieillissement*, acolo unde în engleză se folosește *aging*. Acest din urmă termen este nu doar mai potrivit pentru că ne ajută să percepem, tehnic vorbind, mai corect procesul la nivel de populație, ci este mai neutră și din punctul de vedere al interpretării procesului, dat fiind că primul cuvânt introduce, prin sine și din start, o conotație negativă fenomenului, chiar și numai pentru că sugerează o identitate între două procese cu totul diferite : *îmbătrânirea individului* și *îmbătrânirea populației*. Mai mult, se face confuzia între *un proces* (îmbătrânirea demografică preluând de fapt sensul de proces de „înaintare în vîrstă”, lucru care poate să se refere și la o trecere de la 15 la 16 ani) și *o stare* (cea de „bătrânețe”, care evident este, la nivel individual, caracterizată prin pierderea unor calități).

Într-adevăr, merită repetat că, dacă îmbătrânirea (adică ajungerea la stadiul de bătrânețe) în cazul unei persoane înseamnă evident diminuarea capacitaților sale fizice și apoi intelectuale, reducerea adaptabilității și mobilității pe diferite planuri, precum și alte procese care toate indică parcursul unei traectorii ireversibile cu un punct final ineluctabil, îmbătrânirea populației înseamnă doar creșterea ponderii unui grup de vîrstă în totalul acesteia, proces practic inevitabil pentru populațiile moderne, în deceniile ce vor urma, dar care, în sine, nu este ireversibil și, ceea ce e mai important, nu conduce cu necesitate la un colaps demografic.

Istoria omenirii este plină de exemple de opinii dintre cele mai puternic exprimate de-a lungul secolelor cu privire la degradarea vieții sociale, la decadență pe planul moravurilor și al comportamentelor, la pierderi în ceea ce privește gusturile estetice sau judecățile morale, la îndepărtarea de valoarea tradițiilor, singurele care pot ține poporul pe calea cea dreaptă, la abandonarea valorilor și prescripțiilor religioase etc., culminând, desigur, cu „predicții” asupra „sfărșitului civilizației” în cauză, cu stingerea societăților respective. Se pare că în zilele noastre un asemenea pretext este găsit în fireasca și temporara (la scară istorică) tendință de creștere a ponderii populației vîrstnice ; mai

exact, de creștere a ponderii populației ce depășește un prag de vârstă, prag stabilit convențional pentru „bătrânețe”, în timp ce, de fapt, starea de „bătrânețe” a individului uman este o construcție socială, care în niciun caz nu poate fi redusă la sau dedusă dintr-o limită de vârstă.

Ceea ce este mai ciudat în toate această discuție este faptul că se blamează o situație (îmbătrânirea demografică) ce se dovedește, în ultimă instanță, un proces care se produce ca o consecință a uneia dintre puținele schimbări sociale cunoscute de omenire ce poate fi catalogată, fără niciun dubiu, în gama evoluțiilor pozitive, adică subsumabilă sintagmei de progres social; este vorba de reducerea mortalității¹. Condamnând la modul general îmbătrânirea demografică, punem sub semnul întrebării toate victoriile (desigur mereu parțiale, dar nu mai puțin eclatante) ale omului asupra morții, progresele făcute pe calea creșterii calității vieții.

Spuneam că celelalte două consecințe sociale ale îmbătrânirii aflate în discuție în materialul de față sunt de natură economico-financiară, derivând din creșterea numărului și a ponderii persoanelor vârstnice, care rămân doar consumatoare de bunuri și servicii (unele specifice vârstei), ieșind din rândul celor activi; e vorba în spătă de impactul asupra sistemului de asigurări de sănătate și, mai ales, asupra celui de pensii. Fără a nega faptul că ne aflăm în fața unor provocări serioase la care societățile noastre trebuie să știe să răspundă în anii care vin, dar reticent fiind din principiu la viziunile catastrofice, voi încerca să analizez, pe rând, cele două aspecte, cântăriind argumentele aduse și de pe poziția celor care au o viziune mai optimistă asupra lucrurilor. Voi începe cu problematica sistemului de pensii.

În majoritatea țărilor europene, sistemul de pensii funcționează și la ora actuală după modelul introdus de cancelarul Bismarck în Germania anilor 1880 și care este cunoscut sub diferite denumiri: „finanțare prin repartiție”, „regim de prestații”², pay-as-you-go etc. În esență, este vorba de faptul că persoanele aflate în activitate la un moment dat plătesc obligatoriu o contribuție, iar din fondurile strânse (la care pot să se adauge bani și din alte surse) se susțin pensiile celor care în momentul respectiv sunt ieșiți din activitate. În contrast cu acest model se află sistemul numit „finanțare prin capitalizare”, „regim de cotizații”, fully funded pensions etc., sistem în care capitalul se constituie vreme de mai mulți ani pentru a finanța cheltuielile generației care a contribuit la constituirea lui. În acest caz, quantumul pensiei fiecărui individ depinde direct de suma capitalizată prin propria cotizare. Sistemul este gestionat de fonduri de pensii private, al căror rol principal este să ridice în timp capitalul depus peste nivelul la care acesta ar fi ajuns prin simpla depozitare a banilor la o bancă și mai ales să evite devalorizarea sumelor prin inflație.

1. Accentuând aici rolul mortalității, nu înseamnă o contrazicere a ideilor, subliniate anterior, privitor la incidența fenomenelor de natalitate și mortalitate asupra ritmului îmbătrânirii demografice; scăderea mortalității este cauza (demografică) ultimă a procesului, în vreme ce variațiile fertilității sunt cele care provoacă cele mai puternice efecte directe asupra structurii populației. Într-adevăr, fără reducerea mortalității în fază inițială a tranziției n-ar fi fost imaginabilă scăderea fertilității, pentru simplul motiv că, dacă s-ar fi produs, o astfel de scădere ar fi dus la o iminentă stingere a populațiilor.
2. „Prestație” are aici sensul de contribuție obligatorie, opusă „cotizării”, care este o contribuție facultativă.

Sistemul german a funcționat foarte bine, cel puțin pe continentul european, firește cu adaptările de rigoare, până în zilele noastre. Dintre țările mai importante din Europa, doar în Marea Britanie pensiile provin în proporție majoritară din fonduri private, constituite în regim de cotizare. și în alte țări de pe continent s-a încercat în primele decenii ale secolului XX introducerea masivă a acestui sistem – inclusiv în Germania și în Franță –, dar eforturile au eşuat din cauza bulversărilor produse de cele două războaie mondiale și de marea criză economică din perioada interbelică. Într-adevăr, sistemele realizate prin capitalizare se prăbușesc în perioade de criză, ca urmare a inflației galopante ce aneantizează economiile cotizațiilor. Întemeierea unui sistem de tipul *fully funded pensions* presupune nu doar o stabilitate economică îndelungată, ci și încrederea oamenilor într-o instituție privată de pensii.

Pe de altă parte, nu putem să nu observăm că sistemul bismarckian a fost instituit într-o epocă în care piramida vârstelor populației arăta cu totul altfel decât astăzi. Într-adevăr, datele demografice arată că în anii 1880, unei persoane de 65 de ani și peste 11 revineau, în populațiile europene, 12-15 indivizi în vîrstă de muncă (de 15-64 ani), pe când la ora actuală, în 2000, indicele coboară sub valoarea de 4 persoane, iar în 2030 s-ar putea apropiă de 2 persoane. Desigur, nu trebuie să confundăm, nici pentru secolul al XIX-lea, nici pentru începutul secolului XXI, vîrstnicii cu pensionarii și nici adulții cu salariații sau cu cei ocupati. Totuși paralelismul cifrelor există, iar problema presiunii pensionarilor asupra populației ocupate, care este azi în centrul atenției, e una reală.

Toate calculele arată că în cursul viitoarelor decenii va trebui să se găsească nu numai un răspuns la întrebarea în ce măsură este posibilă susținerea actualului sistem de pensii, bazat în cele mai multe cazuri pe finanțarea prin repartiție, ci și soluții în cazul în care răspunsul e negativ. Pentru a sugera care este amplitudinea fenomenului, să spunem doar că în 1990 cheltuielile publice cu pensiile reprezentau aproape 16% din PIB în Italia și peste 13% în Franță și Germania, calculele arătând că dacă sistemul rămâne neschimbăt, cotele vor urca, în 2030, la 28% în Italia și Germania și 25% în Franță (Stein, 1997, p. 7). Nu trebuie să fii economist pentru a înțelege că implicațiile sociale ale unei astfel de situații sunt enorme.

În scopul evitării unor consecințe distructive pentru echilibrul nu numai economico-financiar, dar și social al țărilor europene, în condițiile unui sistem de pensii bazat în continuare pe principiul *pay-as-you-go*, se poate ușor deduce că, cel puțin teoretic, ar fi nevoie de măsuri drastice, care practic sunt însă greu de acceptat de către populații țărilor occidentale. Soluțiile sau consecințele ar fi, în principal, următoarele¹:

- scăderea pensiilor;
- mărirea contribuției salariaților la fondul de pensii;
- ridicarea vîrstei la pensionare;
- creșterea ratei de ocupare a populației (feminine, îndeosebi) în vîrstă de muncă;
- afluxul de persoane străine (imigranți) în vîrstă de muncă.

Se constată că e vorba aici de două genuri de soluții. Primele două măsuri sunt de aceeași natură și vizează *reducerea veniturilor unei categorii de populație*: pensionarii sau salariații. Firește că, în cazul punerii în practică a acestui tip de măsuri, rațional este ca ele să se îmbine, din motive de echitate și de menținere a păcii sociale. Oricum, sunt soluții pe care numai în ultimă instanță un guvern se poate decide să le pună în aplicare, și aceasta asumându-și riscuri enorme.

1. Vezi, de exemplu, G. Calot, J.-P. Sardon (1999).

Al doilea tip de soluții vizează *schimbarea raportului dintre efectivul persoanelor întreținute în vîrstă și al celor active*, mărind volumul acestei din urmă categorii, fie prin preluarea unora din categoria cealaltă (ridicarea vîrstei de pensionare), fie afectând doar volumul activilor, prin atragerea unui număr mai mare de autohtoni sau străini în categoria celor ocupați.

Dacă primul tip de soluții are evident consecințe negative asupra standardului de viață al populației (în întregime sau doar al unui fragment), cel din urmă tip de măsuri pare preferabil, de vreme ce nu afectează direct nivelul de trai al niciunei categorii sociale. Chestiunea aici este că, pentru a pune în practică aceste soluții, e nevoie de existența unei situații economice caracterizate de o expansiune a activităților, care să presupună creșterea cererii de locuri de muncă. Or, după cum se știe, o mare problemă economică actuală a țărilor dezvoltate rămâne rata ridicată a șomajului, lucru care generează deocamdată măsuri de protecție împotriva imigrăției și nu se încurajează nici angajarea autohtonilor fără calificare sau având calificări în meserii perimate. În condițiile unui șomaj structural persistent și a unei perioade de modestă creștere economică, ce caracterizează actualmente economiile occidentale, este greu, pentru orice guvern, să justifice vreo decizie în sprijinul realizării ultimelor trei măsuri menționate mai sus.

O încercare de cuantificare a dimensiunii unora dintre deciziile amintite, pentru a compensa efectul îmbătrânirii demografice, este oferită, de exemplu, de Calot și Sardon (1999), care invocă o proiectare pentru țările Uniunii Europene, pe perioada 1995-2045. La finele intervalului de proiectare, una sau alta din următoarele situații va avea acest efect de compensare :

- sporirea cu circa 50% a ratei de cotizare pentru fondurile de pensii ;
- reducerea cu aproape jumătate a raportului dintre nivelul pensiei medii și al salariului mediu ;
- decalarea cu aproape 10 ani a vîrstei de pensionare ;
- sporirea cu $\frac{3}{4}$ al efectivului populației active, fie prin creșterea ratei de activitate, fie prin imigratie. (p. 33).

Se înțelege că oricare dintre aceste eventuale soluții – singură și adoptată brusc – este indezirabilă, fiecare având consecințe dramatice privind calitatea vieții persoanelor vizate. Ceea ce pare a se prefigura ca alegeri aproape certe pentru țările Uniunii Europene sunt măsurile de mărire a vîrstei de pensionare, legale și de facto, precum și cele de creștere a ratei de ocupare a populației feminine în general și a celei masculine de vîrstă adultă superioară (50-65 ani). Aceste măsuri sunt prevăzute în documentele europene și ele se bazează pe câteva argumente solide.

În privința vîrstei legale de pensionare, este invocat faptul că aceasta a fost fixată în legislația diferitelor țări într-o perioadă mai veche, astăzi existând alte condiții decât atunci. Din punct de vedere demografic, speranța de viață la 55, 60 sau 65 de ani a crescut vizibil în ultimele două decenii și nu numai atât : a crescut speranța de viață sănătoasă a bărbaților și femeilor la aceste vîrste. Acest lucru, coroborat cu schimbarea conținutului muncii în perioada postindustrială, respectiv restrângerea sau chiar eliminarea în multe domenii a muncilor grele, dar și modificarea modului de organizare a activităților (chiar și a celor industriale), prin flexibilizarea programului și dezvoltarea muncii la domiciliu sau în apropierea acestuia, face posibilă o ridicare a vîrstei pentru ieșirea din activitate. E posibilă inclusiv o flexibilizare a momentului pensionării, prin eliminarea interdicțiilor de muncă după o anumită vîrstă și atragerea vîrstnicilor în

activități cu program redus de lucru, compensând astfel o parte din pensie cu venit salarial.

De asemenea, mari rezerve există încă în atragerea în activitate a persoanelor de sex feminin, precum și a celor care au depășit o anumită vîrstă. Pentru a înțelege amplitudinea acestei rezerve, redau câteva cifre după Vanderhaegen (2003, p. 27). În 1999, ponderea populației ocupate în totalul celei de 55-64 ani în țările OCDE variază foarte mult. La limita inferioară se află următoarele țări, cu procentele respective de ocupare : Ungaria - 19,4 ; Belgia - 24,7 ; Luxembourg - 26,3 ; Italia - 27,5 ; Austria - 29,2 ; Franța - 34,2 ; Spania - 34,9 ; Olanda - 35,3. La celălalt capăt al scalei, cu rate mari sunt : Islanda - 85,9 ; Elveția - 71,7 ; Norvegia - 67,3 ; Suedia - 64,0 ; Japonia - 63,4. În același moment, în SUA, din populația de 55-64 ani, o proporție de 57,7% era ocupată. Un document emanând de la un organism oficial francez (***, 2001) ne spune că, în această țară, rata de ocupare este de 75% pentru grupa de vîrstă de 50-54 ani, 48% pentru 55-59 și doar 10% pentru 60-64. Pe întreg intervalul 15-64 ani rata de ocupare este de 62%, apropiată de media UE, în vreme ce la întâinirile de la Lisabona și Stockholm s-au fixat ca obiective, pentru UE, rate generale de ocupare de 67% în 2005 și 70% în 2010. Rata de 70% stabilită la Lisabona înseamnă pentru Franța un plus de 4,6 milioane locuri de muncă, din care 2,3 milioane ar trebui să le revină celor de 55-64 ani, pentru a atinge obiectivul de la Stockholm : 50% rata de ocupare pentru acest interval de vîrstă.

Că există diferențe sensibile de ocupare între bărbați și femei este un lucru evident. Cifrele statistice redau cu precizie această realitate, punând în evidență și diferențele dintre țări. Iată cum arătau ratele de activitate, pe sexe, pentru câteva țări vest-europene (pe intervalul 15-64 ani), în 1995, după Stein (1997, p. 9) :

Țară	Bărbați	Femei
Germania	80,3	61,3
Franța	74,8	60,0
Marea Britanie	82,1	65,4
Italia	75,5	43,6
Suedia	79,0	74,9

În România, din datele recensământului din 2002 rezultă că ratele de activitate, pentru diferite categorii de vîrstă, erau, în procente, următoarele :

	15-64 ani	50-54 ani	55-59 ani	60-64 ani
Total	51,2	50,5	26,8	14,4
Bărbați	57,7	58,9	34,0	17,6
Femei	44,8	42,5	20,3	11,7

Dincolo de orice probleme ce se ridică atunci când se face o comparație între diferite țări pe date precum cele de față, informații despre care știm bine că nu sunt uniform culese și gestionate, este în afara oricărui dubiu că situațiile la nivelul continentului nostru sunt foarte diferite ; dacă toate țările au încă rezerve serioase de muncă, în unele dintre acestea ocuparea populației feminine sau a întregii populații de peste 50 de ani lasă loc la redresări spectaculoase a ponderii celor în activitate, pentru a compensa povara numărului mare de pensionari. România se află, probabil alături de alte țări din regiune, printre cele cu ratele cele mici de ocupare, deci cu resurse foarte serioase. Problema este că aceste resurse nu pot fi folosite la comandă. Este nevoie, aşa cum spuneam, de o cerere de forță de muncă pe care nu o poate induce decât o redresare economică serioasă.

Să nu uităm că și în România, dar și în țări vest-europene, ratele mici de activitate ale celor de 50-64 ani sunt rezultatul unei politici de pensionare prematură a unor categorii de salariați din sectoare economice aflate în dificultate sau restructurare, în conjunctura trecerii la societatea postindustrială, în Vest, și a tranziției din țările foste comuniste.

Aproape toate țările din UE adaugă acestor preconizate măsuri de sporire a ratelor de activitate o politică de imigrare legată de necesitățile manifestate pe piața forței de muncă. Este evident că în decursul ultimelor două-trei decenii, mai ales în legătură cu perioada de recesiune economică după scoul petrolului din prima jumătate a anilor '70, imigrația în țările occidentale a fost mai drastic limitată și politicile în domeniul mult mai prudente. Dar, chiar și într-o eventuală etapă de boom economic, este puțin probabil că vreo țară europeană ar accepta o cotă de imigrație atât de mare încât să oprească deteriorarea raportului de dependență a vârstnicilor.

În opinia mulțor specialiști, o cale de a soluționa problema presiunii la care e supus sistemul de pensii publice din cauza îmbătrânirii populației este nu de a încerca remedii în interiorul acestui sistem, ci de a ieși din el. Trecerea la un sistem privat ar reprezenta formula ca pe viitor presiunea asupra bugetului statului să scadă, prevenindu-se astfel degradarea atât a nivelului de trai al pensionarilor, cât și al salariaților. Există și luări de poziție contrare, conform căror aceasta nu poate fi o soluție alternativă la sistemul public. Fără a intra în detalii, menționez că, deși argumentele de acest gen sunt demne de luat în considerare, o soluție care să însemne multiplicarea pilonilor de sprijin pentru sistemul de pensii nu poate fi, în principiu, decât benefică.

Preluând ideile invocate de cei care cred că problema are o soluție fezabilă, mai adăugăm câteva argumente la cele menționate deja :

1. Primul este argumentul istoric. Țările mai dezvoltate economic sunt, în medie, mai îmbătrâne; corelația dintre nivelul de dezvoltare economică și ponderea vârstnicilor este destul de puternică la nivelul țărilor lumii. Prin urmare, se poate presupune că, dacă până acum îmbătrânirea – care, am văzut, a început de peste un secol în țările dezvoltate – nu a avut consecințe economice catastrofale, ea nu va avea nici în continuare.
2. Soluțiile sugerate mai sus, precum ridicarea vârstei de pensionare, sporirea ratelor de activitate, chiar și creșterea contribuției celor activi la constituirea fondurilor de pensii, sunt fezabile și nu conduc automat la înrăutățirea situației celor în cauză.

Din nou experiența trecutului apropiat ne este folosită și plină de învățăminte. În acest sens, n-am decât să observ că sporirea cheltuielilor cu pensiile în țările dezvoltate a fost extrem de rapidă și consistentă și până acum¹; ea n-a reclamat însă până în prezent măsuri deosebite, ba dimpotrivă, se poate spune că tendințele au fost în direcție inversă față de ceea ce ar fi fost de așteptat: vârsta medie reală de pensionare nu a crescut, ci a scăzut în majoritatea țărilor occidentale, iar ratele de ocupare pentru grupele de vârstă de la 55-64 și 15-24 ani au scăzut și ele (la celelalte vârste înregistrându-se variații, în funcție de perioadă și de sex)².

-
1. De pildă, în țările OCDE, cheltuielile cu pensiile s-au dublat, ca procent din venitul național, între 1964 și 1980, deci în numai 16 ani!, fără a provoca vreo criză majoră. și, lucru interesant, din această creștere numai un sfert este imputabilă factorilor demografici. (Shaw, 2002)
  2. Se pare că în ultimii ani, în urma măsurilor luate de stimulare a activității „vârstnicilor tineri” sau a „adultilor vârstnici”, a început să se manifeste o ușoară creștere a ratelor de ocupare a populației de 50-65 ani în câteva țări europene.

De exemplu, în Franța, conform datelor de recensământ evocate de Le Bras (1991, p. 149), între anii 1926 și 1982, în condițiile aproape a unei *dublări a ponderii vârstnicilor, rata de ocupare a populației în vîrstă de muncă se reduce cu circa un sfert*, ceea ce înseamnă că în sistemele sociale reale nu se realizează nici pe departe un paralelism mecanic între cei doi indicatori.

Firește, asemenea evoluții au fost posibile grație creșterii productivității muncii, care a stat la baza nu numai a reducerii ratelor de activitate, ci și a scăderii spectaculoase a timpului de muncă al celor ocupati (luând în calcul numărul de ore pe săptămâna lucrată și contabilizând zilele de concediu într-un an). Există opinii ale unor economisti conform cărora o creștere economică de 2-3% anual este suficientă pentru a se compensa deteriorarea raportului dintre populația ocupată și pensionari.

3. Relativa stabilitate și chiar ameliorare a raportului de dependență pe o anumită perioadă ne învață că trebuie să privim într-un sistem unitar și nu fragmentar felul în care acționează în societate mecanismele de redistribuire pentru întreținerea persoanelor care nu sunt în activitate. Iar privitor la presiunea economică exercitată comparativ de copii și vârstnici asupra activilor, după câte îmi dau seama, lucrurile nu sunt tranșate. Încercările de cuantificare a costurilor par a sugera că acestea sunt, în medie, mai mari pentru persoanele vârstnice, dar, chiar dacă lucrurile stau așa, de aici nu rezultă și o presiune mai mare asupra adulților activi, cel puțin din motivul că o parte dintre aceste costuri și le asumă vârstnicii însăși, prin mobilizarea unor resurse proprii, prin adaptarea comportamentului la situația concretă, inclusiv prin realizarea unor venituri.

Diferența, *la nivelul cheltuielilor publice*, poate veni din aceea că, prin tradiție, în societățile noastre statul acordă o atenție disproportională de mare asistenței sociale a bătrânilor în raport cu cea pe care o primesc copiii. O asemenea discriminare își are probabil originea în situația concretă din momentul constituirii sistemelor de asigurări sociale. Bătrâni erau mult mai puțini decât copiii și puteau fi mai ușor asistați; adulții însăși preferau să plătească pentru a scăpa de grija celor în vîrstă, care începutul cu începutul au căpătat independență față de copiii lor. Majoritatea țărilor europene au fost dominate aproape două secole de o gândire malthusiană; pericolul suprapopulației – proprietă țări și apoi a planetei – a fost prezent până de curând în ideologia și în programele sociale ale statelor occidentale; poate și de aceea copilul a rămas în sarcina familiei, ca pondere a costurilor, într-o măsură incomparabil mai mare decât vârstnicii.

Toate acestea vor să spună că, dacă se cumulează costurile cu creșterea copilului, cele suportate de familie și cele finanțate public, nu este sigur, în condițiile amplorii pe care a luat-o sistemul educativ școlar, că nu ajungem la „economii” atunci când avem mai puțini copii și mai mulți bătrâni. și mai este ceva – o notă de ideologie disimulată într-un calcul economic. Cel puțin de la Alfred Sauvy încoace se afirmă de către reprezentanții unui curent demografic că cheltuielile pentru creșterea copiilor sunt „bune”, în vreme ce acelea pentru întreținerea vârstnicilor sunt „rele”.

În concluzie, oricum am privi lucrurile, cred că se impune în mod clar o idee: soluția la problema presiunii asupra sistemului de pensii nu se găsește în plan demografic; problema este una socială și deci soluția trebuie să fie una politică, presupunând măsuri sociale legate de activitate și de gestionarea sistemului de asistență a persoanelor vârstnice.

Al doilea motiv principal de îngrijorare, generat de creșterea ponderii vârstnicilor în populațiile actuale, dar și de creșterea numărului lor absolut, îl constituie *sporirea cheltuielilor de sănătate* pentru aceste categorii de persoane și, prin aceasta, pentru

întreaga populație. Ca și despre sistemul de pensii (cel public, în spătă), și despre sistemul de asigurări de sănătate se vorbește cu tot atâta pessimism, fiecare dintre ele fiind adesea asemănăt cu o „bombă cu ceas” (*timebomb*), plasată la baza sistemului social, gata să explodeze atunci când ponderea bătrânilor va depăși anumite limite. Problemele cheltuielilor de sănătate cu vârstnicii se leagă mai evident de situația în care se găsesc actualmente țările mai dezvoltate, în care îmbătrânirea se face (și) prin *vârful piramidei vârstelor*, respectiv se constată o prelungire a duratei medii de viață a persoanelor după atingerea vârstei de 60 sau 65 de ani. Se vehiculează ideea că cheltuielile cu sănătatea și îngrijirea acestor persoane vor crește în continuare rapid, dat fiind faptul că handicapul permanent și bolile cronice specifice perioadei de bătrânețe se extind pe o perioadă de viață tot mai mare. Prelungirea vieții este consecința controlului efectelor mortale ale bolilor, maladii pe care oamenii le suportă vreme mai îndelungată. Se propovăduiește ideea iminenței pericolului că, în țările dezvoltate, creșterea rapidă a numărului de vârstnici va conduce la îngreunarea finanțării cheltuielilor reclamate de bolile și dizabilitățile acestor persoane, ajungându-se la falimentarea sistemelor de sănătate.

Dacă este vorba de cheltuielile ce țin de *asistența medicală* a persoanelor vârstnice, constatăm ușor că și aici se întrețin, voit sau nevoit, multe confuzii de către cei care adoptă vizuirea catastrofică în legătură cu îmbătrânirea.

Mai întâi, e vorba de faptul că *sporirea ponderii persoanelor de 60 (sau 65) de ani și peste nu înseamnă neapărat prelungirea vieții în stare de bătrânețe*. Se știe că o populație, urmând o tabelă de mortalitate neschimbată, poate ajunge să „îmbătrânească”, în sensul aici adoptat al termenului, adică în sensul în care *în demografie* se vorbește despre îmbătrânirea populației, numai prin faptul că și reduce fertilitatea, speranța sa de viață rămânând deci aceeași la fiecare vârstă, inclusiv la 60 sau 65 de ani.

În al doilea rând – ceea ce este mai important –, chiar dacă se prelungește perioada de bătrânețe (crește speranța de viață la 60 sau 65 de ani), lucrul se face, nu în principal sau nu exclusiv, pe seama faptului că vârstnicii sunt ținuți artificial în viață printr-un tratament medical continuu. În fapt, *se prelungește (și) ceea ce se numește speranța de viață sănătoasă* sau speranța de viață fără invaliditate sau fără handicap sever; aceasta vrea să zică, simplu, că oamenii trăiesc din ce în ce mai mult la o vârstă ce depășește 60 de ani, fără a recurge neapărat la tratamente și intervenții medicale foarte costisitoare. Niște calcule referitoare la Statele Unite și Marea Britanie, invocate de demograful francez mai sus pomenit (Le Bras, 1991, p. 139), ar arăta că jumătate din cheltuielile cu sănătatea, dintr-un an, sunt efectuate în legătură cu persoanele care vor deceda până la finele anului următor. Prin urmare, costurile sănătății sunt dependente la un moment dat nu de vârstă persoanei, ci de vârstă ei la deces. Iar amânarea momentului decesului pentru o vârstă mai înaintată lasă o masă tot mai mare de oameni în stare de sănătate, la vârste la care anterior s-ar fi aflat în anticamera morții. Firește că această replică atrage la rându-i o altă replică: progresele în prelungirea duratei medii de viață (sănătoasă) la 60 de ani nu ar fi fost posibile și nu sunt sustenabile fără cheltuieli legate de sistemul sanitar. Adevărul este, prin urmare, și aici destul de greu de stabilit. E nevoie de studii prospective care să încerce să estimeze structura și cantumul cheltuielilor de sănătate pe vârste; și o dovedă de superficialitate în a presupune că, din acest punct de vedere, lucrurile se vor menține în starea lor actuală, în condițiile schimbării mortalității la vârstele înalte.

Frank Shaw (2002) evidențiază trei scenarii principale în legătură cu relația morbiditate – moment al decesului :

1. *Scenariul coșmar* este cel care presupune că boala și dizabilitatea lovesc la aceeași vârstă, doar că, grație unui complex de factori în care predomină cei medicali, moartea e amânată. Această ipoteză stă la baza calculelor ce conduc la creșterea exponențială a cheltuielilor de sănătate.

2. *Scenariul orizontului care se retrage* presupune că boala și dizabilitatea sunt amânate în aceeași măsură ca și moartea și că deci numărul de ani în care acestea se manifestă rămâne constant. Această ipoteză ar putea sugera o anumită constanță a cheltuielilor cu sănătatea vârstnicilor.

3. *Scenariul morbidității comprimate*, care presupune chiar mai mult decât precedentul, și anume că perioada de amânare a bolilor este în creștere și deci că intervalul între apariția acestora și moarte se scurtează. De aici s-ar putea crede în reducerea cheltuielilor.

Autorul menționat opinează că datele actuale ne plasează, cel mai probabil, undeva între scenariul 2 și scenariul 3.

Voi face două scurte observații vizavi de aceste scenarii. Mai întâi, scenariile 2 și 3 nu implică nici constanță și nici reducerea cheltuielilor cu sănătatea; pe de o parte, prelungirea vieții sănătoase se face adesea cu cheltuieli medicale și, pe de alta, costurile tratamentelor medicale pe unitate de timp cresc permanent. În al doilea rând, în logica de mai sus cred că se mai poate imagina un al patrulea scenariu, ce mie mi se pare a fi mai plauzibil decât cel optimist – 3 :

4. *Scenariul morbidității dilatație*, care s-ar plasa undeva între scenariul 1 și 2, în sensul că avem de-a face cu un orizont al bolilor care se retrage, dar nu în măsura în care evoluează durata bâtrâneții; câștigul de viață la 60 de ani, să zicem, se împarte aşadar între o parte de viață sănătoasă și una în stare de boală sau dizabilitate. Firește, o astfel de idee poate fi și trebuie testată; nu este un lucru foarte ușor, dar calculele se pot face.

Am spus „câștigul de viață la 60 de ani”; puteam zice și la 65 sau la 55, nu are importanță, limita fiind convențională, dar trebuie mereu specificat despre ce vorbim. Într-adevăr, citind textelete dedicate problemelor discutate aici, se constată că mereu se face confuzia între *îmbâtrânirea demografică* și *îmbâtrânirea vârstnicilor*, în sensul creșterii speranței de viață la 60 (65) de ani. Am mai subliniat deja că *îmbâtrânirea demografică* se poate produce fără modificarea structurii mortalității, deci cu o constanță a lui e_x la toate vârstele x , sau în condițiile creșterii speranței de viață la naștere dar a cvasiconstanței speranței de viață după 60 de ani. În primul caz, dacă și fertilitatea e constantă, nu vom avea o creștere a **ponderii** vârstnicilor, ci doar eventual una a **numărului** acestora, și aceasta atunci când acea fertilitate constantă depășește nivelul de înlocuire și populația e în expansiune (la toate vârstele). În al doilea caz, când se reduce mortalitatea până la 60 de ani, dar apoi rămâne constantă, vom avea de-a face cu creșterea numărului și chiar a ponderii „bâtrânilor bâtrâni” (octogenarii, de pildă); fenomenul este rezultatul nu al sporirii intervalului mediu de bâtrânețe, ci al faptului că vor fi mai mulți supraviețuitori la 60 de ani și, *eo ipso*, la 80 de ani.

În opinia mea, plecând de la precizările de mai sus, se poate conchide că *avem de-a face cu o creștere reală a costurilor și globale și unitare cu sănătatea pentru vârstnici*, din mai multe considerente :

- o persoană în vârstă (de peste 60 de ani) are în medie mai multe probleme de sănătate și un risc superior de a ajunge în stare de dizabilitate, comparativ cu una sub această

vârstă ; deci și costurile pentru acoperirea acestor probleme sunt, în medie, mai mari ;

- aceste probleme și costuri cresc odată cu înaintarea în vîrstă, după o curbă ce-și accentuează puternic panta în ultimul an de viață ;
- *în consecință, atât îmbătrânirea demografică simplă, cât mai ales cea însoțită de creșterea longevității vârstnicilor, induc costuri sporite legate de întreținerea sănătății* ;
- pe de altă parte, costurile cu sănătatea nu sunt constante în timp pentru o persoană (în medie, firește) de o vîrstă dată, pentru că ele nu depind doar de acest aspect biologic (vârsta) ; ele variază și de regulă cresc, fiind influențate de dezvoltarea economico-socială.

Mai concret, creșterea aceasta se produce datorită acțiunii a cel puțin doi factori fundamentali :

- a) în ciuda creșterii productivității, noile descoperiri în domeniul medicamentelor, al tehniciilor de investigație și de tratament etc. nu scad, ci ridică cheltuielile medii ;
- b) cheltuielile cu sănătatea nu au doar o determinație medicală sau una legată strict de costuri, ci și una socială : o persoană cheltuiește mai mult dacă e mai bogată – ea sau societatea în care trăiește – și dacă există o obișnuință (normă, cutumă) a acestor cheltuieli. Diferența, din punctul de vedere al cheltuielilor medicale, între un suedez și un român – să zicem, deși ne putem ușor închipui și situații mult mai îndepărtate – de aceeași vîrstă provine din aceea că între cei doi este există un decalaj în privința posibilităților materiale de a recurge la asistență medicală de înalt nivel, că între cele două societăți e o diferență de calitate a vieții, răsfrântă și asupra sprijinului pe care-l poate primi cetățeanul aflat în situație de boală sau dizabilitate, precum și una de obișnuință în a recurge la tratamente și la alte intervenții medicale. Mai mult, cu timpul apar cheltuieli clasificate la rubrica de sănătate, care altădată erau pur și simplu cheltuieli de consum, chiar bunuri de lux : vitamine, întreținere, operații de ameliorare a fizicului etc.

În concluzie deci, chiar dacă la o anumită vîrstă, să zicem 70 de ani, omul de azi e în stare de sănătate mai bună decât cel de acum 5 decenii, el va cheltui probabil mai mult cu sănătatea : retragerea orizontului de boală și incapacitate nu induce o diminuare proporțională a cheltuielilor de sănătate, chiar și numai pentru că o parte a acestui recul se datorează sporirii cheltuielilor de sănătate la fiecare vîrstă. De asemenea, putem accepta o lungire a perioadei în care suferințele sau dizabilitățile sunt accentuate, lucru datorat intervențiilor medicale care amâna sfârșitul, dar nu pot elimina toată suferința. De aici nu decurg însă consecințele catastrofale pe care le prezintă anumiți autori. În cazul cheltuielilor medicale, posibilitățile de adaptare ale sistemului sunt, în opinia mea, mult mai mari decât în cazul pensiilor, putându-se realiza tot timpul reglaje și negocieri pe piață acestor servicii : ce anume este sau nu serviciu medical, cât anume trebuie să finanțeze colectivitatea din aceste cheltuieli, cât este partea cheltuielilor directe și imediate ale indivizilor însăși și cea a altor cheltuieli, cum sunt cele oferite de instituțiile de asigurare etc.

În concluzie, apreciez că procesul îmbătrânirii trebuie tratat cu toată detașarea cu care un om de știință se raportează la obiectul său de studiu, fără a amesteca nici factorii demografici între ei și nici pe aceștia cu alte elemente economico-sociale cu care n-au

nicio legătură semnificativă, în condițiile societăților actuale, când determinarea demografică a socialului s-a diminuat mult. Și, mai ales, se impune *evaluarea consecințelor proprii ale îmbătrânirii*; mai clar spus, *procesul îmbătrânirii demografice trebuie delimitat de cel de declin demografic*, chiar dacă în practică există perioade când cele două merg mână în mână. Se înțelege că efectul principal al nivelului scăzut al indicilor de fertilitate este incapacitatea populației de a se reproduce și că, în ciuda progreselor pe calea reducerii mortalității, se prefigurează un pericol real al stingerii populației, la nivel zonal sau chiar planetar. Dar o fertilitate constantă – după cum am mai spus – nu induce, în sine, oricât de redusă ar fi ea, o îmbătrânire a populației; în schimb, poate provoca un colaps demografic, prin aceea că populația nu mai are capacitatea de a se reînnoi. Dar aceasta este o cu totul o altă chestiune, care probabil va deveni în viitorul apropiat una dintre problemele majore ce se vor dezbatе și analiza, desigur, prin încadrarea în categoria „riscurilor globale”.

6. Riscuri demografice*

În general, dicționarele obișnuite conferă noțiunii de *risc* un sens foarte limitat, legat în special de o acțiune¹ umană ale cărei rezultate pot fi dăunătoare pentru cel care o întreprinde²; cu puțină bunăvoieță această semnificație se menține și dacă subiectul acțiunii este unul colectiv, și nu individual. Astfel, la nivel individual vom vorbi, de pildă, de riscul participării la un joc de noroc, în urma căreia persoana poate pierde o sumă de bani, iar în cazul unui subiect colectiv, de consecința negativă pe care o poate suporta o comunitate ca urmare a deciziei unui organ de conducere. În limbajul curent – ca să nu mai vorbesc de unele domenii ale științei, inclusiv demografia, despre care va fi vorba aici – folosirea termenului risc depășește cu mult acest cadru restrâns indicat de dicționar. Pe de o parte, va fi vorba de o lărgire de sens atunci când nu se mai face referință la o acțiune concretă, ci se au în vedere o seamă de acțiuni și comportamente difuze, greu de descris și precizat în detaliu. Așa de pildă, se vorbește de riscul deteriorării calității solului, a apei sau a aerului, ca urmare a unor activități industriale complexe, sau chiar de riscul dispariției unei anumite culturi sau civilizații în urma unor serii lungi de comportamente și activități colective. La limită, se poate vorbi de un risc și în cazul în care subiectul este exclus complet din joc, respectiv când acțiunile sale nu au nicio influență asupra desfășurării fenomenelor cu consecințe negative. Auzim uneori spunându-se că planeta noastră este supusă riscului unei coliziuni cu un alt corp ceresc, cu consecințe catastrofale pentru diversele forme de viață, inclusiv cea socială. În sfârșit, în cel mai larg sens, termenul risc își pierde și conotația negativă, devenind o apreciere neutră cu sens apropiat de cel de probabilitate. Așa, de pildă, se vorbește în demografie de populație expusă „riscului la căsătorie”, adică având o șansă non-nulă de a se căsători (fiind deci celibatară, văduvă sau divorțată și având împlinită vîrsta legală de căsătorie).

Lăsând la o parte acest din urmă sens, cu totul special și neuzual, se poate observa că *noțiunea de risc implică o referire la consecința negativă a unei acțiuni sau a unui comportament, individual sau colectiv*. Ca urmare, atunci când vorbim de risc, emitem, în fapt, o judecată de valoare, care îmbracă două forme distincte :

* Text apărut în V. Sorocovschi (coord.), *Riscuri și catastrofe*, nr. 1/2004, Casa cărții de știință, Cluj-Napoca, pp. 173-189.

1. Elementul esențial care definește o acțiune este scopul acesteia (conștientizat), adică intenționalitatea actului respectiv; comportamentul este privit aici fie ca o componentă a unei acțiuni, reprezentată de ceea ce face subiectul acțiunii, dar și, mai general, ca mod de manifestare ce nu presupune implicarea scopului (de exemplu, comportamentul generat de impulsuri neconștiente).
2. Risc – „posibilitate de a ajunge într-o primejdie, de a avea de înfruntat un necaz sau de suportat o pagubă; pericol posibil” (DEX, 1996, p. 929).

a) este componenta unui discurs ce evaluează funcționarea unui sistem (și deci aici știm prin definiție ce e bine și ce e rău)

sau

b) se integrează unui discurs de tip ideologic, care nu poate aduce argumente decisive pentru a justifica o asemenea apreciere.

Să mă explic. Una este să vorbim de „riscul de a rămâne în pană cu automobilul” și alta de „riscul de a se pierde obiceiul popular cutare”. În primul caz, e vorba de un sistem – mașina – construit pentru a îndeplini o anumită funcțiune – deplasarea – și orice situație în care sistemul nu este capabil să realizeze funcția prescrisă poate fi justificat catalogată drept negativă sau nedorită ori producând o pagubă etc. În schimb, pierderea obiceiului de a purta o anumită haină, la un anumit moment al vieții, să zicem, nu poate fi judecată negativă decât dacă aderăm la concepția că un anumit mod de viață – cel tradițional, în cazul de față – este superior celoralte și deci trebuie conservat în integralitatea lui.

Distincția de care e vorba aici nu este chiar atât de simplă și evidentă precum o lasă să se întrevadă exemplele prezentate. Mă gândesc mai ales la faptul că nu tot ceea ce este conceput ca un sistem poate fi atât de precis definit ca un automobil, fie că este vorba de structura, fie de funcțiile sale. Astfel, vorbim cu lejeritate despre organismul unei ființe vii ca sistem, despre societate ca un sistem, despre biosferă ca un sistem sau despre alte ansambluri foarte complexe, ce pot fi doar descrise mai mult sau mai puțin precis în tremeni de structuri și funcțiuni, dar care nu sunt nici construcția conștientă a omului pentru a realiza ceva precis și nici – exceptând eventual un nivel local ce poate fi izolat și judecat în funcționalitatea lui (de exemplu, sistemul bancar într-o economie de piață) – nu se pretează la a fi evaluate la dimensiunea lor generală, în termeni de bun sau de rău. Se invocă, desigur, un reper la care se face apel în ultimă instanță, pentru a susține o judecată globală: viață, existență. Din păcate, și acest punct de sprijin devine nesigur atunci când se trece de la un nivel la altul al sistemelor vii complexe. Avem toate temeiurile să valorizăm pozitiv tot ceea ce contribuie la menținerea în viață a unui individ uman – a oricărui individ uman și prin urmare a tuturor indivizilor umani care există –, avem toate temeiurile să valorizăm negativ tot ceea ce ar constitui o amenințare clară la adresa vieții tuturor celor ce trăiesc pe Pământ sau a unei comunități etc. Din păcate, nu vom putea niciodată aprecia în termeni „obiectivi” dacă e bine să sacrificăm viața unor oameni acum pentru a ameliora viața altora în viitor, să prelungim viața unui individ, dacă aceasta se face cu prețul creșterii suferințelor sale sau ale semenilor lui etc.

Nu mai vorbesc despre alte aspecte mult mai complicate. Spre exemplu, adesea ni se prezintă planeta sau mai exact biosfera planetei ca un sistem și se apreciază ca negativ – în sensul mai sus menționat, adică drept un act de *periclitare a vieții* – un anumit eveniment, cum ar fi, să spunem, dispariția unei specii de pești. Sofismul este evident, dar pentru aceasta el nu e mai puțin uzitat. Neavând alt reper valoric la îndemână decât viața în ansabul ei, se recurge la acesta chiar și atunci când nu se justifică adoptarea unui astfel de standard de judecată. Mii și sute de mii de specii de plante și animale au dispărut în decursul istoriei planetei și Viața (cu V mare) nu a fost deloc pusă în real pericol, nici înainte și nici după apariția omului, nici când omul a fost „vinovat” de o astfel de dispariție, nici când aceasta s-a petrecut fără implicarea sa. Mereu se invocă, pentru fapte ca acesta în cauză, că e vorba de un caz cu totul special, că specia respectivă reprezintă o verigă esențială etc., dar acest gen de argumente nu face decât să ilustreze și mai bine tocmai dificultatea de a aprecia consecințele unui eveniment într-un sistem

complex. Or, tocmai din această dificultate derivă și imposibilitatea de a judeca în termeni apreciativi clari consecințele unei acțiuni sau ale unor comportamente umane. Aceste consecințe sunt mai mereu foarte numeroase, cu implicații multiple pe diferite palieri ale sistemului, unele putând fi apreciate în termeni de utilitate sau favorabilitate la un nivel bine determinat și în termeni de nefavorabilitate la alt nivel, altele fiind ambigue, imposibil de calculat și de evaluat nici în sens pozitiv, nici negativ.

În fine, o ultimă chestiune importantă. Chiar dacă nu se identifică cu noțiunea de „probabilitate”, riscul implică judecata în termeni probabilistici. Vorbim de risc tocmai pentru că acea implicație negativă nu este certă. Aceasta înseamnă că ar trebui să calculăm nu numai propriu-zis consecințele acțiunilor și comportamentelor, nu numai să le supunem unor judecăți de valoare, ci și să stabilim probabilitatea ca o asemenea situație să apară. Acest din urmă aspect este foarte sensibil căci practic oricarei consecințe îi putem acorda o șansă (chiar infimă) de apariție – adică este greu să excluzi categoric o anumită posibilitate – și în momentul în care un pericol se prefigurează, îndeosebi la nivel social, tentația oamenilor este de a-l exagera, spre a genera adoptarea unor mijloace de contracarare.

După această lungă, dar necesară introducere, să ne întoarcem spre problematica demografiei și să vedem în ce măsură și când putem vorbi despre riscuri în ceea ce privește starea și evoluția populațiilor umane. Reținem deci că acceptăm să vorbim de risc nu numai în legătură cu acțiunile intenționale ale subiecților individuali sau colectivi, ci cu orice fenomen sau proces care se petrece la nivelul populației, dacă implicațiile acestuia pot fi judecate în termeni de „pericol”, „primejdie” etc., adică *dacă este posibil să găsim niște criterii obiective și universale pentru o apreciere negativă a unor posibile evoluții demografice*. Această din urmă propoziție este esențială pentru că ea ne atenționează asupra faptului că, în lipsa unor astfel de criterii, judecările noastre își pierd orice temei și emiterea lor se face pe baza unor presupozitii, pe baza preceptelor unei ideologii sau doctrine, pe baza unor credințe sau idei primite de-a gata etc. Atrag atenția asupra unei constatări aflată la îndemâna oricui, și anume aceea că există o tendință de a se exagera presupusele consecințe negative (și nu e cazul numai cu risurile demografice), presă și alte mijloace de influențare publică inducând frecvent teama că lumea se află pe marginea prăpastiei.

Populația constituie, și trebuie repetat acest lucru chiar dacă e un truism, fundamentalul oricărei societăți umane. Procesele, fenomenele care se petrec la nivel demografic sunt generate de factori sociali și au efecte la nivelul societății. Problema care se pune, în lumina celor spuse mai sus, este de a stabili în ce măsură putem judeca aceste efecte în termeni pozitivi sau negativi, aceasta fiind singura posibilitate rațională de a vorbi aici despre „riscuri”. Consider că avem două tipuri de situații în care este licit să se recurgă la astfel de judecăți. Mai întâi, e vorba de procese de mare dimensiune care pot, prelungite un timp suficient de lung, periclită însăși existența populației, deci implicit a societății umane. În al doilea rând, este vorba despre efecte ale unor fenomene sau procese demografice ale căror consecințe se dovedesc negative în domenii ale vieții sociale unde o astfel de judecată e posibilă, adică în acele subsisteme ce permit stabilirea clară a aspectelor funcționale sau disfuncționale, cum este, de pildă, sistemul economic. Spre exemplu, emigrarea unei categorii de populație, cu anumite caracteristici de vîrstă, calificare profesională etc., poate avea ca efect reducerea producției industriale în anumite ramuri, cu anumite consecințe economice negative asupra unor zone și categorii de populație. Mereu însă trebuie avut în vedere că aceste posibile efecte negative (riscuri)

pot fi determinate doar pe dimensiuni bine precizate, pe altele aceleasi comportamente putând avea efecte neutre sau chiar pozitive (emigranții noștri, trimițând bani acasă, contribuie la dezvoltarea zonei și la ameliorarea nivelului de trai al familiilor). Cu atât mai puțin este posibil să vorbim de consecințe la nivel global sau multinivelar ale unor acte ce pot fi judecate doar în cadre foarte restrânse.

Cu aceste precauții, voi discuta, în cele ce urmează, câteva dintre riscurile demografice, cel mai frecvent invocate și, prin urmare, mai complex argumentate: *riscul suprapopulației planetei*, *riscul subfertilității* (cu consecința subpopulației sau chiar a stingerii speciei) și *riscul îmbătrânerii populației*. Să le luăm pe rând, cu intenția de a prezenta esențialul discuțiilor în legătură cu aceste tendințe.

6.1. Riscul suprapopulației

Începutul tranziției demografice în mai multe țări occidentale, în secolul al XVIII-lea, manifestat prin reducerea mortalității și creșterea vizibilă a sporului natural, a condus treptat la înmulțirea populațiilor într-un ritm nemaiîntâlnit, fapt care a făcut ca spre sfârșitul acestui veac problematica demografică să intre constant în discuțiile celor preocupați de destinul societăților umane. În timpul marilor proiecte de dezvoltare socială, timpul marilor utopii, dar și cel al marilor schimbări care au condus la constituirea profilului societății moderne a veacurilor următoare. Cel mai cunoscut nume invocabil în contextul de față este cel al pastorului englez Thomas Robert Malthus (1756-1834), cel care a avut meritul de a sintetiza și pune într-un text foarte sugestiv ceva din dezbatările vremii asupra populației. La 1798 apare prima ediție a celebrei sale lucrări *Eseu asupra principiului populației*, text care a cunoscut numeroase dezvoltări, prin următoarele cinci ediții apărute în timpul vieții autorului; ultima, cea din 1826, a stat și la baza textului apărut în românește abia după căderea regimului comunist (Malthus, 1992). Nu e cazul să expun aici concepția lui Malthus. Ea e destul de ambiguă și am încercat unele lămuriri în altă parte (Rotariu, 2003). E suficient doar să pornim de la cea mai răspândită interpretare, cea care se folosește de cunoscuta paralelă între cele două progresii, și anume cea geometrică, după care *tinde* să crească populația, și cea aritmetică, după care *pot* evoluă resursele; mai devreme sau mai târziu prima curbă, cea exponențială, ajunge să depășească nivelul atins de creșterea lineară, ceea ce înseamnă că populația atinge plafonul resurselor, nivel dincolo de care nu mai poate crește. Este clar că o populație cu un efectiv aflat în apropierea limitei superioare nu poate trăi decât în condiții de mizerie, care-i sporesc mortalitatea, constituind o frână în calea tendințelor suplimentare de creștere.

Această descriere sumară este suficientă pentru a susține că, în opinia mea, viziunea lui Malthus și cea a contemporanilor săi, care i-au împărtășit vederile, nu poate fi încadrată într-o paradigmă a riscului demografic. Într-adevăr, posibilitatea de suprapopulare este, în opinia pastorului anglican, o *tendință naturală* de evoluție a societății, un „principiu”, adică o legitate aidomă celor ce guvernează, de pildă, domeniul economic, pe care Malthus l-a studiat și prezentat în calitate de profesor și de autor al unui tratat de economie politică. Deci suprapopularea este o caracteristică a „sistemului”, un rezultat al funcționării sale „naturale”, o tendință firească, cum spuneam, cu rezultate profund negative, dar care își găsește antidotul tot în interiorul sistemului, astfel încât acesta nu este expus unui pericol de explozie, de autodistrugere.

Cu totul altfel stau lucrurile, cred, în a doua jumătate a secolului XX când, odată cu „explozia demografică” înregistrată după Al Doilea Război Mondial și generată de intrarea bruscă în tranziția demografică a țărilor din aşa-zisa Lume a Treia, pericolul unei suprapopulații rapide la nivel planetar a început să fie văzut cu alți ochi. De această dată, creșterea rapidă a populației reprezenta, în viziunea unei palete foarte largi de oameni de știință și a unei părți din rândul celor cu putere de decizie, un risc aidomă celui generat de fabricarea armelor nucleare.

Sigur, pot fi descoperite și aici nuanțe, chiar în rândul celor cu concepții malthusiene. De pildă, aşa cum subliniază foarte bine un cunoscut demograf francez (Le Bras, 1994), primele lucrări ale Clubului de la Roma (adică cele din seria deschisă în 1972 de *Limitele creșterii*) se înscriu în paradigma malthusiană clasică, de sorginte mecanicistă și economică, folosind aceeași idee de sistem autoreglabil, în cadrul căruia cererea și oferta se echilibrează, respectiv creșterea demografică este răspunsul ajustat la oferta de resurse disponibile la un moment dat; și astăzi, creșterea demografică va fi stopată de caracterul limitat al resurselor și se va ajunge la un echilibru. Deosebirea față de concepția malthusiană este minoră ca fond și se manifestă doar în faptul că modelele utilizate sunt mult mai complexe decât cel imaginat de autorul englez cu 175 de ani mai înainte. Pe de altă parte, există autori ai unor lucrări care prin titlurile „soc” nu lasă nicio îndoială asupra iminentului pericol al suprapopulației, dintre care e suficient să-l amintesc pe cunoscutul ecologist de la Stanford, Paul Ehrlich, autor al celebrei *The Population bomb*, apărută în 1971 și, mai recent, în 1990, coautor la *The Population explosion*.

Dacă în primul caz avem unele motive să ezităm să aplicăm conceptual de risc, în cel din urmă nu mai e nicio îndoială că ne aflăm într-o paradigmă clară a riscului. Într-adevăr, aşa acum observă și Le Bras în lucrarea citată, avem aici de-a face cu un model biologic, organicist asupra populației și societății în general, ceea ce ne permite nu numai să imaginăm diverse analogii evolutive (creștere, maturizare, îmbătrânire etc.), ci și să acceptăm o reală posibilitate a dispariției sistemului, prin moartea „organismului”, din pricina nu numai a îmbătrânririi sau a stingerii „energiilor sale vitale”, ci și a apariției unor „maladii”, a unor evenimente-șoc ce dezechilibrează sistemul și-l distrug.

Cât privește modalitatea în care se prefigurează pericolul unei suprapopulații aceasta este, de asemenea, de cu totul altă natură decât cea la care putea gândi Malthus. Nu caracterul limitat al resurselor care să susțină în mod curent populația este, în general, luat în vizor, ci se vorbește despre epuizarea celor care nu se reinnoiesc, ceea ce induce ideea unui iminent pericol; nu despre limitele planetei, care vor fi puse la încercare de o creștere nemăsurată a populației, e vorba, ci despre deteriorarea ireversibilă a mediului, despre încălzirea atmosferei, despre distrugerea stratului de ozon etc., toate acestea private drept consecințe ale creșterii demografice. Schimbarea de perspectivă este evidentă și discuția în termeni de risc devine astfel normală.

Două întrebări se ridică aici. Mai întâi, dacă această perspectivă de a privi lucrurile este corectă sau, mai bine spus, dacă este productivă în termenii înțelegerii adecvate a situațiilor reale. Și, dacă da, cât de serios este riscul indus de o creștere demografică incontrolabilă. Răspunsurile nu sunt simplu de dat. Pe de o parte, este clar că paradigma organicistă are limite serioase și că, duse prea departe, analogiile între diverse sisteme și organismele vii devin chiar periculoase. Concepții astăzi foarte la modă, precum „dezvoltare durabilă”, „sustenabilitate” (*carrying capacity*) etc., sunt mult mai puțin relevante decât ni se prezintă în cadrul diverselor tipuri de discurs, inclusiv al celor ce se vor științifice. A atrage atenția asupra pericolelor poluării sau asupra altor consecințe negative

ale dezvoltării unor activități umane, generate la rândul lor de creșterea demografică, este una și a vorbi în termeni de risc global este cu totul altceva.

Să luăm un singur exemplu : resursele petroliere ale planetei. Este limpede că acestea sunt limitate și nu se pot reînnoi într-un timp rezonabil sau chiar deloc. Prin urmare, la un anumit consum constant pe persoană, cu cât numărul de locuitori ai planetei este mai mare, cu atât aceste resurse se vor epuiza mai rapid. Acest raționament simplu este prelungit în termeni de risc și se flutură pericolul suprapopulației pe dimensiunea respectivă a problemei. Dincolo de această simplitate, realitatea e mult mai complexă. O dată că, la un moment dat, resursele respective au o *limită indusă de accesibilitatea noastră la ele*, accesibilitate care se ameliorează în timp pe măsura dezvoltării tehnologilor (extracții de la adâncimi mai mari, exploatarea zăcămintelor sărace etc.). Astfel se înțelege de ce previziunile pesimiste de acum câteva decenii cu privire la iminenta epuizare a acestor resurse nu s-au realizat și nu se vor realiza în viitorul foarte apropiat. În al doilea rând, nici epuizarea totală nu trebuie privită ca o catastrofă, pentru că ea nu se va realiza brusc și pentru că, pe măsură ce dificultatea obținerii produselor petroliere – și deci implicit prețul lor – va fi în creștere, sursele alternative de energie vor deveni interesante și profitabile folosit¹.

Chiar dacă într-o primă etapă asemenea schimbări induc costuri sporite, influențând deci negativ sectorul economic al societății, nu cred că e potrivită utilizarea termenului risc, dat fiind caracterul lent al schimbării și pentru că e de așteptat ca eventualele efecte negative să fie rapid absorbite. și apoi nu trebuie uitat că întotdeauna o activitate umană are mai multe efecte, unele putând avea sensuri contrare. Dacă epuizarea resurselor petroliere poate provoca efecte economice negative, înlocuirea acestei surse de energie cu alta poate influența pozitiv viața prin componenta ecologică (surse de energie nepoluante).

Nu mai dezvolt ideea riscului suprapopulari căci mi s-ar putea reprosa că mă războiesc cu niște dușmani deja decedați. Într-adevăr, pentru orice observator devine clar că frânerarea ritmului de creștere demografică din ultimele decenii a redus considerabil temerile vizavi de efectele negative ale populației masive a planetei, dar ideologia malthusianistă încă nu a murit, mai ales când e vorba de a-i aplica ideile la celălalt (atitudinea față de Lumea a Treia, față de anumite minorități etnice sau religioase care se înmulțesc „prea repede” etc.). Oricum, este clar că riscurile (chiar dacă le acceptăm) s-au diminuat, tot mai puține țări fiind astăzi în situația de a interveni direct pentru a reduce fertilitatea, iar la nivel planetar programele pentru viitoarea jumătate de secol ne arată că probabil nu se va depăși limita de 10 miliarde, efectiv ce poate fi susținut chiar și cu mijloacele tehnice actuale.

6.2. Riscul subfertilității

Datele demografice ale ultimelor decenii nu mai lasă nicio umbră de îndoială asupra unei situații fără precedent în istoria omenirii ; în majoritatea țărilor europene, dar și în altele

1. După cum se spune adesea, chiar și astăzi astfel de surse de energie alternative ar fi accesibile, dar utilizarea lor e blocată de interesele marilor companii petroliere. Evident că nu pot spune că adevarat este într-o asemenea afirmație, dar reacțiile țărilor occidentale la criza petrolului din 1973 arată că soluțiile de ieșire din astfel de situații sunt nu mai imaginabile, ci chiar operaționale.

care au făcut progrese însemnate pe calea civilizației industriale și postindustriale (Japonia și alte teritorii din zona sud-estică a Asiei), ratele de fertilitate au coborât la niveluri de ordinul a 1,2-1,4 copii/femeie și, chiar dacă există câteva țări dezvoltate în care valorile se apropiuă încă de nivelul de înlocuire a generațiilor, este limpede că, pe ansamblul unei părți întregi a lumii, sporul natural a scăzut sau va scădea curând sub valoarea zero, consemnându-se intrarea în acțiune a unei componente a declinului demografic (cealaltă putându-se manifesta sub forma migrației). Până în prezent, țările mai dezvoltate ale zonei dezvoltate a lumii, îndeosebi cele care n-au cunoscut regimurile comuniste, s-au bucurat (și se bucură, de fapt, în continuare) de un aport migratoriu care ascunde pericolul reprezentat de subfertilitate. Astă fiindcă efectiv în fiecare an sunt de mii de imigranți umplu golarile lăsate de natalitate și pentru că acești imigranți aduc, de regulă, un comportament fertil puțin diferit de cel al autohtonilor, contribuind, măcar în prima generație, la realizarea unui număr suplimentar de nașteri. Țările din zona estică a Europei, care în timpul regimurilor comuniste au menținut prin mijloace de constrângere o fertilitate ceva mai înaltă, au înregistrat în ultimul deceniu al secolului trecut cea mai dramatică scădere a ratelor de fertilitate, ajungând astăzi pe primele locuri într-un clasament al celor mai puțin fertile populații. Ele au suportat, în plus, un spor migratoriu negativ, care, cel puțin până în prezent, a contribuit semnificativ la scăderea numărului populației.

Calcule perspective, bazate pe ipoteza menținerii nivelului actual de fertilitate, s-au realizat multe, atât pe plan internațional, cât și la noi în țară. Ele iau în considerare fie situațiile concrete ale unei țări, situații care sunt individualizate în principal prin profilul structurii pe vîrste, ca urmare a „istoriei” deosebite a populației în cauză, fie niște cazuri cu caracter mai general, reprezentate de aşa-numitele modele de populație. Astfel, dacă pornim de la datele recensământului din 2002, în ipoteza că se mențin ratele de fertilitate pe vîrste din anii 2000 și nivelul actual de mortalitate, un calcul simplu arată că populația României ar evoluă – în lipsa oricărei migrații – în felul următor :

2002 – 21,7 milioane
2012 – 21,1 milioane
2022 – 20,0 milioane
2032 – 18,4 milioane
2042 – 16,5 milioane
2052 – 14,4 milioane

Prin urmare, în jumătate de secol populația s-ar reduce la puțin peste 14 milioane de locuitori, iar dacă am mai continua jocul acestor cifre, am ajunge, în 2072, la 10 milioane și apoi după un secol la 5,8 milioane, după două secole la mai puțin de un milion etc. Altfel spus, într-un interval scurt – privind lucrurile la scara istoriei omenirii –, populația României s-ar diminua până la dispariție. Și, după cum aminteam, noi nu constituim o excepție ; toate țările din jur, supuse unei proiecții pe baza acelorași ipoteze (constanța valorilor actuale) ar indica practic același traseu.

O privire chiar și numai asupra cifrelor de mai sus ne arată că ritmul scăderii este variabil : mai lent în prima perioadă și apoi mai rapid. Într-adevăr, în primul deceniu populația scade de la 21,7 la 21,1 milioane, adică cu 3%, pe când între 2042 și 2052 scăderea de la 16,5 la 14,4 milioane este în cifre relative de 13%. Acest lucru se explică prin faptul că piramida vîrstelor are încă, adică în momentul de față, o serie de „umflături” generate de perioadele de fertilitate mare din epoca interbelică, din anii imediat postbelici și din vremea acțiunii politicii nataliste a lui Ceaușescu. O structură pe

vârste regulată, caracteristică unei *populații stable*, generată de aceleasi valori de fertilitate și mortalitate, ar fi mult mai expusă declinului demografic. Într-adevăr, cu cifrele actuale ale României, avem un *indice net de reproducere* a populației, R_0 , în valoare de aproximativ 0,6; ținând seama că *vârsta medie a mamelor la naștere*, a , este de circa 25 de ani, se poate calcula *indicele intrinsec de creștere a populației*, r , adică ritmul anual de creștere a populației stabile, cu mortalitatea și fertilitatea menținute constante, la nivelul valorilor de la noi de la începutul anilor 2000. Formula este simplă:

$$r = \frac{\ln(R_0)}{a}$$

și cu ajutorul ei obținem imediat:

$$r = \frac{\ln(0,6)}{25} = \frac{-0,51}{25} \approx -0,02$$

Aceasta înseamnă că populația scade într-un ritm anual de 2%, ceea ce conduce la o înjumătățire a efectivului său în 35 de ani.

Situatia actuală a țărilor dezvoltate nu este cu totul nouă. Încă din prima parte a secolului XX – mai cu seamă în perioada interbelică – o serie de state occidentale au acuzat șocul trecerii de la o evoluție demografică pozitivă, cu care s-au obișnuit, cum spuneam, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, la valori ale indicelui net de reproducere subunitare și chiar la sporul natural negativ. A urmat, se știe, revirimentul postbelic al perioadei numite *baby boom*, perioadă ce se încheie pe la mijlocul anilor '60, după care se declanșează un nou declin, de data aceasta cu o intensitate mult mai mare și acoperind o zonă geografică și culturală mult mai largă.

Discursul în termeni de pericol și risc este caracteristic chiar primei perioade de declin al creșterii demografice a Occidentului, din prima jumătate a secolului XX. În general, acest risc îmbracă haina pericolului pe care-l reprezintă cealaltă zonă a lumii, cea viguroasă și fertilă, cea care nu a fost anemiață de avantajele civilizației occidentale și nici demoralizată de ideologiile nihiliste ale acesteia. „Declinul Occidentului”, ca să reiau titlul unei celebre lucrări, are la bază nenumărate elemente, între care uneori se invocau și componente demografice. Amenințările unui asemenea pericol aveau două elemente esențiale, care de la începutul secolului XX și până azi și-au pierdut din importanță.

Întâi, în conștiștientul colectiv era încă vie amintirea marilor pericole la care a fost supusă populația secolelor anterioare; vulnerabilitatea în fața epidemiei devastatoare sau a crizelor de producție, generate de capriciile naturii sau de distrugerile umane, s-a prelungit parțial și în veacul al XIX-lea, până spre sfârșitul său, când descoperirea microorganismelor generatoare de boli a făcut posibilă prevenirea și vindecarea acestora, iar progresul societății industriale a generat suficientă bunăstare încât populația să nu mai fie supusă unor serioase riscuri alimentare. Se știe că răspunsul populației la numeroasele crize de creștere la care a fost supusă de-a lungul istoriei până în epoca modernă a fost găsit mereu în potențialul ei enorm și inepuizabil de înmulțire. Orice reducere a fertilității părea la vremea respectivă o creștere a vulnerabilității populației la posibile crize de mortalitate.

A doua chestiune ține de ceea ce am putea numi economia și filosofia numărului populației. Creșterea numerică a popoarelor părea să asigure statelor o putere economică sporită și, mai ales, o forță militară. De aici o întreagă ideologie, care a dominat mai cu seamă în Franța și s-a manifestat cu putere după înfrângerea ei în războiul franco-prusac din 1870 și care nu s-a modificat nici după Primul Război Mondial, ideologie ce

proslăvește ideea numărului și cea a creșterii demografice. Lucrurile se schimbă substanțial după al Doilea Război; descoperirea și utilizarea armelor nucleare a redus substanțial importanța efectivelor armelor în eventualele confruntări; războaiele locale din epoca postbelică au demonstrat superioritatea tehnologiei asupra numărului și astfel tema de a cădea sub dominația directă a celor mai slabii și mai mulți s-a diminuat sensibil.

Actuala perioadă de declin induce alte temeri, care bântuie cu tot atâtă putere în special în țările cu o tradiție a ideologiilor nataliste (cum este Franța) și care se fac treptat simțite și în alte țări care până nu demult păreau cu totul insensibile la pericolul potențial induș de scăderea natalității (de pildă, țările anglo-saxone). Câteva titluri de lucrări apărute în ultimele decenii confirmă amploarea acestor temeri: *Crepusculul Occidentului* (Chesnais, 1995), *Craful demografic* (Schooyans, 1999), *Ciuma albă* (Chaunu, 1976), *Teama de scădere a populației* (Teitelbaum și Winter, 1985) etc. Reducerea fertilității și scăderea populației sunt văzute drept cauze ale scăderii importanței culturii și civilizației occidentale, în lumea în care popoarele aparținând acestei arii ocupă un loc tot mai redus. Astfel, dacă în 1950 populația grupată azi în țările numite de ONU¹ drept dezvoltate deținea 32,3% din efectivul mondial, în 2000 ponderea ajunge la 19,7%, iar după varianta medie a unei proiecții recente, în 2050 va scădea la 12,7%; altfel spus, *în decurs de un secol „lumea civilizată” își va reduce ponderea demografică de la o treime la o optime din totalul mondial!*

Dincolo de acest pericol de pierdere a influenței civilizației occidentale, care rămâne totuși destul de vag, în ciuda cifrelor avansate de demografi, întrucât modelul acestei civilizații pare a se extinde destul de rapid în numeroase alte zone ale lumii, apare un alt risc evidențiat tot mai puternic atât în lucrările teoretice, cât și în practicile politice ale țărilor dezvoltate. E vorba de posibilitatea de disoluție a unor culturi locale datorită imigrației masive a locuitorilor altor țări. Problema migrației internaționale este astăzi una dintre cele mai preocupante chestiuni pentru țările dezvoltate, care se văd nu numai „presate” de persoane de alte culturi care doresc să evadeze din condițiile precare de trai din țara de origine și să profite de binefacerile civilizației occidentale, ci și nevoie să facă apel la forță de muncă tot mai numeroasă, care să înlocuiască golarile demografice ce încep să se întrevadă în piramida vârstelor odată cu ieșirea la pensie a celor născuți în perioada *baby boom*. Dilema este foarte clară și oamenii politici fac o adevărată echilibristică în a contingentă „corect” efectivele de imigranți, aşa încât să se acopere necesarul de muncă, dar să nu se introducă prea mulți indivizi care ar putea să se concentreze atât de mult pe anumite areale, încât să se stopeze integrarea/asimilarea lor în/de către cultura țării de primire. Riscurile de acest gen pentru anii următori sunt tot mai mari, de vreme ce generațiile ce ajung la maturitate sunt tot mai mici, iar criza economică prelungită din ultimele decenii ar putea să se termine și cererea de muncă să crească rapid în viitor.

Privind lucrurile la nivel planetar, s-ar putea vorbi de riscul autostingerii speciei umane prin infertilitate. Deocamdată sunt puțini cei care îndrăznesc să lanseze astfel de ipoteze. Încă ne aflăm pe panta ascendentă a evoluției populației mondiale; cele 6 miliarde atinse în 1999 nu reprezintă încă un capăt de drum, de vreme ce anual se adaugă 70-80 de milioane de locuitori, cât revin unui spor anual de 1,4% specific ultimilor ani. S-ar putea dubla cifra actuală, dar s-ar putea că efectivele umane în viață să nu treacă de

1. Procentele din text sunt calculate după datele din ONU (2001).

10 miliarde. Totul depinde de felul cum va evolu fertilitatea în viitor, atât în țările cu populații încă foarte proifice (5-6-7 copii/femeie), cât și în cele care au ajuns, cînd spuneam, la 1,2-1,4 copii/femeie. Temerile celor care îndrăznesc să privească viitorul îndepărtat se bazează pe faptul că e puțin probabil ca în aceste din urmă țări să se revină vreodată la cifre de fertilitate care să depășească nivelul de înlocuire a generațiilor și că practic toate populațiile actuale din lume au pășit cu fermitate pe drumul scăderii fertilității; or, odată amorsată alunecarea pe această pantă, nimic nu pare a mai fi înainte de a ajunge la cifre apropiate de cele din țările dezvoltate. Altfel spus, ar fi posibil ca undeva în a doua jumătate a secolului XXI efectivul populației mondiale să atingă un maximum, după care să înceapă un declin global. Această ipoteză devine tot mai verosimilă și începe să fie luată în calcul de prognozele efectuate de experții Organizației Națiunilor Unite. Într-adevăr, până foarte recent, ipoteza mijlocie a proiecțiilor respective se baza pe teoria clasică a tranziției demografice, conform căreia în faza posttranzițională populația se va stabiliza, grație echilibrului între ratele de natalitate și mortalitate, pe când proiecțiile din ultimii ani renunță la acest nedemonstrabil echilibru durabil și acceptă în continuare un trend descreșător.

În concluzie, voi spune că riscurile generate de subfertilitate sunt reale, pe anumite palieri ale vieții sociale și la nivelul unor populații bine conturate, putând apărea dificultăți pe plan economic (asigurarea forței de muncă) sau în controlarea migrației externe, în a asigura un echilibru între efectivele de imigranți și capacitatea societății de a-i integra, fără a se modifica, din punctul de vedere al dominantelor civilizației și culturii, natura societății respective. În schimb, pericolul stingerii speciei prin inapetețea oamenilor de a se înmulții este încă foarte greu de evaluat și, în orice caz, foarte îndepărtat. Până când el se va resimți, populația mondială va ajunge la valori probabil de 10 ori mai mari decât le-a avut la trecerea în modernitate (începutul secolului al XIX-lea) și va fi posibilă o reducere a efectivelor fără să se întâmpile mare lucru; între timp, pot avea loc transformări sociale pe care azi nici nu le bănuim, schimbări care vor reglementa și problemele de înmulțire a populației.

6.3. Riscul îmbătrânirii populației

Deși, așa cum se demonstrează în orice manual de demografie și cum voi argumenta și eu pe scurt mai jos, îmbătrânirea demografică este esențialmente rezultatul scăderii fertilității, voi trata acest risc separat din cauza faptului că este vorba aici probabil de problema care ridică, în clipa de față, cele mai mari temeri, ceea ce și explică amplierea dezbatării ei în lucrări de strictă specialitate, în cadrul reunuiunilor organismelor internaționale, precum și în mijloacele de comunicare, loc unde se amestecă discursul științific cu cel jurnalistic și politic. Pe de altă parte, în baza unor calcule în aparență foarte riguroase, consecințele economice și sociale ale procesului de îmbătrânire par a fi deosebit de grave, putând conduce la prăbușirea unor structuri importante, cum este sistemul public de pensii sau chiar întregul sistem de asigurări sociale, care este unul din pilonii principali ai „statului bunăstării sociale”.

Mai întâi, este nevoie de câteva lămuriri. Procesul demografic despre care e vorba aici nu este ușor de înțeles în mod intuitiv și, pe deasupra, i s-a mai și dat un nume care nu are darul de a ușura înțelegerea lucrurilor. Din nou apare acea periculoasă analogie

a sistemului social (componenta sa demografică aici) cu organismul uman. Pentru acesta din urmă, îmbătrâuirea este un proces firesc, universal și ineluctabil, în ciuda ameliorărilor în calitatea vieții intervenite în epoca modernă; termenul *îmbătrâire* în sens restrâns (adică dacă nu e vorba de simpla înaintare în vîrstă, care poate fi și de la 10 la 15 ani) desemnează un proces caracteristic fazei finale a vieții unui organism, când acesta începe să-și piardă din abilitățile anterioare, să-și diminueze capacitatele și funcțiile, să-și restrângă sfera de acțiune, altfel spus să se degradeze treptat până când, într-un mod sau altul, el cedează ori în fața unui agent extern ori prin deteriorarea unei funcții vitale.

Este clar că dacă e vorba de populația umane, conceptul de îmbătrâire are cu totul alt înțeles. În modul cel mai simplu, se spune că o populație îmbătrânește dacă segmentul vîrstnic al acesteia (de regulă, de la 60 sau de la 65 de ani în sus) dobândește o pondere tot mai mare în structura generală pe vîrste a populației. Un alt mod de a defini procesul este legat de modificarea unui indicator de poziție a variabilei vîrstă; spunem că o populație îmbătrânește dacă vîrsta medie (sau mediană) a acesteia, calculată în fiecare moment de timp, evoluează pe o direcție crescătoare. Cele două modalități de definire sunt apropiate, dar nu echivalente, motiv pentru care mă voi opri doar asupra uneia, prima, care este cea mai des întâlnită.

Așadar, îmbătrâuirea presupune creșterea ponderii, adică a mărimei relative a segmentului populației care depășește un anumit prag al vîrstei. Am subliniat faptul că e vorba de o mărime relativă și nu una absolută pentru că este posibil să avem o asemenea evoluție fără ca efectivul vîrstnic al populației să crească în cifre absolute. Să luăm un exemplu simplu. Să presupunem că într-un sat la începutul anului existau 1.000 de locuitori, dintre care 240 aveau împlinită vîrsta de 60 de ani, reprezentând deci 24% din total. Până la finele anului se mai nasc 10 copii, mor 10 persoane de peste 60 de ani și alte 10 trec pragul vîrstei de 60 de ani. Cu aceste ipoteze structura noastră nu se modifică și la finele anului vom avea tot 1.000 de indivizi, dintre care tot 240 au peste 60 de ani. Altfel spus, în baza definiției noastre, populația satului nu îmbătrânește și nici nu întinerește, de vreme ce din nou 24% vor fi trecut de 60 de ani. Dacă introducem acum o ipoteză suplimentară, și anume că, dintre persoanele sub 60 de ani, părăsesc satul pe parcursul anului 200 de indivizi, atunci la sfârșit de an vom avea tot 240 de vîrstnici, dar dintr-un efectiv de 800 de locuitori, ceea ce înseamnă o pondere de 30%. Iată un foarte rapid proces de îmbătrâire demografică, în condițiile unei constanțe a efectivului de vîrstnici!

Se înțelege că ponderea unei anumite categorii de vîrstă poate evoluă într-un sens sau altul și dacă se schimbă efectivul acesteia, și dacă nu se schimbă, căci totul este dependent de raportul ei cu alte grupe de vîrstă. De exemplu, ponderea vîrstnicilor poate să scadă și când numărul acestora crește, dacă și celealte segmente sporesc și o fac mai repede decât cel de peste 60 de ani. Sau invers, poate să crească chiar diminuându-se în cifre absolute. De asemenea, se înțelege că, teoretic vorbind, în orice moment ponderea vîrstnicilor poate să-și inverseze tendința de mișcare, dacă intervin factori care modifică substanțial structura pe vîrste. Altfel spus, *procesul de îmbătrâire demografică nu e nici universal* (nu afectează orice populații), *nici ineluctabil și nici ireversibil*, așa cum este cel de îmbătrâire a ființei individuale.

Dar să vedem ce se întâmplă în populațiile reale. Dacă lăsăm la o parte migrația, atunci structura pe vîrste este influențată direct de două fenomene: de fertilitate și de mortalitate. Fiecare dintre acestea are o acțiune asupra procesului nostru, care nu este totdeauna univocă și foarte „transparentă”. Pe de altă parte, cine nu a studiat cât de cât

demografia nu poate înțelege imediat raportul dintre acțiunea mortalității și fertilității asupra dinamicii populațiilor, inclusând în aspectele dinamice și schimbările structurale ale acestora. Factorul care de departe are cea mai mare importanță este fertilitatea, aceasta putând oricând acoperi cu rapiditate efectele mortalității în schimbarea demografică. Desigur, o astfel de afirmație este abstractă și generală, dar sensul ei se va înțelege chiar în studierea îmbătrânirii; ceea ce am dorit a fost să atrag atenția că nu numai aici lucrurile stau așa, ci că în general aspectele de dinamică demografică depind esențialmente de nașteri.

Să începem cu mortalitatea, cea care este cel mai adesea invocată de neprincipuși în a explica îmbătrânirea demografică și cea care creează o nouă confuzie printre-o nefericită analogie. Îmbătrânirea individuală, însemnând înaintarea în vîrstă (la vîrstele mari), generează ideea că îmbătrânirea demografică este rezultatul creșterii duratei medii a vieții; oamenii ajung să moară tot mai târziu și în consecință va crește ponderea vîrstnicilor. Chiar și unii demografi fac eroarea de a transpune în perspectivă transversală structura pe vîrste a decedaților din tabela de mortalitate a unei generații, reale sau fictive. Într-adevăr, tabelele de mortalitate actuale arată că generațiile care le urmează (sau, mai exact, le-ar urma, căci e vorba de analize de moment și nu pe generații) se înjumătățesc undeva între 75 și 80 de ani, ceea ce e evident că nu poate fi transpus în structura pe vîrste a populației; chiar dacă aceasta și-ar menține constantă mortalitatea la nivelul dat de tabela respectivă, ea nu va ajunge să aibă peste jumătate din populație deasupra vîrstei de 80 de ani! Nu se poate identifica structura supraviețuitorilor unei generații cu cea a populației.

Creșterea duratei vieții are un impact diferit asupra structurii pe vîrste a populației, în funcție de nivelul de la care și la care se produce respectiva creștere, precum și de nivelul fertilității populației. Altfel spus, nu întotdeauna sporirea duratei medii de viață conduce la îmbătrânirea demografică, *caeteris paribus*. De pildă, dacă nivelul de mortalitate este ridicat, ameliorarea stării de sănătate și reducerea ratelor de deces pe vîrste au drept consecință directă întinerirea populației. Într-adevăr, chiar dacă economia acestui material nu-mi permite să fac o demonstrație matematică în acest sens, lucru se poate înțelege ușor. Să zicem că avem o stare a mortalității asemănătoare celei din România interbelică, cu o speranță de viață de circa 40 de ani și o mortalitate infantilă de 175%. După război, în câțiva ani se reorganizează sistemul sanitar, se introduc antibioticele în tratamentul bolilor infecțioase și se efectuează vaccinări obligatorii ale copiilor; rezultatul imediat este o creștere a duratei vieții, care ajunge la 68,5 ani în 1965 și la o scădere a mortalității infantile la 44% în același an. Se va înțelege că elementul care a urcat media de viață – a unei generații fictive, așa cum se fac calculele transversale – se află, esențialmente, la nivelul acestei scăderi de la 175 de copii morți, din 1.000 de născuți vii, la 44. Celalți au evitat decesul, au rămas în viață, deci și au îngrosat rândurile populației tinere; chiar dacă s-a realizat un progres și la vîrstele superioare, el nu s-a putut compara, la vremea respectivă, cu ceea ce s-a realizat în reducerea mortalității infantile și juvenile, așa încât reducerea mortalității în acea perioadă din istoria României a avut cu certitudine ca efect întinerirea demografică. Doar atunci când progresele majore în reducerea mortalității se mută la vîrstele înalte, sensul efectului se inversează, adică sporirea vieții duce la îmbătrânirea demografică.

În al doilea rând, influența mortalității depinde de nivelul de fertilitate al populației respective. La o anumită fertilitate, progresele în reducerea mortalității (la vîrstele superioare) se vor materializa într-o îmbătrânire a populației, dar la niveluri mai ridicate de fertilitate ele nu vor mai avea un astfel de efect. Se înțelege că aici lucrurile depind

de nivelul concret al fertilității și de ampioarea schimbărilor în mortalitate. Nu voi intra nici acum în amănunte. Un calcul simplu arată că o populație precum cea a României, cu circa 20% persoane de 60 ani și peste, dacă ar adopta peste noapte un comportament fertil materializat într-o rată de 6 copii/femeie, adică nu prea mult peste nivelul pe care l-au atins înaintașii noștri care au contribuit la nașterile din perioada interbelică¹, atunci orice progres ar realiza știința medicală în combaterea și preventirea bolilor, prelungind oricărui speranță de viață, populația țării ar întineri; chiar în ipoteza extremă și cu totul fantezistă că, din acest moment, nimeni nu-ar mai muri pe plaiurile noastre mioritice, ponderea vârstnicilor ar scădea și s-ar stabiliza la 9-10% din totalul populației, adică la jumătate din nivelul actual! Impactul fertilității este deci enorm: el generează o populație aflată într-o creștere rapidă, în cadul căreia fragmentul Tânăr sporește mai repede decât cel vârstnic, chiar dacă limita superioară a vîrstei indivizilor tinde la infinit, iar pierderile prin mortalitate sunt zero.

Presupunând acum că vom controla mortalitatea, efectul schimbărilor de fertilitate în structura pe vîrste este cel pe care ni-l putem ușor imagina. Când crește fertilitatea, populația „întinerescă”, așa cum s-a înțeles deja din cele de mai sus, iar când aceasta scade, efectivele la vîrstele inferioare sunt mai mici și automat sporește ponderea vârstnicilor, evidențiindu-se tendința de îmbătrânire. Singura chestiune care trebuie subliniată aici este că *nu nivelul fertilității generează tendințe de îmbătrânire sau întinerire a populației, ci schimbarea acestuia*. Altfel spus, presupunând constantă mortalitatea, populația îmbătrânește atâtă vreme cât scade nivelul de fertilitate și cât se mențin efectele acestei schimbări în structura populației; dacă scăderea este urmată de o stabilizare, atunci, în timp, se va tinde către o populație numită stabilă, caracterizată de o structură fixă pe vîrste, dar cu un efectiv variabil. Astfel, la un nivel de mortalitate dat de o tabelă cu speranța de viață la naștere de 70,2 ani, ponderea vârstnicilor se va stabiliza la 21,9%, dacă fertilitatea se menține pe timp nedefinit la un nivel caracterizat de un indice brut de reproducere, R, egal cu 1 (circa 2,1 copii/femeie). Desigur că o populație cu fertilitate mai ridicată este mai „tânără” (cu R=2, ponderea vârstnicilor se stabilizează la 8,5%), dar tot la o valoare fixă se ajunge, marcând deci încheierea unei evoluții.

Privind acum procesul real de îmbătrânire demografică, ce are loc actualmente în lume, vom constata că ne găsim în situația unei imense varietăți de situații; fiecare țară (ca să rămânem doar la nivelul acesta și să nu intrăm în alte detalii) se află într-un moment al tranzitiei mortalității și a fertilității, cu niveluri ale celor două fenomene determinante atât de durata acestei tranzitii, de momentul începerii ei și de nivelurile de la care s-a plecat. În general, așa cum am spus, trebuie să acordăm importanță curență fertilității, scăderea acesteia fiind cea care marchează în esență fază procesului de îmbătrânire. Practic, toate țările lumii trec sau au trecut recent printr-o perioadă de scădere a fertilității, iar acest lucru se vede clar în forma piramidei vîrstelor. Doar țările cele mai dezvoltate, în care speranța de viață a trecut de 75 de ani, pot să evidențieze o contribuție certă a mortalității la accentuarea îmbătrânirii, prin largirea piramidei la vîrste înaintate. Într-adevăr, ajungând aici mortalitatea infantilă la valori foarte mici, sub 10%, contribuția mai importantă la sporirea speranței de viață revine celorlalte vîrste,

1. Menționez că acest nivel de fertilitate este unul obișnuit chiar azi în anumite părți ale planetei; oricum, el nu reprezintă nici jumătate din potențialul de reproducere al speciei umane, potențial estimat printr-o rată totală de fertilitate de 14-15 copii/femeie.

inclusiv celor de peste 60 de ani. Însă această contribuție este atât de modestă, încât o ușoară redresare a fertilității poate schimba direcția procesului. Firește că lucrurile depind, pe termen mediu (să zicem, cam până la 50-60 de ani) de stocul de populație existent și de structura lui; dacă avem, de pildă, la un moment dat, foarte bine garnisite cu populație anumite vârste (cum sunt generațiile perioadei *baby boom* din țările occidentale), atunci este clar că intrarea acestora în categoria celor de 60 de ani și peste va induce o sporire a numărului și ponderii vîrstnicilor, dincolo de ceea ce se întâmplă cu mortalitatea și fertilitatea în viitorul imediat. Altfel spus, în asemenea cazuri, *populația îmbătrânește din inerție*, fără contribuția celor doi factori, iar o eventuală schimbare a tendinței presupune o și mai substanțială creștere a ratelor de fertilitate.

Rezumând, putem afirma că :

- Îmbătrâniarea populațiilor reale are deocamdată puțin de-a face cu creșterea duratei vieții indivizilor care le compun; tendința actuală se datorează trendului descrescător al fertilității în ultimele decenii.
- Chiar dacă descreșterea fertilității s-a oprit în mai multe țări europene, îmbătrâniarea continuă din pricina inerției demografice, adică a intrării în grupa superioară de vîrstă a unor contingente mari, născute înainte de declanșarea scăderii masive a fertilității.
- Îmbătrâniarea nu va continua indefinit. Structura pe vîrste se va stabiliza dacă nivelurile de fertilitate și mortalitate se mențin constante sau populația chiar poate întineri dacă fertilitatea va crește; altfel spus, îmbătrâniarea nu e un proces obligatoriu și inevitabil.

În concluzie, „riscul demografic” al îmbătrânerii populației (dacă înțelegem prin „risc demografic” posibilitatea unei degradări continue și inevitabile a structurii pe vîrste a oricărei populații) este mult exagerat, chiar și în prezentările făcute de unii cercetători sau organisme statistice. Rămâne, desigur, de discutat despre „riscul social” al îmbătrânerii demografice, care este legat de consecințele negative ale unui proces de îmbătrâniere, chiar dacă acesta nu durează indefinit. Cu certitudine că dintre consecințele îmbătrânerii, cele economice pot fi cel mai bine caracterizate în termeni apreciativi, ca fiind negative. Chiar și pe acest plan restrâns, lista efectelor nedorite invocate este extrem de lungă; mă voi opri, în câteva fraze, asupra a două aspecte: cheltuielile cu pensiile și cheltuielile cu sănătatea.

Cele mai pesimiste viziuni ne prezintă un inevitabil colaps al sistemelor publice de pensii, ceva sănse mai mari acordându-se acelor țări în care se împletește sistemele publice cu cele private și în care acestea din urmă au o pondere semnificativă, cum e, de pildă, cazul Marii Britanii și al Statelor Unite. Sistemul public se caracterizează prin prelevarea regulată a unei sume din veniturile salariaților și ale patronilor, cu care se alimentează un fond național, sursă din care plătesc în mod curent pensiile celor care, în funcție de legislație, beneficiază de acest drept. Creșterea ponderii vîrstnicilor în populația totală înseamnă creșterea ponderii pensionarilor, întrucât pensionarea este, de regulă, legată de o anumită vîrstă atinsă. Mai mult, ponderea vîrstnicilor (deci a pensionarilor) crește și față de segmentul mijlociu al populației, cel în vîrstă de muncă, deci în raport cu cei care contribuie la constituirea fondului de pensii. În felul acesta, se degradează raportul contribuabil/beneficiar și ampoarea îmbătrânerii lasă să se întrevadă, după cum spuneam, consecințe foarte grele, mergând până la prăbușirea sistemelor de pensii.

Remediul demografic pare aici foarte dificil întrucât e vorba de o creștere a raportului dintre populația vîrstnică și cea adultă (de exemplu: populația de 60 ani și peste/ populația între 15 și 59 ani), raport care nu poate fi influențat imediat printr-o creștere

a fertilității. Mărirea numărului de nașteri ar îngroși segmentul Tânăr, care și el este întreținut, degradând și mai mult „raportul de dependență”. Abia după circa 25-30 de ani să ar putea vedea efectele pozitive ale unor asemenea măsuri, timp în care raportul vârstnici/adulți se înrăutățește continuu, căci, în general, în populația adultă intră generații cu efective tot mai mici, născute deja în anii din urmă.

Și totuși, aceste judecăți sunt întemeiate pe o mistificare. Și anume, statutul de pensionar nu are o determinație demografică, ci una socială. Mai întâi, limita de vârstă a duratei de activitate este o invenție foarte recentă a societății industriale, aflată în faza sa de înflorire. Nici în fazele inițiale și cu atât mai puțin în societatea preindustrială nu s-a pus problema pensionării oamenilor; ei munceau atât cât le permiteau forțele fizice să o facă. În era postindustrială există toate temeiurile pentru a se elimina bariera de vârstă în activitate, această etapă din viața omului putând fi mult mai flexibilă ca perioadă și orar, grație reducerii substanțiale a aportului forței fizice a lucrătorilor.

În al doilea rând, există încă în aproape toate țările rezerve serioase în ocuparea populației în vîrstă de muncă, mai ales în rândul femeilor și al celor trecuți de 50 de ani. Apoi, dacă privim ceea ce s-a întâmplat până în prezent, cel puțin în țările occidentale, unde îmbătrânirea s-a manifestat cu putere, vom observa că procesul de îmbătrânire a fost însoțit de o scădere a vîrstei de pensionare¹, ca să nu mai vorbim de substanțialele reduceri ale timpului de muncă săptămânal și anual, prin reducerea orarului și creșterea perioadelor de concediu. În fine, creșterea productivității muncii permite o sporire a sarcinilor celor activi, fără ca acest lucru să le afecteze nivelul de trai.

Prin urmare, riscul prăbușirii sistemelor de pensii mi se pare mult exagerat și consider că prin câteva măsuri nu foarte complicate: o ușoară creștere a limitei de vîrstă pentru pensionarea obligatorie (ca să nu mai vorbesc de o eliminare a ei), sporirea populației active din rândul persoanelor de vîrstă medie și o ușoară creștere a contribuților la pensii sunt mecanisme care pot fi folosite cu succes, fără a pomeni de modalitatea radicală de a rezolva problema: imigratia lucrătorilor străini².

În ceea ce privește susținerea financiară a sistemului de sănătate, riscul este generat de prelungirea vieții oamenilor, care îi fac să ajungă tot mai mulți la vîrstă înaintate, la care îngrijirile medicale sunt mai frecvente și mai costisitoare. Și aici se face apel la câteva forme de exagerare a consecințelor demografice și a celor sociale ale îmbătrânirii. Pe plan demografic se uzează de același truc al vîrstei medii sau mediane în tabela de mortalitate sau se recurge la creșterea rapidă a cifrei absolute a vîrstnicilor, în general, sau a celor foarte vîrstnici (peste 80 de ani – vîrsta a patra). Se poate vedea însă că ponderea lor în totalul populației urcă mult mai lent decât cifra absolută. Pe de altă parte, raportul de dependență³ de cele mai multe ori nici nu se degradează, ci se ameliorează în procesul de îmbătrânire.

1. E vorba de vîrsta medie reală de pensionare și nu de vîrsta „legală”; în majoritatea țărilor occidentale, prima a cunoscut o netă tendință de scădere după Al Doilea Război Mondial.
2. Pentru țara noastră, desigur, lucrurile sunt ceva mai complicate, și aceasta din cauza deficiențelor sistemului actual de pensii, a traseului parcurs după revoluție, când s-a optat pentru pensionare în loc de șomaj, a urmărilor sistemului cooperativ de organizare a agriculturii înainte de 1989, care ne-a adus o mulțime de pensionari din sectorul agricol etc.
3. Raportul de dependență se obține împărțind efectivul tinerilor (de exemplu, sub 15 ani) plus al celor vîrstnici (60 ani și peste) la populația adultă (15-59 ani). Actualmente, foarte multe țări dezvoltate se găsesc în cea mai bună perioadă din istoria lor din punctul de vedere al acestui raport, care este la nivel scăzut, întrucât sporul de populație vîrstnică a fost mai mult decât compensat de reducerea efectivelor celei tinere.

Vorbind de consecințele sociale și economice, legate de problema sănătății, se subestimează clar faptul că sporirea duratei vietii este însoțită de o creștere corespunzătoare a *duratei de viață sănătoasă*. Oamenii nu doar că trăiesc mai mult, dar trăiesc mai mult timp sănătoși. Statistici ale cheltuielilor publice de sănătate arată fără niciun dubiu că acestea se concentreză într-o perioadă foarte scurtă din viața oamenilor ; după unele date, în Statele Unite, jumătate din cheltuielile publice medii de sănătate pe un individ se efectuează în ultimul an de viață al acestuia.

Scenariile catastrofice introduc în joc cheltuielile tot mai mari pe care, conform statisticilor, oamenii le fac cu medicamentele și îngrijirile medicale ; este însă lipsă că aici nu e vorba deloc de un efect al îmbătrânirii, ci de faptul că cetățeanul țărilor dezvoltate poate și este dispus să cheltuiască tot mai mult cu îngrijirea sănătății, unele cheltuieli de acest gen putând fi chiar identificate cu cele legate de achiziționarea unor bunuri de lux.

În sfârșit, revenind la raportul de dependență și observând că dacă un bătrân cheltuiește mai mult cu sănătatea, pentru un Tânăr cheltuielile se îndreaptă în altă direcție. Și atunci ne putem întreba dacă creșterea enormă a cheltuielilor de educație a unui Tânăr, de pildă, nu poate fi luată într-un calcul spre a vedea dacă nu cumva aceasta compensează, în bună măsură, cheltuielile de sănătate cu un vârstnic.

În concluzie, apreciez și la acest capitol că, dacă ne oprim în mod calm cu argumente serioase asupra cifrelor și tendințelor, riscurile îmbătrânirii populațiilor sunt mult mai mici decât ni se prezintă în unele scenarii catastrofice, preluate cu rapiditate și voluptate de presa cu largă răspândire, care evident dorește să creeze evenimente deosebite și acolo unde acestea sunt mult mai banale și mai inofensive.

PARTEA A II-A

Studii asupra populației Transilvaniei

1. Aspecte demografice în Transilvania la începutul secolului XX*

1.1. Precizări preliminare

Lucrarea de față încearcă să valorifice mai bine decât s-a făcut până acum informațiile demografice detaliate referitoare la Transilvania, în perioada 1901-1910, informații vizând mișcarea naturală a populației și, în special, natalitatea. După cum se știe, majoritatea demografilor consideră că populațiile din această parte a Europei au intrat în faza tranzitie demografice tocmai în perioada de la cumpăna dintre cele două secole, ceea ce mărește cota de interes a analizei, pentru că aceasta trebuie să conducă la constatări – sau măcar la ipoteze – cu privire la poziția Transilvaniei în raport cu țările vecine, în cadrul procesului de trecere la comportamentul demografic european.

Informații sintetice asupra stării demografice din anumite provincii ale României, în diferite perioade – inclusiv cea care ne interesează aici – au fost publicate în literatura de specialitate de la noi fie în anii interbelici, fie mai recent. Am menționat doar studiul lui P. Râmneanu și colab. (1935), care oferă câteva date globale ce permit comparații între situația Transilvaniei și cea a celorlalte provincii românești. Atenția autorilor este îndreptată, în special, pe direcția sesizării schimbărilor indicatorilor demografici, intervenite în cursul deceniului 1901-1910, iar concluzia majoră este că intervalul de timp respectiv nu poate fi caracterizat prin vreo modificare semnificativă a indicatorilor analizați. Faptul ar putea lăsa să se credă că, până la Primul Război Mondial, zona în cauză s-ar fi caracterizat printr-o totală imobilitate a comportamentului demografic.

În ceea ce ne privește, considerăm că, pentru a sesiza schimbări în comportamentul demografic al unei populații, nu analiza globală este cea mai potrivită, ci una efectuată la nivel de subpopulații, dat fiind că germenii progresului apar în zone specifice care, *eo ipso*, vor fi caracterizate de valori diferite ale indicatorilor urmăriți. Din acest motiv, am încercat să determinăm dacă nu există o variabilitate *spațială*, fapt ce ne-a condus la calcularea unor indicatori medii decenali, luând ca unitate teritorială de analiză *plasa*. Se poate ridica aici problema dacă, la acest nivel (unități cu volum modest de populație), diferențele dintre indicatori nu sunt datorate hazardului. Afirmația că lucrurile nu stau așa, deci că sunt permise comparații între indicatori, se intemeiază pe cel puțin două argumente: unul teoretic și altul practic, de constatare. Mai întâi, să menționăm că mărimea medie a unei plăși era, la acea vreme, de circa 25.000 de locuitori, ceea ce înseamnă că un indice mediu pe 10 ani are o consistență corespunzătoare unui anual,

* Articol apărut în *Sociologie Românească*, serie nouă, anul IV (1993), nr. 2, pp. 171-186.

calculat la nivel de unitate cu 250.000 de locitori, nivel la care abaterile ratei de natalitate (exprimată în promile), datorate hazardului, nu pot fi mai mari de două puncte (cf. Tapinos, 1985, p. 12). Argumentul practic derivă din modul în care se dispun pe hartă plășile, ieșind clar în evidență nu numai zone compacte de natalitate (mare sau mică), ci și treceri graduale de la o zonă la alta, deci o distribuție cu totul neîntâmplătoare.

Desigur că o unitate *teritorială*, în sine, nu are nicio semnificație în analiza unor fenomene *sociale*, ci doar ca purtătoare a unor caracteristici sociale ea devine interesantă ca obiect de studiu în acest domeniu. În materialul de față am ales, din mai multe posibilități oferite de informațiile din recensăminte din 1900 și 1910, ca variabilă „explicativă” *compoziția etnică* a populației plășilor. De la bun început, asupra acestei chestiuni se cuvin săcute câteva precizări. Mai întâi, din motive ținând exclusiv de comoditate în efectuarea calculelor, am luat ca moment de referință, pentru această caracteristică, anul 1910. În al doilea rând, indicatorul pentru caracterizarea etniei folosit aici, fiindcă aşa apărăea în recensământ, este *limba maternă*. Or, este clar că aceasta nu reflectă originea etnică, mai cu seamă în cazul unor naționalități ai căror membri au adoptat în masă limba oficială (în cazul nostru, e vorba în principal de evrei și țigani, dar și de alte naționalități, care efectiv comunicau, la vremea respectivă, în limba maghiară). Nu ne-am propus să facem asemenea ajustări de date și nici nu vrem să aducem în discuție obiecțiile ridicate de istoricii români privin corectitudinea înregistrării indicatorilor legați de etnie, din ultimele statistici maghiare asupra teritoriilor românești, înregistrări care se cer private și ele ca parte a unui îndelungat proces de deznaționalizare și maghiarizare a etniilor din aria fostului Regat al Ungariei. Considerăm că, indiferent ce s-a întâmplat, datele, aşa cum apar în recensăminte, ne sunt suficiente pentru a vedea dacă și în ce măsură prezența și ponderea unei etnii într-o plasă influențează comportamentul demografic. O singură precauție am luat: am lăsat în afara analizei orașele, unde realmente amestecul etnic și ponderea celor maghiarizați au fost prea mari pentru ca indicatorul „*limba maternă*” să mai spună mare lucru. Rămânând la nivelul ruralului, erorile, chiar dacă există, nu pot fi atât de însemnante încât să ascundă eventualele regularități.

1.2. Aria de cuprindere și structurile populației

Zona la care ne vom referi aici cuprinde teritoriul îndeobște denumit *Transilvania istorică*, excludând deci Maramureșul, Crișana și Banatul. În conformitate cu datele recensământului din 1910, acest teritoriu era divizat, din punct de vedere administrativ, în 15 comitate (sau județe). La rândul lor, comitatele conțineau un număr (variabil) de plăși (sau cercuri). În total, în Transilvania istorică existau 85 de plăși, repartizate după cum urmează¹:

1. Lista plășilor, cu denumirea în limba română și cu numerele de identificare, apare în anexa 1. Menționăm că ordinea, atât a comitatelor (marcată în cifre romane), cât și a plășilor (cifre arabe), este cea în care apar unitățile în recensământul din 1910.

<i>Comitatul</i>	<i>Număr de plăși</i>
I. Alba	8
II. Bistrița-Năsăud	4
III. Brașov	3
IV. Ciuc	5
V. Făgăraș	4
VI. Trei Scaune	4
VII. Hunedoara	10
VIII. Târnava Mică	4
IX. Cojocna (Cluj)	9
X. Mureș-Turda	5
XI. Târnava Mare	5
XII. Sibiu	6
XIII. Solnoc-Dăbâca	8
XIV. Turda-Arieș	6
XV. Odorhei	4

La recensământul din 1910 sunt consemnate, cu statut de oraș, următoarele așezări : Abrud, Alba Iulia, Aiud și Ocna Sibiului (în comitatul Alba), Bistrița (Bistrița-Năsăud), Brașov (Brașov), Miercurea Ciuc și Gheorgheni (Ciuc), Făgăraș (Făgăraș), Tg. Secuiesc și Sf. Gheorghe (Trei Scaune), Deva, Hațeg și Hunedoara (Hunedoara), Târnăveni și Dumbrăveni (Târnava Mică), Cluj și Cojocna (Cojocna), Reghin și Tg. Mureș (Mureș-Turda), Mediaș și Sighișoara (Târnava Mare), Sibiu și Sebeș (Sibiu), Dej și Gherla (Solnoc-Dăbâca), Turda (Turda-Arieș) și Odorhei (Odorhei). Deci un total de 29 de orașe, dintre care, la recensământul din 1900, trei (Gheorgheni, Făgăraș și Târnăveni) aveau doar statutul de localități rurale.

Tabelul 1. *Evoluția populației Transilvaniei, pe medii, în perioada 1900-1910*

	Populație în :		Spor
	decembrie 1900	decembrie 1910	
Rural	2.173.107	2.328.099	154.992
Urban	303.891	350.268	46.377
TOTAL	2.476.998	2.678.367	201.369

Tabelul 1 redă cifrele populației, pe medii, la recensăminte din 1900 și 1910, cu precizarea că cele trei localități pomenite mai sus au fost incluse, pentru comparabilitate, în rândul orașelor și la 1900. Pe baza valorilor absolute din tabel, se pot calcula ușor procente, care ne arată că avem de-a face cu o creștere pozitivă în toate cele trei rubrici, dar cu o intensitate mai mare în urban (+15,3%) decât în rural (+7,1%) și deci decât pe ansamblu (+8,1%). A doua constatare imediată vizează ponderea modestă a populației celor 29 de orașe în totalul populației teritoriului : 13,1% în 1910 și, respectiv, 12,3% în 1900, consecință a dimensiunilor foarte reduse ale așezărilor urbane : o medie de circa 12.000 locuitori pentru un oraș. Cele mai importante orașe ale Transilvaniei aveau, în 1910, următoarele dimensiuni : Clujul – 60.808 locuitori, Brașovul – 41.056, Sibiu – 33.489, Târgu Mureș – 25.517.

Tabelul 2. *Structura pe limbi materne a populației Transilvaniei, în 1910, pe județe și medii (%)*

Comitatul	Mediul	Limba maternă				
		Total	Română	Maghiară	Germană	Alta
1	2	3	4	5	6	7
Total – Transilvania	Total	100	55,0	34,3	8,7	2,0
	Urban	100	23,4	58,7	16,1	1,8
	Rural	100	59,7	30,6	7,6	2,1
I. Alba	Total	100	77,4	17,6	3,3	1,7
	Urban	100	42,0	51,8	3,9	2,3
	Rural	100	82,3	12,9	3,2	1,6
II. Bistrița-Năsăud	Total	100	68,5	8,4	20,0	3,1
	Urban	100	33,8	31,3	44,1	0,8
	Rural	100	72,5	6,9	17,3	3,3
III. Brașov	Total	100	34,7	35,0	29,2	1,1
	Urban	100	28,7	43,4	26,4	1,5
	Rural	100	38,7	29,2	31,1	1,0
IV. Ciuc	Total	100	12,4	86,4	0,7	0,5
	Urban	100	1,6	96,3	1,3	0,8
	Rural	100	13,4	85,4	0,7	0,5
V. Făgăraș	Total	100	88,7	6,8	3,4	1,1
	Urban	100	33,1	51,0	15,2	0,7
	Rural	100	92,9	3,5	2,5	1,1
VI. Trei Scaune	Total	100	15,5	83,4	0,4	0,7
	Urban	100	1,1	97,2	1,3	0,4
	Rural	100	17,1	81,9	0,3	0,7
VII. Hunedoara	Total	100	79,9	15,5	2,4	2,2
	Urban	100	39,8	49,5	7,9	2,8
	Rural	100	82,9	12,9	2,0	2,2
VIII. Târnava Mică	Total	100	47,9	30,1	17,5	4,5
	Urban	100	21,5	66,0	6,9	5,6
	Rural	100	50,1	27,1	18,3	4,5
IX. Cojocna	Total	100	56,3	38,9	2,9	1,9
	Urban	100	14,4	81,6	2,6	1,4
	Rural	100	68,3	26,4	3,0	2,1
X. Mureș-Turda	Total	100	32,7	61,1	3,8	2,4
	Urban	100	9,2	78,4	11,0	1,4
	Rural	100	36,9	58,1	2,5	2,5
XI. Târnava Mare	Total	100	40,6	12,4	41,8	5,2
	Urban	100	28,5	21,8	46,3	3,4
	Rural	100	42,5	10,9	41,1	5,5
XII. Sibiu	Total	100	64,3	5,7	28,1	1,9
	Urban	100	32,9	19,4	45,7	2,0
	Rural	100	74,0	1,5	22,7	1,8
XIII. Solnoc-Dăbăca	Total	100	75,2	20,7	2,7	1,4
	Urban	100	26,2	68,9	3,5	1,4
	Rural	100	79,0	16,9	2,7	1,4
XIV. Turda-Arieș	Total	100	72,1	25,6	0,3	2,0
	Urban	100	25,2	71,9	0,7	2,2
	Rural	100	76,0	21,7	0,3	2,0
XV. Odorhei	Total	100	2,3	95,4	1,8	0,5
	Urban	100	1,1	96,5	2,1	0,3
	Rural	100	2,4	95,3	1,7	0,6

În ceea ce privește structura populației după limba maternă, tabelul 2 prezintă o situație detaliată, pe județe, și, în cadrul acestora, pe medii, urban și rural. După cum se observă, pe ansamblul teritoriului, 55 % dintre locuitori au fost înregistrați ca vorbitori de limba română, 34,3 % de maghiară și 8,7 % de germană. Cele 15 comitate se distribuie astfel :

- în 8, vorbitorii de limbă română reprezintă majoritatea absolută ;
- în 1, vorbitorii de limbă română reprezintă majoritatea relativă ;
- în 4, vorbitorii de limbă maghiară reprezintă majoritatea absolută ;
- în 1, vorbitorii de limbă maghiară reprezintă majoritatea relativă ;
- în 1, vorbitorii de limbă germană reprezintă majoritatea relativă.

În mediul urban, în niciunul din cele 15 comitate ponderea celor de limbă română nu atinge majoritatea absolută sau relativă. Dintre cele 29 de orașe, doar în câteva, de foarte mici dimensiuni, cei ai căror limbă maternă este româna dețin majoritatea absolută (Abrud, Câmpeni, Sebeș) sau relativă (Orăștie, Hațeg).

În mediul rural, cum este și firesc, situația apare total inversată : 6 din 10 locuitori au limbă maternă română și numai 3 din 10 maghiara. La nivelul celor 85 de plăși, luând în considerare numai *așezările rurale*, situația se prezintă după cum urmează :

- în 60, vorbitorii de limbă română reprezintă majoritatea absolută ;
- în 3, vorbitorii de limbă română reprezintă majoritatea relativă ;
- în 17, vorbitorii de limbă maghiară reprezintă majoritatea absolută ;
- în 1, vorbitorii de limbă maghiară reprezintă majoritatea relativă ;
- în 1, vorbitorii de limbă germană reprezintă majoritatea absolută ;
- în 3, vorbitorii de limbă germană reprezintă majoritatea relativă ;

Să mai menționăm că cele 18 plăși în care pe primul loc între limbile vorbite este maghiara se află, în majoritate, în zona secuiescă, în restul teritoriului rural transilvan elementul românesc fiind net predominant.

1.3. Indicatori demografici

O imagine sintetică a situației demografice a Transilvaniei, prin comparație cu cea a celorlalte provincii românești, este prezentată în tabelul 3. Cu o *rată brută a natalității* de 35‰, această provincie se situează pe o poziție intermedieră, între Banat, pe de o parte, cu circa 30‰, și Crișana-Maramureș și vechiul Regat, cu circa 40‰, pe de altă parte. Sunt evidente diferențele esențiale între comportamentul populațiilor rurale și urbane vizavi de acest fenomen demografic, diferențe care ajung la 10 puncte, în zona Transilvaniei și în Crișana-Maramureș. În Banat, diferența este sensibil mai mică, iar pentru vechiul Regat nu am găsit date pe medii sociale.

*Tabelul 3. Valori medii anuale ale unor indicatori demografici,
în provinciile românești, în perioada 1901-1910 (%)*

Provincia	Mediul	Natalitate	Mortalitate	Spor natural	Spor total	Spor migrat.	Mort. infantilă
Transilvania	Total	35,0	25,6	9,4	7,8	-1,6	193
	Urban	26,8	23,2	3,6	14,2	+19,6	182
	Rural	36,1	25,9	10,2	6,9	-3,3	195
Banat	Total	29,7	24,2	5,5	4,1	-1,4	203
	Urban	26,1	24,9	1,2	20,7	+19,5	227
	Rural	30,2	24,0	6,2	1,4	-4,8	200
Crișana-Maramureș	Total	39,9	28,2	11,7	10,7	-1,0	222
	Urban	31,1	26,1	5,0	22,1	+17,1	220
	Rural	41,7	28,7	13,0	8,4	-4,6	222
Vechiul Regat	Total	40,0	25,9	14,1			203

Notă : Valorile pentru Transilvania le-am calculat noi. Pentru celelalte provincii, am evaluat valorile medii decenale după datele prezentate de P. Râmmeanu și colab. (1935). În respectiva lucrare, zona „Transilvania” este puțin mai largă decât cea avută în vedere în lucrarea de față, calculele autorilor fiind făcute prin gruparea localităților după schema împărțirii administrative folosită la recensământul din 1930. În principal, adaosul provine din includerea în Transilvania a județului Sălaj.

Explicarea diferențelor constataate nu este o chestiune simplă. După cum se știe, nivelul fertilității unei populații, în general, dar mai ales al uneia aflată în condiții similare celor în care se găsea țara noastră la începutul secolului, depinde de două mari categorii de factori : **a)** una care cuprinde condițiile sociale obiective, exterioare indivizilor sau familiei acestora, condiții care influențează comportamentul procreativ, fără a presupune o reglare conștientă, intenționată a fertilității și **b)** o alta ce acționează numai în măsura în care populația conștientizează și acceptă posibilitatea controlului nașterilor, precum și în măsura în care oamenii au acces – cognitiv și practic – la mijloacele de realizare a acestui control.

Primul grup de factori cuprinde, în principal, regulile și normele morale și juridice, obiceiuri și tradiții, prescripții religioase legate de căsătorie și de comportamentul sexual. Se cunosc cazuri de populații în care indicele de natalitate coboară spre 30% fără a se apela la un control conștient al nașterilor (vârstă ridicată la căsătorie, proporție mare a celibatului definitiv, alăptare prelungită, abstinență sexuală în unele perioade ale anului etc.), pe când altele ajung, în epoci istorice similare, la valori de 50% sau chiar mai mari. Cât privește utilizarea conștientă a metodelor de control al nașterilor, pentru ca aceasta să se concretizeze într-o scădere a fertilității, este nevoie nu numai de realizarea aspectelor mai sus invocate, care constituie doar o condiție cu caracter de premisă, ci și de existența unei motivații economice sau sociale pentru reducerea numărului de copii, motivații generate, firește, tot de condițiile macrosociale specifice în care oamenii își duc existența.

Revenind la cifrele noastre, ne putem întreba, în lumina distincției de mai sus, în ce măsură diferențele se explică prin gradele diferite de adoptare a comportamentului procreativ conștient sau prin deosebirile de condiții macrosociale. Ipoteza pe care o susținem pentru cazul Transilvaniei rurale, unde, așa cum se va vedea, diferențele de fertilitate între subzone sunt mari și se află în corelație cu o anumită etnie, este cea care presupune existența unor deosebiri în modul de trai, având consecințe imediate asupra

numărului de copii pe familie. Pe de altă parte, cifrele de natalitate scăzute în mediul urban, în Banat, în ansamblul său, și în unele părți ale Transilvaniei demonstrează aproape cu certitudine că practicarea voluntară a metodelor de control al nașterilor nu mai era, la vremea respectivă, un fenomen izolat.

În ceea ce privește *mortalitatea*, două lucruri sunt de constatat. Atât rata brută de mortalitate, cât și indicele mortalității infantile (numărul de copii decedați sub vârsta de un an raportat la cei născuți vii, în anul respectiv) arată o slabă dispersie teritorială (comparativ cu rata de natalitate) și un nivel extrem de ridicat al mortalității. Se vede, de pildă, că unul din cinci copii născuți vii moare înaintea de împlinirea vârstei de an. Dar, pentru a ne da mai bine seama de poziția teritoriilor românești, din punctul de vedere al mortalității – dar și al natalității –, reproducem, în tabelul 4, indicii de natalitate și de mortalitate infantilă (mult mai expresivi decât rata brută de mortalitate) pentru câteva țări europene, mai îndepărtate sau mai apropiate de noi.

Tabelul 4. *Media indicilor anualii de natalitate și mortalitate infantilă, în diferite țări, în perioada 1901-1910 (%)*

Țara	Natalitate	Mortalitate infantilă
Anglia	27,2	127
Germania	33,0	187
Austria	34,7	209
Bulgaria	41,4	155
Franța	20,6	134
Ungaria	36,7	209
Rusia	46,8	252
Serbia	39,1	151

Notă : Cifrele sunt calculate de autor după valorile anuale prezentate de J.C. Chesnais (1986).

După cum se poate observa, în privința ambilor indicatori, populația Transilvaniei se află la nivelul celei a Austriei și a Ungariei – ba chiar puțin înaintea acesteia din urmă –, ceea ce demonstrează că, cel puțin pe planul comportamentului demografic, aria teritorială de la estul Imperiului nu era și cea mai întârziată, cum se mai sugerează uneori. Bineînteles că față de țările din vestul Europei (Anglia, Franța, fără a mai menționa țările nordice, care și reduseseră deja și mai substanțial mortalitatea), diferența la ambii indicatori este sensibilă.

În Transilvania, indicele *sporului natural* este unul moderat spre mare (9,4%), fără a atinge însă o valoare „explozivă”. Privind și situația Banatului, provincie pe care o putem considera cu un pas înaintea Transilvaniei, apare limpede că, pe această arie geografică, spre deosebire de altele, scăderea natalității nu este nici precedată și nici însoțită de o accentuată reducere a mortalității; nivelul ridicat al acesteia din urmă face ca sporul natural să se mențină la nivelul unor valori mijlocii. De altfel, din unele studii zonale pe care le-am efectuat în Transilvania rezultă o valoare apropiată a sporului natural (8-10%) și în perioada ultimelor două decenii ale secolului al XIX-lea. Indicatorul este clar mai mare decât cel întâlnit în Banat și mai mic decât cel din provinciile extracarpatiche. El este mai mare în rural și foarte scăzut în urban. Si această din urmă constatare atestă faptul că scăderea fertilității nu presupune automat o scădere corespunzătoare a mortalității.

1.4. Variația ratei de natalitate în Transilvania

După cum am menționat, nivelul de analiză pentru indicii de natalitate este plasa, cuprinzând exclusiv localități rurale, iar criteriu principal de diferențiere urmărit, pentru eventualele sale virtuți explicative în variația natalității, este compoziția etnică a populației, reflectată prin indicatorul „limba maternă”. Ipoteza de la care am plecat a presupus existența unor diferențe între modurile de trai ale diferitelor naționalități, care se repercutează asupra comportamentului demografic, rezultând, pentru principalele naționalități ale Transilvaniei, faze distincte în trecerea de la comportamentul pasiv la cel de reglare voluntară a nașterilor. Nu ascundem că, prinși în capcana clișeelor prea des vehiculate, am bănuit că vom descoperi o ierarhie clară: cea mai avansată în tranziția demografică ar fi populația de origine germană, apoi cea maghiară și, în fine, cea română. (Restul minorităților nu au fost luate în considerare din cauza ponderii prea mici.) Or, trebuie să recunoaștem de la început, lucrurile nu s-au petrecut aşa. Mai exact, ipoteza a fost doar într-o anumită măsură confirmată, iar situația s-a dovedit mai complicată decât am bănuit.

Neavând posibilitatea de a calcula direct natalitatea pe naționalități – numărul nașterilor fiind dat doar la nivel de așezări –, cea mai simplă formă de testare a ipotezei a constat în calcularea coeficienților de corelație între nivelul natalității, pe de o parte, și ponderile diferitelor etnii, pe de altă parte, populația statistică fiind constituită din cele 85 de plăși. Rezultatul a fost decepționant, în sensul că toți cei trei coeficienți de corelație au apărut cu valori foarte mici și nici măcar semnul lor nu a fost cel așteptat. Doar slaba corelație negativă între natalitate și ponderea populației germane pare să indice ceva în spiritul ipotezei noastre. O analiză sumară a datelor, prin simplă inspecție vizuală, a arătat că, într-adevăr, acolo unde populația de limbă germană este prezentă cu o pondere cât de cât semnificativă, nivelul natalității este net sub valoarea medie.

Plecând de la constatarea de mai sus, am detașat un număr de 14 plăși în care populația germană deținea o pondere de cel puțin 22,5%¹. Am calculat pe acest lot corelația între ponderea populației de limbă germană – mergând, în cifre rotunde, de la 23% la 52% – și natalitate – cuprinsă între 28‰ și 37‰, cu o valoare mediană de 32‰. Coeficientul de corelație a rangurilor a fost desigur negativ, dar iarăși mult prea mic în valoare absolută pentru a indica o legătură strânsă între compoziția etnică și fertilitate. Aceasta înseamnă că, din punct de vedere formal, nici pe acest areal – și cu atât mai puțin pe întreg teritoriul – nu este posibilă o analiză statistică în termeni de regresie lineară. Adică nu are sens să se caute ecuații de regresie de genul :

$$x = a_1 x_1 + a_2 x_2 + a_3 x_3 + y$$

unde x reprezintă natalitatea globală, a_1 , a_2 și a_3 ponderile celor trei etnii, iar x_1 , x_2 și x_3 trei parametri, determinați prin metoda celor mai mici pătrate și a căror interpretare ar fi natalitatea populației românești, maghiare și, respectiv, germane.

-
1. E bine de menționat că restul populației în aceste plăși este, în proporție covârșitoare, românească. Prin urmare, amestecul etnic, evident chiar la acest nivel de plasă, este numai de două feluri: româno-maghiar sau româno-german. Doar în două plăși săsești se întâlnesc și un procent mai consistent de maghiari, probabil prin cuprinderea aici a câtorva localități maghiare, pentru că, în interiorul satelor, amestecul maghiaro-german este practic exclus.

Desigur că, în principiu, este posibil să ne imaginăm modalități de calculare a unor asemenea indicatori specifici (de exemplu, numărul de născuți din părinți – mame – de limbă română, raportat la populația medie ce se declară de această limbă), însă metoda bazată pe regresie presupune că natalitatea unei grupări etnice este relativ aceeași, indiferent de contextul în care se află. Altfel spus, cu coeficienții x_i astfel determinați și cunoscând ponderile a_i , s-ar putea preciza relativ corect valoarea $\bar{x}$, ceea ce nu e deloc cazul. Mai mult, nici tehnic-formal rezultatele nu sunt acceptabile, căci se ajunge la valori specifice calculate ale natalității lipsite de sens (negative sau mai mari decât este posibil obiectiv să se întâlnească în populații).

Ipoteza fundamentală sugerată de această constatare este că nu atât etnia în sine este cea care se caracterizează printr-un anumit comportament demografic, ci modelul sociocultural concret ce funcționează într-o zonă geografică – model la constituirea căruia poate contribui prezența unei etnii – este cel care induce un comportament asemănător pentru populația din întreaga zonă. Astfel, dacă în zonele sășești natalitatea este mai redusă, aceasta nu înseamnă că sașii au o natalitate mai mică decât românii sau maghiarii – căci, dacă ar fi aşa, natalitatea ar trebui să scadă proporțional cu sporirea ponderii sașilor, ceea ce nu se întâmplă –, ci că prezența elementului etnic german se asociază cu un anume mod de viață, caracterizat, printre altele, de o intrare mai timpurie în tranziția demografică. Așa se face că românii din zonele sășești au o natalitate mai scăzută decât cea a românilor din Munții Apuseni sau din Câmpia Transilvaniei sau, mai bine zis, au o natalitate mai apropiată de cea a sașilor din plasa în care locuiesc decât de cea a românilor din alte zone, unde, probabil, funcționează un alt model cultural, cu implicații diferite asupra natalității.

Pornind de aici, am abandonat, într-o oarecare măsură, analiza formal-cantitativă și am adoptat un nivel mai simplu de abordare, bazat pe tipologii, construind câte patru categorii de plăși, după componența etnică, pe de o parte, și după nivelul natalității, pe de alta. Astfel, în afara plășilor „sășești” menționate, la care pragul inferior de etnici germani este practic de 25% (doar o singură plasă având numai 22,7% vorbitori nativi de limbă germană), am mai consemnat alte trei categorii :

- plăși cu populație preponderent românească (peste 75% din populație având ca limbă maternă română), în număr de 36 ;
- plăși cu populație preponderent maghiară (peste 75% din populație având ca limbă maternă maghiara), în număr de 12 ;
- plăși mixte, româno-maghiare, în număr de 23, dintre care în 17 este mai mare ponderea românilor și în 6 cea a maghiarilor.

Trecând la analiza distribuției tuturor celor 85 de plăși, în funcție de nivelul natalității, am ajuns la concluzia că o modalitate simplă și operațională de clasificare este cea prin care acestea se împart în patru clase cu ponderi aproximativ egale. Am distins deci :

- plăși cu natalitate foarte mare (cel puțin 39%), în număr de 21 ;
- plăși cu natalitate mare (36-38,9%), în număr de 22 ;
- plăși cu natalitate mică (33-35,9%), în număr de 22 ;
- plăși cu natalitate foarte mică (sub 33%), în număr de 20.

O primă și sumară imagine asupra relației între cele două caracteristici – compoziție etnică și natalitate – ne-o putem forma din analiza tabelului 5. Nominalizarea plășilor, după poziția pe care o ocupă fiecare în căsuțele tabelului 5, se găsește în anexa 2.

Tabelul 5. Distribuția plășilor după nivelul natalității și componziția etnică

Componziția etnică	Natalitatea				Total
	F. mare	Mare	Mică	F. mică	
Preponderent românești	4	12	8	12	36
Mixte (româno-maghiare)	11	7	5	-	23
Preponderent maghiare	6	2	4	-	12
Cu populație germană	-	1	5	8	14
Total	21	22	22	20	85

Din tabel se observă imediat, pe de o parte, concentrarea plășilor cu populație germană spre valorile mici ale scalei natalității, iar pe de alta, o poziționare opusă a plășilor maghiare și mixte. Cea mai mare dispersie se regăsește în submulțimea plășilor românești, unde sunt 16 unități cu natalitate ridicată și 20 cu natalitate scăzută. Valorile mediane, care reflectă poziția plășii mijlocii din fiecare grup, sunt următoarele: plăși românești – 35,6%, plăși mixte – 38,6%, plăși maghiare – 38,2%, plăși germane ~ 32,2%. Pe ansamblul plășilor, valoarea mediană a indicelui de natalitate este de 36,0%.

Dacă am plasa pe hartă situația fiecărei unități, am înțelege mai clar modul de grupare a plășilor în funcție de cele două criterii de clasificare și relațiile dintre acestea. Plășile preponderent românești sunt grupate în partea de sud, sud-vest, vest și nord a Transilvaniei istorice, cele maghiare în est, cele cu populație germană în două zone: una de nord (în jurul Bistriței) și alta de sud (comitatele Brașov, Sibiu, Târnava Mare și Târnava Mică); în fine, plășile mixte apar în secțiunea mediană a teritoriului.

Cât privește natalitatea, se poate observa în anexa 2 că zonele cu rate mici se suprapun celor cu populație germană, așa cum am menționat deja, dar nu coincid cu acestea din urmă. Într-adevăr, se constată că natalitate redusă au și plășile din jurul celor germane, precum și altele, extinse pe o arie destul de mare, în spații mai îndepărtate și cu o populație preponderent românească; este cazul cvasitotalității plășilor din cel mai mare comitat al Transilvaniei – Hunedoara. Dacă pentru o primă categorie de plăși putem avansa ipoteza că, în teritoriile săsești și în jurul lor, avem de a face cu elementele unui mod de trai legat de prezența acestei etnii, pentru cea de a doua, cele hunedorene, explicația nu cred că poate face abstracție de plasamentul acestei zone între aria săsească transilvană și Banat, regiune despre populația căreia se cunoaște cu certitudine că, încă dinaintea perioadei la care ne referim, practica un control conștient al nașterilor. Se observă deci că aproape toate cele 20 de plăși preponderent românești cu natalitate mică și foarte mică se află fie în vecinătatea plășilor săsești, fie în apropierea Banatului. Excepțiile notabile de la această regulă se găsesc în partea nord-estică a Transilvaniei, unde plăși precum Copalnic-Mănăstur, Tg. Lăpuș, Illeanda sau Hida apar cu o natalitate mai mică decât cea a vecinilor lor din Transilvania sau din regiunile limitrofe – Maramureș sau Sălaj.

Starea cea mai retardată – judecată din perspectiva fertilității – se întâlnește pe un teritoriu destul de clar delimitat, ce se întinde ca un brâu de la est la vest, acoperind cea mai mare parte a comitatului Ciuc, nordul comitatului Odorhei, sudul Mureșului și aproape în totalitate comitatele Alba și Cojocna. Partea de răsărit a acestei benzi de maximă natalitate acoperă un teritoriu în care populația de limbă maghiară este majoritară, deci plăși preponderent maghiare sau mixte, dar cu majoritate maghiară (după clasificarea utilizată aici), pe când cea de apus se suprapune, în general, pe zone mixte cu procent mai mare de români, inclusiv și câteva plăși pur românești, din Munții Apuseni sau din apropiere.

Ca o concluzie la rândurile de mai sus, apreciem că introducerea factorului etnic în încercarea de a explica variabilitatea comportamentului demografic al populației Transilvaniei la începutul secolului XX se soldează doar cu un succes modest, departe de așteptările inițiale, în sensul că dependența formală a unei variabile de celaltă este foarte slabă, și chiar prin analiza dispunerii teritoriale, care elucidează unele aspecte, progresul obținut este departe de a satisface exigențele, și cele mai modeste, de cunoaștere.

Totuși pare a se impune o ipoteză interesantă: anume aceea că, pe acest spațiu geografic restrâns și cu o populație amestecată (din punct de vedere etnic), nu se poate vorbi de o „superioritate” – evidențiabilă prin comportamentul demografic – a unei etnii asupra alteia. Această apreciere nu vine în contradicție cu constatarea că zonele săsești se caracterizează printr-o natalitate medie mai scăzută, deci se găsesc într-o fază mai avansată a tranziției demografice decât ansamblul teritoriului. Chiar dacă aici natalitatea este mai redusă din cauză că sunt prezenți sașii, se vede clar că nu numai populația săsească este cea care întreține nivelul natalității mai scăzut, ci întreaga populație, adică și românii din plășile săsești (în genere, majoritari aici), dar și românii din alte plăși în care prezența elementului german este nesemnificativă.

Studiul de față aduce o serioasă argumentație prin care se pune la îndoială veridicitatea unui alt clișeu de largă răspândire. Este vorba de o pretinsă diferență de fertilitate între populația română și cea maghiară din Transilvania, diferență în favoarea românilor și care le-ar fi permis acestora ca, printr-un spor natural mai mare, să-și ridice ponderea în populația teritoriului. Datele analizate aici infirmă clar existența unei asemenea diferențe la începutul secolului XX și nu vedem care ar fi motivele pentru care ea ar fi existat anterior. Este drept că analiza de față a fost dedicată populației rurale, dar, în acest fel, am așezat cele două etnii în condiții similare. Iluzia că maghiarii ar fi avut o fertilitate mai scăzută poate proveni dintr-o atenție exagerată acordată populației urbane (evident, mai puțin fertilă), în cadrul căreia vorbitorii de limbă maghiară dețineau majoritatea în epocă. Însă, aşa cum am arătat, pe de o parte, populația urbană deținea o pondere redusă în totalul populației, iar pe de alta, vorbitorii de maghiară din mediul urban nu erau neapărat și de origine etnică maghiară.

Anexe

ANEXA 1

Comitatele și plășile Transilvaniei, la 1910

Rata brută de natalitate (media: 1901-1910) și procentele populației după limba maternă (română, maghiară, germană), mediul rural, 1910

Comitatul	Plasa	Natalitate (%)	Limba maternă (%)		
			română	maghiară	germană
1	2	3	4	5	6
I. Alba de Jos	1. Viințu de Jos	37,6	91,9	3,8	3,2
	2. Blaj	36,6	77,9	11,0	8,8
	3. Sângătin	37,6	81,9	4,0	11,0
	4. Ighiu	35,0	88,6	8,7	0,4
	5. Ocna Mureș	38,6	63,6	33,4	0,5
	6. Aiud	38,3	79,2	19,7	0,1
	7. Teiuș	39,2	86,5	12,0	0,3
	8. Roșia Montană	37,0	92,0	7,4	0,1
II. Bistrița- -Năsăud	9. Viișoara	28,4	57,7	9,5	27,3
	10. Livezile	30,0	58,3	3,0	32,6
	11. Năsăud	35,7	86,6	7,9	4,9
	12. Rodna	37,5	86,0	7,8	4,7
III. Brașov	13. Bârsa de Jos	34,5	39,1	17,7	42,1
	14. Bârsa de Sus	32,4	37,8	9,7	51,9
	15. Săcele	38,2	39,3	58,7	0,8
IV. Ciuc	16. Ciucul de Sus	41,0	-	99,4	0,1
	17. Gheorgheni	41,1	14,1	84,7	0,8
	18. Tulgheș	38,1	62,5	34,9	2,2
	19. Ciucul de Jos	34,7	0,2	99,6	0,1
	20. Frumoasa	42,1	10,7	87,8	0,9
V. Făgăraș	21. Arpașu de Jos	31,9	92,6	3,3	3,1
	22. Făgăraș	36,1	95,7	2,6	0,6
	23. Șercaia	38,3	89,7	4,1	4,2
	24. Bran	35,4	93,7	4,0	2,0
VI. Trei Scaune	25. Chezdi	36,6	8,2	91,4	0,1
	26. Micloșoara	33,3	14,1	85,4	0,3
	27. Orba	36,3	15,0	82,8	0,7
	28. Sf. Gheorghe	34,8	27,4	72,0	0,3

VII. Hunedoara	29. Geoagiu	32,9	94,0	4,4	0,3
	30. Brad	37,6	89,6	6,8	1,8
	31. Deva	32,6	79,3	17,7	1,5
	32. Hațeg	27,5	92,7	5,0	0,6
	33. Baia de Criș	35,7	94,4	4,1	0,3
	34. Ilia	32,0	94,1	4,5	0,5
	35. Petroșani	35,3	44,7	42,0	6,6
	36. Pui	29,3	92,1	5,3	0,5
	37. Orăştie	31,6	90,1	6,3	2,4
	38. Hunedoara	27,2	85,0	12,3	1,6
VIII. Târnava Mică	39. Târnăveni	35,9	40,1	44,7	9,9
	40. Dumbrăveni	35,7	39,3	21,3	35,2
	41. Valea Lungă	35,3	61,4	11,6	22,7
	42. Iernut	38,4	66,2	29,5	0,3
IX. Cojocna	43. Huedin	39,4	69,4	29,7	0,3
	44. Gilău	40,2	67,6	30,6	0,1
	45. Hida	34,0	79,2	17,6	0,5
	46. Cluj	42,2	73,1	24,9	0,2
	47. Urmeniș	40,0	81,5	15,9	0,8
	48. Mociu	42,6	68,0	28,9	0,5
	49. Valea Nadășului	35,4	46,4	52,1	0,1
	50. Sărmașu	41,5	72,9	22,3	1,0
	51. Teaca	34,2	56,5	13,3	25,6
	52. Mureșu de Jos	39,8	22,3	74,7	0,3
X. Mureș-Turda	53. Mureșu de Sus	39,4	42,0	54,6	0,2
	54. Miercurea Nirajului	39,8	3,5	95,8	0,3
	55. Reghinu de Jos	38,1	59,2	34,2	3,6
	56. Reghinu de Sus	33,2	57,3	32,3	7,9
	57. Rupea	32,1	37,0	26,1	28,4
XI. Târnava Mare	58. Mediaș	34,2	43,0	5,7	48,5
	59. Cincu	29,2	50,2	6,8	39,0
	60. Sighișoara	31,3	34,3	8,5	49,5
	61. Agnita	31,6	52,4	3,3	40,5
	62. Cisnădie	34,6	75,9	2,7	18,7
XII. Sibiu	63. Sibiu	36,8	51,9	0,8	45,7
	64. Sebeș	32,7	86,8	0,6	12,1
	65. Săliște	32,1	96,9	1,3	1,2
	66. Miercurea Sibiului	36,0	75,4	1,0	22,0
	67. Nocrich	32,0	63,3	2,6	30,3
	68. Beclan	36,0	69,9	22,5	6,5
	69. Gârbou	38,0	92,8	5,1	1,3
XIII. Solnoc-Dăbâca	70. Dej	37,2	76,9	19,7	1,7
	71. Copalnic-Mănăstur	31,8	92,8	1,4	4,7
	72. Chiochiș	37,2	67,9	28,6	1,9
	73. Tg. Lăpuș	33,6	80,3	15,7	2,8
	74. Ileanda	34,5	91,7	5,5	1,5
	75. Gherla	39,8	72,2	24,6	1,3

XIV. Turda-Arieș	76. Iara 77. Unirea 78. Luduș 79. Câmpeni 80. Turda 81. Rimetea	39,1 40,8 41,4 42,6 39,6 31,8	80,5 62,0 67,7 98,4 67,2 76,9	18,4 35,1 27,6 0,8 30,4 22,3	0,2 0,3 0,6 0,1 0,3 0,1
XV. Odorhei	82. Homoroadelor 83. Prajd 84. Cristuru Secuiesc 85. Odorhei	34,1 40,2 33,2 39,8	2,3 0,2 5,4 0,6	94,8 99,6 91,4 97,5	2,6 0,2 2,2 1,4

ANEXA 2*Distribuția nominală a plășilor, după componiția etnică și natalitate*

Natalitate			
Foarte mare 39‰ și peste	Mare 36-38,9‰	Mică 33-35,9‰	Foarte mică sub 33‰
<i>a. Plăși preponderent românești</i>			
7. Teiuș 47. Urmeniș 76. Iara 79. Câmpeni	1. Vințu de Jos 2. Blaj 3. Sângătin 6. Aiud 8. Roșia Montană 12. Rodna 22. Făgăraș 23. Șercaia 30. Brad 66. Miercurea Sibiului 69. Gârbou 70. Dej	4. Ighiș 11. Năsăud 24. Bran 33. Baia de Criș 45. Hida 62. Cisnădie 73. Tg. Lăpuș 74. Ileanda	21. Arpașu de Jos 29. Geoagiu 31. Deva 32. Hațeg 34. Ilia 36. Pui 37. Orăștie 38. Hunedoara 64. Sebeș 65. Săliște 71. Copalnic-Mănăștur 81. Rimetea
<i>b. Plăși mixte (româno-maghiare)</i>			
43. Huedin 44. Gilău 46. Cluj 48. Mociu 50. Sărmașu 52. Mureșu de Jos 53. Mureșu de Sus 75. Gherla 77. Unirea 78. Luduș 80. Turda	5. Ocna Mureș 15. Săcele 18. Tulgheș 42. Iernut 55. Reghinu de Jos 68. Beclean 72. Chiochiș	28. Sf. Gheorghe 35. Petroșani 39. Târnăveni 49. Valea Nadășului 56. Reghinu de Sus	
<i>c. Plăși preponderent maghiare</i>			
16. Ciucul de Sus 17. Gheorgheni 20. Frumoasa 54. Miercurea Nirajului 83. Prajd 85. Odorhei	25. Chezdi 27. Orba	19. Ciucul de Jos 26. Micloșoara 82. Homoroadelor 84. Cristuru Secuiesc	

d. Plăși cu populație germană

	63. Sibiu	13. Bârsa de jos 40. Dumbrăveni 41. Valea Lungă 51. Teaca 58. Mediaș	9. Viisoara 10. Livezile 14. Bârsa de Sus 57. Rupea 59. Cincu 60. Sighișoara 61. Agnita 67. Nocrich
--	-----------	--	--

2. Câteva aspecte privind mișcarea populației Transilvaniei în primul deceniu al secolului XX*

Materialul de față urmărește să sintetizeze câteva din informațiile foarte detaliate pe care le-am pus nu cu mult timp în urmă la dispoziția cititorului din România, republicând, într-o formă accesibilă publicului de azi, datele referitoare la mișcarea naturală a populației din Transilvania în perioada 1901-1910 (Rotariu, Semeniuc, Mezei, 2005), așa cum au fost ele prezentate în publicația instituției statistice a statului maghiar¹. Informațiile în cauză, respectiv cele referitoare la evenimentele demografice petrecute în epocă și consemnate în statistică stării civile, sunt coroborate cu datele de recensământ din epocă și în special cu cele două înregistrări care delimitizează această perioadă (recensăminte de la finele anilor 1900 și 1910), date ce ne oferă o cunoaștere a volumului și structurii populației teritoriului la momentele înregistrărilor.

În privința ariei de cuprindere și a nivelului de agregare a datelor, facem următoarele precizări. Folosim denumirea de *Transilvania* în forma sa cel mai larg utilizată astăzi, adică referitor la *întreg spațiul intracarpatic ce se află acum pe teritoriul României*, adică incluzând vechile provincii: Transilvania istorică, Banatul, Crișana și Maramureșul. Din punct de vedere administrativ, acest teritoriu este împărțit, în zilele noastre, în 16 județe: Alba, Arad, Bihor, Bistrița-Năsăud, Brașov, Caraș-Severin, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Satu Mare, Sălaj, Sibiu și Timiș. Datele statistice de care dispunem, fie că provin din înregistrări cenzitare, fie din statistică stării civile, sunt detaliate până la nivel de localitate (așezare), așa încât, în principiu, se poate recompune orice configurație spațială dorită care depășește acest nivel. În cadrul studiului de față, *analizele de bază vor fi realizate pe cifrele cumulate la nivelul județelor actuale, coborând uneori și până la nivelul comunelor/orașelor*; pe scurt, analiza prezentată va fi făcută pe o structură administrativă cunoscută de publicul de azi. Nivelul comunelor/ orașelor este, credem, cel mai de jos la care se poate merge pentru a calcula indicatori legați de mișcarea populației; pentru sate, astfel de valori nu au nicio semnificație (din cauza dimensiunii demografice reduse a celor mai multe așezări), chiar dacă se cumulează datele pe zece ani. Si la nivel comunal pot apărea unele probleme, acolo unde populația este mică, dar, finalmente, am păstrat această opțiune după ce am verificat că distribuțiile

* Material elaborat împreună cu Elemér Mezei și apărut în S.P. Bolovan, I. Bolovan, C. Pădureanu (coord.), *Om și societate. Studii de istoria populației României (sec. XVI-XXI)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2007, pp. 31-54.

1. Sursa originară a datelor: *A magyar szent korona országainak népmozgalma községenkint*. Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat, 46. Kötet, Budapest, 1913.

valorilor, după mai mulți parametri, îmbracă forme regulate, apropiate chiar de curba normală. În principiu, deci datele utilizate reprezintă valorile medii pe 10 ani, în cazul fiecărei comune/orăș ; încercările de a evidenția o anumită evoluție a ratelor în cursul deceniului respectiv pot fi făcute pe populații ceva mai mari : județe, zone suprajudețene sau teritoriul în ansamblul său.

Se înțelege deci, din precizările anterioare, că studiul nostru are cel puțin două elemente care-l deosebesc de cercetările clasice de demografie istorică de la noi, studii dintre care trebuie neapărat remarcată sinteza lui Ioan Bolovan (2000), și anume faptul că aria analizată privește zona extinsă a Transilvaniei, iar informațiile localizate se referă la unități administrative actuale.

2.1. Privire generală asupra demografiei Transilvaniei

La nivelul întregului teritoriu transilvan despre care este vorba aici, avem date exacte privitoare la efectivul populației, pentru fiecare localitate, doar de la recensământul din 1869 ; celelalte două recensăminte prelucrate de noi (1850 și 1857), realizate înaintea dualismului, au ca obiect doar Principatul Transilvaniei, iar pentru părțile vestice și nordice, aparținând atunci Ungariei, n-au putut fi găsite respectivele înregistrări. Pentru a oferi o imagine de ansamblu, prezentăm în tabelul 1 evoluția populației totale a Transilvaniei, în sensul larg al termenului, aşa cum a fost ea înregistrată la recensămintele efectuate din 1869 și până în zilele noastre.

Tabelul 1. *Evoluția populației Transilvaniei între 1869 și 2002*

Data recensământului	Populația	Creșterea față de 1869 (=100)	Creșterea față de recensământul precedent	Ritm mediu anual (%)
31 decembrie 1869	4.210.615	100	-	-
31 decembrie 1880	4.020.381	95,5	95,5	-0,4
31 decembrie 1890	4.408.182	104,7	109,6	0,9
31 decembrie 1900	4.858.295	115,4	110,2	1,0
31 decembrie 1910	5.243.180	124,5	107,9	0,8
29 decembrie 1930	5.520.086	131,1	105,3	0,6
31 ianuarie 1941 6 aprilie 1941	5.894.077	140,0	106,8	0,7
25 ianuarie 1948	5.735.015	136,2	97,3	-0,4
21 februarie 1956	6.218.427	147,7	108,4	1,0
15 martie 1966	6.719.555	159,6	108,1	0,8
5 ianuarie 1977	7.500.229	178,1	111,6	1,0
7 ianuarie 1992	7.723.313	183,4	103,0	0,2
18 martie 2002	7.221.733	171,5	93,5	-0,7

Se observă că perioada analizată de noi, anii 1901-1910, se încadrează într-un interval mai larg, ce merge de la 1880 și până la Primul Război Mondial, în care s-a realizat o dinamică accelerată a volumului demografic, fapt ce sugerează ideea că zona intră, în acea epocă, împreună cu țările Europei Centrale, în faza tranzitiei demografice, în primul rând grație scăderii mortalității. Vom încerca mai jos să detaliem acest aspect,

analizând indicatorii specifici fenomenelor demografice și evidențiind diferențele teritoriale. O evoluție la fel de rapidă ca aceea dinainte de Primul Război Mondial o mai întâlnim în perioada comunistă (marcată aici de recensăminte din 1948 și 1977), când se atinge iarăși un ritm mediu anual de 1%, generat de ceea mai bruscă diminuare a mortalității în România (în special între 1948 și 1966) și de natalitatea încă destul de ridicată (exceptând, evident, anii de liberalizare a avorturilor, dinainte de 1966) sau chiar foarte ridicată, îndeosebi în 1967 și 1968, imediat după celebrul decret de interzicere a întreruperii sarcinii, din toamna anului 1966.

Rămânând la nivelul general, să mai prezentăm în cifre relative la structura etnică și cea confesională ale populației, presupunând că diversitatea după aceste două elemente (care, parțial, se și suprapun) poate fi un factor explicativ pentru comportamentul demografic la vremea respectivă. Introducem aici în text tabelele 2 și 3, cu datele generale, la 1900 și 1910, pentru ca în anexe să detaliem caracteristicile pentru teritoriile județene actuale, la ultimul recensământ efectuat înainte de unirea Transilvaniei cu România. Din păcate, aspectul etnic nu este prins în recensăminte maghiare – acestea, cum se știe, au prezentat distribuția locuitorilor doar după limba maternă, ceea ce a introdus unele distorsiuni și a făcut să nu poată fi evidențiate toate etniile (îndeosebi romii și evreii, care nu vorbeau, cei mai mulți, o limbă specifică) –, dar, prin coroborarea cu datele despre religie, se mai poate corecta căte ceva, în principal pentru evaluarea ponderii etniilor principale: românilor, maghiarilor, germanilor, evreilor (mai puțin romii, dintre care mulți adoptaseră limba și religia populației majoritară în localitate). Aceste deducții se pot face cu mai mare acuratețe în județele din Transilvania istorică, unde diversitatea lingvistică (și etnică) este mai redusă decât în unele județe din Banat sau Maramureș (vezi anexa 1).

Schimbările structurale în cursul primului deceniu al secolului XX nu sunt mari, dar ele reflectă o tendință care se prelungește de la instaurarea dualismului, și anume aceea a creșterii ponderii populației de limbă maghiară pe seama celorlalte limbi majore (română și germană). Pe de altă parte, urmărind religia, observăm că schimbarea este mai puțin importantă; nu putem totuși să nu remarcăm faptul că, în ciuda procentului general relativ redus pe care-l deține acest grup etnic în Transilvania, se continuă și în intervalul analizat sporul ponderii populației evreiești, început în secolul anterior.

Tabelul 2. *Ponderea populației Transilvaniei după limba maternă, la 1900 și 1910 (%)*

Anul	Română	Maghiară	Germană	Alta	Total
1900	54,96	29,59	11,96	3,49	100
1910	53,64	31,70	10,75	3,91	100

Tabelul 3. *Ponderea populației Transilvaniei după religii, la 1900 și 1910 (%)*

Anul	Ortodoxi	Greco-catolici	Romanocatolici	Reformati	Evanghelici	Unitarieni	Izraeliți	Alte	Total
1900	34,88	23,47	18,78	13,03	5,17	1,34	3,29	0,05	100
1910	34,27	23,68	18,84	13,29	5,01	1,34	3,50	0,09	100

Din punctul de vedere al indicatorilor generali ai principalelor fenomene demografice, se constată că teritoriul transilvan se găsea, la începutul secolului XX, la nivelul țărilor central-europene, în spate Austria și Ungaria. Într-adevăr, aşa cum se vede din tabelul 4, mortalitatea generală atingea în Transilvania o rată medie anuală de 26,1% și un indice al mortalității infantile de 204,5%, ceea ce o plasează la nivelul țărilor menționate sau

chiar al unora sudice, cum este Spania, departe însă de valorile atinse în vestul și nordul continentului, unde rata brută de mortalitate era cu circa 10 puncte mai scăzută, iar mortalitatea infantilă coborâse, în țările nordice, chiar sub pragul de 100‰. Comparativ cu mortalitatea din alte țări estice – și Rusia este clar cel mai pregnant exemplu –, mortalitatea în Transilvania este net mai mică, astfel că se poate presupune că începușe deja un declin al ei, deci că, aşa cum spuneam mai sus, s-a intrat în prima fază a tranziției demografice.

Lucrul pare a se confirma și dacă analizăm schimbarea ratei brute în deceniul 1901-1910, calculul fiind posibil de vreme ce avem numărul total al deceselor în fiecare an. Cu o estimare a populației medii prin interpolare, putem calcula că, în primii trei ani (1901-1903), mortalitatea a fost în medie de 26,7‰, în vreme ce pentru ultima fracțiune de trei ani (1908-1910) valoarea se reduce cu un punct, la 25,7‰. Sigur, scăderea nu este mare, dar ea poate fi susținută cifric de vreme ce numărul evenimentelor demografice avute în vedere era foarte mare (aproape 400.000 de decese în trei ani). Oricum, datele statistice pe care le deținem după Primul Război Mondial ne arată că și în continuare, pe parcursul perioadei interbelice, mortalitatea pe întreg teritoriul României, a cunoscut un declin cert, dar unul foarte modest, țara noastră rămânând în final, adică în anii 1938-1939, în urma țărilor central-europene, de care era apropiată la finele veacului al XIX-lea, și foarte departe de cele vestice și nordice. Astfel, dacă în 1938 rata de mortalitate scăzuse la 11,6‰ în Anglia, la 11,7‰ în Germania, la 14‰ în Austria și la 14,3‰ în Ungaria, România rămâne încă destul de sus cu 19,2‰, ceea ce în termeni de speranță de viață la naștere înseamnă un decalaj de circa 20 de ani față de „plutonul fruntaș” (aproximativ 40 de ani la noi și 60 de ani în țările vestice și nordice).

Tabelul 4. *Indicatorii demografici ai Transilvaniei, în comparație cu cei ai unor țări europene. Rate medii pentru anii 1901-1910, în promile*

Tara	Natalitate	Mortalitate	Mortalitate infantilă
Suedia	25,8	16,8	84
Anglia	27,2	15,4	127
Franța	20,6	19,4	134
Germania	33,0	18,8	187
Austria	34,7	23,3	209
Ungaria	36,7	25,5	209
Italia	32,7	21,6	160
Spania	34,3	25,1	174
Rusia	46,8	30,3	252
România (Regatul)	39,9	25,8	220
Transilvania istorică	35,3	25,7	194
Transilvania	35,5	26,1	204,5

Notă : Pentru țările menționate în tabel, valorile sunt calculate ca simplă medie aritmetică a indicilor anuali, aşa cum apar în Chesnais (1986).

Și în ceea ce privește fertilitatea avem aceeași poziționare, și anume un loc intermediar, departe de Vestul care a început mai demult să practice contracepția (Franța, îndeosebi) și țările răsăritene cu o intrare mai târzie în traiție și un punct de plecare mai înalt, datorat căsătoriilor precoce și generale.

Revenind la perioada care ne interesează aici, să luăm pe rând cele două fenomene demografice fundamentale, natalitatea și mortalitatea, precum și rezultanta acțiunii lor, care este sporul natural, și să încercăm să detaliem puțin lucrurile în cadrul teritoriului transilvan.

2.2. Natalitatea și nupțialitatea

Am inclus și nupțialitatea la acest punct pentru că, pe de o parte, acest fenomen avea în epocă o influență majoră asupra fertilității populației, îndeosebi prin vârsta medie la căsătorie, dar și prin proporția celibatului definitiv, iar pe de alta, datele de care dispunem sunt foarte sărace, oferindu-ne doar rata medie pe parcursul celor 10 ani. Respectivul indicator, cu o valoare medie generală de 9,0‰, arată o intensitate „normală” a fenomenului pentru zona și timpul respectiv. Mai mult, teritoriul pare foarte omogen din acest punct de vedere. Dacă luăm în considerare valorile la nivelul celor 16 județe (anexa 3), obținem o abatere standard de doar 0,39 puncte, ceea ce duce la un foarte mic coeficient de variație : 0,04 ; dacă refacem calculul acestor indicatori pentru cele 1.086 unități administrative actuale (comune și orașe la recensământul din 2002), atunci desigur că variabilitatea sporește, dar nu foarte mult : abaterea standard urcă la 1,07, iar coeficientul de variație la 0,12. Grupând în 5 clase ratele de nupțialitate, obținem frecvențele din tabelul 5, care sugerează și ele puternica grupare în jurul mediei.

Tabelul 5. *Distribuția comunelor și orașelor din Transilvania după nivelul ratei de nupțialitate (valori medii 1901-1910)*

Categorie de valori	Frecvențe absolute	Procente
Sub 7,50‰	75	6,9
7,50-8,49‰	233	21,5
8,50-9,49‰	389	35,8
9,50-10,49‰	291	26,8
10,50 și peste	98	9,0
Total	1.086	100

Diferențele județene nu par să ne indice modele de nupțialitate specifice unor zone, cu excepția probabil a Caraș-Severinului, unde indicatorul este net sub valoarea medie. În rest, diferențele în structura pe vârste (reduse oricum în epocă) dau seamă probabil de cea mai mare parte a variabilității. Specificități pot apărea, desigur, la nivel local, dar ele n-au cum să fie evidențiate prin datele statistice de care dispunem.

O mult mai mare diversitate de situații găsim în starea fertilității. Media ratei de natalitate de 35,5‰ este serios depășită în jos și în sus chiar și când datele sunt agregate la nivel de județ ; natalitatea maximă se întâlnește în Bihor (aproape 42‰), iar cea minimă în Caraș-Severin (circa 28‰). În termeni de fertilitate, aceste cifre s-ar putea exprima, foarte roximativ, astfel : pe ansamblul Transilvaniei, nivelul este de circa 5 copii/femeie, acesta urcând la 6 în județul Bihor și coborând la 4 în Caraș-Severin. Teritorial, se vede că valorile cele mai mici corespund zonei Banatului (Caraș-Severin și Timiș), sudului Transilvaniei

istorice (Hunedoara, Sibiu, Brașov), la care se adaugă județul Bistrița-Năsăud ; cele mai mari valori la nivel județean apar în partea de nord-vest, adică în Crișana și Maramureș (județele Bihor, Satu Mare, Maramureș), celelalte județe având o poziție intermediară.

Nu dorim acum să reluăm o analiză pe care am realizat-o într-un studiu mai vechi (Rotariu, 1993), chiar dacă acum ne referim la un teritoriu mai larg decât atunci, când am avut în vedere doar Transilvania istorică. Arătam în acel material, în care unitatea de agregare a datelor a fost „plasa”, că diferențierea fertilității este legată de *specificul de cultură și civilizație al subzonelor* analizate, în sensul că sudul Transilvaniei și zona Bistriței aveau ca numitor comun prezența semnificativă a sașilor, al căror mod de trai se regăsește în localități și plăși din proximitate, deci chiar și acolo unde prezența elementului german lipsește. Imaginea se întregește acum odată cu includerea în analiză a Banatului, teritoriu în care, de asemenea, este prezentă în mod semnificativ o populație germanică (svabii) ; din nou vedem că areale (județe, de data asta) în care prezența elementului germanic este modestă sau foarte slabă, dar care intră într-o aceeași zonă de cultură și civilizație (județele Caraș-Severin și Hunedoara), se regăsesc între primele trei județe cu cea mai scăzută fertilitate. Probabil că același efect se regăsește și în cazul județului Covasna, apropiat de Brașov, cu o natalitate inferioară celei din Harghita, care se găsește, nu numai teritorial, dar și ca valoare a indicelui, în apropiere de județul Mureș ; de altfel, aceste două județe, împreună cu Clujul, Alba și Aradul formează un brâu care traversează Transilvania de la est la vest, cu valori de fertilitate intermediare, comparativ cu sudul mai puțin fertil și nord-vestul mai fertil (dacă ignorăm poziția județului Bistrița-Năsăud, care e mai apropiat de sud, ceea ce ne ajută să înțelegem că nu e vorba aici de vreun determinism geografic).

Trecând la nivelul comunelor și orașelor, descoperim o dispersie mult mai mare a natalității decât în cazul nupțialității : în jurul valorii medii menționate, abaterea standard e de 6,69 puncte, iar coeficientul de variație de 0,19, superior cu circa 50% celui obținut anterior la nupțialitate. Din punct de vedere al formei, distribuția este aproape normală, aşa cum o sugerează și gruparea datelor din Tabelul 6.

Tabelul 6. Distribuția comunelor și orașelor din Transilvania după nivelul ratei de natalitate (valori medii 1901-1910)

Categorie de valori	Frecvențe absolute	Procente
Sub 30%	176	16,2
30 – 34,99%	244	22,5
35 – 39,99%	321	29,6
40 – 44,99%	237	21,8
45 și peste	108	9,9
Total	1.086	100

Una dintre ipotezele care ne vin în minte și poate fi ușor verificată este dependența natalității de tipul/mărimea localității, în sensul că e de așteptat ca locuitorii orașelor și ai marilor centre rurale să fi început mai repede procesul de scădere a fertilității. Un calcul grosier pe cele 1.086 de unități¹ analizate ne arată un coeficient de corelație între

1. Reamintim că „unitățile” de care e vorba sunt de fapt comunele și orașele actuale, în componență cărora intră mai multe localități, aşa încât „mărimea” – parametru pe care-l vom mai folosi în analiză – însumează populația tuturor așezărilor ce formează o astfel de unitate și, prin urmare, reprezintă o variabilă ce trebuie utilizată cu prudență și reținere ; mai clare sunt lucrurile pentru orașele mari, aici populația fiind majoritar concentrată în centrul urban respectiv.

rata de natalitate și mărimea comunei/orașului de -0,17, o valoare foarte modestă, chiar dacă în sensul așteptat. Mai sugestivă este gruparea unităților după volumul populației. Astfel, pentru primele 10 orașe, după populația la 1910, avem o rată medie de natalitate de 28,6% ; pentru toate comunele și orașele cu peste 10.000 de locuitori, valoarea urcă la 31%, iar pentru cele sub 5.000 de locuitori ajunge la 37%. Relația există, dar este mai slabă decât cea obținută după aria culturală, de vreme ce *primele 10 orașe ale Transilvaniei au o natalitate superioară celei a județului Caraș-Severin !*

Poate și mai limpede se văd lucrurile în tabelul 7, unde sunt calculați indicatorii de natalitate după mărimea comunei/orașului, în cele două zone : cea cu fertilitate scăzută (județele Caraș-Severin, Timiș, Hunedoara, Sibiu, Brașov și Bistrița Năsăud) și cea cu fertilitate mai ridicată (restul județelor). Într-adevăr, chiar clasificarea grosieră folosită de noi (inclusiv faptul că nu e vorba de mărimea localității, ci de a unității administrative în forma actuală !) ne arată că, în zona de influență germană, adăugând aici și județul Hunedoara, fertilitatea este mai scăzută, în medie, în toate categoriile de localități, decât în restul Transilvaniei. În ambele clase, principala diferență este între așezările cele mai mari (peste 10.000 de locuitori în comuna sau orașul respectiv) și restul categoriilor, pentru că între primele trei categorii distanțele sunt foarte mici și neregulate, în ambele zone.

Tabelul 7. *Ratele medii de fertilitate după mărimea comunei/orașului, la 1910, pe două zone ale Transilvaniei (%)*

Mărimea comunei/orașului	Județ cu fertilitate mică	Județ cu fertilitate mare
Până la 2.500 locuitori	32,7	38,7
2.501-5.000 locuitori	32,4	39,9
5.001-10.000 locuitori	31,1	38,6
Peste 10.000 locuitori	28,5	32,9
Total	31,2	38,1

Întrebarea fundamentală care se pune este aceea dacă, în deceniul 1901-1910, populația Transilvaniei se angajase deja și în tranziția fertilității, adică dacă începuse să se practice de o manieră clară și generală controlul nașterilor. La o primă vedere s-ar putea spune că zona creionată de județele din prima coloană a tabelului 7 a intrat, pe când cealaltă nu. Lucrurile credem că sunt mai complicate și e nevoie de o nuanțare a analizei. Cu datele noastre nu putem decât emite câteva ipoteze, încrucât nu avem cifre exact comparabile pentru perioada anterioară.

Prima ipoteză este aceea că *fertilitatea în primul deceniu al secolului XX era deja în scădere în toate zonele județene*, inclusiv în partea Bihorului și Maramureșului, zonele cele mai fertile în epocă. Într-adevăr, dacă urmărim, pe de o parte, datele pentru Ungaria în ansamblul său și, pe de alta, pentru Transilvania istorică, constatăm (vezi, de exemplu, Bolovan, 2000, p. 121) că ambele teritorii atinseseră un maximum de natalitate ceva mai înainte, Ungaria în anii 1876-1885, cu circa 45%, și Principatul în anii 1881-1890, cu aproximativ 41%, aşa încât pare verosimil că și arealul la care facem noi referire aici să se fi conformat acestei scheme. Aceasta pentru că, după cum se vede din tabelul 4, media natalității în Transilvania în sens larg este apropiată de cea a Transilvaniei istorice, deci este plauzibilă, pentru tot arealul, o reducere cu 5-7 puncte a natalității în două decenii precedente. Apoi, media mai ridicată a natalității în Ungaria decât în Transilvania istorică poate sugera că și regiunile nord-vestice, mai fertile, au avut un punct de pornire în tranziția fertilității mai înalt decât cel manifestat prin datele din 1900-1910.

A doua ipoteză este aceea că decalajul marcat în tabelul 7 între cele două categorii de județe se datorează în principal faptului că *la momentele de pornire în scădere fertilității*, momente care nu sunt foarte depărtate în timp, plasându-se în anii 1880-1890, *nivelurile fertilității erau diferite*. Astfel, probabil că în zona Bihorului și Maramureșului natalitatea ajungea la sau depășea 45‰ (fertilitatea trecând de 6,5 copii/femeie), în vreme ce în Banat și Hunedoara sau în județele sășești ea să nu fi fost mai mare de 38-40‰ (adică o fertilitate de până la 5,5 copii/femeie). Astfel, e posibil ca familia din aceste din urmă zone să se apropie mai mult de familia occidentală, al cărei model conduce la o fertilitate „naturală”, adică în condițiile unei absențe a controlului conștient al nașterilor, de 5-5,5 copii/femeie.

A treia ipoteză este aceea că *viteza de scădere este diferită, în zone diferite ale Transilvaniei*. Cu alte cuvinte, unele județe care au ajuns la valori mai mici nu numai că au plecat de la valori mai mici, dar au mers mai repede pe panta declinului fertilității. Testarea acestei ipoteze se poate face încercând să decelăm o evoluție a fertilității pe intervalul decenal analizat, calculând o medie a indicilor pe primii trei ani și pe ultimii trei. Tânărăd seama că ne aflăm în perioada de început a declinului fertilității, evoluția nu poate fi spectaculoasă pe un interval aşa de scurt. De altfel, se și vede în anexa 4 că prin tehnica aceasta nu putem evidenția o schimbare a indicilor pe întreg teritoriul Transilvaniei: valoarea în primii trei ani este de 35,7‰, iar în ultimii trei de 35,8‰! Sunt însă câteva județe unde declinul este evident și faptul devine semnificativ prin aceea că ele sunt grupate în Banat și în vecinătate: Caraș-Severin, Timiș, Hunedoara și Arad. Avem toate temeiurile să credem că pe acest areal evoluția în declinul fertilității a fost mai rapidă decât în restul Transilvaniei, indiferent de tipul și mărimea așezărilor.

Din păcate, sursa datelor folosită de noi nu oferă prea multe detalii referitoare la nașteri, lipsind în speță vârsta mamei la naștere și alte informații similare, pe baza cărora am fi putut trage mai multe concluzii asupra comportamentului procreativ al transilvănenilor din epocă. Mai avem înregistrate doar două cifre: cea a născuților morți și cea a născuților în afara căsătoriei (nașterile nelegitime). Prima o menționăm doar în treacăt aici, fiind vorba de 16 născuți morți la 1.000 de născuți (vii și morți). A doua este probabil de un interes mai larg și am încercat să vedem dacă există variații teritoriale.

În general, ponderea născuților nelegitimi în totalul copiilor născuți într-un an este, în medie, de 12,7%, valoare deloc de neglijat, de vreme ce ea semnifică faptul că un copil din opt era născut în afara căsătoriei. Diferențele teritoriale sunt însemnante; dacă e vorba de nivelurile județene, valorile merg de la 7,5% în Satu Mare la 25,2% în Caraș-Severin. Acest din urmă județ ocupă o poziție exceptională, la care nici măcar județul vecin, Timiș, cu 17,3% nașteri nelegitime, nu poate aspira. Valori ușor peste medie mai avem în Bihor (15,4%), Arad (14,4%) și Mureș (13,5%). Spre extrema cealaltă se plasează Bistrița-Năsăud (8,0%), Alba (8,8%), Sibiu (9,0%), Harghita (9,1%) etc.

Situată devine deosebit de interesantă dacă vom coborî analiza până la nivelul comunelor și orașelor. Vom găsi opt unități administrative, toate din Caraș-Severin, cu peste 50% dintre născuți în afara căsătoriei; le menționăm în ordine descrescătoare: Ciudanovița (69,2%), Naidăș (68,6%), Vărădia (64,8%), Răcășdia (63,0%), Ciclova Română (57,4%), Vrani (56,1%), Ticvaniu Mare (52,5%) și Berliște (51,8%). Coborând pragul la 40%, se mai adaugă încă șase comune, din care patru din același județ și două din Timiș. La nivelul de cel puțin 30% copii nelegitimi avem 43 de unități administrative, dintre care majoritatea (28) în Caraș-Severin, 6 în Timiș, 5 în Bihor, 3 în Arad și 1 în Hunedoara.

Corelând nivelul natalității cu procentul nașterilor nelegitime, obținem o valoare destul de consistentă: -0,23, evidențiind deci că cele două fenomene se leagă negativ – altfel spus, că nașterile nelegitime apar mai frecvent în zone cu fertilitate mai mică. Legătura este și mai strânsă între ponderea nașterilor nelegitime și rata de nupțialitate: -0,33, ceea ce sugerează că *acolo unde se manifestă puternic fenomenul nașterilor nelegitime el se datorează nu atât copiilor făcuți accidental de tinere necăsătorite, ci existenței unei practici a concubinajului*. Emblematic în acest sens rămâne actualul județ Caraș-Severin.

2.3. Mortalitatea

Datele avute la îndemână ne ajută să testăm eventuale diferențe teritoriale și să oferim o imagine asupra complexului de cauze ale deceselor, aşa cum sunt ele consemnate în statistica vremii, adică cu multe limite de precizie și înțelegere, comparativ cu modul în care astăzi se realizează astfel de înregistrări. Pentru mortalitate avem posibilitatea de a calcula doi indicatori fundamentali: *rata brută și indicele mortalității infantile*. Nu avem, în schimb, suficiente informații pentru a calcula și a introduce în analize pe cel mai bun indicator al mortalității: speranța de viață la naștere. La modul foarte aproksimativ, după nivelul mortalității generale, al celei infantile și juvenile, putem estima totuși că durata medie a vieții pentru locuitorul Transilvaniei de atunci era în jur de 37 de ani, fiind deci, aşa cum s-a văzut la început, la nivelul celei a țărilor din zona central-europeană.

Condițiile social-economice și mai ales cele care au un impact direct și important asupra stării de sănătate a populației erau, după cum o arată indicatorii mortalității, destul de omogene în Transilvania începutului de secol XX. Într-adevăr, ratele generale de mortalitate și cele de mortalitate infantilă, *pe județe*, sunt destul de apropiate, cum se vede în anexa 3, chiar dacă ecartul între județele extreme, Sibiu (mortalitate mică) și Bihor (mortalitate mare), nu poate fi întâmplător și nici nu se poate datora (numai) unor aspecte ținând de structura pe vârste a populației, care influențează, cum se știe, mai ales rata brută de mortalitate.

Un lucru deosebit de interesant pare a fi omogenitatea situației după mărimea unității administrative. Într-adevăr, calculând coeficientul de corelație între rata de mortalitate și mărimea comunei/orașului, nu găsim decât o valoare infimă ($r = -0,06$), iar dacă grupăm unitățile în trei categorii de mărime, situația se prezintă astfel:

Dimensiunea unității :	Mortalitate	M. infantilă
Peste 10.000 locuitori	25,1%	208%
5.001-10.000 locuitori	25,9%	203%
Până la 5.000 locuitori	26,6%	199%

Diferențele sunt, cum se vede și aici, foarte mici, chiar între categoriile extreme, lucru care arată, printre altele, că, *la vremea respectivă, locuitorii marilor așezări nu beneficiau în mod semnificativ de condiții de viață (materiale, de igienă, sanitare etc.) mai bune decât cei din zonele rurale*.

Bineînțeles că, mergând cu analiza mai în detaliu, vom găsi și diferențe ceva mai relevante; astfel, la nivel de comună/orăș, rata de mortalitate variază de la 16 la 41%, iar cea de mortalitate infantilă de la sub 100% la peste 300%. Cum multe unități sunt

mici și deci variațiile pot fi și întâmplătoare, am încercat să vedem dacă totuși cazurile aflate în zona de maxim sau de minim nu se plasează geografic în vecinătate. Selectând, de exemplu, unitățile cu o mortalitate generală sub 22% și o mortalitate infantilă sub 150%, obținem 30 de cazuri, dintre care 7 sunt în Caraș-Severin, 6 în Sibiu și 4 în Brașov, județe care și pe ansamblu dau medii mai scăzute. Invers, cu mortalitate peste 30% și mortalitate infantilă peste 250% găsim 45 de cazuri, dintre care 22 aparțin actualului județ Bihor, 7 sunt în Arad și 5 în Satu Mare, trei județe ce se disting și ele prin valori medii mai ridicate. Se pare deci că impresia de omogenitate, care se impune la o primă privire, se poate depăși prin analize mai fine, ajungând la constatarea că anumite zone din sudul Transilvaniei au totuși un avans pe calea reducerii mortalității, comparativ mai ales cu partea nord-vestică (Crișana-Maramureș).

O ipoteză ce poate fi într-o anumită măsură testată este aceea dacă nivelul mortalității, generală și infantilă, este legat de cel al natalității, în sensul că mortalitatea, mai ales a nou-născuților, ar trebui să depindă de intensitatea nașterilor. Calculând coeficienții de corelație între cele trei variabile statistice, obținem următoarele valori :

$$\begin{aligned}r_{\text{natalitate, mortalitate}} &= 0,48 \\r_{\text{natalitate, mortalitate infantilă}} &= 0,69 \\r_{\text{mortalitate, mortalitate infantilă}} &= 0,63\end{aligned}$$

Mărimile obținute sunt deosebit de consistente, arătând, pe de o parte, că nivelul mortalității – și infantilă, și generală – este în legătură cu intensitatea nașterilor (primii doi coeficienți), iar pe de alta, că ratele de mortalitate preiau, așa cum este normal, și contribuția mortalității la 0 ani, fiind deci dependente de nivelul mortalității infantile (ultimul coeficient).

Desigur că este obligatoriu să ne întrebăm ce se întâmplă cu relațiile dintre aceste variabile atunci când una dintre ele este controlată, adică menținută constantă. Statistic, acest lucru se evidențiază prin intermediul mărimilor numite „corelații parțiale”. Controlând, de pildă, natalitatea, se va obține un coeficient de corelație între mortalitate și mortalitatea infantilă egal cu 0,47, cu ceva mai mic decât valoarea globală de 0,67, dar totuși foarte consistent, care arată că, *indiferent de nivelul de fertilitate, cei doi indici de mortalitate sunt puternic legați între ei.*

O scădere moderată se regăsește și atunci când controlăm mortalitatea infantilă, coeficientul de corelație parțială între fertilitate și mortalitate rămânând la nivel ridicat : 0,57 (corespunzător lui 0,69). În schimb, dacă se controlează nivelul mortalității generale, relația dintre natalitate și mortalitatea infantilă aproape dispare : corelația scade de la 0,48 la 0,09 ! Acești doi coeficienți de corelație parțială ne oferă o informație care nu este imediat vizibilă în corelațiile totale, menționate la început, și care este non-trivială (spre deosebire de constatarea din alineatul precedent, ce era imediat previzibilă). Datele invocate aici ne spun că *relația dintre natalitate și mortalitate este una complexă, în sensul că nu se reduce la o covarianță pozitivă între nașteri și decesele nou-născuților* ; altfel spus, relația dintre mortalitate și natalitate nu apare doar ca – sau în primul rând ca – urmare a faptului că acolo unde se manifestă un număr mai mare de nașteri mor mai mulți copii sub un an, ceea ce induce și o rată generală de mortalitate mai mare. Dimpotrivă, relația dintre natalitate și mortalitatea infantilă trebuie pusă pe seama mortalității generale, ceea ce ne duce la concluzia că un model explicativ valid trebuie să conțină un alt factor, deosebit de cei prezenti aici (ceva de genul „nivel de civilizație”), factor a cărui acțiune influențează atât nivelul natalității, cât și pe cel al mortalității populației noastre.

Informațiile privitoare la *cauzele medicale ale deceselor*, consemnate în publicația sursă a datelor, sunt extrem de puțin fiabile și doar câteva dintre rubricile menționate pot fi luate ca redând o situație apropiată de realitate. Să menționăm că am găsit prezентate trei mari categorii de cauze: „boli infecțioase”, „alte boli” și „decese violente”. La o primă impresie ar părea că separarea bolilor infecțioase de celelalte, indiferent de gradul de detaliere a cauzelor în cadrul fiecărei categorii, este o realizare importantă, dată fiind incidența maladiilor respective în epocă. Numai că evantaiul bolilor microbiene trecute în prima categorie este mult prea restrâns pentru a reproduce o situație reală, de vreme ce aici se regăsesc doar un sfert din situațiile de deces (vezi anexa 5), în timp ce, în realitate, aceste boli reprezentau majoritatea factorilor de deces în epocă. Este, în schimb, suprareprezentată a doua categorie (alte boli), care include implicit sau chiar explicit și boli microbiene, transmisibile. Astfel, găsim aici o rubrică privind boli ale aparatului respirator – „pneumonie și pleurezie” –, care evident trebuiau trecute în prima categorie, dar și denumiri foarte generale, vizând fie decesele nou-născuților („astenie congenitală”, cu o pondere de 17% în totalul deceselor), survenite în majoritatea cazurilor din cauza afecțiunilor microbiene ale aparatelor respirator și digestiv, fie decesele persoanelor vârstnice (rubrica „marasm senil” concentrând 14% din totalul deceselor), datorate, parțial, și acestea unor maladii infecțioase, alături, desigur, de bolile degenerative. Să mai spunem că, în fapt, cea mai populată rubrică este cea intitulată „altele”, de la categoria mare de „alte boli”, cu 17,4% din totalul deceselor, și atunci vom sesiza și mai bine imprecizia clasificărilor despre care vorbim aici.

În ciuda acestor curențe, putem presupune că unele maladii nominalizate direct, cum este cazul tuberculozei, sunt bine cunoscute și înregistrate relativ corect. De aceea am și pus această boală separat în evidență, în anexa 5, încercând să vedem dacă incidența sa teritorială este diferită. La nivel de județe sunt câteva diferențe notabile, procentul celor decedați în urma tuberculozei variind între 10,8 (județul Alba) și 16 (județul Timiș), cu o medie de 13,5%, însemnând deci că circa unul din opt decese era datorat acestei teribile maladii, care a marcat Europa sfârșitului de secol XIX și începutului de secol XX. Nu apar însă elemente care să ne sugereze o anumită relație, nici geografică, nici cu alte aspecte cunoscute, la nivel județean. Coborând la nivelul comunelor și orașelor, găsim o frecvență ușor mai mare a acestor decese în unitățile mari: în cele cu peste 10.000 de locuitori ponderea urcă la 15,6%, iar în cele sub 5.000 coboară ușor sub 13%. Dar nici aceste variații nu sunt mari, iar același lucru se vede și din valoarea coeficientului de corelație între mărimea unității și procentul deceselor prin tuberculoză, valoare ușor pozitivă: 0,12.

Probabil că și datele despre morțile violente sunt destul de fiabile – desigur, în măsura în care, de data asta, dubiile ar putea apărea nu față de stabilirea diagnosticului, ci mai curând în legătură cu recunoașterea publică și înregistrarea acestor evenimente. Ele reprezintă un volum relativ modest din totalul deceselor, fiind de ordinul a 2,5% din acest total, cu diferențe nu foarte spectaculoase între județe. Dintre morțile violente, de departe cele mai numeroase sunt accidentele, care reprezintă 57,7% din efectivul acestei categorii. Sinuciderile au fost transpuse în anexa 5 prin ratele clasice, la 100.000 de locuitori. Față de valoarea medie regională de 16,8, variațiile sunt aici foarte accentuale chiar și pe arealele mari ale județelor: minima 8,2 în Maramureș; maxima 38,3 în Covasna! Dintre orașele actuale, valorile cele mai ridicate se găsesc în: Tg. Mureș – 70, Tg. Secuiesc – 65, Sf. Gheorghe – 63, Zalău – 62, Făgăraș – 57, Oradea – 55, Cluj – 53, Deva – 52. Dacă selectăm unitățile cu o rată de sinucidere de peste 40 la

100.000, găsim 50 de asemenea cazuri, dintre care 15 sunt în actualul județ Covasna, câte 8 în județele Brașov și Mureș și 6 în Sibiu.

Referitor la mortalitate, să mai spunem că datele utilizate ne evidențiază decedații doar pe trei grupe de vîrstă (0 ani, 1-6 ani și cel puțin 7 ani), ceea ce nu ne permite prea multe analize folosind această variabilă, vîrstă, atât de importantă în studiul mortalității. Vom observa doar că, pe ansamblu, aceste categorii dețin respectiv: 27,8%, 18,0% și 54,2% din totalul deceselor dintr-un an, ceea ce înseamnă că aproape jumătate (45,8%) dintre înmormântările anaule priveau copii preșcolari. Raportat la efectivul unei generații, *cuantumul deceselor sub 7 ani reprezintă o treime din născuții vii într-un an*.

Din punct de vedere medical și social, mortalitatea la 1-6 ani este mai apropiată de cea la 0 ani decât de cea la vîrstele mai înaintate. Faptul se confirmă statistic dacă, la nivelul celor 1.086 de unități administrative actuale, construim coeficientul de corelație între procentul deceselor la 1-6 ani cu procentul deceselor la 0 și apoi la 7 ani și peste. Valorile sunt următoarele :

$$\begin{aligned} r_{1-6,0} &= +0,45 \\ r_{1-6,7+} &= -0,80 \end{aligned}$$

reflectând și legătura în sensul menționat, dar și o puternică legătură dată de valorile absolute ale celor doi coeficienți. Este deci rezonabilă unificarea primelor două categorii (aşa cum se prezintă informația și în sursa datelor) și o analiză a tuturor acestor decese juvenile (0-6 ani). Nu vom insista asupra diferențelor ; la nivel de județe ele se văd în anexa 6, iar la nivel de comune și orașe să spunem doar că variabilitatea e atât de ridicată, încât sunt comune unde ponderea decedaților sub 7 ani, în totalul deceselor anuale, scade spre 20%, iar altele unde urcă spre 70% !

2.4. Mișcarea populației

Cu o rată brută de natalitate de 35,5‰ și una de mortalitate de 26,4‰, populația Transilvaniei la început de secol XX cunoaște o rată a sporului natural destul de consistentă de 9,4‰, ceea ce arată clara desprindere a celor două componente – fertilitatea și mortalitatea – una de cealaltă și deci faptul că tranziția demografică era deja declanșată, cel puțin pe componenta mortalității, în ciuda caracterului încă arhaic al acestui din urmă fenomen. Înănd cont că pe intervalul decenal amintit populația crește de la 4.858.295 de locuitori la 5.243.180, adică se adaugă 384.885 de persoane, în vreme ce sporul natural în cifre absolute a fost de 475.438 de indivizi, înseamnă că *teritoriul nostru a pierdut în acest interval de timp 90.553 de locuitori*, cifră ce reprezintă balanța migrației nete, cu semn negativ. Reducând aceste cifre la valori anuale și exprimându-le în promile, avem deci alături de sporul natural menționat deja de 9,4‰ o rată a creșterii totale de 7,6‰, de unde rezultă o rată a sporului migrator de -1,8‰.

La nivelul județelor (anexa 7) situația apare destul de diversă, adică interesantă. Mai întâi, referitor la sporul natural, se vede că el se coreleză destul de bine cu natalitatea (pozitiv) și mai puțin bine cu mortalitatea (negativ), dată fiind diferența mai mare între județe după primul fenomen. Așa se face că județele cu o creștere naturală net peste medie (de la 12‰ în sus) – Sălaj, Bihor, Maramureș – sunt dintre cele mai fertile, iar cele

aflate la polul opus (sub 7‰ creștere naturală) – Caraș-Severin, Timiș și Hunedoara – sunt cel mai puțin fertile. Sporul migratoriu – dedus, după cum se înțelege, ca diferență între cel total și cel natural – variază și el destul de mult chiar între arii teritoriale mari cum sunt județele actuale, mergând de la o valoare maximă pozitivă anuală de +5‰, în județul Hunedoara, la una aproape simetrică, -4,8‰, în Alba. Simetria se oprește însă aici, dat fiind faptul că o balanță migratorie pozitivă mai avem doar în județul Bihor (și asta cu o valoare aproape de zero : +0,4‰), în vreme ce toate celelalte 14 județe sunt în postura de a pierde populație în deceniul respectiv. Cu valori apropiate de Alba mai avem : Brașov (-4,6), Arad (-3,9), Bistrița-Năsăud (-3,2), Sibiu (-3,2), restul mergând până la mici valori negative, apropiate de 0, cum este, de pildă, Clujul cu -0,1.

Combinând sporul natural cu cel migratoriu, rezultă creșterea de populație pe care, în anexa 7, am exprimat-o în mai multe feluri. Urmărind doar ultima coloană a tabelului din anexa 6, observăm că avem câteva județe a căror populație a crescut într-un ritm mediu anual de peste 1% : Bihor, Hunedoara, Cluj, Maramureș și Sălaj. Între acestea, doar Hunedoara își datorează creșterea în mod semnificativ prin aportul migrației, celelalte fiind mai curând în postura unor teritorii cu spor natural ridicat și cu pierderi migratorii mai mici decât media. Cu cele mai mici ritmuri de creștere sunt cotate județele Caraș-Severin, Timiș, Brașov, zone în care, se vede imediat, decisivă este fertilitatea săzătă.

Încercând o clasificare a unităților de rang inferior (comune sau orașe actuale) după mărimea la recensământul din 1910, vedem destul de ușor că ratele sporurilor natural, total și migratoriu se modifică sensibil doar pentru comunitățile mari, despărțite de noi de granița reprezentată de cifra rotundă de 10.000 de locuitori. Într-adevăr, avem :

Mărimea comunei/orașului	Rata sporului natural (%)	Rata sporului total (%)	Rata sporului migratoriu (%)
Până la 5.000 loc.	10,4	6,4	-4,0
5.001–10.000 loc.	9,8	6,3	-3,5
Până la 10.000 loc.	10,2	6,4	-3,8
Peste 10.000 loc.	6,0	13,0	7,0

Este aşadar clar că marile așezări urbane se disting puternic prinț-o mai scăzută capacitate de autoreproducere (căci, aşa cum am mai spus, sporul natural e determinat în epocă esențialmente de natalitate) și prinț-o ridicată capacitate de a atrage populația exterioară (în cea mai mare parte, desigur, din localitățile rurale apropiate), ceea ce finalmente conduce la o viteză de creștere a populației de mai bine de două ori mai mare decât în așezările mai mărunte.

Dar, pentru a trece puțin dincolo de constatăriile statistice mai seci, să folosim pentru ilustrare câteva din situațiile de excepție – mai exact, menționând unități cu scădere mare și altele cu creștere deosebită. Iată, pentru început, primele 15 comune/orașe cu cea mai mare scădere demografică, respectiv cu cel mai mare spor migratoriu negativ :

Unitatea	Județul	Creștere totală (%)	Unitatea	Județul	Rata sporului migratoriu (%)
Cavnic	Maramureș	-24,6	Cavnic	Maramureș	-39,3
Nucet (Băița)	Bihor	-23,6	Șinteu	Bihor	-34,6
Beba Veche	Timiș	-14,8	Nucet	Bihor	-29,4
Biled	Timiș	-12,5	Beba Veche	Timiș	-25,4
Bucium	Alba	-12,3	Înt. Buzăului	Covasna	-22,9
Saschiz	Mureș	-12,1	Sâñandrei	Timiș	-22,6

Rusca Montană	C.-Severin	-11,7	Variaș	Timiș	-21,4
Variaș	Timiș	-11,7	Lazuri	Satu Mare	-20,1
Sasca Montană	C.-Severin	-11,6	Fântânele	Arad	-19,7
Văliug	C.-Severin	-11,5	Gârnic	C.-Severin	-19,7
Sânandrei	Timiș	-10,9	Peregu Mare	Arad	-18,8
Ortișoara	Timiș	-10,4	Sarasău	Maramureș	-18,6
Anina	C.-Severin	-10,1	Vladimirescu	Arad	-18,5
Cărpiniș	Timiș	-9,6	Rusca Montană	C.-Severin	-18,2
Ef. Murgu	C.-Severin	-9,1	Văliug	C.-Severin	-17,9

Cele două liste nu coincid decât parțial, dat fiind faptul că sporul migratoriu negativ mare nu induce automat o scădere sensibilă de populație. Exemplul cel mai pregnant este cel al comunei Șinteu, care, deși are o pierdere migratorie aproape de recordul deținut de Cavnic, nu se găsește nici măcar pe lista unităților cu spor total negativ; lucrul se datorează fertilității extrem de ridicate a populației respective, care se traduce printr-o rată anuală de natalitate de circa 65‰, ceea ce plasează actuala comună Șinteu (de fapt, cele trei sate existente atunci: Huta Voivozi, Socet și Valea Târnei) printre populațiile cele mai fertile cunoscute statistic, revenind aici, în medie, cca 9 copii/femeie.

În ceea ce privește creșterile de populație, aici evoluțiile sunt mult mai spectaculoase, în sensul că unele așezări au dobândit într-un deceniu un spor de populație cu mult peste valoarea absolută a procentelor de mai sus. Iată o listă a orașelor/comunelor care au reușit să realizeze un spor de peste o treime a efectivului avut la începutul perioadei, cu procentul de creștere respectiv:

Vulcan (Hunedoara)	+246%
Petrila (Hunedoara)	+106%
Lunca Bradului (Mureș)	+64%
Lupeni (Hunedoara)	+62%
Răstolița (Mureș)	+62%
Luduș (Mureș)	+47%
Petroșani (Hunedoara)	+47%
Berveni (Satu Mare)	+45%
Aninoasa (Hunedoara)	+42%
Toplița (Harghita)	+42%
Boianu Mare (Bihor)	+40%
Rieni (Bihor)	+39%
Giroc (Timiș)	+38%

Cele mai multe dintre aceste unități sunt binecunoscute centre industriale (de extracție sau prelucrare) și este clar că o astfel de dinamică nu putea avea loc decât pe seama atragerii de populație în scopul dezvoltării acestor activități, sporul natural nefiind capabil să producă o asemenea dinamică. De altfel, publicația recensământului din 1910 dă unele explicații asupra dinamicii mai deosebite a populației unor localități, explicații pe care le-am reprodus și noi în volumul respectiv (Rotariu, Semeniuc, Mezei, 1999b). Astfel, găsim o menajune generală privind creșterea demografică deosebită a zonei Văii Jiului (fosta plasă Petroșani), prin dezvoltarea activității de extracție a cărbunelui. Alte

localități au și ele mențiuni specifice ; de pildă, în cazul orașului Luduș, creșterea este explicată prin colonizarea, în 1904, a unei populații de limbă maghiară. Tot un aport masiv de populație, din zona de câmpie, este invocat pentru Boianu Mare. Comuna Rieni sporește în efectiv prin intermediul satelor Ghighișeni și Sudrigiu, unde se înregistrează un aflux de persoane în calitate de muncitori veniți pentru defrișări. Comuna Giroc se dezvoltă și ea prin satul aparținător Chișoda, unde ni se spune că a avut loc o colonizare de populație de limbă maghiară și germană și de religie romano-catolică.

Fără a mai relua în formă de concluzii constatăriile expuse mai sus, să menționăm doar că perioada anilor 1901-1910 este una interesantă pentru complexitatea fenomenelor demografice petrecute pe teritoriul transilvan. Mortalitatea este în scădere față de decenile anterioare, dar ritmul este unul modest și progresele medicale obținute în anii 1880 grație descoperirii agenților patogeni ai bolilor microbiene nu sunt încă foarte vizibile aici. Natalitatea este ceva mai clar diferențiată la nivel teritorial, ceea ce sugerează faptul că unele zone (Banatul, sudul Transilvaniei) au intrat mai repede în tranziția fertilității, cu viteze mai mari și plecând probabil de la niveluri mai scăzute. Sporul total de populație este pozitiv, într-o dinamică relativ înaltă (ritm mediu anual de 0,76 %, ceea ce înseamnă dublarea populației cam într-un secol, lucru ce nu s-a produs !), dar nu la nivelul sporului natural, care este afectat de o balanță migratorie negativă (cam o cincime din sporul natural se pierde prin migrație). Faptul acesta arată că, în ciuda dezvoltării industriale și urbane a zonei, marile centre nu sunt capabile să absoarbă toată populația excedentară din mediul rural, populație care, în bună parte, își caută ocupării în afara teritoriului, numărul celor care pleacă fiind mai mare decât al celor veniți să lucreze aici, în special în activități calificate, în minerit și industriile aflate în expansiune.

Anexe

ANEXA 1

Ponderea populației județelor Transilvaniei după limba maternă, la 1910 (%)

Județul	Română	Maghiară	Germană	Altă	TOTAL
Alba	79,48	13,76	5,03	1,73	100
Arad	57,89	25,70	11,64	4,77	100
Bihor	50,79	45,91	0,71	2,59	100
Bistrița-Năsăud	69,39	13,72	14,15	2,74	100
Brașov	54,51	22,98	20,17	2,34	100
Caraș-Severin	73,59	3,96	12,59	9,86	100
Cluj	58,04	39,34	1,05	1,57	100
Covasna	12,84	86,10	0,41	0,65	100
Harghita	6,24	92,55	0,82	0,39	100
Hunedoara	79,38	15,93	2,40	2,29	100
Maramureș	61,13	21,75	9,89	7,23	100
Mureș	38,91	48,88	9,12	3,09	100
Satu Mare	34,41	62,36	2,50	0,49	100
Sălaj	67,33	29,89	0,46	2,32	100
Sibiu	57,56	7,51	32,03	2,90	100
Timiș	39,87	17,23	33,53	9,37	100

ANEXA 2

Ponderea populației județelor Transilvaniei după religii, la 1910 (%)

Județ	Ortodoxi	Greco-catolici	Romanocatolici	Reformatai	Evanghelici	Unitarieni	Israelici	Alte	TOTAL
Alba	48,45	32,63	4,27	7,35	4,83	1,19	1,28	0,01	100
Arad	56,23	3,88	28,85	5,34	3,13	0,05	2,20	0,32	100
Bihor	43,65	10,80	12,47	26,46	0,54	0,06	5,67	0,34	100
Bistrița-Năsăud	11,49	59,41	3,41	8,13	12,20	0,15	5,21	*	100
Brașov	46,77	10,59	6,74	6,49	26,24	2,06	1,09	0,02	100
Caraș-Severin	73,27	5,19	19,62	0,69	0,56	0,02	0,59	0,04	100
Cluj	14,27	46,01	9,32	22,48	0,67	2,76	4,41	0,08	100
Covasna	16,53	2,06	32,55	42,34	0,49	5,19	0,81	0,03	100
Harghita	1,90	7,21	65,11	14,63	0,37	9,26	1,51	0,01	100
Hunedoara	64,76	16,36	10,36	5,08	1,23	0,47	1,73	0,01	100
Maramureș	7,66	64,35	9,04	5,00	0,18	0,02	13,75	*	100
Mureș	14,88	28,10	10,43	31,39	8,61	3,88	2,70	0,01	100

Satu Mare	0,05	47,57	19,16	24,84	0,45	0,01	7,88	0,03	100
Sălaj	8,16	61,08	5,06	21,35	0,08	0,04	4,08	0,14	100
Sibiu	43,59	16,46	4,84	3,26	30,64	0,29	0,90	0,02	100
Timiș	43,35	3,55	45,61	3,31	2,03	0,04	2,07	0,05	100

*) Sub 0,005%

ANEXA 3

Principalii indicatori demografici ai județelor Transilvaniei. Rate medii pentru anii 1901-1910, în promile

Județul	Nupțialitate	Natalitate	Mortalitate	Mortalitate infantilă
Alba	8,8	36,1	26,6	202,6
Arad	9,5	37,4	27,6	223,1
Bihor	8,9	41,7	29,3	231,8
Bistrița-Năsăud	8,9	33,9	24,2	188,8
Brașov	8,9	32,9	24,1	178,6
Caraș-Severin	8,2	28,3	24,2	181,5
Cluj	9,3	37,7	26,9	198,8
Covasna	8,9	34,1	25,0	181,4
Harghita	8,9	37,6	27,3	200,5
Hunedoara	8,7	31,6	25,1	194,1
Maramureș	8,9	39,1	27,1	198,6
Mureș	9,0	36,6	26,2	200,7
Satu Mare	9,1	40,1	27,4	228,4
Sălaj	9,7	38,0	26,8	201,5
Sibiu	8,5	32,2	23,5	174,9
Timiș	9,6	30,5	24,1	215,4
TOTAL	9,0	35,5	26,1	204,5

ANEXA 4

Ratele de natalitate în județele Transilvaniei în anii 1901-1903 și 1908-1910, în promile

Județul	1901-1903	1908-1910
Alba	35,9	36,9
Arad	39,0	35,7
Bihor	41,4	41,9
Bistrița-Năsăud	33,5	34,8
Brașov	32,7	34,2
Caraș-Severin	29,4	27,8
Cluj	37,0	38,8
Covasna	33,4	35,2
Harghita	36,5	38,1
Hunedoara	33,3	30,2
Maramureș	38,4	39,6
Mureș	36,3	38,3
Satu Mare	41,0	41,0

Sălaj	36,9	38,6
Sibiu	32,0	33,7
Timiș	34,8	29,3
TOTAL	35,7	35,8

ANEXA 5*Ponderi ale anumitor categorii de decedați în totalul deceselor, pe județe(%)*

Județul	Persoane care au beneficiat de asistență medicală	Cauza morții a fost stabilită de medic	Decese din cauza bolilor infecțioase	Dintre care, tuberculoza	Morți violente	Rata de sinucidere, la 100.000
Alba	19,7	23,2	23,1	10,8	2,1	11,7
Arad	52,7	60,0	22,8	15,0	2,3	17,6
Bihor	36,2	39,1	22,7	12,2	2,2	19,2
Bistrița-Năsăud	23,4	28,1	24,6	12,7	2,2	11,1
Brașov	46,4	55,7	24,3	12,2	3,1	25,0
Caraș-Severin	22,9	32,6	23,7	13,4	3,0	10,1
Cluj	28,7	33,5	28,5	14,9	2,2	17,4
Covasna	47,8	51,6	21,4	13,0	3,8	38,3
Harghita	41,0	47,7	26,3	13,8	2,7	19,9
Hunedoara	16,1	20,0	22,9	10,9	3,4	12,2
Maramureș	24,1	31,3	29,0	13,8	1,9	8,2
Mureș	37,6	40,4	27,2	14,1	2,7	23,9
Satu Mare	41,8	44,6	27,9	14,2	2,0	13,7
Sălaj	18,8	21,6	25,0	12,4	1,7	11,0
Sibiu	45,1	51,1	23,9	12,7	2,5	19,5
Timiș	59,1	64,5	23,8	16,0	2,5	17,5
TOTAL	36,4	41,6	24,8	13,5	2,5	16,8

ANEXA 6*Procenteile decedaților de anumite vârste în totalul decedaților anuală, 1901-1910*

Județul	Decedați sub 1 an	Decedați la 1-6 ani	Decedați la 0-6 ani	Decedați la 7 ani și peste
Alba	27,5	18,2	45,7	54,3
Arad	30,2	19,5	49,7	50,3
Bihor	33,0	20,2	53,1	46,9
Bistrița-Năsăud	26,5	16,6	43,1	56,9
Brașov	24,4	17,0	41,4	58,6
Caraș-Severin	21,2	15,5	36,7	63,3
Cluj	27,8	19,1	47,0	53,0
Covasna	24,8	16,3	41,0	59,0
Harghita	27,6	20,3	47,9	52,1
Hunedoara	24,5	15,9	40,4	59,6
Maramureș	28,7	19,1	47,7	52,3
Mureș	28,1	18,4	46,5	53,5
Satu Mare	33,4	19,4	52,9	47,1

Sălaj	28,6	18,6	47,1	52,9
Sibiu	24,0	16,0	40,0	60,0
Timiș	27,3	15,0	42,2	57,8
TOTAL	27,8	18,0	45,8	54,2

ANEXA 7*Indicatori de creștere a populațiilor județene, 1900-1910*

Județul	Rata sporului natural (%)	Rata sporului total (%)	Rata sporului migratoriu (%)	Procent de creștere între 1900 și 1910	Ritm mediu anual de creștere (%)
Alba	9,5	4,7	-4,8	13,7	0,47
Arad	9,8	5,9	-3,9	6,7	0,59
Bihor	12,4	12,8	0,4	4,3	1,29
Bistrița-Năsăud	9,7	6,5	-3,2	3,3	0,66
Brășov	8,8	4,2	-4,6	11,4	0,42
Caras-Severin	4,1	3,2	-0,9	7,5	0,33
Cluj	10,8	10,7	-0,1	10,2	1,08
Covasna	9,1	7,2	-1,9	12,3	0,72
Harghita	10,3	9,7	-0,6	11,0	0,97
Hunedoara	6,6	11,6	5,0	8,6	1,17
Maramureș	12,0	10,4	-1,6	9,3	1,05
Mureș	10,5	8,2	-2,3	10,6	0,82
Satu Mare	11,2	8,9	-2,3	5,7	0,90
Sălaj	12,7	10,1	-2,6	3,8	1,01
Sibiu	8,7	5,5	-3,2	13,7	0,55
Timiș	6,4	3,7	-2,7	6,7	0,37
TOTAL	9,4	7,6	-1,8	7,9	0,76

3. Evoluția populației și a rețelei de localități în Transilvania în perioada 1880-1910*

Materialul de față încearcă să fructifice o parte din datele preluate din recensăminte efectuate pe teritoriul transilvan încă dinainte de Unirea de la 1918, pe care le-am sistematizat și prelucrat, punându-le la dispoziția cititorului de azi într-o formulă ușor accesibilă, adică „așezate” pe rețea de unități administrativ-teritoriale – localități, comune, județe – acum în vigoare, pentru a fi mai clar înțelese și mai simplu comparate cu alte informații, mai noi sau mai vechi. Aceste date se găsesc în volumele publicate în seria *Sudia Censualia Transsilvanica* și sunt menționate în secțiunea bibliografică.

Ne vom opri aici la trei recensăminte, având ca moment de referință ultima zi a anilor 1880, 1900 și 1910. Din acestea, am ales câteva cifre referitoare la numărul populației și al caselor, încercând să schițăm unele linii de evoluție pe parcursul celor trei decenii. Nefiind de formăție istorici, nu ne putem permite să intrăm în detalii explicative, nici pentru datele de ansamblu și nici pentru cazuri particulare. Lăsăm deci în seama altora acest gen de exercițiu și ne mărginim să realizăm doar câteva grupări de date sugestive, pentru a da seamă de tendințele de evoluție și de deosebirile regionale.

Să amintim totuși, în treacăt, că, fiind vorba de un interval de timp inclus în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și începutul celui următor, ne găsim într-o perioadă extrem de dinamică pe plan economico-social în Transilvania, asistând acum la o accentuată dezvoltare a sectorului industrial, dar și la o serie de progrese pe planul calității vieții, iar din punct de vedere demografic la intrarea zonei în perioada „tranzitiei demografice”, al cărei debut marchează, de obicei, o ruptură nu doar cu un vechi regim demografic, ci și cu un anumit mod de trai și de civilizație.

Mai menționăm faptul că, deși avem și înregistrări mai vechi decât cea din 1880, nu extindem în urmă intervalul de analiză, în primul rând, pentru motivul că în publicațiile anterioare, prelucrate de noi, datele vizau doar vechiul Principat al Transilvaniei. Odată cu recensământul din 1880 am reușit să acoperim complet teritoriul intracarpatic, adăugând deci Principatului și părțile vestice și nordice (Banatul, Crișana și Maramureșul). Altfel spus, începând cu 1880 avem date de recensământ despre toate localitățile ce existau la vremea respectivă pe teritoriul celor 16 județe ce acoperă astăzi Transilvania, în sens larg : Alba, Arad, Bihor, Bistrița-Năsăud, Brașov, Caraș-Severin, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Satu Mare, Sălaj, Sibiu, Timiș. Mai avem date și pentru câteva localități care astăzi se găsesc în județe extracarpatiche (Bacău, Neamț, Suceava și Mehedinți), pe care însă nu le vom include în analiză, întrucât rămânem fideli principiului constanței *decupajului teritorial*, având ca punct de reper structura actuală.

* Articol scris în colaborare cu Elemér Mezei și Maria Semeniuc și publicat în *Studia, Historia*, nr. 1-2, 2000, pp. 101-121.

Nivelul de agregare a datelor va fi cel județean. În economia articolului de față nu vom încerca să introducem în analiză nici zone geografice mai mici, nici arii teritoriale mai mari, deși prima direcție ne-ar permite obținerea unui beneficiu analitic și de interpretare a datelor, iar a doua, unul sintetic. Această din urmă perspectivă poate fi însă ușor adoptată în măsură în care se va observa că datele pe județe manifestă similarități regionale. În principiu, rămâne deci la analiza datelor pe *localități și județe*, deși este limpede că un nivel intermediar ar fi fost util. Cât privește localitățile, acestea sunt cele existente în epocă și nu cele de astăzi; altfel spus, nu doar că nu vom număra sate care la vremea respectivă nu existau ori nu aveau statut de localități (căci n-avem cum să o facem), dar nu vom lăsa în considerare nici disparițiile prin contopire, intervenite de-a lungul timpului. Deci vom număra unitățile de habitat aşa cum existau ele atunci. De exemplu, orașul Cluj va fi cel din epocă, fără Mănăstur și Someșeni; Baia Mare va fi separată de Ferneziu, la fel Sibiul de Gușterița și Turnișor etc. Acest lucru îl vom face pentru fiecare recensământ în parte. Însă când vom încerca o analiză în dinamică a localităților, pentru comparație va trebui să luăm unități de habitat care nu se modifică în structura lor la cele trei recensăminte, fapt ce ne-a condus la unificarea unor sate care apar separat doar la unul sau două din cele trei recensăminte; aşa se face că, în secțiunea respectivă de analiză, numărul unităților este ceva mai mic decât atunci când se ia separat fiecare recensământ în parte.

Pentru o privire sintetică, să urmărim, mai întâi, în tabelul 1, *situația numerică a populației și a localităților recenzate*, pe județe, la cele trei recensăminte.

Tabelul 1. *Populația și numărul de localități pe județele actuale, la recensăminte din 1880, 1900 și 1910*

Județul	Recensământul 1880		Recensământul 1900		Recensământul 1910	
	Nr. de locuitori	Nr. de localități	Nr. de locuitori	Nr. de localități	Nr. de locuitori	Nr. de localități
Alba	267.731	258	315.321	255	330.463	252
Arad	391.614	291	480.162	288	509.253	288
Bihor	314.607	417	418.816	416	476.204	412
Bistrița-Năsăud	158.493	196	199.173	196	212.614	196
Brașov	206.112	150	229.316	148	237.537	147
Caraș-Severin	290.162	229	329.749	227	341.053	228
Cluj	278.196	345	356.892	344	397.420	343
Covasna	127.264	118	139.316	111	151.338	110
Harghita	192.725	173	218.894	170	241.184	172
Hunedoara	235.358	424	288.125	417	323.526	415
Maramureș	223.057	227	279.520	226	310.711	226
Mureș	293.349	381	357.221	377	387.787	377
Satu Mare	194.326	183	245.855	183	268.297	184
Sălaj	167.629	268	201.712	265	223.096	265
Sibiu	225.553	177	256.374	177	270.927	177
Timiș	453.835	320	541.703	326	561.615	323
TOTAL	4.020.011	4.157	4.858.149	4.126	5.243.025	4.115

După cum se vede, numărul localităților este în scădere, mai ales între 1880 și 1900. În final se ajunge la 4.115 așezări, cu 42 mai puține decât la începutul perioadei. Acest lucru se întâmplă, în principal, din cauza pierderii statutului de localitate de către unele

așezări mai mărunte, acestea fiind atașate altora mai mari. Firește că bilanțul menționat rezultă dintr-un proces mai complex decât simpla comasare de localități ; avem de-a face și cu localități care apar, fie prin desprindere de altele, fie prin colonizare de populație pe terenuri nelocuite (în extravilanul localităților existente).

În ceea ce privește evoluția populației, aceasta poate fi pusă cel mai bine în evidență calculând atât *procentul de creștere* pe fiecare dintre intervalele analizate, 1880-1900, 1900-1910 și 1880-1910, cât și *ritmul mediu anual* corespunzător acestor procente. Rezultatele sunt evidențiate în tabelul 2.

Tabelul 2. *Creșterile de populație pe intervalele dintre recensăminte, pe județele actuale*

Județul	1900 față de 1880		1910 față de 1900		1910 față de 1880	
	Creștere procentuală	Ritm mediu anual (%)	Creștere procentuală	Ritm mediu anual (%)	Creștere procentuală	Ritm mediu anual (%)
Alba	17,8	0,8	4,8	0,5	23,4	0,7
Arad	22,6	1,0	6,1	0,6	30,0	0,9
Bihor	33,1	1,4	13,7	1,3	51,4	1,4
Bistrița-Năsăud	25,7	1,1	6,7	0,7	34,1	1,0
Brașov	11,3	0,5	3,6	0,4	15,2	0,5
Caraș-Severin	13,6	0,6	3,4	0,3	17,5	0,5
Cluj	28,3	1,3	11,4	1,1	42,9	1,2
Covasna	9,5	0,5	8,6	0,8	18,9	0,6
Harghita	13,6	0,6	10,2	1,0	25,1	0,8
Hunedoara	22,4	1,0	12,3	1,2	37,5	1,1
Maramureș	25,3	1,1	11,2	1,1	39,3	1,1
Mureș	21,8	1,0	8,6	0,8	32,2	0,9
Satu Mare	26,5	1,2	9,1	0,9	38,1	1,1
Sălaj	20,3	0,9	10,6	1,0	33,1	1,0
Sibiu	13,7	0,6	5,7	0,6	20,1	0,6
Timiș	19,4	0,9	3,7	0,4	23,7	0,7
TOTAL	20,8	1,0	7,9	0,8	30,4	0,9

E limpede că, pe de o parte, asistăm la *o diminuare a ritmului de creștere în primul deceniu al secolului XX - pe total și în majoritatea ariilor județene -, iar pe de altă parte, la o situație foarte diversă la nivel teritorial*. Într-adevăr, diferențele de evoluție între zonele actualelor județe sunt mari, ceea ce ilustrează existența unei multitudini de situații. Având în vedere că pentru vremea respectivă nu se pot invoca însemnate contraste regionale în starea mortalității, rămâne că ritmul variat de creștere a populației este dat de rezultanta diferită a următorilor trei factori :

- *natalitatea*
- *migrația internă* (schimbul de populație între zonele transilvane)
- *migrația externă* (cu cele două componente : emigrația și imigrația).

Ceea ce știm cu certitudine este faptul că în perioada despre care vorbim se manifestă o clară diferențiere a spațiului transilvan după comportamentul populației față de nașteri ; zona sudică a Transilvaniei și mai ales Banatul intraseră deja în tranziția fertilității, având

o descendență net mai redusă decât restul teritoriului. De asemenea, există informații despre emigrațiile puternice, din epocă, spre continentul american, ca și despre colonizările de populație din afara spațiului transilvan, despre care chiar datele noastre, cum vom arăta mai jos, ne oferă câteva indicii.

Cele mai însemnate ritmuri de creștere se întâlnesc în actualul județ Bihor, urmat de Cluj și apoi de un alt grup format din Maramureș, Satu Mare și Hunedoara. Ritmurile cele mai reduse apar la nivelul zonelor Brașov, Caraș-Severin, Covasna, Sibiu, Timiș și Alba. Contrastul este mare dacă observăm că populația Bihorului crește în cei 30 de ani cu peste 50%, iar a Brașovului doar cu 15% ! Aceste deosebiri de ritmuri între zonele județelor actuale și felul în care valorile diferite se repartizează spațial nu par a se explica doar prin unul dintre factorii menționați mai sus, ci sunt mai curând efectul combinării lor.

Vom încerca în continuare să evidențiem câteva elemente legate de dimensiunea localităților la cele trei recensăminte și structura rețelei de așezări după un asemenea criteriu. Am calculat în acest scop câțiva indicatori de centralitate și dispersie și am realizat o clasificare a localităților în zece categorii de mărime, așa cum se vede în tabelele 3a, 3b și 3c.

Tabelul 3a. *Distribuția numărului de localități și a populației în 10 categorii de așezări, la 1880*

Grupa de mărime	Localități		Populație		
	Număr	%	Număr	%	% cumulate
1-200 loc.	193	4,6	29.640	0,7	100
201-400	784	18,9	241.623	6,0	99,3
401-600	890	21,4	443.411	11,0	93,3
601-800	655	15,8	466.383	11,4	82,3
801-1.000	475	11,4	426.568	10,6	70,9
1.001-1.500	582	14,0	705.274	17,5	60,3
1.501-2.000	260	6,3	448.770	11,2	42,8
2.001-3.000	178	4,3	428.864	10,7	31,6
3.001-5.000	85	2,0	310.322	7,7	20,9
Peste 5.000	55	1,3	529.156	13,2	13,2
Total	4.157	100	4.020.011	100	

Tabelul 3b. *Distribuția numărului de localități și a populației în 10 categorii de așezări, la 1900*

Grupa de mărime	Localități		Populație		
	Număr	%	Număr	%	% cumulate
1-200 loc.	96	2,3	15.228	0,3	100
201-400	571	13,8	177.750	3,7	99,7
401-600	787	19,1	393.864	8,1	96,0
601-800	659	16,0	458.336	9,4	87,9
801-1.000	527	12,8	472.723	9,8	78,5
1.001-1500	705	17,1	858.811	17,7	68,7
1.501-2.000	322	7,8	550.684	11,3	51,0
2.001-3.000	255	6,2	613.814	12,6	39,7
3.001-5.000	134	3,2	502.789	10,3	27,1
Peste 5.000	70	1,7	814.150	16,8	16,8
Total	4.126	100	4.858.149	100	

Tabelul 3c. *Distribuția numărului de localități și a populației în 10 categorii de așezări, la 1910*

Grupa de mărime	Localități		Populație		
	Număr	%	Număr	%	% cumulate
1-200 loc.	75	1,8	11.735	0,2	100
201-400	490	11,9	153.254	2,9	99,8
401-600	735	17,9	370.110	7,1	96,9
601-800	666	16,2	463.035	8,8	89,8
801-1.000	518	12,6	464.674	8,9	81,0
1.001-1.500	777	18,9	944.202	18,0	72,1
1.501-2.000	341	8,3	584.997	11,2	54,1
2.001-3.000	282	6,9	676.952	12,9	42,9
3.001-5.000	149	3,6	558.391	10,6	30,0
Peste 5.000	82	2,0	1.015.675	19,4	19,4
Total	4.115	100	5.243.025	100	

Tabelul 4. *Indicatorii de poziție și împărtăiere ai distribuției populației localităților la cele trei recensăminte*

	1880	1900	1910
Media populației pe localitate	967	1.177	1.274
Abaterea standard	1.501	2.172	2.614
Coefficient de variație (ab. standard / medie)	1,55	1,85	2,05
Populația minimă	42	71	88
Prima decilă	270	325	350
Prima quartilă	413	496	530
Mediana	663	783	831
A treia quartilă	1.070	1.273	1.347
Ultima decilă	1.770	2.113	2.230
Populația maximă	35.556	56.260	72.555

Evoluția populației, evidențiată în tabelele 1 și 2, își pune amprenta pe schimbarea dimensiunilor localităților. Lucrul se vede clar în tabelele 3a-3c, dar și din evoluția indicilor din tabelul 4 : media, mediana, valorile minimă, maximă, decile și quartile – toate arată trendul crescător. Astfel, dacă cele mai mici 10% dintre localități se găseau, în 1880, sub pragul de 270 de locuitori (prima decilă) și cele mai mici 25% sub 413 locuitori (prima quartilă), în 1910, valorile respective urcă la 350 de locuitori și, respectiv, 530 de locuitori. O creștere însemnată apare și la indicatorii din partea superioară : cele mai mari 25% dintre așezări pornesc, în 1910, de la 1.347 de locuitori, față de un prag de 1.070, la 1880 ; cele mai mari 10% dintre localități încep de la 2.230, față de 1.770 la începutul intervalului ; cea mai mare localitate transilvană crește de la 35.556 de locuitori, în 1880 (Arad), la 56.260 în 1900 (Arad) și la 72.555 (mai mult decât dublu față de început !) în 1910 (Timișoara). Creșterile în partea superioară atrag o sporire a ponderii localităților mari în totalul populației. Astfel, de exemplu, localitățile cu peste 3.000 de locuitori ajung să dețină 30% din efectivul demografic al Transilvaniei, în 1910, față de circa 21% în 1880 ; cele mai mari așezări evidențiate de noi (peste 5.000 de locuitori) urcă în pondere demografică de la circa 13% la aproape 20%.

Deplasarea în sus a valorilor centrale nu înseamnă doar o simplă translație de efective, ci și un evantai mai larg al acestora, lucru reflectat de indicatorii de împărtăiere :

abaterea standard și coeficientul de variație, care sporesc semnificativ. Altfel spus, se mărește gradul de *inegalitate între localități pe dimensiunea demografică și se produce o diversificare a lor*, lucru ce se vede și din felul cum se distribuie în cele 10 clase convențional construite de noi.

*

Datele recensămintelor analizate ne oferă informații și asupra *numărului de case (clădiri)* existente la data înregistrării în fiecare localitate. Situația economico-socială a unei perioade poate fi judecată și prin evoluția numărului de clădiri, deci prin capacitatea de extindere a spațiului de locuit și cu alte destinații. Cele trei înregistrări permit calculul ritmului de înmulțire a clădirilor, care poate fi comparat cu cel al creșterii populației. Datele trebuie, desigur, interpretate cu prudență, întrucât este clar că *numărul clădirilor nu coincide cu cel al locuințelor*, unele dintre ele neavând destinație locativă, dar mai ales pentru că, îndeosebi în orașe, clădirile oferă spațiu pentru mai multe locuințe.

Înainte de alte analize, să facem trimitere la un clasament al *primelor 10 localități din Transilvania*, după numărul de locuitori, la cele trei momente de recensământ, evidențierind simultan populația și numărul caselor (tabelul 5).

Tabelul 5. *Clasamentul primelor 10 orașe transilvane, la 1880, 1900 și 1910*

Nr. crt.	1880			1900			1910		
	Localitatea	Nr. case	Locuitori	Localitatea	Nr. case	Locuitori	Localitatea	Nr. case	Locuitori
1	Arad	3.793	35.556	Arad	5.026	56.260	Timișoara	6.252	72.555
2	Timișoara	2.588	33.694	Timișoara	4.123	53.033	Oradea	5.365	64.169
3	Oradea	2.778	31.324	Oradea	3.619	50.177	Arad	5.785	63.166
4	Cluj	3.736	29.923	Cluj	5.878	49.295	Cluj	6.283	60.808
5	Brașov	3.941	29.584	Brașov	4.077	36.646	Brașov	4.955	41.056
6	Satu Mare	2.432	19.708	Sibiu	2.465	29.577	Satu Mare	4.271	34.892
7	Sibiu	1.869	19.446	Satu Mare	3.047	26.881	Sibiu	2.610	33.489
8	Tg. Mureș	1.499	12.883	Tg. Mureș	2.414	19.522	Tg. Mureș	3.233	25.517
9	Carei	1.568	12.523	Sighet	2.137	17.445	Sighet	2.819	21.370
10	Sighet	1.473	10.852	Lugoj	2.219	16.126	Lugoj	2.839	19.819

Lista e interesantă, chiar dacă, așa cum e firesc, clasamentele nu se modifică spectaculos. Singurele schimbări majore par a fi intrarea în top a Lugojului în locul orașului Carei și schimbarea în ordinea primelor trei, la 1910, când Timișoara trece clar în frunte, iar Oradea depășește și ea Aradul, care a ocupat primul loc până atunci. O privire asupra schimbărilor cifrelor arată o dinamică extraordinară a acestor localități urbane mari, atât în ceea ce privește numărul de locuitori, cât și cel al caselor. În trei decenii, mai multe orașe își dublează – sau aproape își dublează – numărul de locuitori (Timișoara, Oradea, Cluj – dintre cele mai mari), dar și numărul de clădiri. În primii 10 ani ai secolului XX, de pildă, Timișoara se mărește cu peste 2.200 de clădiri, iar pe total, în cele trei decenii, cu circa 3.700. Orașul Satu Mare cunoaște și el o dezvoltare rapidă în ultimul deceniu, mai ales la construcția de clădiri, fiind într-o dinamică net superioară Sibiului, oraș cu care a concurat pentru ocuparea poziției a sasea. De altfel, cele două centre săsești din sudul Transilvaniei, Sibiu și Brașovul, au, dintre marile orașe ale timpului, printre cele mai mici ritmuri de dezvoltare. O altă constatare interesantă și o sugestie pentru continuarea investigațiilor este faptul că nici între mărimea

demografică și numărul de case, nici între creșterea populației și sporirea construcțiilor nu există o legătură perfectă.

Revenind la toate localitățile, trimitem la tabelele 6 și 7, care oferă o imagine sintetică, la nivelul zonei și al județelor, asupra evoluției numărului de case, a numărului mediu de locuitori ce revine la o clădire și a raportului ritmurilor de creștere pentru cele două variabile : case și locuitori.

Pe de o parte, se vede că evoluția celor doi parametri – populație și case – este foarte apropiată. Doar în primele decenii populația evoluează ceva mai repede, așa încât numărul de persoane la o clădire urcă puțin : de la 4,97 la 5,05 ; apoi acesta se reduce la 5,03 în 1910, fiind deci vorba de o ușoară inversare de ritm. Mai interesante decât aceste mici și nesemnificative variații de ansamblu ni se par diferențele interjudețene, atât în ceea ce privește nivelul indicatorului locuitori/casă, cât și evoluția acestuia. *Peste media generală, de circa 5 locuitori la o casă, se regăsesc toate județele ce acoperă partea vestică a teritoriului, pe primele locuri detașându-se Satu Mare și Bihorul. Alături de Timiș și Arad, ce completează bordura vestică, mai apare cu o valoare ridicată și județul Cluj. Ca tendință să evidențiem, într-un sens, Clujul și Bihorul, județe în care populația întrece net ritmul construcției de case, coeficientul menționat nu numai că sporește sensibil în cele trei decenii, dar ajunge la valori foarte ridicate (comparativ cu alte județe, de pildă Sibiu, unde, pe fondul aceleiași tendințe, media persoanelor la o casă rămâne la cote mai joase, adică nu ajunge să depășească media transilvană). În tendință inversă găsim județele Timiș și, în special, Caraș-Severin, unde evoluția numărului de case este deosebit de rapidă.*

Tabelul 6. *Evoluția numărului de case și a raportului populație/case, la cele trei recensăminte*

Județul	Recensământul 1880		Recensământul 1900		Recensământul 1910	
	Număr de case	Locuitori/casă	Număr de case	Locuitori/casă	Număr de case	Locuitori/casă
Alba	58.329	4,59	67.685	4,66	71.534	4,62
Arad	72.467	5,40	88.870	5,40	96.642	5,27
Bihor	60.153	5,23	73.556	5,69	82.873	5,75
Bistrița-Năsăud	34.402	4,61	41.390	4,81	44.029	4,83
Brașov	45.744	4,51	48.878	4,69	50.681	4,69
Caraș-Severin	49.949	5,81	64.557	5,11	70.078	4,87
Cluj	54.959	5,06	67.264	5,31	73.259	5,42
Covasna	29.505	4,31	33.747	4,13	35.873	4,22
Harghita	42.892	4,49	49.984	4,38	53.745	4,49
Hunedoara	51.896	4,54	60.510	4,76	66.295	4,88
Maramureș	47.092	4,74	58.027	4,82	64.994	4,78
Mureș	62.547	4,69	74.086	4,82	79.897	4,85
Satu Mare	34.252	5,67	41.576	5,91	45.706	5,87
Sălaj	35.233	4,76	41.411	4,87	45.554	4,90
Sibiu	50.426	4,47	54.663	4,69	56.834	4,77
Timiș	78.254	5,80	94.984	5,70	104.589	5,37
TOTAL	808.100	4,97	961.188	5,05	1.042.583	5,03

Tabelul 7. Creșterea numărului de case comparativ cu cea a populației, pe intervalele dintre recensăminte, pe județele actuale

Județul	1900 față de 1880		1910 față de 1900		1910 față de 1880	
	Creșterea nr. de case %	Raport între creșterea numărului de case și cea a populației	Creșterea nr. de case %	Raport între creșterea numărului de case și cea a populației	Creșterea nr. de case %	Raport între creșterea numărului de case și cea a populației
Alba	16,0	0,90	5,7	1,19	22,6	0,97
Arad	22,6	1,00	8,7	1,43	33,4	1,11
Bihor	22,3	0,67	12,7	0,93	37,8	0,74
Bistrița-Năsăud	20,3	0,79	6,4	0,96	28,0	0,82
Brașov	6,9	0,61	3,7	1,03	10,8	0,71
Caraș-Severin	29,2	2,15	8,6	2,39	40,3	2,30
Cluj	22,4	0,79	8,9	0,78	33,3	0,78
Covasna	14,4	1,52	6,3	0,73	21,6	1,14
Harghita	16,5	1,21	7,5	0,74	25,3	1,01
Hunedoara	16,6	0,74	9,6	0,78	27,7	0,74
Maramureș	23,2	0,92	12,0	1,07	38,0	0,97
Mureș	18,4	0,84	7,8	0,91	27,7	0,86
Satu Mare	21,4	0,81	9,9	1,09	33,4	0,88
Sălaj	17,5	0,86	10,0	0,94	29,3	0,89
Sibiu	8,4	0,61	4,0	0,70	12,7	0,63
Timiș	21,4	1,10	10,1	2,73	33,7	1,42
TOTAL	18,9	0,91	8,5	1,08	29,0	0,95

O obiecție imediată poate fi făcută față de constatăriile menționate. Și anume este vorba de faptul că necoincidența dintre numărul de case și numărul de locuințe conduce la variația raportului locuitori/casă în funcție de ponderea tipurilor de localități, adică de ponderea populației trăind în localități mari (orașe), căci în astfel de așezări clădirile cu mai multe locuințe adăpostesc un număr însemnat de locuitori. Pentru a vedea în ce măsură intervine un asemenea factor, am realizat o clasificare a localităților după dimensiunea acestora. Într-o primă variantă, această clasificare are 10 trepte, iar în alta, mai restrânsă, doar 5 ; de fiecare dată am evidențiat ca ultimă categorie de localități pe cele care, în 1880, aveau peste 5.000 de locuitori. (Vezi și lista acestora în anexă.)

Pentru a putea face o analiză în dinamică, am ales un criteriu constant de grupare a localităților, aplicabil unitar la cele trei recensăminte, și anume volumul populației în 1880. În consecință, am fost nevoiți să procedăm la comasarea câtorva localități care, aşa cum spuneam mai sus, nu au fost recenzate distinct la toate cele trei recensăminte. Astfel, am ajuns inițial la un număr de 4.103 unități de habitat comparabile. Dar, dintre acestea, un număr de 9 localități nu existau la 1880, căci ele au apărut prin colonizare pe amplasamente noi și nu prin desprindere de altele, aşa cum s-a întâmplat în alte cazuri. De aceea, ele nu au putut fi unite cu nicio localitate existentă, aşa încât în baza noastră de date apar ca fiind lipsă la primul moment, cel care dă tipul după mărime, și, în consecință, ele vor fi omise în toate analizele de evoluție cu momentul de pornire 1880, analize ce vor cuprinde doar 4.049 de așezări. Lista acestor localități, întemeiate între 1880 și 1900, cu menționarea dimensiunii și profilului lor etnic, este prezentată în anexă.

Celelalte 4.094 de localități se plasează în cele 10 clase de mărime, la 1880, după județele actuale, aşa cum se vede în tabelul 8.

Tabelul 8. Gruparea localităților după populație, la 1880

Județul	Mărimea localităților după populație, la 1880										
	1-200	201-400	401-600	601-800	801-1.000	1.001-1.500	1.501-2.000	2.000-3.000	3.001-5.000	peste 5.000	Total
Alba	3	32	57	36	36	48	18	9	8	5	252
	1,2%	12,7%	22,6%	14,3%	14,3%	19,0%	7,1%	3,6%	3,2%	2,0%	100,0%
Arad	10	65	31	34	25	41	31	25	13	10	285
	3,5%	22,8%	10,9%	11,9%	8,8%	14,4%	10,9%	8,8%	4,6%	3,5%	100,0%
Bihor	27	123	99	61	32	45	11	8	3	3	412
	6,6%	29,9%	24,0%	14,8%	7,8%	10,9%	2,7%	1,9%	0,7%	0,7%	100,0%
Bistrița-Năsăud	4	30	50	41	33	21	7	8	1	1	196
	2,0%	15,3%	25,5%	20,9%	16,8%	10,7%	3,6%	4,1%	0,5%	0,5%	100,0%
Brașov	-	8	18	27	25	40	10	11	5	3	147
	-	5,4%	12,2%	18,4%	17,0%	27,2%	6,8%	7,5%	3,4%	2,0%	100,0%
Caraș-Severin	4	14	34	32	31	44	33	21	11	2	226
	1,8%	6,2%	15,0%	14,2%	13,7%	19,5%	14,6%	9,3%	4,9%	0,8%	100,0%
Cluj	20	85	81	64	30	35	15	5	2	4	341
	5,9%	24,9%	23,8%	18,8%	8,8%	10,3%	4,4%	1,5%	0,6%	1,2%	100,0%
Covasna	-	9	22	17	16	24	7	9	4	2	110
	-	8,2%	20,0%	15,5%	14,5%	21,8%	6,4%	8,2%	3,6%	1,8%	100,0%
Harghita	13	23	31	24	14	23	17	15	6	4	170
	7,6%	13,5%	18,2%	14,1%	8,2%	13,5%	10,0%	8,8%	3,5%	2,4%	100,0%
Hunedoara	41	135	113	58	26	26	6	6	2	1	414
	9,9%	32,6%	27,3%	14,0%	6,3%	6,3%	1,4%	1,4%	0,5%	0,2%	100,0%
Maramureș	8	41	41	46	25	29	16	8	5	5	224
	3,6%	18,3%	18,3%	20,5%	11,2%	12,9%	7,1%	3,6%	2,2%	2,2%	100,0%
Mureș	14	68	107	64	49	49	17	6	-	3	377
	3,7%	18,0%	28,4%	17,0%	13,0%	13,0%	4,5%	1,6%	-	0,8%	100,0%
Satu Mare	4	21	47	31	15	39	14	8	2	2	183
	2,2%	11,5%	25,7%	16,9%	8,2%	21,3%	7,7%	4,4%	1,1%	1,1%	100,0%
Sălaj	12	75	74	45	30	20	5	2	1	1	265
	4,5%	28,3%	27,9%	17,0%	11,3%	7,5%	1,9%	0,8%	0,4%	0,4%	100,0%
Sibiu	1	8	25	28	35	47	14	11	5	3	177
	0,6%	4,5%	14,1%	15,8%	19,8%	26,6%	7,9%	6,2%	2,8%	1,7%	100,0%
Timiș	9	32	49	38	50	48	35	25	21	8	315
	2,9%	10,2%	15,6%	12,1%	15,9%	15,2%	11,1%	7,9%	6,7%	2,5%	100,0%
Total	170	769	879	646	472	579	256	177	89	57	4.094
	4,2%	18,8%	21,5%	15,8%	11,5%	14,1%	6,3%	4,3%	2,2%	1,4%	100,0%

Distribuția pe ultima linie a tabelului 8 ne arată că dimensiunea majorității localităților era redusă, cele mai multe plasându-se în grupa de 401-600 de locuitori, cu frecvențe apropiate de celelalte două categorii vecine. Ceea ce am vrut să evidențiem cu ajutorul acestui tabel este faptul că există diferențe sensibile între zone, din punctul de vedere al dimensiunii unităților de habitat. De exemplu, dacă în județele Brașov și Sibiu avem doar 8, respectiv 9 localități sub 400 de locuitori (circa 5% din totalul localităților), în județul Hunedoara efectivul acestora urcă la 176, reprezentând 42,5% din numărul așezărilor. Diferențe apar și la localitățile mari și foarte mari, ceea ce sugerează că o serie de diferențe, între județe, referitor la „încărcarea” caselor cu populație pot proveni din faptul că unele județe erau la acea vreme mai urbanizate decât altele.

Pentru a vedea în ce măsură numărul de locuitori la o casă depinde de dimensiunea așezării, prezentăm în tabelul 9 cifrele pentru clasificarea detaliată, ceea ce cu 10 categorii de localități.

Tabelul 9. *Evoluția numărului de locuitori la o casă, după grupa de mărime a localității*

Mărimea așezării în 1880 (locuitori)	Locuitori/casă 1880	Locuitori/casă 1900	Locuitori/casă 1910
1-200	4,51	4,86	5,00
201-400	4,56	4,77	4,78
401-600	4,64	4,77	4,79
601-800	4,67	4,76	4,79
801-1.000	4,70	4,79	4,70
1.001-1.500	4,71	4,73	4,70
1.501-2.000	4,92	4,84	4,78
2.001-3.000	5,00	4,86	4,72
3.001-5.000	5,16	5,00	4,80
peste 5.000	6,70	7,08	7,14

Deși la 1880 apare o oarecare regularitate, în sensul că numărul de locuitori la o casă sporește odată cu mărimea localității, această regularitate nu se mai regăsește ulterior, căci de la primul la ultimul moment are loc o vizibilă creștere a raportului la localitățile mici și foarte mici, însotită de o stagnare la cele mijlocii, de o scădere la cele mari (1.501-5.000 de locuitori) și de o creștere la cele foarte mari (peste 5.000), așa încât, finalmente, putem practic vorbi doar de o deosebire netă numai între așezările cu peste 5.000 de locuitori – orașe, în marea lor majoritate, așa cum se vede din lista anexată – și celelalte, în sensul că doar în primele se pare că cifra de locuitori la o casă este serios afectată de existența unor clădiri cu mai multe locuințe.

Evoluția valorilor din tabelul 9 este dependentă, desigur, de viteza cu care s-a înmulțit populația respectivelor grupe de așezări și de cea cu care s-a dezvoltat fondul edilitar. Prezentăm aceste evoluții, între 1880 și 1910, în tabelul 10.

Tabelul 10. *Evoluția procentuală a numărului de locuitori și a numărului de case după grupa de mărime a localității, între 1880 și 1910*

Mărimea așezării în 1880 (locuitori)	Creșterea populației (%)	Creșterea numărului de case (%)
1-200	44,9	30,6
201-400	31,7	25,5
401-600	29,6	25,6
601-800	28,5	25,0
801-1.000	24,2	24,1
1.001-1.500	23,5	23,8
1.501-2.000	24,7	28,2
2.001-3.000	25,8	33,0
3.001-5.000	22,6	31,9
peste 5.000	54,9	45,3

Acum se vede foarte bine ce anume stă în spatele tendinței contradictorii în evoluția numărului de locuitori la o casă. Populația diferitelor tipuri de localități evoluează cu viteze destul de diferite: cel mai mult cresc cele mai mici și, mai ales, cele mai mari, iar cea mai lentă evoluție se constată pentru localitățile cu volum demografic între 800 și 5.000 de locuitori, la 1880. Cât privește numărul de case, și aici valorile de creștere mai mari sunt la capetele scalei, dar, spre deosebire de locuitori, variațiile sunt mai modeste, iar procentele de creștere cele mai mici se deplasează în jos, la localitățile având între 201 și 1.500 de locuitori. Consecința este că vom avea următoarele situații relativ distincte:

- o primă categorie de localități, de mărime până la 800 de locuitori, în care populația crește mai repede decât numărul de case;
- o a doua – între 800 și 1.500 – pentru care cifrele de creștere sunt dintre cele mai mici și aproape identice pe cele două variabile;
- o a treia, cuprinzând localitățile mari – între 1.501 și 5.000 de locuitori –, unde numărul clădirilor sporește procentual mai mult decât cel al populației;
- în fine, ultima clasă, a marilor așezări, unde cele mai mari procente de creștere sunt la ambii indicatori, totuși cu o superioritate a sporului populației în raport cu cel al caselor.

Pentru a vedea cum se prezintă lucrurile la nivel de județ, adică pe arii geografice mai mici, prezentăm datele din tabelele 11 și 12, cu mențiunea că aici am folosit gruparea cu un evantai mai restrâns de categorii de mărime (cea cu 5 trepte), în ideea de a mai reduce din dimensiunea tabelelor, care, oricum, rămâne foarte mare, fapt ce reclamă un anumit efort de lectură.

Tabelul 11. Creșterea comparativă a populației și a numărului de case după mărimea localității și județul actual, între 1880 și 1910

Județul	Grupa de mărime	Creșterea procentuală a populației, între 1880 și 1910	Creșterea procentuală a numărului de case, între 1880 și 1910	Raport între creșterea procentuală a numărului de case și cea a populației
Alba	Sub 600 loc.	23,2	18,0	0,78
	601-1.000	22,6	18,2	0,80
	1.001-2.000	18,5	20,4	1,10
	2.001-5.000	22,3	26,8	1,20
	Peste 5.000	42,1	41,9	1,00
Arad	Sub 600 loc.	28,4	26,0	0,92
	601-1.000	23,6	29,1	1,23
	1.001-2.000	25,9	28,7	1,11
	2.001-5.000	20,9	32,1	1,53
	Peste 5.000	43,4	40,9	0,94
Bihor	Sub 600 loc.	50,1	32,8	0,65
	601-1.000	46,5	33,4	0,72
	1.001-2.000	39,7	34,4	0,87
	2.001-5.000	45,5	47,3	1,04
	Peste 5.000	83,1	65,4	0,79

Bistrița-Năsăud	Sub 600 loc.	28,4	25,5	0,90
	601-1.000	28,1	23,4	0,83
	1.001-2.000	37,6	26,0	0,69
	2.001-5.000	42,3	42,2	1,00
	Peste 5.000	64,2	51,7	0,81
	Sub 600 loc.	18,5	14,2	0,77
Brașov	601-1.000	11,0	7,7	0,69
	1.001-2.000	13,0	12,5	0,96
	2.001-5.000	13,1	11,2	0,85
	Peste 5.000	28,2	14,3	0,51
	Sub 600 loc.	32,4	58,7	1,81
Caraș-Severin	601-1.000	20,0	46,0	2,32
	1.001-2.000	12,0	33,7	2,80
	2.001-5.000	10,1	36,6	3,64
	Peste 5.000	59,7	67,2	1,13
	Sub 600 loc.	34,9	29,3	0,84
Cluj	601-1.000	33,5	32,0	0,95
	1.001-2.000	34,5	30,9	0,90
	2.001-5.000	33,4	22,1	0,66
	Peste 5.000	79,7	52,9	0,66
	Sub 600 loc.	1,8	9,1	5,13
Covasna	601-1.000	13,0	15,7	1,21
	1.001-2.000	18,6	21,7	1,17
	2.001-5.000	19,1	22,9	1,20
	Peste 5.000	41,1	39,3	0,96
	Sub 600 loc.	9,6	18,4	1,92
Harghita	601-1.000	10,1	16,3	1,61
	1.001-2.000	21,6	22,8	1,06
	2.001-5.000	33,9	33,6	0,99
	Peste 5.000	48,5	31,2	0,64
	Sub 600 loc.	30,0	23,0	0,77
Hunedoara	601-1.000	35,3	25,5	0,72
	1.001-2.000	15,7	16,5	1,05
	2.001-5.000	114,9	86,6	0,75
	Peste 5.000	40,7	25,5	0,63
	Sub 600 loc.	24,9	26,5	1,06
Maramureș	601-1.000	25,8	26,8	1,04
	1.001-2.000	41,2	37,0	0,90
	2.001-5.000	46,7	50,2	1,08
	Peste 5.000	60,9	58,6	0,96
	Sub 600 loc.	27,1	22,7	0,84
Mureș	601-1.000	28,0	24,3	0,87
	1.001-2.000	32,2	29,8	0,92
	2.001-5.000	29,8	32,6	1,10
	Peste 5.000	60,7	52,2	0,86
	Sub 600 loc.	34,6	26,5	0,76
Satu Mare	601-1.000	32,1	26,9	0,84
	1.001-2.000	33,1	31,9	0,96
	2.001-5.000	41,0	37,1	0,90
	Peste 5.000	58,1	59,2	1,02

Sălaj	Sub 600 loc.	33,4	28,3	0,85
	601-1.000	28,6	26,2	0,92
	1.001-2.000	34,9	33,2	0,95
	2.001-5.000	51,1	39,1	0,77
	Peste 5.000	35,2	38,0	1,08
Sibiu	Sub 600 loc.	12,1	7,4	0,61
	601-1.000	13,0	10,4	0,80
	1.001-2.000	15,1	12,1	0,80
	2.001-5.000	17,0	14,6	0,86
	Peste 5.000	53,6	21,5	0,40
Timiș	Sub 600 loc.	33,8	30,1	0,89
	601-1.000	23,2	25,6	1,11
	1.001-2.000	12,2	21,3	1,74
	2.001-5.000	5,7	33,1	5,77
	Peste 5.000	52,6	53,9	1,02
TOTAL	Sub 600 loc.	30,9	25,7	0,83
	601-1.000	26,4	24,6	0,93
	1.001-2.000	23,9	25,5	1,06
	2.001-5.000	24,4	32,5	1,33
	Peste 5.000	54,9	45,3	0,83

Analizând evoluția populației și a numărului de case pe cele cinci mari categorii de așezări și pe județe, putem descoperi unele detalii interesante. Înțâi, e vizibil și aici, la rubrica „Total”, pentru cele cinci grupe, rezultatul găsit anterior cu ocazia clasificării în zece categorii. Localitățile sub 600 de locuitori și, mai ales, cele peste 5.000 evoluează cel mai repede din punct de vedere demografic. Ultima categorie se menține în frunte în construcția de case, fiind secundată de localitățile ce pornesc în 1880 de la valori demografice cuprinse între 2.000 și 5.000 de locuitori. Acestea din urmă dau și cel mai ridicat raport între procente de creștere a numărului de case și numărului de locuitori.

Modelul acesta se regăsește, în general, și la nivelul județelor, cu excepțiile de rigoare și cu unele cifre deosebit de îndepărtate de cazurile tipice. Să menționăm unele situații mai deosebite :

La *județul Bihor* frapează procentul de creștere demografică pentru localitățile cele mai mari (peste 83%). Chiar dacă numărul caselor sporește destul de rapid, acesta nu poate ține practic pasul cu evoluția demografică decât pentru așezările de 2-5.000 de locuitori.

În *județul Brașov*, toate cifrele relative de creștere – și pentru populație, și pentru clădiri – sunt foarte mici comparativ cu media transilvană.

La *Caraș-Severin*, dinamica mai accentuată a numărului de case față de cea a populației se regăsește în toate cele cinci categorii de localități, cea mai mare discrepanță fiind în categoria a patra.

Județul Cluj se caracterizează printr-o dinamică demografică puternică a celor mai mari așezări, comparabilă cu a Bihorului. Aici la nicio categorie de localități numărul caselor nu evoluează la nivelul populației.

În *județele Covasna și Harghita*, procente de creștere, chiar dacă urcă odată cu dimensiunea așezării, rămân mici la primele patru categorii de localități, influențând astfel decisiv media județeană, în ciuda unor sporuri mai sensibile la ultima grupă.

În aria *județului Hunedoara*, creșterile deosebite nu sunt la ultima grupă (formată doar din orașul Orăștie), ci la penultima, unde sunt cuprinse așezările cu cea mai puternică dinamică în intervalul analizat : Deva, Hunedoara, Petroșani, Petrila.

Și în Sălaj ultima grupă e populată cu o singură localitate – Zalăul –, care nu atinge dinamica localităților care pornesc de la valori demografice inferioare.

Sibiu se caracterizează printr-o clară opoziție între cele mai mari așezări și restul, în sensul că primele au un procent de creștere demografică net superior ; de asemenea, în ciuda unor sporuri de populație modeste, construcția de case se face într-un ritm și mai scăzut.

La Timiș frapează ritmul neverosimil de mic de evoluție demografică a localităților din grupa a patra, al căror efectiv crește în 30 de ani cu mai puțin de 6%, în condițiile în care casele se înmulțesc cu 33% !

Tabelul 12. *Evoluția numărului de locuitori la o casă, după mărimea localității și județul actual*

Județul	Grupa de mărime	Locuitori/casă 1880	Locuitori/casă 1900	Locuitori/casă 1910
Alba	Sub 600 loc.	4,39	4,57	4,58
	601-1.000	4,35	4,51	4,52
	1.001-2.000	4,53	4,51	4,46
	2.001-5.000	4,61	4,53	4,45
	Peste 5.000	5,74	5,91	5,75
Arad	Sub 600 loc.	4,83	4,93	4,92
	601-1.000	5,13	4,92	4,91
	1.001-2.000	4,97	4,91	4,86
	2.001-5.000	5,42	5,19	4,97
	Peste 5.000	6,48	6,89	6,59
Bihor	Sub 600 loc.	4,70	5,17	5,31
	601-1.000	4,88	5,37	5,36
	1.001-2.000	5,01	5,20	5,21
	2.001-5.000	5,44	5,75	5,37
	Peste 5.000	8,32	9,05	9,21
Bistrița-Năsăud	Sub 600 loc.	4,55	4,71	4,66
	601-1.000	4,52	4,69	4,69
	1.001-2.000	4,45	4,75	4,86
	2.001-5.000	4,63	4,64	4,63
	Peste 5.000	6,94	7,55	7,52
Brașov	Sub 600 loc.	4,43	4,63	4,60
	601-1.000	4,29	4,41	4,43
	1.001-2.000	4,15	4,20	4,17
	2.001-5.000	4,14	4,20	4,21
	Peste 5.000	6,26	7,18	7,02
Caraș-Severin	Sub 600 loc.	6,28	5,43	5,24
	601-1.000	5,89	5,07	4,83
	1.001-2.000	5,62	4,90	4,71
	2.001-5.000	5,61	4,81	4,52
	Peste 5.000	7,69	7,79	7,34
Cluj	Sub 600 loc.	4,75	4,89	4,96
	601-1.000	4,85	4,90	4,91
	1.001-2.000	4,85	4,97	4,98
	2.001-5.000	4,50	4,99	4,92
	Peste 5.000	6,69	7,26	7,86

Covasna	Sub 600 loc.	4,01	3,86	3,74
	601-1.000	4,10	3,89	4,01
	1.001-2.000	4,32	4,19	4,21
	2.001-5.000	4,30	4,06	4,17
	Peste 5.000	5,73	5,33	5,80
Harghita	Sub 600 loc.	4,30	4,10	3,98
	601-1.000	4,36	4,27	4,13
	1.001-2.000	4,41	4,29	4,37
	2.001-5.000	4,56	4,38	4,57
	Peste 5.000	5,00	5,11	5,66
Hunedoara	Sub 600 loc.	4,40	4,53	4,65
	601-1.000	4,49	4,84	4,84
	1.001-2.000	4,47	4,47	4,44
	2.001-5.000	5,45	5,85	6,28
	Peste 5.000	5,02	5,52	5,63
Maramureș	Sub 600 loc.	4,47	4,48	4,42
	601-1.000	4,50	4,46	4,46
	1.001-2.000	4,61	4,75	4,75
	2.001-5.000	4,79	4,99	4,68
	Peste 5.000	5,71	5,68	5,80
Mureș	Sub 600 loc.	4,49	4,62	4,65
	601-1.000	4,52	4,61	4,65
	1.001-2.000	4,63	4,73	4,71
	2.001-5.000	4,64	4,69	4,54
	Peste 5.000	6,65	6,93	7,02
Satu Mare	Sub 600 loc.	5,13	5,54	5,46
	601-1.000	5,15	5,53	5,36
	1.001-2.000	5,47	5,57	5,52
	2.001-5.000	5,63	5,89	5,80
	Peste 5.000	8,06	8,05	8,00
Sălaj	Sub 600 loc.	4,60	4,76	4,79
	601-1.000	4,70	4,74	4,79
	1.001-2.000	4,93	4,91	5,00
	2.001-5.000	5,11	5,70	5,55
	Peste 5.000	5,76	6,06	5,65
Sibiu	Sub 600 loc.	4,18	4,40	4,37
	601-1.000	4,23	4,29	4,33
	1.001-2.000	4,27	4,33	4,39
	2.001-5.000	4,21	4,33	4,30
	Peste 5.000	6,80	8,04	8,60
Timiș	Sub 600 loc.	4,83	5,06	4,97
	601-1.000	5,18	5,32	5,08
	1.001-2.000	5,29	5,24	4,89
	2.001-5.000	6,04	5,46	4,80
	Peste 5.000	7,70	7,76	7,64
TOTAL	Sub 600 loc.	4,61	4,77	4,80
	601-1.000	4,68	4,77	4,75
	1.001-2.000	4,79	4,77	4,73
	2.001-5.000	5,06	4,92	4,75
	Peste 5.000	6,70	7,08	7,14

Referindu-ne la numărul de locuitori la o casă, constatăm că detalierea pe județe și pe grupe de localități ne conduce la confirmarea concluziilor obținute pe baza datelor generale :

- (i) Doar localitățile de peste 5.000 de locuitori se detașează, în fiecare județ, prin valoarea indicatorului locuitori/casă.
- (ii) Județele din partea vestică, cu deosebire Satu Mare și Bihor, au același indicator mai mare decât celelalte, chiar dacă luăm în calcul valoarea acestuia la nivelul satelor mici, în care putem presupune că nu existau decât în mod excepțional case cu mai multe locuințe.

Această ultimă constatare întărește ipoteza sugerată de datele generale, conform căreia *în județele vestice dimensiunea gospodăriei era ceva mai ridicată decât în celelalte*. Luând în calcul doar localitățile sub 600 de locuitori în 1880, sate în care nu e de așteptat să întâlnim prea frecvent clădiri cu mai multe locuințe, acestea aveau, la ultimul recensământ analizat, următoarele raporturi locuitori/case :

Valori maxime	Valori minime
Satu Mare 5,46	Covasna 3,74
Bihor 5,31	Harghita 3,98
Caraș-Severin 5,24	Sibiu 4,37
Timiș 4,97	Maramureș 4,42
Cluj 4,96	Alba 4,58
Arad 4,92	Brașov 4,60

Este clar că între zona Satu Mare și Bihor, pe de o parte, și Harghita-Covasna, pe de alta, e o diferență de circa 1,5 persoane în dimensiunea medie a familiei rurale. Diferența scade rapid între celelalte perechi de județe. În clasamentul de mai sus, trebuie subliniată situația deosebită pe care o are județul Caraș-Severin, unde localitățile mici ajung la un coeficient populație/case mult mai mare decât celelalte, fapt ce plasează aici județul pe o poziție pe care acesta nu o deține în ierarhia de ansamblu.

Acceptând că, cel puțin pentru localitățile mici, numărul de persoane la o clădire este practic egal cu numărul membrilor de familie, se poate estima că, la vremea la care ne referim, familia medie transilvană se situa undeva între 4,6 și 4,8 persoane, ceea ce înseamnă că, ținând seama de fertilitatea și mortalitatea din epocă, aici predomină net familia nucleară. (Vezi, de exemplu, Tapinos, 1985, pp. 213-215.) În aceste condiții, ni se pare rațional să conchidem că dacă familia din Banat are o dimensiune medie mai ridicată decât cea din zonele centrale, înseamnă că acolo *ponderea familiilor extinse era mai ridicată*. Situații ceva mai complexe sunt în arealele Cluj, Bihor și Satu Mare, unde cu certitudine fertilitatea era superioară celei din Banat, dar nu mai mare decât în alte zone transilvane, care au totuși un număr de locuitori/casă mai redus. Dar asupra acestei probleme sperăm să revenim cu informații și argumente mai temeinice după prelucrarea datelor privind mișcarea naturală a populației între 1901 și 1910.

Datele sub forma prezentată în tabelul 12 ne permit însă și o serie de nuanțări ale constatărilor generale. Sunt multe aspecte de detaliu specifice fiecărei arii județene pe care nu are rostul să le comentăm aici, mai cu seamă că ne lipsesc instrumentele necesare explicării lor. Am vrea doar să atragem atenția asupra deosebirilor de valori pe care indicatorul folosit le ia în cadrul localităților de peste 5.000 de locuitori, la nivel județean. Se pare că dincolo de deosebirile dintre orașele mari în privința încărcării clădirilor cu

locuitori (de pildă, la 1910, Sibiu are 12,8 locuitori la o clădire, pe când orașul Satu Mare doar 8,2), prezența acestora în cadrul județelor afectează sensibil mediile județene, date fiind diferențele foarte mari ale indicatorului la grupa de peste 5.000 de locuitori. În 1910, acesta merge de la 5,65, în județul Sălaj, la 9,20 în Bihor. Or, Sălajul are o singură localitate în respectiva categorie, Zalăul, care la vremea aceea nu avea veleități de mare centru urban. Tot la un nivel scăzut e reprezentată clasa localităților cu peste 5.000 de locuitori în județul Alba, ea fiind compusă din Aiud, Alba Iulia, Albac, Scărișoara, Sebeș. Se vede că Albacul și Scărișoara sunt așezări rurale montane și valoarea demografică e dată de aria spațială acoperită și nu de concentrarea de populație într-un habitat de tip urban; celealte așezări sunt de tip urban, în speță Aiudul și Alba Iulia, dar în epocă nu aveau dimensiuni mari. În schimb, acolo unde grupa superioară cuprinde marile orașe, amintite anterior, ea e caracterizată de coeficienți ridicați: Bihor – 9,20, Sibiu – 8,60, Satu Mare – 8,00, Cluj – 7,86, Timiș – 7,64.

Anexă

Localități cu peste 5.000 de locuitori, la 1880 :

Aiud, Alba Iulia, Albac, Scărișoara, Sebeș, Arad, Aradu Nou (→Arad), Curtici, Lipova, Nădlac, Pecica, Rovine (→Pecica), Semlac, Sântana, Siria, Diosig, Oradea, Salonta, Bistrița, Brașov, Făgăraș, Satulung (→Săcele), Anina, Reșița Montană (→Reșița), Cluj, Dej, Gherla, Turda, Sfântu Gheorghe, Târgu Secuiesc, Ditrău, Gheorgheni, Joseni, Odorheiu Secuiesc, Orăştie, Baia Mare, Baia Sprie + Chiuzbaia, Borșa, Sighetu Marmației, Vișeu de Sus, Regină, Sighișoara, Târgu Mureș, Carei, Satu Mare, Zalău, Mediaș, Rășinari, Sibiu, Cenadu Sârbesc (→Cenad), Comloșu Mare, Dudeștii Vechi, Jimbolia, Lugoj, Periam, Sânnicolau Mare, Timișoara.

Localități cu peste 10.000 de locuitori, la 1880 :

Arad, Nădlac, Oradea, Salonta, Brașov, Cluj, Sighetu Marmației, Târgu Mureș, Carei, Satu Mare, Sibiu, Lugoj, Timișoara.

*Lista localităților întemeiate între 1880 și 1900 și profilul etnic al acestora
(după limba maternă, la 1900)*

Localitatea	Județul actual	Populația la 1900	Din care, de limbă:	
Satu Nou	Arad	1.944	maghiară germană	1.477 422
Tipar	Arad	2.156	maghiară germană slovacă	1.017 490 586
Bodo	Timiș	1.328	maghiară	1.304
Bethausen	Timiș	871	germană maghiară	609 217
Tipari	Timiș	1.548	maghiară	1.410
Dumbrava	Timiș	1.881	maghiară	1.805
Dumbrăvița	Timiș	1.151	maghiară	1.042
Ghizela	Timiș	1.403	germană	1.376
Iosifalău	Timiș	1.311	germană	1.253

4. Structura etnică a Transilvaniei la finele secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, în conformitate cu datele recensămintelor din epocă*

Intenția acestui articol este aceea de a oferi o imagine sintetică privitoare la structura etnică a populației transilvane, să cum ni se reliefă ea din recensăminte efectuate pe acest teritoriu începând din a doua jumătate a veacului al XIX-lea și până la Marea Unire. În principal, ne vom baza pe datele recensămintelor de la 1880, 1900 și 1910, făcând unele referiri și la recensământul de la 1850. Să subliniem că analiza pe care o prezentăm – ca și altele care sperăm că vor mai urma – a devenit posibilă grație muncii micului colectiv de cercetare de la Catedra de Sociologie a Universității din Cluj, care a repus în circulație sub o formulă nouă datele recensămintelor din epocă, prin publicarea lor în seria *Studia Censualia Transsilvanica*, beneficiind în același timp și de stocarea acestor informații sub formă de baze de date în calculator.

Trimiterea la publicațiile respective – menționate în secțiunea bibliografică – are rostul de a sugera o altă idee, și anume aceea că în materialul de față nu vom face altceva decât să rămânem strict în cadrul informației cuprinse în respectivele publicații, căci, neavând o pregătire istorică, nu putem pune în discuție cifrele cenzitare decât, eventual, atunci când în interiorul surselor noastre apar inadverențe sau când, din corelarea datelor, rezultă sugestii pentru interpretări diferite de cele care se profilează la prima vedere.

Suntem conștienți de faptul că atacăm o problemă extrem de sensibilă, date fiind controversele pe marginea proceselor istorice din epocă, în special după proclamarea dualismului în Imperiu, discuții vizând cu deosebire politica Regatului Maghiar de a controla puternic întregul teritoriu ce i-a revenit, inclusiv și mai ales prin intermediul limbii. Nu dorim să intrăm în aceste dispute, dar ne dăm seama că datele noastre pot fi folosite în acest scop, de o parte sau de alta. Dificultatea problemei sporește și prin aceea că recensăminte la care vom face referire înregistreză, cu o singură excepție, doar limba maternă și nu *etnia* persoanelor. Or, se știe că este vorba de lucruri diferite și că trecerile de la limbă spre etnie trebuie făcute cu multă prudență, evitând numeroasele capcane care apar. Totuși, din motive de stil și de concizie de exprimare, vom folosi uneori, în textul de față, termenul „etnie” și când ne referim, în fapt, la limba maternă, dar cititorul va înțelege când se întâmplă așa ceva și va prelua sensul corect.

Pe cuprinsul întregului material vom respecta principiul metodologic care ne-a călăuzit în prelucrarea însăși a datelor de recensământ. E vorba de a *suprapune cifrele pe teritoriul*

* Material publicat în revista *Studia, Sociologia*, nr. 1-2, 1999-2000, pp. 3-22.

astăzi foarte clar delimitate, fie că e vorba de unități administrative mai mici și comune sau orașe –, fie de altele mai mari : județe. De altfel, chiar pentru ansamblu teritoriului, numit simplu *Transilvania*, avem în vedere structura administrativă actuală, în sensul că *ne vom referi la integralitatea unităților de habitat din cele 16 județe intracarpatiche* : *Alba, Arad, Bihor, Bistrița-Năsăud, Brașov, Caraș-Severin, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Maramureș, Mureș, Satu Mare, Sălaj, Sibiu și Timiș*. Astăzi înseamnă că nu ne interesează unitățile administrative în care se găseau localitățile la momentul fiecărui recensământ și, implicit, mai presupune și faptul că *nu vom lua în calcul datele despre acele așezări care astăzi se găsesc în afara granițelor României* (mai puțin câteva localități divizate prin trasarea actualei frontiere, care atunci formau o singură așezare și pentru care am preluat populația integral) și *nici chiar pe cele ce să referă la câteva localități aparținând acum județelor extracarpatiche* : *Suceava, Neamț, Bacău, Mehedinți*.

4.1. Date generale

Teritoriul „standard” al Transilvaniei, precizat mai sus, este acoperit în totalitate de informații la 1880, 1900 și 1910. Pentru perioada dinaintea dualismului nu avem, din păcate, date pentru tot arealul, ci numai pentru vechiul Principat al Transilvaniei. De pildă, la recensământul din 1850, la care vom face referință mai jos, am găsit date pentru un total de 2.741 localități, din care 6 aflate azi în județele din Moldova. Sunt cuprinse integral (sau aproape) în acest teritoriu 10 dintre județele actuale : *Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Cluj (mai puțin 2 localități), Covasna, Harghita, Hunedoara (fără 2 localități), Mureș, Sălaj și Sibiu*. Se regăsesc și porțiuni, mai mici sau mai mari, din alte 5 județe, *Arad, Bihor, Caraș-Severin, Maramureș și Satu Mare*.

Revenind la cele trei recensăminte de bază pe care le vom exploata, să spunem, sintetic, că numărul unităților de habitat recenzate pe actualul teritoriu transilvan a fost de 4.157 la 1880, de 4.126 la 1900 și de 4.115 la 1910, iar populația a evoluat de la 4,020 milioane la 5,243 milioane, pe acest interval. Dar, pentru o mai clară imagine a distribuției acestor cifre pe județe, oferim sinteza datelor din tabelul 1, fără alte comentarii asupra dinamicii demografice și a rețelei de localități, despre care am publicat unele chestiuni într-un alt material (Rotariu, Mezei, Semeniuc, 2000).

Tabelul 1. *Populația și numărul de localități pe județele actuale, la recensăminte din 1880, 1900 și 1910*

Județul actual	Recensământul 1880		Recensământul 1900		Recensământul 1910	
	Nr. de locuitori	Nr. de localități	Nr. de locuitori	Nr. de localități	Nr. de locuitori	Nr. de localități
Alba	267.731	258	315.321	255	330.463	252
Arad	391.614	291	480.162	288	509.253	288
Bihor	314.607	417	418.816	416	476.204	412
Bistrița-Năsăud	158.493	196	199.173	196	212.614	196
Brașov	206.112	150	229.316	148	237.537	147
Caraș-Severin	290.162	229	329.749	227	341.053	228

Cluj	278.196	345	356.892	344	397.420	343
Covasna	127.264	118	139.316	111	151.338	110
Harghita	192.725	173	218.894	170	241.184	172
Hunedoara	235.358	424	288.125	417	323.526	415
Maramureş	223.057	227	279.520	226	310.711	226
Mureş	293.349	381	357.221	377	387.787	377
Satu Mare	194.326	183	245.855	183	268.297	184
Sălaj	167.629	268	201.712	265	223.096	265
Sibiu	225.553	177	256.374	177	270.927	177
Timiş	453.835	320	541.703	326	561.615	323
TOTAL	4.020.011	4.157	4.858.149	4.126	5.243.025	4.115

4.2. Structura etnică de ansamblu și la nivelul județelor actuale

Datele de bază privind distribuția populației, pe județ și pe ansamblul zonei, după limba maternă sunt prezentate în tabelele 2 și 3. Am surprins aici doar cele trei limbi principale (română, maghiara și germană), urmând să facem precizările de rigoare imediat în ceea ce privește apariția unor comunități având cifre sau procente semnificative de populație care vorbesc o altă limbă. În plus, din datele despre religie am selectat evrei, menționându-i la fiecare județ, dat fiind că aceștia nu apar într-o categorie de limbă distinctă. După cum se știe, în Transilvania, marea majoritate a evreilor erau (și sunt încă cei rămași aici) vorbitori de limbă maghiară, cărora li se adaugă o minoritate lingvistică germană, îndeosebi în Banat. Probabil că cei recent imigrați din părțile estice vorbeau încă limba idiș, dar mențiunile din recensământul de la 1910 asupra grupurilor mai mari cuprinse la „alte limbi” nu fac niciodată trimitere la un asemenea grup lingvistic, fapt pentru care vom accepta că, în linii mari, evreii din Transilvania erau în mod covârșitor recenzanți în rândul populației maghiarofone.

Evident că, alături de evrei, mai avem o etnie de largă răspândire în zonă, țiganii, persoanele acestea fiind incluse lingvistic în principal la români și maghiari, influențând astfel semnificativ diferența dintre efectivele lingvistice și cele etnice. Din păcate, spre deosebire de evrei, țiganii nu pot fi distinși după religie și, în afara unor mențiuni sporadice despre ei – cele pomenite că apar la 1910, atunci când, la nivelul unei localități, se întâlnesc cifre mai mari de persoane ce vorbesc o limbă proprie –, recensămintele acestea nu ne oferă posibilitatea de a-i contabiliza de o manieră satisfăcătoare, deci nici de a-i include în tabele.

În cifre absolute, evoluția principalelor grupuri lingvistice la cele trei recensăminte este dată în tabelul 2. Aici trebuie făcută mențiunea că la 1880 efectivele după limba maternă sunt estimate, căci, datorită unei particularități a acestui recensământ, copiii încă nevorbitori (sub un an, în genere) au fost trecuți într-o rubrică specială („limba necunoscută”) și nu clasificați după limbă mamei, ca de obicei. La nivelul întregului areal, acest efectiv atinge cifra de 134.298 de persoane. Singura modalitate rațională de a obține cifre comparabile cu cele de la alte recensăminte este de a-i repartiza pe acești „nevorbitori” în categoriile lingvistice existente în tabelele cu datele de recensământ. Or, cea mai simplă metodă prin care se poate realiza acest lucru este să se împartă efectivul respectiv proporțional cu frecvențele existente în rubricile limbilor menționate. Rezultatul

depinde însă, într-o anumită măsură, de alegerea nivelului de agregare a datelor, în sensul că, dacă se efectuează calculul cu efectivele localităților, ale județelor sau ale întregului teritoriu, se obțin valori aggregate între care există mici diferențe. De aceea, am efectuat estimarea distribuțiilor după limbă la nivelul cel mai de jos – cel al localităților existente la 1880 –, iar pentru celelalte niveluri am procedat la însumarea datelor pe localități. Această evaluare introduce cu siguranță cele mai mici erori, căci, cu ceea ce arealul folosit pentru estimare este mai redus, cu atât diferențele de fertilitate dintre grupurile de populație (care dă naștere la neproporționalitatea între numărul de copii sub un an și efectivul total) sunt mai mici.

Tabelul 2. *Evoluția numerică a locuitorilor din Transilvania după limba maternă, la 1880, 1900 și 1910*

Județul, anul	Română	Maghiară	Germană	Alta	TOTAL	Din care evrei
Alba 1880	217.794	29.845	14.930	5.162	267.731	3.096
Alba 1900	253.256	41.826	17.095	3.144	315.321	4.416
Alba 1910	262.641	45.465	16.613	5.744	330.463	4.228
Arad 1880	241.568	73.887	54.683	21.476	391.614	9.063
Arad 1900	277.420	116.981	62.983	22.778	480.162	11.185
Arad 1910	294.808	130.882	59.257	24.306	509.253	11.199
Bihor 1880	172.658	130.323	3.785	7.841	314.607	16.457
Bihor 1900	217.025	188.601	3.341	9.849	418.816	23.626
Bihor 1910	241.885	218.621	3.389	12.309	476.204	27.022
Bistrița-Năsăud 1880	109.237	16.010	27.671	5.575	158.493	5.415
Bistrița-Năsăud 1900	139.488	25.556	30.903	3.226	199.173	10.070
Bistrița-Năsăud 1910	147.529	29.169	30.078	5.838	212.614	11.069
Brașov 1880	117.393	38.210	45.717	4.792	206.112	1.495
Brașov 1900	129.068	48.705	47.948	3.595	229.316	2.343
Brașov 1910	129.489	54.586	47.914	5.548	237.537	2.590
Caraș-Severin 1880	225.534	3.644	31.100	29.884	290.162	1.300
Caraș-Severin 1900	247.203	8.318	41.787	32.441	329.749	1.862
Caraș-Severin 1910	250.968	13.502	42.950	33.633	341.053	2.022
Cluj 1880	168.418	95.988	3.194	10.596	278.196	7.306
Cluj 1900	210.007	137.953	4.503	4.429	356.892	14.289
Cluj 1910	230.662	156.340	4.189	6.229	397.420	17.536
Covasna 1880	12.048	114.369	481	366	127.264	474
Covasna 1900	15.037	123.227	351	701	139.316	916
Covasna 1910	19.434	130.300	622	982	151.338	1.231
Harghita 1880	12.295	177.264	924	2.242	192.725	767
Harghita 1900	13.634	203.555	1.259	446	218.894	2.145
Harghita 1910	15.061	223.215	1.969	939	241.184	3.650
Hunedoara 1880	211.836	12.451	6.953	4.118	235.358	1.969
Hunedoara 1900	242.819	31.365	8.840	5.101	288.125	3.985
Hunedoara 1910	256.810	51.541	7.770	7.405	323.526	5.594
Maramureș 1880	149.968	39.369	17.188	16.532	223.057	22.731
Maramureș 1900	176.137	55.841	27.705	19.837	279.520	36.569
Maramureș 1910	189.933	67.583	30.716	22.479	310.711	42.721
Mureș 1880	119.005	127.009	32.510	14.825	293.349	4.985
Mureș 1900	145.182	170.550	35.238	6.251	357.221	8.250

Mureş 1910	150.871	189.547	35.352	12.017	387.787	10.467
Satu Mare 1880	78.737	98.647	13.955	2.987	194.326	14.564
Satu Mare 1900	93.591	138.086	12.165	2.013	245.855	18.818
Satu Mare 1910	92.314	167.305	6.709	1.969	268.297	21.133
Sălaj 1880	116.662	46.293	601	4.073	167.629	5.992
Sălaj 1900	138.367	59.018	1.290	3.037	201.712	7.985
Sălaj 1910	150.202	66.691	1.024	5.179	223.096	9.100
Sibiu 1880	130.964	9.442	77.315	7.832	225.553	1.260
Sibiu 1900	150.674	17.775	83.850	4.075	256.374	1.952
Sibiu 1910	155.939	20.356	86.768	7.864	270.927	2.445
Timiş 1880	200.814	33.870	171.320	47.831	453.835	9.283
Timiş 1900	221.304	70.338	201.650	48.411	541.703	11.296
Timiş 1910	223.908	96.784	188.328	52.595	561.615	11.609
TOTAL 1880	2.284.931	1.046.621	502.327	186.132	4.020.011	106.157
TOTAL 1900	2.670.212	1.437.695	580.908	169.334	4.858.149	159.707
TOTAL 1910	2.812.454	1.661.887	563.648	183.616	5.243.025	205.036

Notă : Pentru anul 1880, efectivele populației după limba maternă sunt estimări obținute prin redistribuirea proporțională, pe localități, a efectivului din rubrica „limba maternă necunoscută”.

Tabelul 3. *Structura etnică (după limba maternă și, la evrei, religie), la 1880, 1900, 1910, pe județele actuale, în procente*

Județul, anul	români (%)	maghiari (%)	germani (%)	alții (%)	TOTAL	Din care evrei (%)
Alba 1880	81,4	11,2	5,6	1,9	100	1,2
Alba 1900	80,3	13,3	5,4	1,0	100	1,4
Alba 1910	79,5	13,8	5,0	1,7	100	1,3
Arad 1880	61,8	18,8	13,9	5,5	100	2,3
Arad 1900	57,8	24,4	13,1	4,7	100	2,3
Arad 1910	57,9	25,7	11,6	4,8	100	2,2
Bihor 1880	54,9	41,4	1,2	2,5	100	5,2
Bihor 1900	51,8	45,0	0,8	2,4	100	5,6
Bihor 1910	50,8	45,9	0,7	2,6	100	5,7
Bistrița-Năsăud 1880	68,8	10,1	17,5	3,5	100	3,4
Bistrița-Năsăud 1900	70,0	12,8	15,5	1,6	100	5,1
Bistrița-Năsăud 1910	69,4	13,7	14,1	2,7	100	5,2
Brașov 1880	57,1	18,4	22,1	2,3	100	0,7
Brașov 1900	56,3	21,2	20,9	1,6	100	1,0
Brașov 1910	54,5	23,0	20,2	2,3	100	1,1
Caraș-Severin 1880	77,9	1,3	10,6	10,2	100	0,4
Caraș-Severin 1900	75,0	2,5	12,7	9,8	100	0,6
Caraș-Severin 1910	73,6	4,0	12,6	9,9	100	0,6
Cluj 1880	60,6	34,5	1,1	3,8	100	2,6
Cluj 1900	58,8	38,7	1,3	1,2	100	4,0
Cluj 1910	58,0	39,3	1,1	1,6	100	4,4
Covasna 1880	9,4	89,9	0,4	0,3	100	0,4
Covasna 1900	10,8	88,5	0,3	0,5	100	0,7
Covasna 1910	12,8	86,1	0,4	0,6	100	0,8
Harghita 1880	6,4	92,0	0,5	1,1	100	0,4

Harghita 1900	6,2	93,0	0,6	0,2	100	1,0
Harghita 1910	6,2	92,5	0,8	0,4	100	1,5
Hunedoara 1880	90,0	5,3	2,9	1,8	100	0,8
Hunedoara 1900	84,3	10,9	3,1	1,8	100	1,4
Hunedoara 1910	79,4	15,9	2,4	2,3	100	1,7
Maramureș 1880	67,4	17,5	7,7	7,4	100	10,2
Maramureș 1900	63,0	20,0	9,9	7,1	100	13,1
Maramureș 1910	61,1	21,8	9,9	7,2	100	13,7
Mureș 1880	40,6	43,2	11,1	5,1	100	1,7
Mureș 1900	40,6	47,7	9,9	1,7	100	2,3
Mureș 1910	38,9	48,9	9,1	3,1	100	2,7
Satu Mare 1880	40,6	50,7	7,1	1,5	100	7,5
Satu Mare 1900	38,1	56,2	4,9	0,8	100	7,7
Satu Mare 1910	34,4	62,4	2,5	0,7	100	7,9
Sălaj 1880	69,7	27,6	0,4	2,4	100	3,6
Sălaj 1900	68,6	29,3	0,6	1,5	100	4,0
Sălaj 1910	67,3	29,9	0,5	2,3	100	4,1
Sibiu 1880	58,0	4,2	34,4	3,5	100	0,6
Sibiu 1900	58,8	6,9	32,7	1,6	100	0,8
Sibiu 1910	57,6	7,5	32,0	2,9	100	0,9
Timiș 1880	44,4	7,5	37,6	10,5	100	2,0
Timiș 1900	40,9	13,0	37,2	8,9	100	2,1
Timiș 1910	39,9	17,2	33,5	9,4	100	2,1
TOTAL 1880	56,9	26,0	12,5	4,6	100	2,6
TOTAL 1900	55,0	29,6	12,0	3,4	100	3,3
TOTAL 1910	53,6	31,7	10,8	3,9	100	3,5

Cu aceste precizări, să observăm că *tendența generală* – și care se regăsește la nivelul tuturor ariilor județene – este cea a creșterii ponderii populației maghiarofoane, a cărei proporție urcă de la 26% la 31,7%, în decurs de 30 de ani, în vreme ce *populațiile incluse în rubricile limbă română, germană și alte limbi scad ca pondere*. Mai exact, creșterea de 5,7 puncte procentuale a maghiarilor se face prin reducerea cu 3,3 puncte procentuale a celor ce vorbeau inițial limba română, cu 1,7 a celor de limbă germană și cu 0,7 a vorbitorilor de alte limbi. Deși „grosul” pierderilor se întâlnește la vorbitorii limbii majoritare, puntem spune că celelalte minorități lingvistice au fost, proporțional, mai puternic afectate de procesul de maghiarizare, chiar dacă la rubrica „alte limbi”, la 1910 se înregistrează un oarecare revîrment față de 1900.

Pe arii județene, comparațiile privitoare la schimbarea *proporțiilor* nu sunt ușor de făcut, date fiind compoziția etnică foarte diversă ale acestor zone. Astfel, acolo unde ponderea maghiarilor este inițial mică, o creștere modestă de procente a acestora poate însemna mult în cifre relative. De pildă, în Caraș-Severin, urcarea ponderii de la 1,3% la 4% înseamnă o creștere cu numai 2,7 puncte procentuale, dar, în același timp, reprezintă o creștere de peste 3 ori a procentului de persoane de limbă maternă maghiară!

Fără a intra în prea multe detalii, să observăm că, în ciuda dificultăților în comparare a creșterilor unor procente de niveluri foarte diferite, se poate totuși detecta o diferențiere, la acest nivel județean, în funcție de ritmul în care ponderea maghiarofofonilor a sporit. E clar că unele județe de pe bordura vestică (Satu Mare, Arad și Timiș), împreună cu Hunedoara și Caraș-Severin, se plasează în fruntea acestui proces, fiind vorba aici, dincolo de fenomenul general de schimbare a limbii, de importante colonizări de populații sau de aflux masiv în zonele cu dezvoltare industrială. Astfel, între 1880 și 1900, pe raza actualelor județe Timiș și Arad au fost înființate prin colonizare 9 localități, având, la recensământul din 1900, un

efectiv de 13.593 de locuitori, din care majoritatea de limbă maghiară. În județele Hunedoara și Caraș-Severin, îndeosebi, dar nu numai, apar în epocă puternice grupuri etnice non-românești, odată cu dezvoltarea industriei extractive și a celei siderurgice.

Cifrele absolute confirmă, întăresc și completează datele procentuale. Se constată, de pildă, că pe raza actualelor județe Caraș-Severin și Hunedoara populația maghiară, foarte modestă la început, sporește vertiginos, înregistrând în cele trei decenii o creștere de circa 4 ori. În Timiș, aceeași grupă lingvistică își mărește efectivul de aproape 3 ori, iar în Sibiu de peste 2 ori. În zona Bihorului, unde numărul etnicilor maghiari era însemnat și în momentul inițial, procentul de creștere nu pare impresionant, dar cifra absolută se mărește cu aproape 90.000 de maghiari.

Comparativ cu aceste creșteri, cele ale populației românești sunt foarte modeste, fiind în general sub ceea ce este de presupus că oferea sporul natural în epocă (o creștere normală de circa 25-30% în trei decenii). Evoluția populației de limbă germană este destul de sinuoasă; după o creștere în perioada 1880-1900, în ultimul deceniu se observă o reducere a ei. Acest fenomen se regăsește și în unele județe cu o puternică minoritate germană (Timiș, Brașov, Bistrița), în vreme ce în altele creșterea continuă și după 1900, chiar dacă foarte modest (Sibiu, Mureș, Maramureș, Caraș-Severin). În unele zone scăderea efectivelor de vorbitori de germană este foarte puternică, fiind clar vorba de un proces de maghiarizare, cum este cazul zonei Satu Mare. Etnicii evrei sporesc foarte repede în Transilvania acelor vremi, numărul lor aproape dublându-se: urcă de la 106.000 la 205.000, contribuind și ei la întărirea ponderii maghiarofonilor. Dar o mai clară idee asupra vitezei de creștere a efectivelor celor trei grupuri lingvistice principale și a etniei evreiești ne putem face din tabelul 4.

Tabelul 4. Procenteile cu care au crescut efectivele populației de limbă română, maghiară și germană, precum și ale evreilor, între 1880 și 1910, la nivelul județelor actuale din Transilvania

Județul	Limbă română	Limbă maghiară	Limbă germană	TOTAL	Ebrei
1. Alba	20,6	52,3	11,3	23,4	36,6
2. Arad	22,0	77,1	8,4	30,0	23,6
3. Bihor	40,1	67,8	-10,5	51,4	64,2
4. Bistrița-Năsăud	35,1	82,2	8,7	34,1	104,4
5. Brașov	10,3	42,9	4,8	15,2	73,2
6. Caraș-Severin	11,3	270,5	38,1	17,5	55,5
7. Cluj	37,0	62,9	31,2	42,9	140,0
8. Covasna	61,3	13,9	29,3	18,9	159,7
9. Harghita	22,5	25,9	113,1	25,1	375,9
10. Hunedoara	21,2	314,0	11,8	37,5	84,1
11. Maramureș	26,6	71,7	78,7	39,3	87,9
12. Mureș	26,8	49,2	8,7	32,2	10,0
13. Satu Mare	17,2	69,6	-51,9	38,1	45,1
14. Sălaj	28,7	44,1	70,4	33,1	51,9
15. Sibiu	19,1	115,6	12,2	20,1	94,0
16. Timiș	11,5	185,8	9,9	23,7	25,1
TOTAL	23,1	58,8	12,2	30,4	93,1

Concluzia generală a tabelului 4 este evidentă. La o creștere generală cu circa 30% a populației Transilvaniei între 1880 și 1910 îți corespunde o creștere cu 23% a populației românești, cu 12% a celei germane și cu 59% a celei maghiare, evident după limbă. Dincolo de diferențele grăitoare ale ritmurilor de creștere la nivel de județ între grupurile lingvistice,

dintre care cele mai pregnante le-am pomenit deja, să observăm în treacăt o surprinzător de mare diferență între vitezele de evoluție demografică de ansamblu a zonelor județene (un sprij de populație între 15,2% în arealul județului Brașov și 51,4% în Bihor). Asupra acestor aspecte nu ne vom apleca în materialul de față, însă este clar că numai o îmbinare a unor condiții diferite privind în același timp sporul natural (natalitatea, în specială) și migrația (probabil cea externă fiind mai importantă) a putut conduce la deosebiri atât de sensibile între arii teritoriale relativ mari cum sunt cele ale județelor actuale.

Pentru a vedea dacă tendința observată pe intervalul 1880-1910, privitor la schimbarea compoziției etnice, se regăsește și anterior, vom încerca să folosim datele recensământului de la 1850. Inserăm mai întâi tabelul 5, care reproduce câteva informații ale aceluiajui recensământ, mai exact cele care conturează structura etnică a județelor din Transilvania istorică la acea dată. Să spunem că este vorba de o înregistrare făcută de autoritățile austriecice la puțin timp după înăbușirea revoluției de la 1848, deci în condiții destul de speciale. Cu toate acestea, cifrele produse sunt de mare importanță, ținând seama de faptul că *în continuare recensăminte maghiare nu vor mai înregistra etnia populației, ci doar limba maternă*. Din păcate, nu s-au găsit datele și pentru așezările din Banat, Crișana și Maramureș, pentru a avea o imagine completă asupra structurii etnice a întregii Transilvanii la mijlocul secolului al XIX-lea.

Tabelul 5. Populația pe naționalități la 1850, pe județele actuale care erau cuprinse în întregime în Marele Principat și pe totalul arealului recenzat atunci

Județul	români (%)	maghiari (%)	germani (%)	alții (%)			TOTAL	
				Total	Din care			
					țigani	evrei		
1. Alba	81,1	8,5	5,7	4,7	3,6	0,7	100	
2. Bistrița	66,4	8,9	18,0	6,7	4,2	2,1	100	
3. Brașov	57,8	13,4	23,2	5,6	5,1	0,2	100	
4. Cluj **	64,0	28,9	0,9	6,1	3,5	1,1	100	
5. Covasna	14,1	82,8	0,1	3,0	2,7	0,1	100	
6. Harghita	8,5	88,2	0,4	2,9	1,6	*	100	
7. Hunedoara***	90,4	3,9	2,4	3,3	3,1	0,1	100	
8. Mureș	44,0	37,2	11,8	6,9	6,1	0,7	100	
9. Sălaj	72,6	23,6	0,1	3,8	1,4	1,7	100	
10. Sibiu	58,1	2,9	31,3	7,7	6,7	0,2	100	
TOTAL areal recenzat	59,4	26,0	9,3	5,2	3,8	0,8	100	

*) Sub 0,05%

**) Mai puțin satele Bucea și Negreni (com. Ciucea), aflate în afara teritoriului recenzat

***) Mai puțin satele Pojoga și Sâlciva (com. Zam), aflate în afara teritoriului recenzat

Din lectura sumară a acestor cifre reținem două idei :

- La nivelul întregului teritoriu, populația etnic românească era net majoritară la mijlocul secolului al XIX-lea, reprezentând aproximativ 60% din efectivul total, fiind mai mult decât dublul celei maghiare. Din cele 10 județe actuale recenzate integral, în 7 populația românească deține majoritatea absolută, în unul (Mureș) pe cea relativă și în 2 (Covasna și Harghita) se află în minoritate.
- În arealul central al Transilvaniei, ponderea altor etnii, în afara celor cinci menționate în tabel, este extrem de redusă (0,6%), ceea ce permite, printr-o redistribuire a țiganilor și evreilor, să evaluăm destul de precis ponderea grupurilor lingvistice și deci să facem comparații cu recensăminte ulterioare.

Concluzia obținută în urma unui asemenea calcul și prin comparație cu datele de la 1880 este că *de-a lungul celor trei decenii, 1850-1880, se regăsește o tendință de scădere a ponderii populației de limbă română și o creștere a celei de limbă maghiară, care continuă în ritmuri diferite, pe areale diferite, în următoarele decenii.*

Această constatare se bazează, cum spuneam, pe un calcul simplu de reconstituire a proporțiilor lingvistice, realizat cu cifrele însumate la nivelul actualelor județe, introducând în calcul evrei și țiganii. Datele se află în tabelul 6, unde, pentru comparație, am preluat și datele de la 1880, prezентate inițial în tabelul 3. Firește că cifrele trebuie luate în considerare cu multă prudență nu numai datorită algoritmului folosit la convertirea etniei în categorie de limbă, ci și faptului că metodologia celor două recensăminte a fost diferită. Totuși, tendința menționată nu credem că poate fi pusă sub semnul întrebării, datele confirmând ideea că, cel puțin după revoluția de la 1848 și cu deosebire după proclamarea dualismului în Imperiu, pe teritoriul Transilvaniei s-a manifestat un clar proces de maghiarizare, atât a populației majoritar românești, cât și a celei de alte etnii.

Tabelul 6. *Ponderea populației de limbă română și maghiară la recensăminte de la 1850 (cifre estimate) și 1880, pe județele actuale din Transilvania istorică (%)*

Județul	1850		1880	
	Română	Maghiară	Română	Maghiară
Alba	84	9	81,4	11,2
Bistrița-Năsăud	70	11	68,8	10,1
Brașov	62	15	57,1	18,4
Cluj	66	31	60,6	34,5
Covasna	14	85	9,4	89,9
Harghita	9	90	6,4	92,0
Hunedoara	93	4	90,0	5,3
Mureș	47	41	40,6	43,2
Sălaj	74	26	69,7	27,6
Sibiu	64	3	58,2	4,2

4.3. Structura etnică a așezărilor din Transilvania

Revenind la datele ultimelor trei recensăminte studiate, vom coborî analiza la nivelul localităților, prezentând unele caracteristici și anumite modificări ale structurii lingvistice a așezărilor. Pentru început, vom reproduce, succesiv, structura ansamblului de localități în funcție de procentul populației aparținând uneia din principalele trei grupe lingvistice: română, maghiară și germană. Profitând de această construcție tabelară, am inserat de fiecare dată și efectivul populației de limba respectivă, în cifre absolute și procente, spre a se observa căjii dintre cei în cauză trăiesc în condiții de minoritate, definite prin 5 trepte de pondere, sau de majoritate, în 3 categorii de dominantă numerică. (Pentru o percepție clară a structurilor, am construit 9 categorii de localități, evidențiate în prima linie a tabelelor 7a, b și c, cu intervale procentuale diferite ca lungime, diviziunea fiind mai fină la capătul din stânga. Individuii ce aparțin unui grup lingvistic din cele trei se vor distribui efectiv doar în 8 categorii, căci, în mod evident, prima este totdeauna vidă.)

Tabelul 7.a. *Distribuția efectivului de localități și al populației românești din Transilvania în 9 categorii de așezări, grupări constituite în funcție de procentele populației de limbă română în totalul populației localității, la 1880, 1900 și 1910*

		Grupă procentuale	0	0,01- 5%	5,01- 10%	10,01- 20%	20,01- 30%	30,01- 50%	50,01- 70%	70,01- 90%	Peste 90%	Total
1880	nr. localități	205	408	97	140	124	276	243	535	2.129	4.157	
	% localități	4,9	9,8	2,3	3,4	3,0	6,6	5,8	12,9	51,2	100	
	nr. români	0	10.449	11.307	40.428	41.449	159.366	175.319	379.759	1.466.943	2.285.011	
	% români	0	0,4	0,5	1,8	1,8	7,0	7,7	16,6	64,2	100	
1900	nr. localități	241	393	85	121	126	279	276	560	2.045	4.126	
	% localități	5,8	9,5	2,1	2,9	3,1	6,8	6,7	13,6	49,6	100	
	nr. români	0	10.701	21.421	43.660	64.276	197.911	249.899	503.724	1.578.620	2.670.212	
	% români	0	0,4	0,8	1,6	2,4	7,4	9,4	18,9	59,1	100	
1910	nr. localități	221	425	100	122	134	282	284	598	1.949	4.115	
	% localități	5,4	10,3	2,4	3,0	3,3	6,9	6,9	14,5	47,4	100	
	nr. români	0	11.817	17.039	51.981	94.056	212.744	268.739	559.975	1.596.103	2.812.454	
	% români	0	0,4	0,6	1,8	3,3	7,6	9,6	19,9	56,8	100	

Tabelul 7b. Distribuția efectivului de localități și al populației maghiare din Transilvania în 9 categorii de așezări, grupări constituite în funcție de procentele populației de limbă maghiară în totalul populației localității, la 1880, 1900 și 1910

	Grupa procentuale	0	0,01- 5%	5,01- 10%	10,01- 20%	20,01- 30%	30,01- 50%	50,01- 70%	70,01- 90%	Peste 90%	Total
1880											
nr.localități	696	1.757	381	237	115	159	160	159	493	4.157	
% localități	16,7	42,3	9,2	5,7	2,8	3,8	3,8	3,8	11,9	100	
nr. maghiari	0	24.545	25.851	36.187	35.915	84.973	135.336	218.822	484.862	1.046.491	
% maghiari	0	2,4	2,5	3,5	3,4	8,1	12,9	20,9	46,3	100	
1900											
nr.localități	458	1.794	410	301	152	183	142	158	528	4.126	
% localități	11,1	43,5	9,9	7,3	3,7	4,4	3,4	3,8	12,8	100	
nr. maghiari	0	32.508	30.964	67.676	57.843	136.327	164.418	303.516	644.443	1.437.695	
% maghiari	0	2,3	2,2	4,7	4,0	9,5	11,4	21,1	44,8	100	
1910											
nr. localități	418	1.780	407	307	159	181	164	137	562	4.115	
% localități	10,2	43,3	9,9	7,5	3,9	4,4	4,0	3,3	13,7	100	
nr. maghiari	0	34.646	32.284	66.145	75.194	169.326	160.715	319.394	804.183	1.661.887	
% maghiari	0	2,1	1,9	4,0	4,5	10,2	9,7	19,2	48,4	100	

Tabelul 7c. Distribuția efectivului de localități și al populației germane din Transilvania în 9 categorii de așezări, grupări construite în funcție de procentele populației de limbă germană în totalul populației localității, la 1880, 1900 și 1910

Grupă procentuale	0 5%	0,01- 10%	5,01- 20%	10,01- 30%	20,01- 50%	30,01- 70%	50,01- 70%	70,01- 90%	Peste 90%	Total
1880	0	0,01- 5%	5,01- 10%	10,01- 20%	20,01- 30%	30,01- 50%	50,01- 70%	70,01- 90%	Peste 90%	
nr. localități	1.693	1.831	131	93	41	99	121	76	72	4.157
% localități	40,7	44,0	3,2	2,2	1,0	2,4	2,9	1,8	1,7	100
nr. germani	0	25.218	10.217	28.641	18.913	74.116	132.239	84.490	124.323	502.157
% germani	0	5,0	2,0	5,7	3,8	14,8	26,3	17,6	24,8	100
1900	0	1.614	1.855	140	107	45	113	116	70	66
nr. localități	39,1	45,0	3,4	2,6	1,1	2,7	2,8	1,7	1,6	4.126
% germani	0	29.290	16.480	40.166	32.550	99.494	158.466	90.708	113.754	580.908
% germani	0	5,1	2,8	6,9	5,6	17,1	27,3	15,6	19,6	100
1910	0	1.635	1.875	125	88	41	104	115	76	56
nr. localități	39,7	45,6	3,0	2,1	1,0	2,5	2,8	1,8	1,4	100
nr. germani	0	30.617	23.849	27.164	33.969	12.6038	126.902	108.218	86.894	563.648
% germani	0	5,4	4,3	4,8	6,0	22,4	22,5	19,2	15,4	100

Cifrele din tabelele 7 se citesc în felul următor. *Pentru localități*: în 1880 existau 205 localități fără niciun locuitor de limbă română, reprezentând 4,9% din totalul localităților din acel moment; tot la 1880 erau 408 localități în care populația de limbă română reprezenta între 0,01% și 5%, ponderea acestora fiind de 9,8% în totalul localităților etc. *Pentru persoane*: în localitățile cu mai puțin de 5% români locuiau 10.449 persoane de limbă română, reprezentând 0,4% din totalul românilor; sau, în localitățile cu peste 90% populație românească, trăiau 1.466.943 de români, constituind o proporție de 64,2% din totalul acestei etnii.

În ceea ce privește *structura distribuțiilor* serilor de frecvențe din tabelele 7, *pentru localități*, lucrurile sunt destul de evidente (vezi și graficele din figurile 1a, 1b și 1c, construite cu ajutorul cifrelor procentuale efective și nu pe cele 9 clase). La români și maghiari, distribuția este în formă de J, numai că în poziții inversate: maximul, în primul caz, este în dreapta, iar în al doilea, în stânga. Astfel, distribuția după ponderea românilor începe cu un număr mai ridicat de localități, în care limba română nu apare deloc ca limbă maternă sau apare la o fracțiune modestă a populației (în 1880 erau 613 localități, adică 14,7% din total, având până la 5% dintre indivizi cu română ca limbă maternă); apoi sunt efective mai reduse în categoriile următoare, pentru ca în ultimele două clase – și cu deosebire în ultima, cea care grupează localitățile cu peste 90% români – să avem cele mai numeroase efective.

Grupând localitățile după ponderea celor cu limbă maternă maghiara, situația se inversează, în sensul că primele două clase sunt cel mai bine reprezentate, evidențiindu-se faptul că, la 1880, 59% dintre localități nu conțineau populație de limbă maghiară deloc sau în procent insignifiant. Efectivele scad apoi în categoriile următoare, înregistrându-se un nou maxim relativ în ultima clasă, dar ponderea localităților cu peste 90% maghiari este mult mai mică decât cea corespunzătoare populației românești.

Această situație a distribuției numărului de așezări o completează pe cea privind efectivele populației, având și ea importanță cuvenită în conturarea imaginii generale a raportului demografic româno-maghiar la nivelul Transilvaniei. Dominanța elementului românesc apare mai pregnantă din perspectiva numărului de așezări decât din cea a efectivelor de populație, ceea ce sugerează faptul că localitățile predominant maghiare sunt de mărime medie superioară, aspect asupra căruia vom reveni.

Pentru limba germană, situația este de altă natură. Cea mai mare parte a localităților transilvane din epocă (aproape 85%) nu conțineau deloc sau conțineau în număr nesemnificativ de vorbitori nativi de limbă germană. Restul localităților se distribuie, în categoriile distinse de noi, de o manieră ce nu evidențiază, la prima vedere, tendințe deosebite. Doar o analiză mai detaliată în profil teritorial ar putea aduce unele informații specifice, dar deocamdată nu am recurs la o astfel de întreprindere.

Referitor la *tendințele* manifestate pe intervalul 1880-1910, nu vom reține decât constatarea că și pe această dimensiune a analizei, centrată pe localități, se confirmă existența unui proces de întărire a elementului maghiar, aşa cum s-a văzut și la efectivele populației. Într-adevăr, între cele două date scade numărul localităților cu peste 90% populație românească de la 2.129 la 1.949, respectiv de la 51,2% la 47,4%. În schimb, când privim distribuția localităților după ponderea limbii maghiare, constatăm că sporește numărul și procentul celor masiv maghiare și, mai ales, scade drastic efectivul localităților fără vorbitori nativi de limbă maghiară.

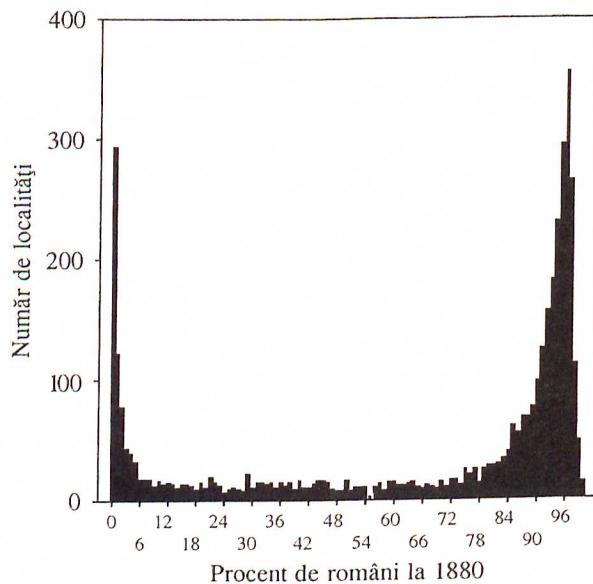

Figura 1a. *Distribuția localităților după procentul de români, la 1880*

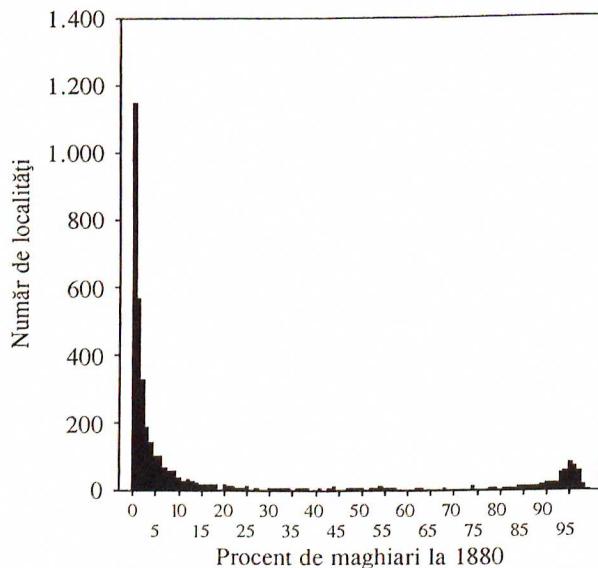

Figura 1b. *Distribuția localităților după procentul de maghiari, la 1880*

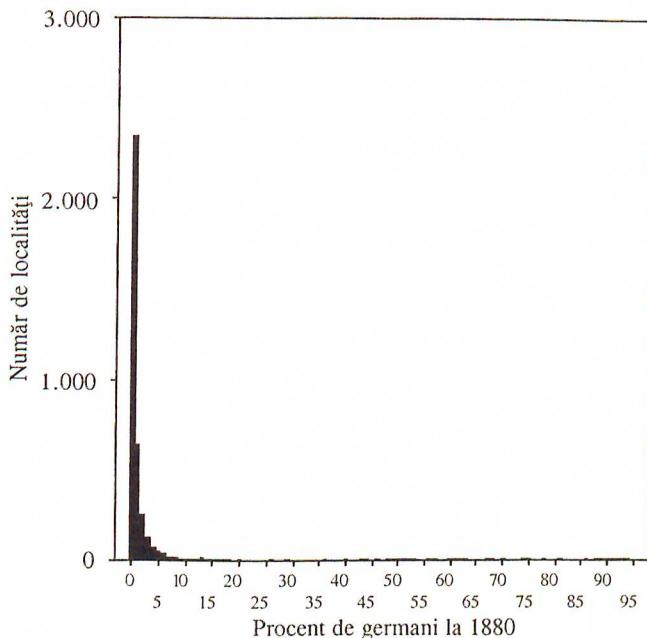

Figura 1c. *Distribuția localităților după procentul de germani, la 1880*

În ceea ce privește *distribuția persoanelor* de limbă română, maghiară sau germană în categoriile de localități construite după ponderea populației de limba respectivă, ne mulțumim să indicăm doar o direcție în care datele respective din tabelele pot fi folosite. Dacă vom cumula procentele din primele 6 categorii, vom putea afla *ponderea populației de o anumită limbă ce nu definează majoritatea absolută în localitatea respectivă*. Acest procent era, la 1910, de 13,7 pentru români, 22,7 pentru cei de limbă maghiară și 42,9 pentru germanofoni, fiind în ușoară creștere față de 1880 la toate cele trei limbi (de la 11,5%, 19,9% și, respectiv, 31,3%). Pe lângă cifrele în sine – ce spun, de exemplu, că germanii sunt în procent mult mai mare în situație minoritară decât maghiarii, iar aceștia, la rândul lor, sunt în proporție superioară celei a românilor – e interesantă și dinamica, al cărei sens este acela că populația, și română, și maghiară, și germană, trăind în condiții de minoritate, a sporit mai repede decât cea din localitățile unde era majoritară, părând a infirma o eventuală ipoteză conform căreia minoritarii la nivel de localitate își diminuează ponderea ca urmare a proceselor de asimilare. Atragem atenția că această din urmă concluzie este extrem de îngălătoare, dat fiind că, aşa cum se vede chiar în tabelele noastre, structura localităților este alta la momente diferite de recensământ. Într-adevăr, pentru români și germani, creșterea populației în condiții minoritare poate fi efectul sporirii numărului acestui gen de așezări, între 1880 și 1910; pentru maghiari însă, cifra localităților în care ei dețin sub 50% din populație scade, deci creșterea ponderii populației maghiare a acestor așezări este, evident, efectul unei întăriri a grupului etnic maghiar aflat în condiții de minoritate.

În continuare, vom prezenta câteva date despre localități, plasându-le în contextul județean. Nu vom putea relua toată informația din tabelele 7 și să-o multiplicăm pentru fiecare județ, ci vom reține două categorii de localități: a) în funcție de *populația*

majoritară și b) pe cele care nu conțin o anumită populație. Clasificarea așezărilor după populația majoritară (peste 50%) este prezentată în tabelul 8, pentru principalele grupe lingvistice. Se constată că, dacă în 1880 numărul localităților majoritar românești era de 2.907 (adică 69,9% din totalul localităților), în 1910 acesta ajunge la 2.831 (68,8% din total), în vreme ce asistăm la o creștere a celor care au majoritar populație de limbă maghiară și la o scădere a celor majoritar germane, așa cum se vede din tabelul 8.

Tabelul 8. Numărul localităților, pe județe, cu peste 50% din persoane având limba maternă română, maghiara sau germană, la 1880, 1900 și 1910.

Județul	Peste 50% limba română			Peste 50% limba maghiară			Peste 50% limba germană		
	1880	1900	1910	1880	1900	1910	1880	1900	1910
Alba	228	226	220	17	16	18	7	6	6
Arad	239	236	234	23	21	22	17	18	17
Bihor	321	312	307	84	90	91	2	1	1
Bistrița-Năsăud	142	145	142	16	18	18	28	24	25
Brașov	92	92	91	19	20	21	30	27	26
Caraș-Severin	189	189	187	-	-	-	12	10	13
Cluj	282	282	280	56	55	62	-	-	-
Covasna	7	7	7	111	103	102	-	-	-
Harghita	8	8	8	165	162	164	-	-	-
Hunedoara	415	407	398	1	7	11	-	-	-
Maramureș	196	194	194	19	17	20	1	3	2
Mureș	167	160	154	168	180	185	30	30	29
Satu Mare	95	95	91	75	77	86	9	6	5
Sălaj	221	219	218	46	45	45	-	-	-
Sibiu	102	109	105	1	2	2	61	57	56
Timiș	203	200	195	11	15	16	72	70	67
TOTAL	2.907	2.881	2.831	812	828	863	269	252	247

Pentru restul etniilor avem, la toate cele trei momente, 9 localități majoritar slovace, câte 7, 6 și, respectiv, 8 localități majoritar rutene. Un număr de 34, 25 și respectiv, 28 sunt de limbă sârbo-croată, iar 9, 16 și, respectiv, 16 de alte limbi, cu mențiunea că localitățile majoritar carașovene (7 la număr, în 1910) au fost trecute la 1880 între cele 34 de limbă croată, iar la 1900 și 1910 sunt plasate între cele 16 localități de „alte limbi”.

În tabelul următor, cel cu numărul 9, ilustrăm și situația oarecum inversă, cea a localităților ce nu conțin nicio persoană de limbă română, respectiv maghiară. Evoluția este în direcția așteptată, după datele deja invocate, în sensul că se reduce drastic (cu circa 40%) numărul așezărilor fără locuitorii de limbă maghiară (de la 696, în 1880, la 418 în 1910). Pentru populația de limbă română cifrele sunt fluctuante, dat fiind faptul că un spor al numărului de localități fără români se înregistrează la 1900 (în raport cu 1880), revenindu-se apoi, în 1910, la o cifră mai apropiată de cea inițială. Să mai menționăm în treacăt că în 1880 existau 2.452 de localități în care maghiarii reprezentau mai puțin de 5%, numărul acestor așezări reducându-se în 1900 la 2.251 și la 2.190 în 1910. Deci creșterea corespunzătoare a numărului celor cu peste 5% maghiari arată că nu e vorba numai de stabilirea în localitate a familiei unui funcționar de limbă maghiară, ci de schimbări de efective ceva mai numeroase.

Tabelul 9. *Evoluția numărului de localități fără persoane de limba română sau maghiară, pe județ*

Județul	Nicio persoană de limba română			Nicio persoană de limba maghiară		
	1880	1900	1910	1880	1900	1910
Alba	-	-	-	72	54	50
Arad	1	-	-	57	31	29
Bihor	4	7	12	48	15	13
Bistrița-Năsăud	1	-	-	42	22	16
Brașov	1	1	2	27	22	19
Caraș-Severin	6	5	5	96	58	45
Cluj	-	1	-	42	27	25
Covasna	50	53	37	-	-	-
Harghita	97	110	105	-	-	-
Hunedoara	-	-	-	170	136	118
Maramureș	2	-	-	35	33	24
Mureș	22	44	37	12	6	4
Satu Mare	11	12	19	1	-	1
Sălaj	-	1	1	19	9	21
Sibiu	-	-	-	36	21	28
Timiș	10	7	3	39	24	25
TOTAL	205	241	221	696	458	418

În figurile 2a și 2b prezentăm o situație interesantă. Grupând localitățile după procentul de români – mai exact, formând 101 clase de așezări, prin rotunjirea procentelor la unitate, adică cele care conțin 0%, 1%, 2%, ..., 100% români –, s-a evidențiat, pe ordonată (în figura 2a), *procentul median de maghiari al localităților cuprinse în fiecare asemenea categorie* (mediana fiind mai expresivă decât media, care ar fi trebuit ponderată cu volumul demografic al localităților respective). O situație similară este redată în figura 2b, unde este evidențiată acum componența românească a localităților în funcție de ponderea populației de limbă maghiară. Faptul că tendința este aceeași – odată cu creșterea ponderii unei etnii scade ponderea celeilalte – este un lucru firesc. Interesantă este însă forma celor două grafice: mult mai zigzagat primul și mult mai lin al doilea. Asta înseamnă că *golul până la 100% al ponderii maghiarilor se umple aproape peste tot și în cea mai mare parte cu români, în vreme ce acolo unde români nu ajung la 100%, diferența este acoperită foarte frecvent și în proporții însemnante și de alte populații decât cea maghiarofonă*. Altfel spus, chiar dacă români și maghiarii sunt cele mai importante grupuri etnice (și lingvistice, în cazul analizei de față), ele nu joacă un rol simetric, căci, prin distribuirea lor pe teritoriul transilvan, români constitue clar populația „de fundal” care domină nu doar numeric, ci și – și în mod mai net – din punctul de vedere al distribuției. Desigur că „alte populații”, în expresia mai sus subliniată, înseamnă cel mai frecvent populația de limbă germană. De aceea, vom prezenta în figurile 3a și 3b felul cum apar localitățile, caracterizate prin mediana procentului de germani, în categoriile de așezări constituite după procentul de români și, respectiv, de maghiari.

Cele două forme grafice din figurile 3 diferă în esență prin lungimea scalei de valori pe ordonată. La nicio categorie de localități construite după ponderea limbii maghiare nu apar suficient de multe localități cu o populație germană însemnată care să ridice

valoarea mediană a procentului de germanofoni peste 5%. În schimb, sunt multe categorii de localități formate pe baza procentului de români în care ponderea celor de limbă germană trece – ca mediană – de 30% și chiar de 50%. Este reflectată aici bine cunoscută situație de mai rare amestecuri de populație maghiară și germană (îndeosebi în Transilvania istorică) și de mult mai frecventele cazuri de localități mixte româno-germane.

În prezentările de mai sus am ales pentru ilustrare recensământul din 1880, însă o reprodusere a ultimelor tipuri de date tabelate sau sub formă grafică pentru celelalte două momente nu schimbă cu nimic esența lucrurilor, chiar dacă elementul maghiarofon a câștigat teren în perioada analizată, așa cum am precizat de la început. Pentru alte aspecte însă, evoluția trebuie urmărită cu atenție.

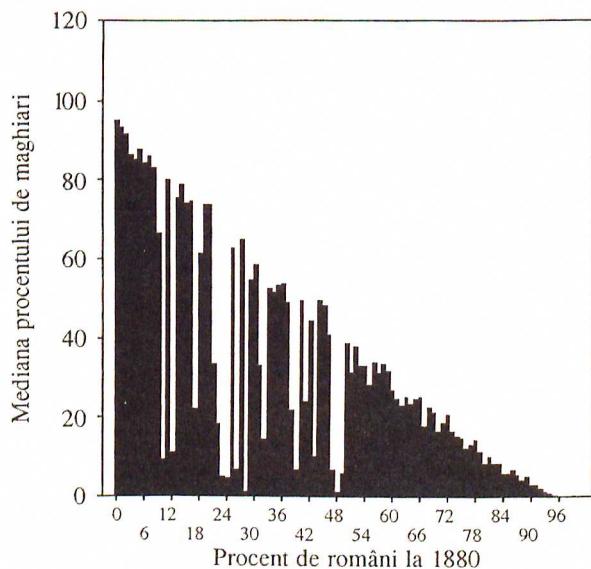

Figura 2a. Variația medianei procentului de maghiari în localitățile transilvane, grupate după procentul de români (1880)

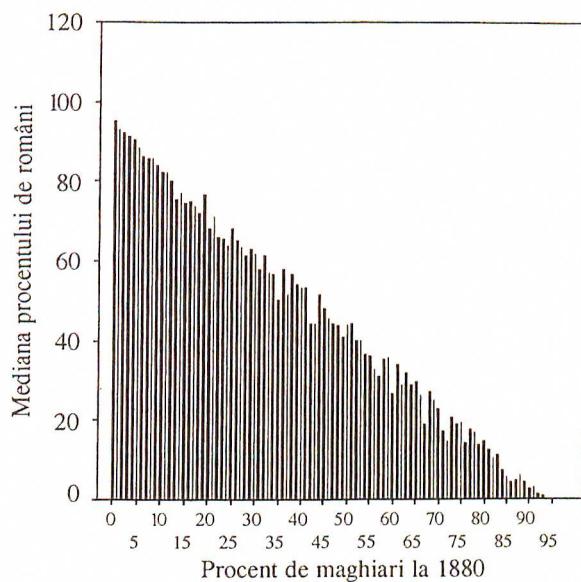

Figura 2b. Variația medianei procentului de români în localitățile transilvane, grupate după procentul de maghiari (1880)

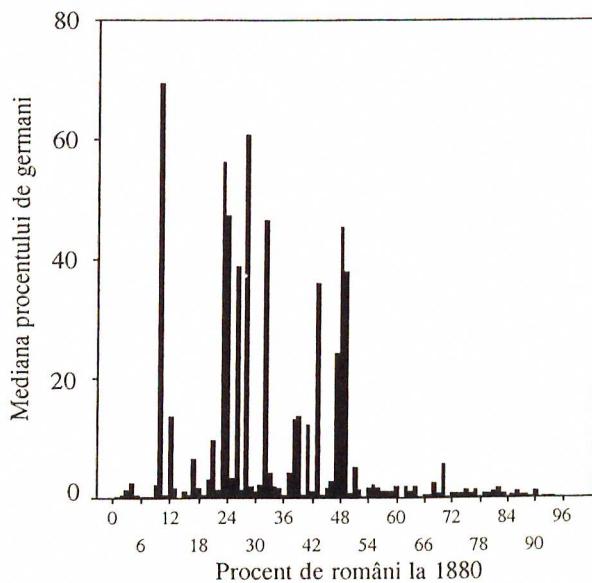

Figura 3a. Variația medianei procentului de germani în localitățile transilvane, grupate după procentul de români (1880)

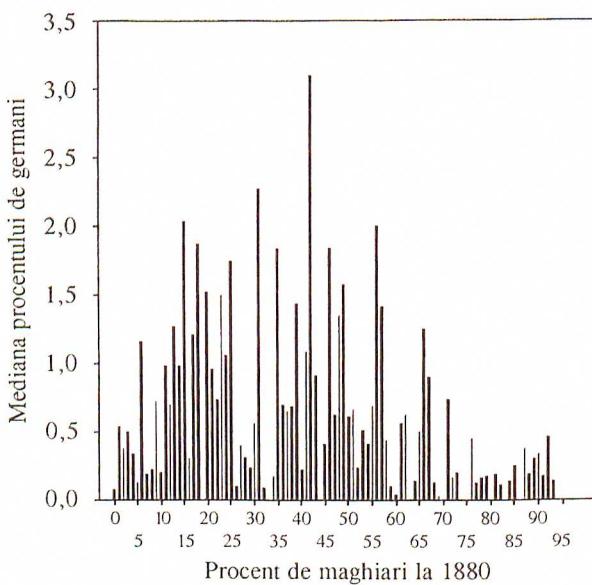

Figura 3b. Variația medianei procentului de germani în localitățile transilvane, grupate după procentul de maghiari (1880)

Strict vorbind, pentru o analiză riguroasă a evoluțiilor este nevoie să urmărим traiectoria fiecărei localități pe cele trei decenii, astfel încât entitățile care se compară să fie într-adevăr comparabile. Cum s-a văzut însă, numărul așezărilor diferă de la un recensământ la altul, unele fiind înglobate în timp în altele, unele desprinzându-se din altele și unele apărând prin colonizare pe terenuri nelocuite. Din acest motiv, am fixat datele pe o structură de localități comparabile, rezultând astfel 4.103 de așezări ce pot fi urmărite fără probleme pe toate cele trei recensăminte. Chiar dacă numărul unităților este mai mic decât cel existent la fiecare recensământ, ele cuprind toată populația zonei, căci a fost operată unificarea câtorva localități care la unul din cele trei momente nu au fost recenzate împreună, iar la altul (altele) au fost. Singura populație care lipsește uneori este cea înregistrată la 1900 și 1910 în cele 9 localități formate prin colonizare; aceste așezări, nepotând fi atașate altora (căci nu s-au desprins din vreuna existentă), au rămas în baza de date fără valori la 1880 și deci clasificările ce au ca punct de plecare primul recensământ le vor exclude din calcule, rămânând atunci doar 4.094 de localități comparabile.

Această bază de date oferă multe posibilități de exploatare, pentru continuarea analizelor în profunzime. Vom ilustra acest lucru prin câteva direcții ce pot fi urmate, fără însă a valorifica din plin, în materialul de față, întreaga bogăție de informații conținute într-un asemenea sistem de stocare a datelor. Prima aplicație este legată chiar de structura etnică a localităților și de evoluția ei. Într-adevăr, unele dintre întrebările pe care ni le-am pus implicit atunci când am constatat că, pe ansamblu,

ponderea etniilor principale a evoluat diferit, în favoarea celei maghiare, sunt următoarele : Care dintre localități au fost mai puternic afectate de procesul de maghiarizare ? Cele care conțineau inițial mai mulți sau mai puțin români ? Cele care conțineau mai mulți sau mai puțini maghiari ? Răspunsul se găsește în tabelele 10 și 11, care oferă explicit aceste informații, cu precizarea de mai sus asupra modului de definire a acestor așezări.

Tabelul 10. *Evoluția procentului de români și de maghiari în diverse categorii de localități, clasificate în funcție de ponderea populației românești la 1880*

Gruparea localităților după procentul de români la 1880	Procentul de români			Procentul de maghiari		
	1880	1900	1910	1880	1900	1910
0	0,0	0,4	0,4	90,2	89,4	89,8
0,01-5%	1,8	1,9	2,1	61,1	64,3	67,3
5,01-10%	7,1	7,6	6,3	70,3	75,2	79,7
10,01-20%	15,3	16,0	15,1	47,8	54,4	58,3
20,01-30%	24,9	26,1	25,0	35,1	39,5	41,6
30,01-50%	38,8	37,3	35,8	29,2	35,2	38,0
50,01-70%	60,1	59,1	57,3	21,5	25,1	27,2
70,01-90%	81,9	79,5	77,4	10,1	13,6	15,2
Peste 90%	96,9	95,2	93,7	1,4	2,6	3,5

Tabelul 11. *Evoluția procentului de români și de maghiari în diverse categorii de localități, clasificate în funcție de ponderea populației de limbă maghiară la 1880*

Gruparea localităților după procentul de maghiari la 1880	Procentul de maghiari			Procentul de români		
	1880	1900	1910	1880	1900	1910
0	0,0	1,1	1,8	92,7	91,4	90,4
0,01-5%	1,5	3,0	3,8	75,2	75,0	74,8
5,01-10%	7,1	10,7	13,4	67,4	65,5	64,3
10,01-20%	14,0	18,5	20,7	61,8	59,7	58,6
20,01-30%	23,0	31,1	36,1	50,3	45,1	41,6
30,01-50%	38,0	43,8	47,1	47,4	45,5	43,6
50,01-70%	59,4	66,1	68,5	29,6	27,0	25,9
70,01-90%	81,8	84,4	86,4	12,9	12,5	11,0
Peste 90%	97,0	97,7	97,3	1,6	1,5	1,7

Unele constatări interesante, chiar dacă nu neașteptate, se impun imediat din lectura rapidă a celor două tabele. Mai întâi, se vede că procentul elementului românesc scade cu 2, 3 sau 4 puncte doar în categoriile de localități care inițial aveau peste 30% români, în celealte neconstatăndu-se diminuări, chiar dacă se cunosc exemple de localități în care miciile colectivități românești au fost maghiarizate în epocă. Procentul maghiarilor crește cu 5-9 puncte în toate categoriile, mai puțin cele de la extremități, unde se constată doar o creștere în cifre relative a maghiarilor la localitățile cu peste 90% români și o constantă a ponderii lor la cele fără niciun român. Creșterile mai mari ale procentelor de

maghiari comparativ cu scăderile procentelor de români confirmă ideea că maghiarizarea a afectat puternic (și) celealte grupuri etnico-lingvistice din Transilvania. De menționat că la grupa a doua (0,01-5% români), procentul de maghiari este relativ mic (mai mic decât la grupa următoare), deoarece se întâlnesc multe asemenea localități cu puțini români în județele Timiș, Arad, Hunedoara, Caraș-Severin, care în epocă erau majoritar germane sau de alte naționalități (decât maghiară).

În al doilea rând, pornind de la clasificarea după ponderea inițială a maghiarofonilor (tabelul 11), vedem că sporurile de populație maghiară, măsurate prin diferență de procente, sunt specifice categoriilor de mijloc. Astfel, localitățile care aveau între 20% și 30% maghiari în 1880 urcă de la un procent mediu de 23% la unul de 36,1% în 1910, adică mai mare decât limita superioară a categoriei inițiale. Românii scad și ei mai mult tot în aceste categorii, dar, din nou, cu procente mai reduse decât cele cu care sporește populația de limbă maghiară.

Un element important pentru profilul unei localități îl constituie mărimea acesteia. De aceea, vom prezenta o clasificare a localităților în 10 categorii de mărime, evidențiind la fiecare recensământ numărul lor, populația și structura enico-lingvistică (tabelul 12).

Tabelul 12 evidențiază mai curând situația de fapt la fiecare recensământ și mai puțin o evoluție a structurii etnice a claselor de localități. Într-adevăr, acestea își modifică substanțial compozitia de la un recensământ la altul, foarte multe localități trecând de la o clasă la alta, în special spre categoriile superioare, datorită sporului demografic consistent de-a lungul celor trei decenii. De exemplu, în prima categorie (satul cu până la 200 de locuitori), din 193 de localități mai rămân 75, iar populația acestora scade la aproape o treime. Chiar și acolo unde numărul așezărilor se menține relativ constant (de pildă, cele între 601 și 800 de locuitori) comparația nu e relevantă, căci o bună parte dintre aceste unități diferă de la un recensământ la altul (pe parcurs intră cele aflate pe trepte inferioare și altele ieș urcând spre categoriile mai mari).

Ceea ce se poate spune cu certitudine e faptul că *la toate recensămintele procentul românilor este mai consistent în localitățile mici*, acesta scăzând regulat odată cu sporirea taliei așezării, ponderile ajungând foarte mici la ultimele categorii, scădereea cea mai bruscă înregistrându-se la trecerea de la penultima la ultima. Chiar și în condițiile lărgirii semnificative, între 1880 și 1910, a categoriei localităților cu peste 5.000 de locuitori, ponderea populației românești în aceste așezări rămâne tot în apropierea lui 22%. Procentul maghiarofonilor variază exact în sens invers tot cu un salt – de data asta pozitiv – la ultima categorie. Populația germană își sporește și ea ponderea odată cu trecerea spre categoria de localități mai mari – desigur, rămânând mereu cu o pondere mai mică decât a celor două grupuri lingvistice principale. și evreii urmează același model de creștere, cu observația că ei sunt net mai prezenți în orașe, ceea ce e reflectat de salutul procentului ultimei categorii.

Pentru a vedea cum evoluează o anumită categorie de localități, aceasta trebuie să aibă, cum spuneam, aceeași componență la toate momentele. De aceea, preluăm și grupele de localități după mărime din baza de date cu cele trei recensăminte unite, aşa cum erau acestea la 1880, spre a constata cum se modifică structura lor

Tabelul 12. Numărul de localități, populația și ponderea populației de limbă română, maghiară, germană, de alte limbi și de religie israelită, la 1880, 1900 și 1910, în cadrul judecătării din cele 10 categorii de mărime a localităților

Anul	Clase de mărime (nr. locuitorii)									
	1-200	201-400	401-600	601-800	801-1.000	1.001-1.500	1.501-2.000	2.001-3.000	3.001-5.000	Peste 5.000
	Număr de localități									
1880	193	784	890	655	475	582	260	178	85	55
1900	96	571	787	659	527	705	322	255	134	70
1910	75	490	735	666	518	777	341	282	149	82
	Populație									
1880	29.640	241.623	443.411	456.383	426.568	705.274	448.770	428.864	310.322	529.156
1900	15.228	177.750	393.864	458.336	472.723	858.811	550.684	613.814	502.789	814.150
1910	11.735	153.254	370.110	463.035	464.674	944.202	584.997	676.952	558.391	1.015.675
	Procent de români									
1880	81,2	79,4	74,0	67,7	65,1	60,5	55,8	52,9	44,1	22,2
1900	75,9	80,2	74,0	72,3	68,3	62,2	53,8	52,2	47,2	22,4
1910	75,2	79,1	73,8	70,6	69,2	62,2	55,6	50,4	50,9	21,9
	Procent de maghiari									
1880	15,3	16,1	19,4	22,3	22,8	23,2	27,8	26,6	21,9	46,6
1900	22,4	16,1	20,5	21,2	22,1	25,1	29,3	28,1	30,2	51,8
1910	20,6	16,5	20,8	21,9	21,5	24,7	30,3	30,2	31,2	55,8
	Procent de germani									
1880	1,9	2,6	3,4	6,3	8,2	11,5	12,3	16,7	25,8	24,1
1900	1,1	2,2	3,7	4,3	6,9	10,2	12,5	15,8	17,2	20,9
1910	3,6	2,1	3,4	4,4	6,1	9,4	9,9	15,3	12,9	17,4
	Procent alte limbi									
1880	1,6	2,0	3,2	3,7	4,0	4,8	4,2	3,8	8,1	7,1
1900	0,6	1,5	1,8	2,2	2,6	4,4	3,8	5,5	4,9	
1910	0,6	2,3	2,0	3,0	3,2	3,7	4,2	4,1	5,0	5,0
	Procent evrei									
1880	1,4	1,8	1,6	1,7	1,5	1,9	2,5	2,1	2,4	7,3
1900	0,9	1,6	1,5	1,7	1,8	1,8	2,1	3,3	3,1	8,8
1910	0,5	1,4	1,3	1,4	1,6	2,2	2,6	3,8	3,8	9,4

etnică (tabelul 13). De notat că există mici diferențe între procente din tabelele 12 și 13, privitor la anul 1880, în urma unificării de localități menționată.

Tabelul 13. *Evoluția procentuală a ponderii populației de limba română, maghiară și germană, în cadrul grupelor de localități construite după numărul de locuitori la 1880*

Număr de locuitori, la 1880	limba română (%)			limba maghiară (%)			limba germană (%)		
	1880	1900	1910	1880	1900	1910	1880	1900	1910
1-200	81,8	79,6	78,4	14,7	16,4	17,5	2,0	2,3	1,7
201-400	79,6	78,8	77,8	15,8	17,4	18,0	2,6	2,2	2,0
401-600	74,1	73,5	72,5	19,5	20,8	21,3	3,2	3,4	3,2
601-800	68,2	67,2	66,2	21,9	24,0	24,6	6,3	6,2	5,9
801-1.000	65,3	64,3	63,1	22,5	24,7	25,5	8,2	8,4	7,7
1.001-1.500	60,2	59,2	57,8	23,5	26,4	27,9	11,6	11,0	10,1
1.501-2.000	56,0	54,6	53,3	27,0	29,7	32,0	12,5	12,0	10,7
2.001-3.000	53,0	51,7	51,2	26,8	29,9	32,0	16,6	15,6	13,7
3.001-5.000	43,8	42,4	41,4	23,8	28,2	31,5	24,5	22,5	20,2
Peste 5.000	23,5	21,8	21,0	45,4	51,8	55,8	24,0	21,6	18,8

Concluzia este evidentă. Ponderea populației românești se diminuează aproape uniform în cele 10 clase de mărime, reducerea între 1880 și 1910 fiind între 2 și 3 puncte procentuale. Populația de limbă maghiară, la rându-i, sporește peste tot, dar creșterile procentelor sunt net mai mari pentru clasele de localități cu volum demografic mai mare, evidențiuindu-se faptul că maghiarizarea a fost mai accentuată în târguri și orașe și mai slabă în localitățile rurale sub 1.000 de locuitori. De altfel, și germanofonii pierd teren cu precădere în localitățile mai mari.

Pe baza acestei constatări, am considerat că e bine, în final, să aruncăm o privire asupra localităților transilvane cu adevărat cele mai importante. În acest sens, am ales să fiecare recensământ localitățile cu cel puțin 10.000 de locuitori. Am construit tabelul 14, care cuprinde numărul acestor așezări, volumul lor demografic și structura după cele trei limbi principale, evidențind și etnia evreiască, după religie.

Tabelul 14. *Structura etnică a localităților cu 10.000 de locuitori și peste, la recensăminte din 1880, 1900 și 1910*

Anul	Nr. localități	Populația	Din care, de limbă :				Evrei
			Română	Maghiară	Germană	Alta	
1880	12	256.542	34.837	149.352	55.477	16.876	29.009
		100%	13,6%	58,2%	21,6%	6,6%	11,3%
1900	22	502.203	80.197	283.319	113.906	24.781	54.338
		100%	16,0%	56,4%	22,7%	4,9%	10,8%
1910	25	630.794	99.880	385.398	119.134	26.382	70.832
		100%	15,8%	61,1%	18,9%	4,2%	12,2%

Se observă o creștere puternică a numărului de mari localități, mai ales în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. Trecerea de la 12 astfel de localități la 22 și apoi la 25 face și acum dificilă compararea structurilor. Mai apropiate ca număr de cele de la 1900, localitățile de la 1910 cu peste 10.000 de locuitori sugerează o întărire a ponderii elementului de limbă maghiară. Procentul românilor în marile așezări transilvane (așezări care, cu cei 630.000 de locuitori, dețineau, la 1910, peste 12% din populația teritoriului)

rămâne tot timpul foarte modest, în total contrast cu ponderea acestora în totalul populației.

Făcând o simplă statistică a celor 25 de localități mari la 1910, constatăm că în niciuna dintre ele românii nu dețineau majoritatea absolută, maghiarofonii o dețineau în 13, germanofonii în 4 (Sibiu, Reșița, Anina și Jimbolia) și slovacii în una (Nădlac); majoritatea relativă este deținută de români într-o singură localitate (Sânnicolau Mare), de maghiari în 3 (Brașov, Lugoj, Alba Iulia) și de germani tot în 3 (Timișoara, Bistrița, Sighișoara). Timișoara și Sighișoara pierd majoritatea absolută de vorbitori de germană între 1900 și 1910, iar Bistrița între 1800 (când ponderea acestora era de 63%) și 1900 (când scade la circa 49%). Își alte evoluții individuale sunt interesante, dar nu le vom mai comenta întrucât natura acestui studiu este prin excelență statistică, iar trecerea la cazuri individuale presupune și explicații particulare pe care doar un istoric le poate oferi.

În încheiere, vom arăta din nou cum se poate evidenția corect o evoluție, oprindu-ne asupra localităților cu peste 10.000 de locuitori, la 1880. Strict vorbind, ele erau 12 la număr, aşa cum am spus. În baza de date care unifică cele trei recensăminte întâlnim însă 13 asemenea localități deoarece, la 1900 și 1910, orașul Lugoj apare ca o singură entitate, ceea ce ne-a obligat să contopim și noi Lugojul Românesc și Lugojul German, recenzate separat la 1880. Or, prin adiționarea celor două componente, Lugojul intră și la 1880 în rândul localităților cu peste 10.000 de locuitori. Cu această precizare, care ilustrează mai clar ceea ce am vrut să spunem mai sus despre diferența de număr de localități în baza de date generală față de situațiile fiecărui recensământ în parte (când localitățile au fost luate exact aşa cum erau înregistrate), vom prezenta, în tabelul 15, procentele principalelor grupe etnico-lingvistice ale celor 13 orașe. Se vede acum clar cum a crescut ponderea populației de limbă maghiară, marea perdant fiind, evident, grupul lingvistic al germanilor.

Tabelul 15. *Evoluția structurii populației localităților cu peste 10.000 de locuitori la 1880, după limba maternă și religie (în cazul evreilor)*

	Română	Maghiară	Germană	Altă limbă	Total	Evrei
1880	15,7	55,4	22,4	6,5	100	11,1
1900	15,0	61,9	18,5	4,6	100	12,1
1910	14,0	66,3	15,6	4,1	100	12,6

5. Evoluția structurilor etnice și confesionale din Transilvania, 1850-2002*

Prezentăm în sinteză, în cele ce urmează, câteva informații privind structura populației Transilvaniei, în dinamica sa, de la mijlocul secolului al XIX-lea și până la începutul secolului XXI. Întreprinderea aceasta a devenit posibilă grație muncii unui colectiv al catedrei de sociologie de la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj, cuprinzând și autorii textului de față, muncă prin care s-au repus în circulație¹ datele recensămintelor referitoare la acest teritoriu, în principal cele publicate de instituția statistică a statului maghiar, stat în care, cum se știe, Transilvania, în sensul larg al termenului, a fost inclusă în totalitate de la instaurarea dualismului, în 1867, și până după Primul Război Mondial, în 1918. Anterior, Principatul Transilvaniei, respectiv Trasilvania „istorică”, se bucura de autonomie în cadrul Imperiului Habsburgic, doar zonele vestice și cele nordice aparținând Ungariei.

Am menționat acest lucru și pentru faptul că seria noastră de informații suferă unele neajunsuri din cauza acestor schimbări de statut ale teritoriului de referință. Mai întâi, pentru primele două recensăminte prelucrate, cele din 1850 și 1857, nu avem date decât pentru arealul Transilvaniei restrânsă, adică 2.741 și, respectiv, 2.683 de localități, față de 4.200 menționate la 1880. Asta înseamnă că linia de continuitate este relevantă doar pentru o parte din așezări, iar dacă dorim să urmărим evoluția situației pe județele actuale o vom putea face doar pentru Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Cluj, Covasna, Harghita, Hunedoara, Mureș, Sălaj și Sibiu (cu mențiunea că și pentru câteva din acestea lipsesc, la început, mici areale). În al doilea rând, există diferențe de înregistrare a populației, iar faptul care ne afectează cel mai mult în analiza de față este că dintre recensămintele dinaintea unirii Transilvaniei cu România, doar la 1850 avem înregistrată etnia persoanelor, în celealte reproduse de noi – 1880, 1900 și 1910 – fiind menționată limba maternă, iar la 1857 nici una, nici cealaltă, singura posibilitate de estimare a efectivelor grupelor etnice fiind după religie.

Acest aspect trebuie mereu avut în vedere când se citesc seriile de date. Într-adevăr, nu este vorba doar de miciile nepotriviri ce pot apărea la unele persoane între naționalitate și limbă, ci de aceea că, pe teritoriul cercetat, avem de a face cu mai multe etnii care au adoptat o altă limbă, cum este cazul evreilor (vorbitori mai ales de maghiară și germană), țiganilor (ce au adoptat masiv limba majoritară în teritoriul locuit, în special maghiara și

* Material scris împreună cu Elemér Mezei și apărut în P. Iluț, L. Nistor, T. Rotariu (coord.), *România socială. Drumul schimbării și al integrării europene*, vol. I, Eikon, Cluj, 2005, pp. 367-380.

1. În seria *Studia Censualia Transsilvanica* au apărut volume cu datele recensămintelor populației din 1850, 1857, 1880, 1900, 1910, 1941 și două volume privind recensământul agricol din 1895.

româna), armenilor (de limbă maghiară) etc. Aceste inadvertențe pot modifica cu până la 2-3 puncte procentuale ponderile etniilor principale, cea română și îndeosebi cea maghiară, aceasta din urmă fiind evident supraestimată prin înregistrarea limbii, câtă vreme limba maghiară era limba oficială în Transilvania. Situația nu se modifică în sens invers după ce teritoriul trece la România, căci, începând cu recensământul din 1930, se va înregistra mereu etnia persoanelor, menținându-se, firește, și consemnarea limbii materne.

5.1. Evoluția populației totale

Primele tabele pe care le prezentăm indică evoluția populației între 1850 și 2002, la nivelul ansamblului zonei și pe județele actuale. Față de momentele de recensământ menționate mai sus, am inclus în seria temporală prezentată în studiu de față și populația la alte înregistrări cenzitare decât cele publicate de noi: cele din anii 1869 și 1890, înainte de Primul Război Mondial, din 1930, pentru perioada interbelică, și din 1956, 1966, 1977, 1992 și 2002, pentru intervalul postbelic. În tabelul 1 prezentăm datele brute, așa cum rezultă din toate înregistrările de la 1850 încocace la care am avut acces; în tabelul 2 sunt raportate cifrele de populație (exprimate în procente) la cele din anul 1880, dată de la care înregistrările sunt generale la nivelul teritoriului și cifrele sunt de mai mare încredere.

Se observă că, pe ansamblu, populația Transilvaniei a crescut de la 4.013.822, în 1880, la 7.221.733 în 2002, cu un maxim atins la recensământul precedent, în 1992, de 7.723.313 locuitori; în cifre relative, actualmente populația Transilvaniei este cu circa 80% mai mare decât în 1880.

Pe județe, evoluțiile sunt apropiate ca formă, dar destul de diverse ca valori absolute și relative. Astfel, cu câteva excepții (Arad, Caraș-Severin, Sibiu), maximul este atins și pe județe tot în anul 1992, în județele dintre paranteze plafonul superior fiind atins în 1977. Ca intensitate a creșterii, se vede că evantaiul procentelor de spor de populație, între 1880 și anul de maxim, se întinde de la circa 30%, în cazul Aradului, la peste 300% în cazul Brașovului. Valori mari de creștere se mai întâlnesc și la Cluj, Maramureș și Hunedoara, iar sporuri mai modeste în Caraș-Severin, Alba, Timiș și Sălaj. Acolo unde sporurile anterioare au fost mai modeste, declinul demografic de după 1989 a făcut ca, în 2002, populația unor județe, precum Arad și Caraș-Severin, să revină la nivelul de la începutul secolului XX. De menționat că scăderea între ultimele recensăminte este generală, pentru toate județele, teritoriul de referință încadrându-se în modelul de evoluție a populației întregii țări.

Tabelul 1. Evoluția populației Transilvaniei, pe total și după județele actuale

Județul	1850	1857	1869	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1977	1992	2002
Alba	237.969	253.211	281.301	267.731	289.096	315.321	330.750	346.582	377.313	370.800	382.786	409.634	413.919
Arad	*14.114	*14.681	414.664	391.614	437.816	480.162	507.665	488.359	489.637	475.620	481.248	512.020	487.617
Bihor	*3.854	*2.426	365.807	314.607	367.786	418.816	475.847	527.216	559.354	574.488	586.460	633.094	638.863
Bistrița- -Năsăud	136.205	145.576	166.963	158.493	176.972	199.173	212.614	223.527	240.648	255.789	269.954	286.628	326.820
Brasov	196.019	206.315	209.860	206.112	213.959	229.316	239.942	265.414	300.369	373.941	442.692	582.863	643.261
Caras- -Severin	*2.496	*2.674	283.810	290.162	310.217	329.749	341.952	319.286	319.381	327.787	358.726	385.577	376.347
Cluj	235.694	250.439	285.760	278.196	319.262	356.892	397.420	475.533	521.451	580.344	629.746	715.507	736.301
Covasna	114.390	124.318	129.505	127.264	132.049	139.316	148.933	152.563	168.761	172.509	176.858	199.017	233.256
Harghita	163.184	171.371	188.212	192.725	199.193	218.894	240.085	250.194	276.381	273.964	282.392	326.310	348.335
Hunedoara	203.298	218.541	244.164	235.358	253.529	288.125	323.526	319.929	323.197	381.902	474.602	514.436	547.950
Maramureș	*74.385	*77.676	220.853	216.498	242.922	269.676	299.814	317.304	347.800	367.114	427.645	492.860	540.099
Mureș	268.085	281.796	308.354	293.349	325.246	357.221	388.328	425.721	467.476	513.261	561.598	605.345	610.053
Salu Mare	*34.322	*33.716	206.431	194.326	216.158	245.855	267.310	301.105	315.641	337.351	359.393	393.840	400.789
Sălaj	156.686	*140.031	189.790	167.629	187.862	201.712	223.096	240.778	259.136	271.989	263.103	264.569	266.797
Sibiu	214.994	219.894	233.612	225.553	233.533	256.374	270.640	306.984	337.216	372.687	414.756	481.645	452.873
Timiș	**—	—	481.529	454.205	502.582	541.849	560.258	559.591	578.881	568.881	607.596	696.884	700.033
Total	2.055.695	2.142.665	4.210.615	4.013.822	4.408.182	4.848.451	5.228.180	5.520.086	5.882.600	6.218.427	6.719.555	7.500.229	7.723.313

*) Județe incomplete

**) Județ lipsă în totalitate

Tabelul 2. Dinamica populației, în perioada 1880-2002, în procente față de anul 1880 (= 100)

Județul	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1992	2002
Alba	100,0	108,0	117,8	123,5	129,5	140,9	138,5	143,0	153,0	154,6	143,0
Arad	100,0	111,8	122,6	129,6	124,7	125,0	121,5	122,9	130,7	124,5	117,9
Bihor	100,0	116,9	133,1	151,3	167,6	177,8	182,6	186,4	201,2	203,1	190,8
Bistrița-Năsăud	100,0	111,7	125,7	134,1	141,0	151,8	161,4	170,3	180,8	206,2	196,6
Brașov	100,0	103,8	111,3	116,4	128,8	145,7	181,4	214,8	282,8	312,1	285,8
Caras-Severin	100,0	106,9	113,6	117,8	110,0	110,1	113,0	123,6	132,9	129,7	114,8
Cluj	100,0	114,8	128,3	142,9	170,9	187,4	208,6	226,4	257,2	264,7	252,6
Covasna	100,0	103,8	109,5	117,0	119,9	132,6	135,6	139,0	156,4	183,3	174,8
Harghita	100,0	103,4	113,6	124,6	129,8	143,4	142,2	146,5	169,3	180,7	169,3
Hunedoara	100,0	107,7	122,4	137,5	135,9	137,3	162,3	201,7	218,6	232,8	206,4
Maramureș	100,0	112,2	124,6	138,5	146,6	160,6	169,6	197,5	227,7	249,5	235,6
Mureș	100,0	110,9	121,8	132,4	145,1	159,4	175,0	191,4	206,4	208,0	198,0
Satu Mare	100,0	111,2	126,5	137,6	154,9	162,4	173,6	184,9	202,7	206,2	189,0
Sălaj	100,0	112,1	120,3	133,1	143,6	154,6	162,3	157,0	157,8	159,2	148,0
Sibiu	100,0	103,5	113,7	120,0	136,1	149,5	165,2	183,9	213,5	200,8	187,0
Timiș	100,0	110,7	119,3	123,3	123,2	127,4	125,2	133,8	153,4	154,1	149,3
Total	100,0	109,8	120,8	130,3	137,5	146,6	154,9	167,4	186,9	192,4	179,9

5.2. Evoluția principalelor grupuri etnice

După modelul tabelelor anterioare, vom prezenta acum evoluțiile, în cifre absolute și relative, ale populației românești (tabelele 3 și 4), maghiare (tabelele 5 și 6) și germane (tabelele 7 și 8).

Tabelul 3. *Dinamica populației românești, în perioada 1880-2002,
în procente față de 1880 (=100)*

Județul	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1992	2002
Alba	100,0	106,9	116,3	120,7	130,9	147,2	147,9	155,9	165,6	171,2	158,9
Arad	100,0	108,4	114,8	121,8	126,2	131,3	136,6	142,5	155,4	162,5	157,1
Bihor	100,0	114,1	125,7	140,2	178,7	166,9	209,9	218,9	237,4	246,2	234,3
Bistrița-Năsăud	100,0	111,1	127,7	135,1	148,4	155,5	199,1	217,8	237,8	270,6	257,5
Brașov	100,0	102,6	109,9	112,3	126,1	160,6	228,0	281,9	389,8	471,1	438,0
Caraș-Severin	100,0	104,2	109,6	111,3	105,3	107,3	116,8	131,2	143,3	144,4	130,4
Cluj	100,0	113,8	124,7	136,9	175,6	175,4	237,9	270,8	316,2	339,2	331,2
Covasna	100,0	107,5	124,8	141,9	252,4	180,9	260,8	283,0	323,3	453,1	429,9
Harghita	100,0	105,9	110,9	118,6	203,4	138,4	209,0	254,4	364,4	398,2	373,2
Hunedoara	100,0	106,3	114,6	121,2	123,4	133,4	156,9	199,7	219,5	237,5	212,5
Maramureș	100,0	107,2	117,4	126,7	146,8	144,0	190,3	226,8	263,0	292,1	279,1
Mureș	100,0	110,3	122,0	127,2	155,8	159,0	204,8	233,9	249,7	266,8	260,0
Satu Mare	100,0	108,8	118,9	117,2	186,9	129,5	229,8	258,8	289,1	297,9	274,4
Sălaj	100,0	111,0	118,6	128,7	143,9	147,2	171,3	166,9	166,6	165,0	151,4
Sibiu	100,0	103,5	115,1	118,9	133,0	155,1	192,5	224,0	267,0	303,3	291,7
Timiș	100,0	105,4	110,2	111,4	117,7	131,2	162,2	188,3	235,5	279,4	281,6
Total	100,0	107,9	116,9	123,1	139,6	143,9	176,9	199,5	227,7	248,8	236,0

Tabelul 4. Evoluția populației românești din Transilvania, pe total și după județele actuale

Județul	1850	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1992	2002
Alba	192.969	217.807	232.740	253.256	262.927	285.152	320.617	322.028	339.545	360.704	372.951	346.059
Arad	*13.826	241.573	261.940	277.420	294.173	304.838	317.110	330.011	344.302	375.486	392.600	379.451
Bihor	*2.649	172.635	196.906	217.025	241.992	308.478	288.147	362.345	377.837	409.770	425.097	404.468
Bistrița- -Năsăud	90.428	109.239	121.319	139.488	147.529	162.096	169.875	217.469	237.917	259.752	295.549	281.273
Brașov	113.334	117.400	120.428	129.068	131.832	148.062	188.568	267.683	331.007	457.570	553.101	514.161
Caras- -Severin	*2.372	225.534	235.068	247.203	250.971	237.476	241.974	263.535	295.879	323.095	325.758	294.051
Ciuj	150.856	168.430	191.750	210.007	220.662	295.684	295.343	400.772	456.041	532.543	571.275	557.891
Covasna	16.139	12.048	12.953	15.037	17.091	30.405	21.799	31.416	34.099	38.948	54.586	51.790
Harghita	13.805	12.291	13.013	13.634	14.582	24.996	17.016	25.694	31.272	44.794	48.948	45.870
Hunedoara	183.890	211.858	225.189	242.819	256.810	261.374	282.565	332.382	423.128	464.949	503.241	450.302
Maramureș	*65.059	149.927	160.777	176.055	189.888	220.095	215.900	285.341	339.984	394.350	437.997	418.405
Mureș	118.088	119.002	131.287	145.182	151.327	185.367	189.259	243.720	278.386	297.205	317.541	309.375
Său Mare	*18.709	78.743	85.663	93.591	92.264	147.135	101.992	180.930	203.780	227.630	234.541	216.085
Sălaj	113.588	116.686	129.527	138.367	150.202	167.936	171.714	199.900	194.790	194.420	192.552	176.671
Sibiu	124.842	130.958	135.594	150.674	155.653	174.138	203.054	252.096	293.282	349.718	397.205	382.061
Timiș	**—	200.834	211.748	221.305	223.816	236.305	263.474	325.834	378.183	472.912	561.200	565.639
Total	1.220.554	2.284.965	2.465.902	2.670.131	2.811.719	3.189.537	3.288.400	4.041.156	4.559.432	5.203.846	5.684.142	5.393.552

*) Județe incomplete

**) Județ lipsă în totalitate

Tabelul 5. Evoluția populației maghiare din Transilvania, pe total și după județele actuale

Județul	1850	1869	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1992	2002
Alba	20.190	32.000	29.840	34.313	41.826	45.466	33.271	28.234	27.602	26.989	27.196	24.765	20.684
Arad	*50	75.400	73.897	91.662	116.981	130.564	88.542	76.123	80.128	75.445	74.098	61.011	49.291
Bihor	*854	141.700	130.342	158.450	188.601	218.157	171.907	247.279	194.883	192.948	199.615	181.703	155.829
Bistrița-Năsăud	12.092	17.100	16.010	19.610	25.556	29.169	20.923	36.730	24.427	22.583	21.487	21.098	18.349
Brasov	26.201	35.800	38.208	41.353	48.705	54.642	57.054	44.613	57.064	65.326	72.956	63.558	50.956
Caras-Severin	*8	3.000	3.639	4.901	8.318	13.509	6.665	5.830	8.260	9.175	9.238	7.876	5.824
Cluj	68.159	93.700	95.995	114.217	137.953	156.340	139.467	208.193	163.836	164.543	171.431	146.186	122.301
Covasna	94.697	113.800	114.378	117.323	123.227	130.244	116.961	143.398	136.388	140.472	156.120	175.502	164.158
Harghita	143.969	173.600	177.277	183.912	203.555	222.609	216.615	255.458	245.300	248.886	277.587	295.104	276.038
Hunedoara	7.895	12.700	12.446	16.755	31.365	51.541	37.056	21.306	32.635	40.047	38.340	33.849	25.388
Maramureș	*5.701	35.000	36.580	43.760	51.398	62.305	30.106	81.100	47.393	53.583	58.568	54.902	46.300
Mureș	99.833	128.700	127.018	146.435	170.550	189.618	176.990	223.010	231.875	249.675	268.251	252.651	228.275
Satu Mare	*13.134	94.800	98.653	114.836	138.086	166.369	95.104	199.643	145.880	147.594	152.738	140.392	129.258
Sălaj	37.021	51.500	46.286	52.552	59.018	66.691	55.611	75.994	66.935	63.850	64.017	63.151	57.167
Sibiu	6.320	9.500	9.435	12.070	17.775	20.355	18.535	14.059	18.118	20.139	21.881	19.309	15.344
Timiș	**—	34.000	33.947	45.998	70.338	96.364	84.756	74.745	77.530	76.183	77.525	62.866	50.556
Total	536.124	1.052.300	1.043.951	1.198.147	1.433.252	1.653.943	1.349.563	1.735.700	1.558.254	1.597.438	1.691.048	1.603.923	1.415.718

*) Județe incomplete

**) Județ lipsă în totalitate

Tabelul 6. *Dinamica populației maghiare, în perioada 1880-2002,
în procente față de 1880 (=100)*

Județul	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1992	2002
Alba	100,0	115,0	140,2	152,4	111,5	94,6	92,5	90,4	91,1	83,0	69,3
Arad	100,0	124,0	158,3	176,7	119,8	103,0	108,4	102,1	100,3	82,6	66,7
Bihor	100,0	121,6	144,7	167,4	131,9	189,7	149,5	148,0	153,1	139,4	119,6
Bistrița- -Năsăud	100,0	122,5	159,6	182,2	130,7	229,4	152,6	141,1	134,2	131,8	114,6
Brașov	100,0	108,2	127,5	143,0	149,3	116,8	149,4	171,0	190,9	166,3	133,4
Caraș- -Severin	100,0	134,7	228,6	371,2	183,2	160,2	227,0	252,1	253,9	216,4	160,0
Cluj	100,0	119,0	143,7	162,9	145,3	216,9	170,7	171,4	178,6	152,3	127,4
Covasna	100,0	102,6	107,7	113,9	102,3	125,4	119,2	122,8	136,5	153,4	143,5
Harghita	100,0	103,7	114,8	125,6	122,2	144,1	138,4	140,4	156,6	166,5	155,7
Hunedoara	100,0	134,6	252,0	414,1	297,7	171,2	262,2	321,8	308,1	272,0	204,0
Maramureș	100,0	119,6	140,5	170,3	82,3	221,7	129,6	146,5	160,1	150,1	126,6
Mureș	100,0	115,3	134,3	149,3	139,3	175,6	182,6	196,6	211,2	198,9	179,7
Satu Mare	100,0	116,4	140,0	168,6	96,4	202,4	147,9	149,6	154,8	142,3	131,0
Sălaj	100,0	113,5	127,5	144,1	120,1	164,2	144,6	137,9	138,3	136,4	123,5
Sibiu	100,0	127,9	188,4	215,7	196,4	149,0	192,0	213,4	231,9	204,7	162,6
Timiș	100,0	135,5	207,2	283,9	249,7	220,2	228,4	224,4	228,4	185,2	148,9
Total	100,0	114,8	137,3	158,4	129,3	166,3	149,3	153,0	162,0	153,6	135,6

Tabelul 7. *Dinamica populației germane, în perioada 1880-2002,
în procente față de 1880 (=100)*

Județul	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1992	2002
Alba	100,0	107,7	114,5	111,3	113,3	119,8	85,3	85,9	82,5	21,7	8,8
Arad	100,0	111,4	115,2	108,2	107,2	112,6	81,0	80,2	72,6	17,2	8,9
Bihor	100,0	80,2	88,6	89,9	62,8	41,9	23,2	29,3	37,6	42,2	30,8
Bistrița- -Năsăud	100,0	106,9	111,7	108,7	80,3	77,8	24,2	22,1	10,3	3,4	2,4
Brașov	100,0	101,0	104,9	104,8	110,7	117,8	86,5	89,4	84,5	22,0	9,7
Caraș- -Severin	100,0	120,3	134,4	138,1	118,3	119,3	75,6	76,8	69,7	38,4	19,8
Cluj	100,0	124,2	141,6	131,7	115,1	85,9	42,6	54,6	57,2	44,2	29,7
Covasna	100,0	109,1	74,1	130,0	171,5	108,2	93,7	58,4	58,2	53,2	41,8
Harghita	100,0	77,2	137,3	213,2	111,7	60,7	40,1	25,8	30,6	21,7	15,3
Hunedoara	100,0	109,7	127,5	112,0	115,1	131,9	111,7	96,2	78,0	52,4	27,9
Maramureș	100,0	141,7	161,2	178,8	22,5	17,2	16,5	18,4	21,5	21,0	12,4
Mureș	100,0	101,1	108,4	108,8	102,7	104,0	61,8	63,5	57,9	14,1	6,3
Satu Mare	100,0	100,6	87,2	48,1	178,4	42,4	25,7	31,7	45,8	102,9	46,0
Sălaj	100,0	250,2	214,6	170,4	33,9	21,8	6,7	12,0	20,3	24,3	17,0
Sibiu	100,0	100,7	108,4	112,2	130,2	139,4	116,0	125,3	124,7	22,1	8,5
Timiș	100,0	114,0	117,6	109,8	103,9	103,0	66,5	63,7	57,3	15,6	8,3
Total	100,0	109,8	115,5	112,1	108,1	106,4	73,3	74,1	69,4	21,7	10,6

Tabelul 8. Evolutia populației germane din Transilvania, pe total și după județele actuale

Județul	1850	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1992	2002
Alba	13.527	14.926	16.078	17.095	16.613	16.918	17.886	12.726	12.823	12.321	3.243	1.311
Arad	*66	54.679	60.921	62.983	59.180	58.639	61.550	44.311	43.874	39.702	9.392	4.852
Bihor	*—	3.771	3.026	3.341	3.389	2.370	1.580	874	1.106	1.417	1.593	1.163
Bistrița-Năsăud	24.509	27.664	29.561	30.903	30.078	22.217	21.521	6.690	6.102	2.860	954	661
Brasov	45.553	45.716	46.196	47.948	47.920	50.585	53.845	39.546	40.857	38.623	10.059	4.418
Caras-Severin	*4	31.099	37.418	41.787	42.951	36.793	37.108	23.503	23.882	21.676	11.936	6.149
Cluj	2.190	3.181	3.951	4.503	4.189	3.660	2.732	1.354	1.738	1.818	1.407	944
Covasna	152	474	517	351	616	813	513	444	277	276	252	198
Harghita	612	917	708	1.259	1.955	1.024	557	368	237	281	199	140
Hunedoara	4.818	6.935	7.610	8.840	7.770	7.982	9.149	7.743	6.671	5.406	3.634	1.937
Maramureș	*963	16.280	23.075	26.245	29.111	3.655	2.800	2.680	2.993	3.495	3.416	2.012
Mureș	31.663	32.496	32.849	35.238	35.366	33.379	33.780	20.074	20.625	18.807	4.588	2.045
Satu Mare	*670	13.953	14.030	12.165	6.709	24.893	5.910	3.588	4.427	6.395	14.351	6.417
Sălaj	188	601	1.504	1.290	1.024	204	131	40	72	122	146	102
Sibiu	67.322	77.330	77.838	83.850	86.768	100.703	107.834	89.722	96.882	96.401	17.122	6.554
Timiș	**—	171.599	195.588	201.795	188.440	178.238	176.732	114.194	109.315	98.296	26.722	14.174
Total	192.237	501.621	550.870	579.593	562.079	542.073	533.600	367.857	371.881	347.896	109.014	53.077

*) Județe incomplete

**) Județ lipsă în totalitate

Pe ansamblu, între cele două momente alese pentru calcul, 1880 și 2002, populația românească sporește de 2,36 ori (cu 136%), având deci o dinamică superioară ansamblului demografic al Transilvaniei. Maximul se obține și în acest caz la recensământul din 1992, declinul ultimilor ani afectând și populația majoritară a teritoriului. Pe județe, se vede o evoluție apropiată de cea a populației totale a județelor respective, mai ales acolo unde ponderea românilor e mai însemnată; în județele Covasna și Harghita, județ cu un număr și o pondere reduse de români, creșterile procentuale sunt mai ridicate comparativ cu evoluția întregii populații a județelor.

Maghiarii sporesc, între 1880 și 2002, cu doar 35,6%, respectiv de la un efectiv de 1.043.951 la 1.415.718. Maximul de etnici maghiari înregistrați pe teritoriul transilvan se găsește la 1941, când numărul lor ajunge la 1.735.700. Desigur, situația din 1941 este una cu totul specială. Ea ne este acum cunoscută după ce am alăturat datele celor două recensăminte făcute la începutul aceluia an în România și Ungaria, știut fiind că la momentul respectiv o parte a Transilvaniei a fost inclusă în Ungaria, din 1940. Dacă se urmărește situația pe județe, să vede că sporul de populație maghiară între 1930 și 1941 este înregistrat exclusiv în județele din Transilvania de Nord, celealte fiind în situație inversă; acest lucru ne face să credem că situația din 1941 nu este rezultatul unor tendințe ale deceniuului precedent, ci al unor modificări brusete de populație ce au însoțit schimbarea de apartenență statală a unei părți din Transilvania. De altfel, o scădere a numărului de maghiari se petrece și între 1910 și 1930, când are loc trecerea teritoriului de la Ungaria la România, dar aici efectul este datorat unor cauze mai complexe: mișcări de populație în timpul și după Primul Război Mondial, fertilitate diferențială manifestată pe un interval de două decenii, trecerea de la înregistrarea limbii la consumarea etniei etc. După al Doilea Război Mondial populația maghiară sporește ușor, dar maximul nu mai e înregistrat la recensământul din 1992, ci la cel din 1977; desigur, este efectul unei migrații externe mai puternice a etnicilor maghiari imediat după revoluția din 1989, dar probabil și înaintea acesteia.

Soarta populației germane din Transilvania – formată din cele două componente principale: sașii, în centru, și șvabii, în partea de vest – este bine cunoscută; informațiile noastre aduc doar o notă de exactitate și întregesc o serie temporală lungă. Cel mai ridicat efectiv germanic în Transilvania este înregistrat la 1900: 579.593 de persoane de limbă maternă germană. Valoarea scade puțin până la Primul Război Mondial și apoi o regăsim și mai jos în 1930: 542.073. Desigur, acest declin nu este unul absolut real, ci datorat diferenței de înregistrare; că este așa se vede foarte clar, de pildă, pe situația județului Maramureș, unde declinul mare între 1910 și 1930, la rubrica germanilor, se explică prin faptul că aici mulți etnici evrei erau de limbă germană, fiind înregistrati în 1910 la rubrica germanilor. În general vorbind, trecerea de la înregistrarea după limbă la cea după etnie duce la un efectiv mai redus al germanilor, restul condițiilor fiind constante.

După al Doilea Război Mondial efectivul etnicilor germani din Transilvania scade brusc cu peste 160.000 de persoane, ca urmare a evenimentelor din timpul acestei conflagrații și din anii ce au urmat (participare la război, deportări, emigrări etc.). Până la recensământul din 1966 nu se întâmplă practic nimic cu această populație; între 1966 și 1977 avem deja un început de scădere, vizibil mai ales în câteva județe: Timiș, Arad, Bistrița-Năsăud. După aceea se produce emigrarea masivă spre Germania, care continuă și după 1989. Așa se face că recensământul din 1992 mai găsește 109.000, iar cel din 2002 doar 53.000 de etnici germani în Transilvania.

5.3. Schimbarea structurii etnice a Transilvaniei

Evoluțiile numerice destul de divergente ale principalelor grupuri etnice, descrise sunătă mai sus, sunt însoțite de modificări ale structurii populației după acest criteriu. Tabălul 9 prezintă evoluția ponderilor celor trei etnii principale și a restului de populație neinclușă în una din aceste grupuri, cu specificarea din nou că între 1850 și 1930 procentele sunt calculate după cifra celor cu limbă maternă română, maghiara, germană sau alta. Pentru a observa mai clar influența pe care o are trecerea de la limbă la etnie, prezentăm în tabelul 10 structura după cele două variabile, în 1930, atunci când avem prima dată ambele înregistrări.

Tabelul 9. *Evoluția ponderii principalelor grupuri etnice în totalul populației Transilvaniei (în %)*

Limba maternă (1880-1910) Etnia (1930-2002)	1880	1890	1900	1910	1930	1941	1956	1966	1977	1992	2002
Români	56,9	55,9	55,1	53,8	57,8	55,9	65,0	67,9	69,4	73,6	74,7
Maghiari	26,0	27,2	29,6	31,6	24,4	29,5	25,1	23,8	22,5	20,8	19,6
Germani	12,5	12,5	12,0	10,8	9,8	9,1	5,9	5,5	4,6	1,4	0,7
Alte etnii	4,6	4,4	3,4	3,8	8,0	5,5	4,0	2,8	3,4	4,2	5,0
Total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tabelul 10. *Structura populației Transilvaniei în 1930, după etnie și limbă maternă (în %)*

Etnie/limbă maternă	Ponderea după etnie	Ponderea după limbă
Română	57,8	58,3
Maghiară*	24,2	26,7
Germană**	9,8	9,7
Romă	2,0	0,8
Ebreiască/idiș	3,2	2,0
Alta	2,9	2,5
Total	100	100

*) Maghiari + secui

**) Germani + sași + șvabi

Liniile mari ale tendințelor structurale sunt evidente. Populația românească este clar majoritară și în Transilvania restrânsă, și în cea largită, la mijlocul secolului al XIX-lea ponderea acestei etnii apropiindu-se de 60%. Procentul scade pe măsura trecerii timpului, mai ales după instaurarea dualismului în Imperiu, astfel că ajunge la un minim de 53,8% la recensământul din 1910 (după limbă maternă). Tendința se inversează după Primul Război Mondial și, cu excepția înregistrării din 1941, ponderea românilor va crește constant, inclusiv după schimbarea de regim politic din 1989, ajungând astăzi la circa trei sferturi din total.

Proporția maghiarilor este relativ constantă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, situându-se între 23 și 25%, pentru ca la ultimele două recensăminte să o găsim deasupra

pragului de 30%. Scade între 1910 și 1930, ca de altfel și cifra absolută; revine în 1941 la un nivel mai ridicat, iar apoi se va plasa pe o traiectorie ușor – dar continuu – descendentală, tendință care, va concretiza, la începutul secolului XXI, printr-o pondere sub 20%.

Și în cazul germanilor ponderea merge destul de bine în paralel cu cifrele absolute: până la Primul Război Mondial, populația de limbă germană reprezenta 11-12% din total, în perioada interbelică proporția scăzând la 9-10% (ca etnie, de data asta); apoi, în prima fază a comunismului, ea scade și se păstrează la 5-6%, pentru că în ultimele decenii să se îndrepte rapid spre zero.

5.4. Structura confesională a Transilvaniei

Mentionăm, ca un aspect deosebit de interesant legat de confesiune, situația Bisericii Greco-Catolice. Reprezentând una dintre principalele linii confesionale din Transilvania până la instaurarea regimului comunist, ea s-a văzut, cum se știe, scoasă în afara legii în 1948, populația respectivă trecând în cea mai mare parte la confesiunea ortodoxă. Schimbarea de regim din 1989 va legaliza din nou această Biserică, însă ea nu mai reuneste în sânul ei nici măcar o zecime din efectivele anterioare desființării. Într-adevăr, în 1992 se declară cu ceva peste 100.000 de persoane, iar în 2002 numărul lor scade sub acest prag. Este o experiență socială interesantă această renaștere a unei confesiuni după o jumătate de secol și ar fi meritat cu siguranță un studiu sociopsihologic serios pentru a explica fenomenul în toate detaliile lui.

Tabelul 11. *Evoluția numărului și a ponderii grupurilor religioase ortodoxă și greco-catolică în totalul populației Transilvaniei (în %)*

Religia	1869	1880	1890	1900	1910	1941	1992	2002
Ortodoxă	1.608.306	1.490.498	1.584.716	1.694.413	1.796.352	1.922.644	5.360.102	5.053.964
	38,2	37,1	35,9	34,9	34,4	34,8	69,4	70,0
Greco-catolică	994.944	930.397	1.035.620	1.135.583	1.235.599	1.374.457	206.833	177.555
	23,6	23,2	23,5	23,4	23,6	24,9	2,7	2,5
Total	4.210.615	4.013.822	4.408.182	4.848.451	5.228.180	5.520.086	7.723.313	7.221.733
	100	100	100	100	100	100	100	100

5.5. Despre românii rămași în afara granițelor țării după Marea Unire

Încheiem acest sintetic material referindu-ne la o chestiune destul de discutată, mai ales în presa cu tentă naționalistă din România. Se vorbește adesea despre efective de sute de mii de români rămași în afara țării la stabilirea granițelor în urma Primului Război Mondial, mai cu seamă în Ungaria, în contrast cu cifrele modeste înregistrate azi de statisticile acestei țări. Activitatea noastră de aşezare a datelor cenzitare pe structura

actuală a localităților ne-a permis să obținem o informație care, fără să urmărească în mod special un răspuns la problema enunțată, ne permite o aproximare a cifrelor respective. Raportarea se poate face la datele recensământului din 1910, ultimul efectuat de Ungaria înainte de război, și care procedează la clasificarea populației după limba maternă, așa cum am mai precizat.

La acel moment, în cadrul Regatului Maghiar se găseau 2.948.186 vorbitori de limba română, dintre care 2.830.101 în așezările transilvane care vor aparține României după Tratatul de la Trianon. Avem aşadar o diferență de 118.085 de vorbitori de limba română incluși în așezări din teritoriile Ungariei istorice care nu au trecut la România. În cursul pregătirii volumului nostru cu datele de la 1910, am procesat datele tuturor localităților din cele 25 de comitate cuprinse total sau parțial în Transilvania. Acest lucru ne-a permis să identificăm, pe lângă cei 2.830.101 români din Transilvania, încă 102.975 vorbitori de limba română în localități din vecinătatea granițelor actuale ale țării (aflați deci în fostele comitate care intrau doar parțial în cadrul acestor granițe). În urma dezmembrării Imperiului Austro-Ungar, așezările ce cuprind aceste persoane au fost incluse în Iugoslavia (Serbia), Ungaria și Ucraina. După calculele noastre, cele 102.975 de persoane se distribuie, în cele trei țări, astfel :

- în Serbia 76.424
- în Ungaria 15.510
- în Ucraina 11.041

Se înțelege că pe lângă acești indivizi mai existau 15.110 persoane vorbitoare de limba română (diferența de la 118.085 la 102.975) care se găseau în așezări aflate în comitatele din interiorul fostului Regat Maghiar, motiv pentru care, la momentul prelucrării datelor, nu ne-a interesat plasarea lor exactă în teritoriu.

Fără a putea oferi o cifră riguros exactă a românilor rămași în Ungaria (lucru care nici nu credem că e foarte important de urmărit pe datele recensământului din 1910, de vreme ce, pe de o parte, trasarea granițelor s-a făcut la opt ani după recensământul invocat, iar pe de alta, limba e doar un indicator imprecis al etniei), concluzia noastră este cât se poate de clară : chiar dacă marea majoritate dintre cei 15.110 să ar fi găsit în localități de pe teritoriul Ungariei (actuale), *cifra românilor rămași în această țară după trasarea granițelor actuale nu putea depăși 30.000 de persoane.*

6. Structura confesională a Transilvaniei după datele recensămintelor dintre 1850 și 2002*

Vom face în materialul de față o succintă trecere în revistă a înregistrărilor cenzitare de pe actualul teritoriu al Transilvaniei, în sensul larg al termenului, adică de pe arealul intracarpatic ce face astăzi parte din teritoriul României, respectiv Transilvania istorică și celelalte părți vestice și nordice, adică Banatul, Crișana și Maramureșul. Dat fiind că, de-a lungul istoriei, delimitările teritoriale au fost variabile, dat fiind că unele regiuni istorice se află astăzi, în parte, și pe teritoriul altor țări și pentru că datele recente, chiar pentru România, se găsesc la nivelul unor unități administrative actuale mai largi (județe), nu ne vom propune un decupaj „corect” al regiunilor istorice, ci numai o simplă analiză evolutivă a efectivelor populației după religie la nivelul a patru zone, ce aproximează grosier aceste regiuni, zone pe care le-am construit, prin gruparea județelor actuale, în felul următor :

- „Ardealul”, adică județele care, în linii mari, au format Principatul Transilvaniei : Alba, Bistrița-Năsăud, Brașov, Cluj, Harghita, Hunedoara, Mureș, Sălaj, Sibiu ;
- „Banatul”, adică județele Caraș-Severin și Timiș ;
- „Crișana”, respectiv județele Arad și Bihor ;
- „Maramureșul”, cuprinzând județele Maramureș și Satu Mare.

Repetăm, suntem conștienți că acest decupaj este mai mult decât aproximativ pentru reprezentarea unor zone istorice, dar avantajul acestei operații este acela că, pe de o parte, pentru trăitorul zilelor noastre devine foarte limpede la ce teritoriu ne referim, iar pe de alta, reperul este fix și datele în timp sunt comparabile, de vreme ce privesc tot timpul aceeași structură de aşezări.

Vom începe prin prezentarea evoluției populației totale, cu precizarea că la primele două recensăminte avem înregistrată numai populația Principatului Transilvaniei, care, cum se vede, se prelungeste teritorial și în județele din părțile nordice și vestice, fapt ce ne spune că nu se pot face comparații în timp, chiar și pentru prima zonă delimitată, decât începând cu înregistrarea din 1869. Tabelul 1 oferă cifrele totale, iar tabelul 2 – creșterile pe intervale cu populație comparabilă.

---

* Material nepublicat, pregătit împreună cu Elemér Mezei și prezentat, în 2006, cu ocazia unor conferințe pe tematica religiilor din Transilvania.

Tabelul 1. Numărul total al populației între 1850 și 2002

Data recensământului	Total Transilvania actuală	Județele actuale distribuite pe regiuni istorice			
		Ardeal	Maramureș	Crișana	Banat
Componență	Toate județele	AB, BN, BV, CJ, CV, HR, HD, MS, SJ, SB	MM, SM	AR, BH	CS, TM
24 aprilie 1850	*2.055.538	*1.926.367	*108.707	*17.968	*2.496
31 octombrie 1857	*2.142.665	*2.011.492	*111.392	*17.107	*2.674
31 decembrie 1869	4.210.615	2.237.521	427.284	780.471	765.339
31 decembrie 1880	4.020.381	2.152.410	417.383	706.221	744.367
31 decembrie 1890	4.408.182	2.330.701	459.080	805.602	812.799
31 decembrie 1900	4.858.295	2.562.344	525.375	898.978	871.598
31 decembrie 1910	5.243.180	2.775.892	579.008	985.457	902.823
29 decembrie 1930	5.520.086	3.007.225	618.409	1.015.575	878.877
31 ianuarie 1941	5.894.077	3.271.948	674.876	1.048.991	898.262
6 aprilie 1941					
25 ianuarie 1948	5.735.015	3.197.336	633.959	1.012.530	891.190
21 februarie 1956	6.218.427	3.567.186	704.465	1.050.108	896.668
15 martie 1966	6.719.555	3.898.487	787.038	1.067.708	966.322
5 ianuarie 1977	7.500.229	4.385.954	886.700	1.145.114	1.082.461
7 ianuarie 1992	7.723.313	4.579.565	940.888	1.126.480	1.076.380
18 martie 2002	7.221.733	4.271.160	877.391	1.062.037	1.011.145

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

Tabelul 2. Dinamica populației totale între 1869 și 2002

Perioada	Total Transilvania actuală	Județele actuale distribuite pe regiuni istorice			
		Ardeal	Maramureș	Crișana	Banat
Componență	Toate județele	AB, BN, BV, CJ, CV, HR, HD, MS, SJ, SB	MM, SM	AR, BH	CS, TM
1869-1880	95,5	96,2	97,7	90,5	97,3
1880-1890	109,6	108,3	110,0	114,1	109,2
1890-1900	110,2	109,9	114,4	111,6	107,2
1900-1910	107,9	108,3	110,2	109,6	103,6
1910-1930	105,3	108,3	106,8	103,1	97,3
1930-1941	106,8	108,8	109,1	103,3	102,2
1941-1948	97,3	97,7	93,9	96,5	99,2
1948-1956	108,4	111,6	111,1	103,7	100,6
1956-1966	108,1	109,3	111,7	101,7	107,8
1966-1977	111,6	112,5	112,7	107,2	112,0
1977-1992	103,0	104,4	106,1	98,4	99,4
1992-2002	93,5	93,3	93,3	94,3	93,9

Evoluția demografică a zonei, în ansamblu, și a subzonelor este în general similară, doar ritmurile de creștere în anumite perioade diferă, în funcție de aria teritorială aleasă. Astfel, aproape în fiecare interval determinat de două recensăminte succesive populația este fie în creștere peste tot, fie în descreștere, scăderile înregistrându-se, cu excepția

anilor de război, în prima și în ultima perioadă. În prima, probabil datorită supramortalității provocate de epidemia de holeră, dar și de alte boli infecțioase care au afectat această parte a Europei în anii 1870, iar în ultima, din cauza valorilor negative ale excedentului natural și migratoriului înregistrate la nivelul țării după schimbarea regimului din 1989.

Cu cei 7,7 milioane de locuitori, cât reprezintă maximul de populație al Transilvaniei atins la un recensământ (1992), se realizează o creștere a populației cu 83,4% față de momentul 1869, când avem precedenta înregistrare completă. Această creștere medie se obține din diferențe însemnante între provincii: pe de o parte, avem două teritorii mai dinamice: Ardealul cu o creștere de 104,5% și Maramureșul cu una și mai mare, de 120,2%, iar pe de alta, avem celelalte două teritorii cu sporuri mult mai mici: Crișana cu 44,3% și Banatul cu 40,6%. De menționat că aceste două teritorii au cunoscut un ușor declin și în anii 1977-1992 și, de asemenea, că Banatul a recuperat cel mai incet pierderile din timpul Primului Război Mondial. Cum se vede și în tabelul 2, exceptând perioada 1880-1890, când Banatul și Crișana s-au remarcat printr-un ritm de creștere mai susținut, în rest, zonele respective au avut o mai modestă dinamică demografică în contextul transilvan general.

Dintre recensăminte pe care le-am menționat, prezentând populația totală, o parte conțin și date despre religie. La nivelul de ansamblu al Transilvaniei, cifrele – absolute și în formă procentuală – privitoare la distribuția după confesiuni sunt cele din tabelele 3 și 4.

Tabelul 3. Populația Transilvaniei la recensăminte, după religie (cifre absolute)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformați	Evanghelici	Unitarieni	Israelieni	Alte religii
1850	*2.055.538	*620.843	*659.817	*218.800	*297.126	*197.342	*46.016	*15.594	*—
1857	*2.142.665	*679.125	*655.788	*233.858	*305.336	*196.341	*48.122	*18.212	*5.883
1869	4.210.615	1.608.306	994.944	709.680	517.344	231.025	53.996	90.379	4.941
1880	4.020.381	1.489.911	933.969	709.035	500.131	221.401	55.386	106.157	4.391
1890	4.408.182	1.584.716	1.035.620	801.922	559.505	233.887	59.716	129.530	3.286
1900	4.858.295	1.694.416	1.140.174	912.429	632.898	251.331	64.954	159.707	2.386
1910	5.243.180	1.796.999	1.241.740	988.033	696.664	262.735	68.714	183.616	4.679
1930	5.520.086	1.922.644	1.374.457	940.788	696.156	274.262	68.333	192.373	51.073
1992	7.723.313	5.360.102	206.833	854.935	796.682	56.448	75.978	2.768	369.567
2002	7.221.733	5.053.964	177.555	734.748	696.393	37.875	66.446	1.912	452.840

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

Referindu-ne doar la anii pentru care datele sunt comparabile, se constată următoarele:

- În perioada dualismului, adică de la recensământul din 1869 până la cel din 1910, ponderea confesiunilor „ortodoxă” și, în mai mică măsură, „evanghelică” este în scădere; ortodocșii își reduc procentajul de la 38,20% la 34,27%, deci cu 4 puncte, în vreme ce evanghelicii pierd circa 0,5 puncte. Populația de confesiune „greco-catolică” se menține relativ constantă, ca pondere, în jur de 23,5-23,7%. Desigur, creșterile se întâlnesc în rândul celor două confesiuni caracteristice populației maghiare, romano-catolicii și protestanții, care, împreună, urcă de la circa 29% în 1869 la peste 32% în 1910; de asemenea, populația evreiască își sporește ponderea de la 2,15% la 3,50%.

Tabelul 4. Populația Transilvaniei la recensăminte, după religie (%)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformați	Evanghelici	Unitarieni	Israelieni	Alte religii
1850	*100,00	*30,20	*32,10	*10,64	*14,45	*9,60	*2,24	*0,76	*0,00
1857	*100,00	*31,70	*30,61	*10,91	*14,25	*9,16	*2,25	*0,85	*0,27
1869	100,00	38,20	23,63	16,85	12,29	5,49	1,28	2,15	0,12
1880	100,00	37,06	23,23	17,64	12,44	5,51	1,38	2,64	0,11
1890	100,00	35,95	23,49	18,19	12,69	5,31	1,35	2,94	0,07
1900	100,00	34,88	23,47	18,78	13,03	5,17	1,34	3,29	0,05
1910	100,00	34,27	23,68	18,84	13,29	5,01	1,31	3,50	0,09
1930	100,00	34,83	24,90	17,04	12,61	4,97	1,24	3,48	0,93
1992	100,00	69,40	2,68	11,07	10,32	0,73	0,98	0,04	4,79
2002	100,00	69,98	2,46	10,17	9,64	0,52	0,92	0,03	6,27

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

- În 1930 regăsim deja o situație ușor mai favorabilă pentru creștinii greco-catolici (care câștigă peste un punct procentual ca pondere) și cei ortodocși (cu un plus de o jumătate de procent), în vreme ce celelalte două confesiuni majore (romano-catolicii și reformații) sunt în ușoară scădere, față de 1910 ; evanghelicii, unitarienii și israelienii rămân la același procent. Să mai notăm că, împreună, ortodocșii și greco-catolicii reprezintă 59,73%, față de 57,95% cât cumulau în 1910.
- Recensămintele recente, cele din 1992 și 2002, arată modificările profunde petrecute mai cu seamă în perioada comunistă :
  - interzicerea Bisericii Greco-Catolice a durat suficient de mult timp pentru ca revenirea, după 1989, la acest rit să se facă în proporții absolut modeste : dacă în 1930 greco-catolicii reprezentau un sfert din populația Transilvaniei, în 1992 ei ajung doar la 2,68%, procent care la recensământul următor e și mai mic ; împreună, ortodocșii și greco-catolicii reprezintă 72,08%, respectiv 72,44%, în 1992 și 2002.
  - se observă diminuarea drastică a numărului și ponderii evangheliciilor și israelienilor, esențialmente din cauza plecării populației germanice și a evreilor din România ;
  - scade ponderea romano-catolicilor, datorată, la fel, emigrării șvabilor și altor minorități naționale ;
  - crește de o manieră spectaculoasă importanța grupului cuprins la alte religii, fiind vorba aici de trecerile tot mai numeroase spre cultele neoprotestante ; dacă acestea nu cumulau înainte de război nici măcar 1% din populația transilvană, ponderea lor ajunge la 6,27% în 2002.

În continuare, reproducem același tip de informații pe cele patru subdiviziuni menționate anterior.

6.1. Zona „Ardeal”

Tabelul 5. Populația zonei „Ardeal” la recensăminte, după religie (cifre absolute)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformăți	Evanghelici	Unitarieni	Israeliteni	Alte religii
1.850	*1.926.367	*590.494	*586.346	*213.645	*280.204	*196.882	*46.015	*12.781	*0
1.857	*2.011.492	*647.507	*581.987	*228.274	*288.883	*195.882	*48.087	*15.012	*5.860
1.869	2.237.521	689.269	653.485	268.380	332.393	208.031	53.587	27.781	4.595
1.880	2.152.410	655.265	612.525	266.375	327.190	199.678	55.099	32.759	3.519
1.890	2.330.701	687.732	678.807	288.074	362.799	208.805	59.331	42.435	2.718
1.900	2.562.344	740.721	740.905	334.842	402.222	222.407	64.531	56.351	365
1.910	2.775.892	785.474	805.344	379.077	440.306	229.105	67.778	67.910	898
1.930	3.007.225	878.904	896.007	378.029	453.375	243.754	67.824	72.466	16.866
1.992	4.579.565	3.137.023	111.144	494.837	536.595	47.867	74.527	1.136	176.436
2.002	4.271.160	2.961.139	89.903	440.222	471.121	30.448	65.548	817	211.962

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

Tabelul 6. Populația zonei „Ardeal” la recensăminte, după religie (%)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformăți	Evanghelici	Unitarieni	Israeliteni	Alte religii
1850	*100,00	30,65	30,44	11,09	14,55	10,22	2,39	0,66	0,00
1857	*100,00	32,19	28,93	11,35	14,36	9,74	2,39	0,75	0,29
1869	100,00	30,81	29,21	11,99	14,86	9,30	2,39	1,24	0,21
1880	100,00	30,44	28,46	12,38	15,20	9,28	2,56	1,52	0,16
1890	100,00	29,51	29,12	12,36	15,57	8,96	2,55	1,82	0,12
1900	100,00	28,91	28,92	13,07	15,70	8,68	2,52	2,20	0,01
1910	100,00	28,30	29,01	13,66	15,86	8,25	2,44	2,45	0,03
1930	100,00	29,23	29,80	12,57	15,08	8,11	2,26	2,41	0,56
1992	100,00	68,50	2,43	10,81	11,72	1,05	1,63	0,02	3,85
2002	100,00	69,33	2,10	10,31	11,03	0,71	1,53	0,02	4,96

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

Observăm că în această zonă populația românească era împărțită, până la război, aproape egal între ortodocși și greco-catolici, dar, ca peste tot, și aici revirimentul religiei greco-catolice a fost modest. Împreună, cele două religii au crescut la peste 71%, în 2002, de la 59% cât reprezentau în 1930. Creșterea s-a făcut în paralel cu evanđelismul evreilor și sașilor evanghelici; și cele două religii tradiționale ale maghiarilor au pierdut teren: 29,52% în 1910, 27,65% în 1930 și 21,34% în 2002. Ar mai fi de remarcat că avem un declin ceva mai mare al reformaților, comparativ cu romano-catolicii, și o prezență ceva mai redusă în zonă a cultelor neoprotestante.

6.2. Zona „Banat”

Tabelul 7. Populația zonei „Banat” la recensăminte, după religie (cifre absolute)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romanocatolici	Reformati	Evanghelici	Unitarieni	Israeliti	Alte religii
1850	*2.496	*0	*2.484	*12	*0	*0	*0	*0	*0
1857	*2.674	*7	*2.654	*12	*0	*1	*0	*0	*0
1869	765.339	460.690	31.606	246.040	6.188	10.225	220	10.159	211
1880	744.367	433.986	33.427	250.341	6.519	8.980	80	10.583	451
1890	812.799	455.721	35.995	290.526	9.087	9.318	125	11.899	128
1900	871.598	480.138	35.874	315.469	15.792	10.693	150	13.158	324
1910	902.823	493.348	37.616	323.210	20.965	13.303	295	13.631	455
1930	878.877	483.041	36.604	303.560	20.529	13.712	134	13.521	7776
1992	1.076.380	861.972	10.199	124.929	18.832	1.864	453	695	57.436
2002	1.011.145	813.126	11.697	95.792	14.717	1.541	205	473	73.594

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

Tabelul 8. Populația zonei „Banat” la recensăminte, după religie (%)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romanocatolici	Reformati	Evanghelici	Unitarieni	Israeliti	Alte religii
1850	*100,00	*0,00	*99,52	*0,48	*0,00	*0,00	*0,00	*0,00	*0,00
1857	*100,00	*0,26	*99,25	*0,45	*0,00	*0,04	*0,00	*0,00	*0,00
1869	100,00	60,19	4,13	32,15	0,81	1,34	0,03	1,33	0,03
1880	100,00	58,30	4,49	33,63	0,88	1,21	0,01	1,42	0,06
1890	100,00	56,07	4,43	35,74	1,12	1,15	0,02	1,46	0,02
1900	100,00	55,09	4,12	36,19	1,81	1,23	0,02	1,51	0,04
1910	100,00	54,65	4,17	35,80	2,32	1,47	0,03	1,51	0,05
1930	100,00	54,96	4,16	34,54	2,34	1,56	0,02	1,54	0,88
1992	100,00	80,08	0,95	11,61	1,75	0,17	0,04	0,06	5,34
2002	100,00	80,42	1,16	9,47	1,46	0,15	0,02	0,05	7,28

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

În Banat, dispersia populației după confesiuni a fost evident mai redusă decât în Ardealul istoric, ortodocșii și romano-catolicii reprezentând circa 90% din totalul populației; din acest motiv, scăderea de după 1990 e mai vizibilă doar la populația romano-catolică, alcătuită în bună parte din șvabi, și se observă mai puțin în ponderea celorlalte religii (greco-catolicii, reformații, evanghelicii, israeliți), care oricum erau reduse în comparație cu primele două. Totuși, luate în sine, și evoluțiile efectivelor unor confesiuni din această ultimă categorie arată scăderi dramatice: evanghelicii s-au împuținat aproape de 10 ori, iar evrei, ca și în Ardealul propriu-zis, aproape au dispărut.

6.3. Zona „Crișana”

Tabelul 9. Populația zonei „Crișana” la recensăminte, după religie (cifre absolute)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformați	Evanghelici	Unitarieni	Israeliti	Alte religii
1850	17.968	13.915	2.759	374	826	26	0	68	0
1857	17.107	14.445	1.612	155	791	10	0	94	0
1869	780.471	438.566	55.714	138.116	113.756	11.387	153	22.666	113
1880	706.221	381.613	47.521	135.758	103.937	11.444	190	25.520	238
1890	805.602	420.728	56.900	161.267	121.044	14.343	224	30.669	427
1900	898.978	452.325	64.643	189.689	138.912	16.770	206	34.811	1.622
1910	985.457	494.236	71.216	206.262	153.200	18.546	546	38.221	3.230
1930	1015.575	523.045	83.156	184.918	145.051	15.426	287	40.130	23.562
1992	1.126.480	743.239	19.411	123.479	139.987	6.336	638	634	92.756
2002	1.062.037	696.099	18.573	102.151	121.128	5.432	458	432	117.764

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

Tabelul 10. Populația zonei „Crișana” la recensăminte, după religie (%)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformați	Evanghelici	Unitarieni	Israeliti	Alte religii
1850	*100,00	77,44	15,36	2,08	4,60	0,14	0,00	0,38	0,00
1857	*100,00	84,44	9,42	0,91	4,62	0,06	0,00	0,55	0,00
1869	100,00	56,19	7,14	17,70	14,58	1,46	0,02	2,90	0,01
1880	100,00	54,04	6,73	19,22	14,72	1,62	0,03	3,61	0,03
1890	100,00	52,23	7,06	20,02	15,03	1,78	0,03	3,81	0,05
1900	100,00	50,32	7,19	21,10	15,45	1,87	0,02	3,87	0,18
1910	100,00	50,15	7,23	20,93	15,55	1,88	0,06	3,88	0,33
1930	100,00	51,50	8,19	18,21	14,28	1,52	0,03	3,95	2,32
1992	100,00	65,98	1,72	10,96	12,43	0,56	0,06	0,06	8,23
2002	100,00	65,54	1,75	9,62	11,41	0,51	0,04	0,04	11,09

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

În Crișana, spre deosebire de Banat, sunt prezente mai multe grupuri religioase importante : și greco-catolicii sunt suficient de bine reprezentați (peste 8% în 1930), dar mai ales reformații, cu o pondere de peste 15%, chiar și evrei, cu o valoare de aproape 4%, deci peste medie, sunt prezente semnificative până înainte de al Doilea Război Mondial. Datele actuale arată aceleași tendințe ca și în rest : o scădere masivă a ponderii romano-catolicilor (o înjumătățire a acestia), o scădere moderată a ponderii reformaților, o foarte modestă refacere a cultului greco-catolic (sub 2% din populație), dispariția, practic, a evreilor, ponderile aproape nesemnificative ale unitarienilor și evangheliciilor și procentul foarte ridicat (11%) al neoprotesanților (în special pentecostali și baptiști). În ciuda acestei spectaculoase creșteri a religiilor netraditionale, ponderea ortodocșilor și greco-catolicilor este astăzi și aici superioară celei pe care cele două religii o aveau în perioada interbelică (sub 60% în 1930 și peste 67% în 2002).

6.4. Zona „Maramureș”

Poate că în niciunul din cazurile de până acum ghilimelele nu sunt mai justificate decât pentru ceea ce denumim astăzi „Maramureș”. Într-adevăr, după cum se știe, doar puțin din suprafața actuală a județelor grupate sub această denumire (Maramureș și Satu Mare) făcea parte din Maramureșul istoric, ținut din care cea mai mare parte se află în afara hotarelor României. Justificarea acestei grupări constă în diferența pe care o introduce față de celelalte ținuturi distinse în materialul de față. Aceste deosebiri se văd foarte bine în tabelele 11 și 12.

Se vede cu claritate că această regiune se distinge prin faptul că populația majoritară nu era de religie ortodoxă, ci greco-catolică (59,5% în 1869); în plus, este vorba de regiunea cu cea mai mare pondere a populației evreiești (circa 11% înainte și după Primul Război Mondial). Evangelicii și unitarienii erau practic absenți, iar romano-catolici și reformații dețineau procente foarte apropiate, tînzând spre 15% înainte de Primul Război Mondial.

În continuare, evoluția este cea așteptată. Față de 1910, recensământul din 1930 constată o scădere de circa 1,5 puncte procentuale în ponderea fiecărei dintre religiile specifice populației maghiare (romano-catolici și protestanți), scădere ce va fi compensată aproape perfect de o creștere corespunzătoare a religiilor tradiționale românești (ortodocși și greco-catolici). Practic, în felul acesta se reface drumul în sens invers parcurs de aceste din urmă confesiuni, de la momentul instaurării dualismului în Imperiu, căci ele ajung iarăși la o pondere de 64% cât dețineau în 1869. Pe cealaltă componentă etnică (maghiară), situația nu e simetrică fiindcă, în timpul dualismului, romano-catolicii și reformații n-au proliferat în această zonă, așa cum au făcut-o în alte părți; până la 1910, scăderea ponderii greco-catolicilor și ortodocșilor a fost compensată de o creștere a procentului de evrei. Într-adevăr, iată cum arătau ponderile celor două grupuri de religii la momentele diferitelor recensăminte :

Anul	Ortodocși + Greco-catolici	Romano-catolici + Reformați
1869	64,11	28,58
1880	62,18	28,52
1890	61,96	28,02
1900	60,90	28,25
1910	60,70	27,93
1930	64,09	24,49
1992	72,69	22,63
2002	73,06	21,20

Ultimele recensăminte ne aduc, mai întâi, o diminuare a cifrelor relative pentru romano-catolici și protestanți, apoi dispariția practic a populației evreiești, tendințe compensate de sporul ponderii ortodocșilor (care și aici preiau moștenirea greco-catolică de o manieră categorică) și de o manifestare semnificativă a cultelor neoprotestante.

Tabelul 11. Populația zonei „Maramureș” la recensăminte, după religie (cifre absolute)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformatați	Evangheliici	Unitarieni	Israeliti	Alte religii
1850	108.707	16.434	68.228	4.769	16.096	434	1	2.745	0
1857	111.392	17.166	69.535	5.417	15.662	448	35	3.106	23
1869	427.284	19.781	254.139	57.144	65.007	1.382	36	29.773	22
1880	417.383	19.047	240.496	56.561	62.485	1.299	17	37.295	183
1890	459.080	20.535	263.918	62.055	66.575	1.421	36	44.527	13
1900	525.375	21.232	298.752	72.429	75.972	1.461	67	55.387	75
1910	579.008	23.941	327.564	79.484	82.193	1.781	95	63.854	96
1930	618.409	37.654	358.690	74.281	77.201	1.370	88	66.256	2.869
1992	940.888	617.868	66.079	111.690	101.268	381	360	303	42.939
2002	877.391	583.600	57.382	96.583	89.427	454	235	190	49.520

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

Tabelul 12. Populația zonei „Maramureș” la recensăminte, după religie (%)

Anul	Populație totală	Populația după religie							
		Ortodoxi	Greco-catolici	Romano-catolici	Reformatați	Evangheliici	Unitarieni	Israeliti	Alte religii
1850	*100,00	15,12	62,76	4,39	14,81	0,40	0,00	2,53	0,00
1857	*100,00	15,41	62,42	4,86	14,06	0,40	0,03	2,79	0,02
1869	100,00	4,63	59,48	13,37	15,21	0,32	0,01	6,97	0,01
1880	100,00	4,56	57,62	13,55	14,97	0,31	0,00	8,94	0,04
1890	100,00	4,47	57,49	13,52	14,50	0,31	0,01	9,70	0,00
1900	100,00	4,04	56,86	13,79	14,46	0,28	0,01	10,54	0,01
1910	100,00	4,13	56,57	13,73	14,20	0,31	0,02	11,03	0,02
1930	100,00	6,09	58,00	12,01	12,48	0,22	0,01	10,71	0,46
1992	100,00	65,67	7,02	11,87	10,76	0,04	0,04	0,03	4,56
2002	100,00	66,52	6,54	11,01	10,19	0,05	0,03	0,02	5,64

*) Doar din localitățile care făceau parte din Transilvania istorică

PARTEA A III-A

**Cercetări asupra unor aspecte demografice
recente din România**

1. Starea demografică a României în context european. Posibile politici demografice și consecințele lor*

1.1. Starea demografică actuală

Materialul de față nu intenționează să se constituie într-un studiu amplu și analitic privind intensitatea diferitelor fenomene demografice sau referitor la alte aspecte ale mișcării populației. Dimpotrivă, doresc doar să punctez câteva repere, cu ajutorul cărora să se poată înțelege locul ce revine României pe harta demografică a Europei și să marcheze tendințele recente de manifestare ale principalelor fenomene demografice, comparativ cu situația din țările continentului nostru. Numai luând în considerare reperele faptice, din trecut și dintr-un viitor posibil, se poate deschide apoi o discuție coerentă despre politicile demografice ale țării în cauză.

Evident că lipsa unor analize demografice de detaliu referitoare la România este un handicap în înțelegerea în profunzime a tot ceea ce s-a întâmplat în ultimul deceniu, dar, întrucât liniile generale sunt destul de clare și lipsite de echivoc, este justificată până la un punct încercarea, pe această bază, de a furniza o explicație și de a prefigura tendințe pentru viitorul apropiat. Aceste constatări simple vor fi deci punctele de plecare în discuția despre politicile demografice, despre rostul și rolul unor asemenea politici în eventuale încercări de schimbare a tendințelor recente în evoluția populației românești.

Fenomenele demografice cele mai importante – și referitor la care voi spune câteva cuvinte – sunt: *mortalitatea, fertilitatea, nupțialitatea, divorțialitatea și migrația*. Prin acțiunea acestora, pornind de la o stare dată a populației, se configuraază *structurile ei viitoare* (în principal cea pe *sex* și *vârstă*) și se modifică treptat și *volumul* de ansamblu sau al unor subsisteme demografice.

1.1.1. Mortalitatea

După cum se știe, România, împreună cu alte țări din zona noastră, a intrat ceva mai târziu în procesul de scădere a mortalității, comparativ cu partea apuseană a Europei.

* Text publicat în E. Zamfir, I. Bădescu, C. Zamfir (coord.), *Starea societății românești după 10 ani de tranziție*, Editura Expert, București, 2000, pp. 193-213.

Semnele unei ireversibile schimbări în regimul mortalității sunt vizibile doar la cumpăna dintre secolul al XIX-lea și cel următor. Astfel, în jurul anului 1900, speranța de viață la naștere în Vechiul Regat al României era de 36 de ani, în vreme ce în țările apusene o asemenea valoare se înregistra încă în primele decenii ale veacului al XIX-lea, până în finalul acestui secol majoritatea țărilor depășind pragul de 50 de ani (media celor două sexe). Decalajul se menține și în perioada interbelică; până la al Doilea Război Mondial, România progresează puțin și valoarea duratei medii trece cu ceva pragul celor 40 de ani, în vreme ce în lumea occidentală se ajunge la 60 de ani.

Perioada postbelică începe cu două decenii, 1945-1965, remarcabile sub aspectul recuperării acestei distanțe: în anii 1964-1967, în România se ajunge la o valoare medie de 68,5 de ani, nu departe de cea a Franței (cca 70 de ani speranță de viață în 1960) și a altor țări, care înainte de război ne devansau cu 20 de ani medie de viață. Progresul înregistrat în reducerea mortalității în anii postbelici este unul la scară mondială, el fiind legat, în mare, de introducerea în uzul general a antibioticelor și de generalizarea practicilor vaccinărilor, situație de care au profitat cel mai vizibil țările rămase în urmă, dar care au reușit, după război, să-și pună la punct un sistem sanitar eficient; este cazul, în general, al fostelor țări socialiste, dar nu numai.

Se poate spune că anii '60 au reprezentat pentru Europa încheierea unei etape în lupta împotriva morții, fiind stăpâne bolile virale (îndeosebi cele respiratorii și digestive). În continuare, în Occident, efortul se mută în combaterea maladiilor cardiovasculare și a diferitelor forme de cancer. Deși rezultatele nu sunt atât de spectaculoase precum cele ivite în urma introducerii antibioticelor, s-au făcut totuși progrese remarcabile, depășindu-se astăzi granițe care erau de neimaginat acum câteva decenii (în multe țări, media pe cele două sexe se apropiu de 80 de ani, femeile depășind deja clar acest prag). Din păcate, după cum se cunoaște, România nu a mai progresat deloc de la începutul anilor '70, când se apropiase de o speranță medie de 70 de ani (pe care n-a atins-o încă niciodată). Se poate spune că am asistat la 30 de ani de stagnare a mortalității (situație cu totul neobișnuită în aceste vremuri cu progrese medicale atât de remarcabile), deși demografii ne învață că unele modificări în manifestarea mortalității au avut loc în acest timp, dar ele nu au luat forma unui progres sau regres general, ci au afectat doar structura fenomenului și au sporit decalajul între sexe. (Vezi pentru detalii, de exemplu, Ghețău, 1998.)

Aceste *condiții de mortalitate* se coreleză cu un proces de *îmbătrânire demografică*, fapt care ridică *numărul absolut al deceselor*, precum și masa lor relativă în populație, măsurată prin *rata brută de mortalitate*, valoare care o depășește pe cea similară legată de nașteri, având consecințe despre care voi vorbi imediat. Dacă am pomenit de rata brută de mortalitate, să menționez că ea era în deceniul 1891-1900 de 29,2%, față de 18,2% în Anglia și 21,5% în Franța, pentru ca în deceniul premergător Primului Război Mondial să ajungă, la noi, la 19,9%, față de 12,3% și respectiv 15,8% (Chesnais, 1986). Deja în acel moment indicatorul brut de mortalitate devine irelevant pentru comparații în domeniul mortalității, din cauza diferențelor în structura pe vârstă, așa că mai grăitor este indicele mortalității infantile, care la noi s-a menținut foarte ridicat până după război (spre 170%), valoare dublă față de cea din Apus. Astăzi, ne străduim din greu să scădem sub 20%, proces ce în principiu ar trebui să fie ușurat de scăderea natalității, în timp ce în zona vestică s-a coborât și sub 5%.

Structura mortalității în România (după vârstă, cauze medicale, zone geografice etc.) arată că principala pârghie prin care se poate interveni mai eficient este cea medicală. Diferențele culturale sau de nivel de viață nu-și pun amprenta decisiv decât poate în

cazul unor comunități reduse. E suficient să amintesc, în scopul sprijinirii tezei de mai sus, incidența enormă a bolilor cardiovasculare (circa două treimi din totalul deceselor revin acestor boli), care afectează aproape egal toate zonele țării.

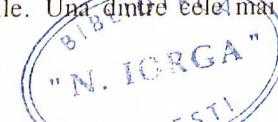
1.1.2. Fertilitatea

Se cunoaște destul de bine istoria recentă a fertilității populației României chiar și de către străini, căci faimosul decret al fostului dictator din 1966 este invocat de mulți demografi fie pentru a arăta cum se poate modifica de la un an la altul indicele conjunctural de fertilitate, fie pentru a se ilustrează efectul în timp al unei asemenea măsuri. Adevărul este că măsurile care au fost luate în acel an și apoi cele prin care ulterior s-a încercat aplicarea lor cât mai riguroasă au fost neobișnuite și au marcat fundamental evoluția populației României, precum și structurile acesteia, pentru multă vreme și de acum încolo.

Spre deosebire de țările apusene, unde tranziția fertilității era deja foarte avansată chiar din perioada interbelică și unde după război s-a produs un neașteptat reviriment al nașterilor, se poate spune că, în țara noastră, fertilitatea a continuat trendul descreșător și în anii postbelici (chiar dacă indicele de natalitate a rămas o vreme plafonat din cauza unor efecte structurale și a recuperării unor nașteri neproduse pe timpul războiului), scădere care s-a accentuat puternic după 1957, odată cu liberalizarea avortului. Așa se face că decalajul de fertilitate dintre noi și Occident s-a redus până în 1966 practic la zero, dat fiind că în România se coborâse la acel moment sub nivelul de înlocuire a generațiilor, iar în Occident începuse scăderea după perioada *baby boom*. Eram deja în sincronie cu Apusul, cel puțin pe această componentă, sincronie care s-a frânt după ce dictatorul a luat măsurile cunoscute. Revoluția din 1989 ne-a găsit cu valori de fertilitate net superioare celor occidentale, iar anii care au urmat ne-au dus spre nivelurile cele mai scăzute de fertilitate din Europa și chiar din lume. Astfel, în 1999, indicele sintetic de fertilitate pe plan mondial era de 2,9 copii pe femeie; el atinge valoarea 1,4 la nivelul Europei (fără Rusia, această țară având 1,2) și 1,3 în România. Există deci, în momentul de față, și țări cu fertilitate mai scăzută, plasate mai mult pe coordonatele estice, centrale și sudice ale continentului european: Rusia, Estonia, Letonia, Cehia, Slovenia, Bulgaria, Grecia, Italia, Spania. Există altele cu fertilitate foarte apropiată de cea noastră: Austria, Ungaria, Germania, Bielorusia, Ucraina, după cum există și țări europene care se apropie de cifra de fertilitate de 2 copii/femeie: Albania, Malta și Islanda (2 copii/femeie), Irlanda (1,9), Norvegia (1,8), Danemarca, Finlanda, Anglia, Franța, Polonia etc. (1,7).

După cum se vede, chiar la nivelurile acestea scăzute se poate vorbi de diferențe sensibile între țările europene, ceea ce reclamă o explicație deloc simplu de dat. A opune doar Sudul Nordului sau Estul Vestului înseamnă a simplifica nepermis lucrurile, deși e clar că, pe ansamblu, Estul și Sudul sunt acum zone mai puțin fertile decât Vestul, respectiv, Nordul. *Explicațiile trebuie să coboare la nivelul fiecărei țări, căci altfel cădem în scheme simplificatoare.*

Cazul Suediei este exemplar în acest sens. Această țară, împreună cu altele din partea nord-vestică a continentului, a cunoscut acum vreo două decenii un reviriment al natalității, ajungându-se la neașteptata situație că țările nordice să le depășească pe cele sudice, tradițional mai fertile. Una dintr-o lăție mai interesante și mai convingătoare

explicații a fost cea care, făcând apel la rolul celor două sexe în cadrul familiei (cuplului), a subliniat schimbarea intervenită în Europa Nordică, unde, printre altele, bărbatul a început să preia o serie de sarcini casnice, inclusiv de îngrijire a copiilor. Astfel, s-a evidențiat o nuanțare a legității legăturii dintre emanciparea femeii și fertilitate : până la un punct progresul în emanciparea femeii conduce la scăderea fertilității, urmând ca de la un moment dat efectul să se inverseze. Firește că un astfel de punct este atins doar pe baza unor schimbări sociale importante, inclusiv cele legate de mentalitate (acceptarea de către societate să se pretindă bărbaților să joace roluri familiale destinate anterior exclusiv femeilor), schimbări care se petrec în timp și posedă o mare inerție. Numai că, fără a se produce vreo nouă revoluție de mentalitate, în Suedia anilor '90 a început să se manifeste o scădere a fertilității, ea desprinzându-se din grupul țărilor europene cele mai fertile (și detașându-se de modelul țărilor nordice), ajungând la un nivel mijlociu de fertilitate pentru Europa. Schimbarea, se spune, e o reacție la modificarea unor politici sociale, în sensul restrângerii alocațiilor pentru copii și, după cum se vede, dacă lucrurile stau astfel, reacția populației a venit prompt, fără a se aștepta cine știe ce schimbări pe planul mentalităților.

Plasarea României alături de multe țări europene, după nivelul fertilității, nu trebuie să ne facă să omitem stadiul încă primitiv în care ne aflăm în utilizarea metodelor de planificare a nașterilor. E vorba în principal de frecvența încă foarte ridicată a avorturilor, care depășesc net numărul nașterilor (după cele mai recente estimări menționate în presă, avem încă 1,6 avorturi la o naștere vie). Și aici însă lucrurile trebuie privite nuanțat : dacă în 1990 se înregistrau aproape un milion de avorturi, frecvența acestora se reduce până în 1996 cu peste 50%, ajungând azi în jur de o treime din câte erau la începutul perioadei postcomuniste. Adoptarea tehnicii de prevenire a sarcinii se face deci într-un ritm care ne lasă să întrevedem o reducere în continuare a cazurilor de apel la întreruperea ei, practică indezirabilă nu doar la nivel moral, ci pentru consecințele pe care le poate avea asupra sănătății.

1.1.3. Nupțialitatea și divorțialitatea

Cele două fenomene privesc constituirea și disoluția familiei, iar interesul demografiei pentru ele vine, în principal, din efectul pe care îl au asupra nașterilor. După cum se știe, în zilele noastre tendința principală este ca nașterile să se realizeze în proporție tot mai mare în afara familiei (până la 50% în unele țări nordice, peste o treime în majoritatea țărilor occidentale, 24,1% în România anului 1999), ceea ce nu înseamnă că această instituție și-a pierdut total importanța pentru reproducerea populației, ci doar că *eventualele soluții de redresare a natalității trebuie să ia în calcul și nașterile extraconjugeale*.

Nupțialitatea în România are, în ultimul deceniu, o clară tendință de scădere, coborând de la 7-9 căsătorii la mia de locuitori în deceniile precedente la sub 7 după 1991. Rata atinsă în 1999 – 6,2‰ – este cea mai scăzută întâlnită vreodată la noi și continuă declinul din anii precedenți. După calculele lui V. Ghețău, ratei de 6,8‰ în 1995 îi corespunde o rată totală a primonupțialității feminine de 728 căsătorii la 1.000 de femei, lucru care ne permite să apreciem că astăzi valoarea este sub 700, ceea ce vrea să spună că, dintr-o generație fictivă de 1.000 de femei care se căsătoresc la fiecare vîrstă cu intensitatea cu care se căsătoreau prima dată în 1999 femeile de vîrstă respectivă, peste 300 vor rămâne necăsătorite.

Chiar cu valoarea scăzută din 1999, nupțialitatea României se menține încă superioară celei din țările vestice : de pildă, Franța a cunoscut în perioada 1985-1998 o rată brută de nupțialitate fluctuantă cuprinsă între 4 și 5%, după ce în anii '70 avea valori apropiate de ale noastre (8,1% în 1972). Este deci de așteptat ca rata de nupțialitate să scadă, în condițiile în care coabitarea ca mod de viață se va extinde și la noi la toate categoriile de vîrstă. Să mai spunem că nu numai intensitatea nupțialității s-a modificat, ci și calendarul acesteia, în principal în sensul creșterii vîrstei medii (mediane) la prima căsătorie. De pildă, indicatorul vîrsta medie la prima căsătorie a femeilor a urcat de la 22,0 ani în 1990-1991 la 23,3 ani în 1999.

În cazul divorțialității, lucrurile stau cu totul diferit. Românii se încăpătânează să nu divorțeze în măsura în care o fac alții (rata din 1999 de 1,53% putând fi considerată foarte mică, în context european). Mai mult, această rată nu dă semne că ar urma o tendință de creștere după schimbarea de regim politic din 1989, adică după o radicală schimbare în prescripțiile juridice referitoare la acest fenomen ; cu unele oscilații anuale modeste, cifra se învârte în jurul valorii de 1,5%. Fără a mă lansa în speculații explicative privind acest neașteptat trend al divorțialității, să spun doar că mi se pare deplasată invocarea unei „propensiuni a poporului român pentru modelul familial tradițional” sau a altor elemente de mentalitate care ne-ar diferenția de alții. Probabil că unele elemente serioase de înțelegere a fenomenului le-am putea desprinde adoptând o paradigmă explicativă individualistă : o trecere în revistă a costurilor divorțului, mai ales cele legate de o locuință suplimentară pentru unul din parteneri, ne vor sugera că, în condițiile noastre, aceste costuri pot fi descurajant de ridicate.

1.1.4. *Migrația*

Cele două tipuri fundamentale de migrație, cea externă și cea internă, prezintă forme de manifestare extrem de interesante, fiind în măsură să ofere indicii indirekte asupra stării generale economice și sociale a României. Nu voi invoca aici cifre privitoare la *migrația internă*, căci aceasta nu afectează direct volumul populației țării. Să spun doar că ea se caracterizează prin cel puțin patru trăsături principale, determinate de specificul perioadei în care ne aflăm :

- O intensitate modestă, fiind comparabilă cu cea din timpul regimului comunist, care, știm bine, punea o serie de obstacole formale, mai ales în stabilirea populației în marile orașe.
- Reducerea drastică a migrației pe distanțe lungi (a migrației interjudețene sau între provinciile istorice).
- Echilibrarea fluxurilor de migrație între urban și rural, cu dominanta, în ultimii ani, a migrației urban-rurale.
- Destructurarea patternului migrațional tradițional, în sensul dispariției acelor fluxurilor de migrație dominante, ce marcau deplasări de la regiunile rurale cu mari rezerve demografice spre cele urban-industriale ; fluxurile de migrație interjudețene arată acum mai curând ca o mișcare browniană, cu greu depistându-se anumite direcții mai semnificative, care, chiar evidențiate la un moment dat, dispar în amii următori.

Din punctul de vedere al *migrației externe*, România este (spre deosebire de țările europene aflate la apus de noi) o țară de emigrare. Această particularitate s-a manifestat pregnant și în perioada regimului comunist, chiar în condițiile restrictive de părăsire a țării, îndeosebi prin politica față de etnicii evrei și germani. După deschiderea granițelor, la finele lui 1989, fluxul de migrație oficială spre exterior a sporit brusc și apoi a cunoscut o rapidă scădere, ajungând azi la cote relativ modeste. Aceasta, corroborat cu sporirea imigrației, conduce la valori de balanță aproape de zero. Iată cifrele oficiale, care indică, în mii, numărul emigrărilor și soldul migratoriu extern, pentru câțiva ani (după ce în 1990 părăsiseră țara oficial aproape 100.000) :

Anul	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Emigranți	31,1	18,4	17,1	25,7	21,3	19,9	17,5
Sold	-29,4	-17,2	-16,3	-21,2	-19,5	-13,3	-5,7

Sursa : C.N.S., *Analize demografice*, 1999, p. 54.

Este bine de menționat că aceste cifre trebuie luate cu multă prudență. Pe de o parte, migrația nu este un fenomen ușor de detectat și deci nicăieri în lume nu există statistici despre migrație care să se compare în fiabilitate cu cele privitoare la mișcarea naturală. Pe de altă parte, la noi în țară se perpetuează încă practicile vechiului regim în accesul la informația de această natură, ba chiar și referitor la alte aspecte mult mai benigne. În cazul de față, e vorba de două tipuri de limitări. Primul e dat de sărăcia informațiilor privind migrația externă oficială, adică cea obținută prin contabilizarea cazurilor de schimbare a cetățeniei. Al doilea se leagă de cantonarea în acest gen de informații oficiale. Nu am văzut nicio estimare a INSSE sau a altui organism public asupra migrației care să fie luată în calculul oficial al efectivelor demografice, așa cum se întâmplă în țările civilizate. Nu va fi niciun motiv de mirare, astfel, dacă și la recensământul din 2001 sau 2002 ne vom trezi cu vreo jumătate de milion de cetățeni mai puțin decât apar în scriptele oficiale, așa cum s-a întâmplat și la cel din 1992. (Mai mult, organismul nostru statistic național nici n-a binevoit să recalculeze populația din anii anterioari lui 1992, așa încât o persoană neavizată care va citi datele statistice din acea perioadă va putea crede că în 1992 o forță extraterestră a smuls un efectiv de populație de circa 450.000, care dispăre pur și simplu, negăsindu-se, evident, nici printre morți, nici printre cei plecați în alte țări.) Vreau să atrag atenția prin aceasta că actualele cifre privind migrația sunt insuficiente pentru a estima efectul acestui fenomen asupra volumului populației României și, prin urmare, trebuie așteptat ca alte înregistrări – cele ale viitorului recensământ – să ne arate că, de fapt, migrația externă a fost și în ultimii ani sensibil mai ridicată decât cea raportată anual. Așa cum în 1992 n-au fost de găsit cele 23 de milioane așteptate, tot așa de bine e posibil ca la recensământul următor să fi coborât deja sub pragul de 22 de milioane !

1.1.5. Îmbătrânirea demografică

Dintre structurile demografice, de o atenție deosebită se bucură cea pe vârstă, și aceasta din motive ce țin atât de implicațiile demografice și sociale ale schimbărilor structurale respective, cât și de amploarea acestor modificări în timp. Cel mai pregnant proces legat de raportul vârstelor în populație este *îmbătrânirea demografică*. Simplu, aceasta înseamnă

creșterea ponderii populației vârstice (considerată ca atare de la 60 sau de la 65 de ani în sus) în totalul locuitorilor. Respectiva pondere se află azi în România aproape de valoarea de 19%, fiind aproximativ egală cu cea a copiilor sub 15 ani, în vreme ce în perioada interbelică procentul bătrânilor era aproximativ 7, iar al celor sub 15 ani de circa 35. În context european, România se află pe o poziție relativ favorabilă în cadrul acestui proces, doar câteva țări fiind net mai „tinere” (Albania, Bosnia, Macedonia), restul fiind fie la nivelul nostru, fie, majoritatea, mai îmbătrânite. Explicația imediată a acestei situații nu poate oculta existența măsurilor de politică demografică din vremea fostului dictator, ale căror efecte se pot destul de ușor evidenția (și nu numai legat de problema îmbătrâinirii).

Proiecările demografice pentru Europa comunitară arată că de puternice sunt tendințele îmbătrâinirii și, ca atare, că de greu este să se acționeze împotriva acestui curent. Astfel, un studiu realizat pentru Comisia europeană de Calot și Sardon (1999) arată că proporția celor de peste 60 de ani va trece, între 1995 și 2050, de la 20,6% la 33,9%; cei de peste 70 de ani vor deține o pondere de peste o cincime (21,7%) la finele intervalului, față de doar o zecime (10,6%) la început, iar octogenarii vor sălta de la 3,4% la 10,1%. Efectele sociale ale unei asemenea schimbări sunt dramatice. Judecând lucrurile numai în termeni de pensii, se constată că, pentru a se menține cuantumul lor actual, e nevoie de o creștere cu 53% a cotizării. Cifre invocate pentru Franța de Chesnais (1998) arată, conform unor calcule ceva mai vechi, că, pentru a menține nivelul pensiilor în 1995 la cel din 1985, e nevoie fie de o creștere a nivelului cotizării cu 80%, fie o creștere cu 9 ani a vârstei de pensionare; altfel, numai ca efect al îmbătrâinirii demografice nivelul pensiilor ar trebui redus cu 45%.

Revenind la România, ceea ce merită neapărat subliniat este faptul că trendul îmbătrâinirii la noi a fost deosebit de rapid în ultimii ani, el fiind corelat în viitorul apropiat cu reducerea drastică a efectivului de copii (reducere accelerată cel puțin până când vor ajunge să umple grupa de vârstă sub 15 ani numai generații postdecembriști). Acest trend poate fi influențat pe perioade scurte și de structura pe vârste existentă la un moment dat, de nivelul la care se află „golurile” și „umflăturile” din piramida vârstelor. În fine, nu e de prisos să reamintim mereu că în îmbătrâinirea demografică la noi este încă precumpănitor efectul scăderii fertilității și nu al prelungirii speranței de viață la vârste înaintate.

1.1.6. Dinamica populației

Formulările standard ale fostei Comisii Naționale de Statistică ne impun imaginea că populația României scade din 1990, mai întâi din cauza bilanțului migratoriu puternic negativ din primii doi ani după Revoluție, iar apoi, din 1992, și din cauza sporului natural care coboară sub zero. E foarte probabil că lucrurile stau așa, în sensul că până în 1989 populația a crescut. Ceea ce este mai puțin sigur e faptul că acesta ar fi atins vreodată atât de vehiculata cifră de 23 de milioane. Ceea ce e aproape imposibil este că în 1991 România să mai fi avut încă un efectiv de peste 23 milioane de locuitori, în condițiile în care recensământul din 7 ianuarie 1992 reține doar cifra de 22,81 milioane. Oricum, declinul demografic este evident și, la ora actuală, el este rezultatul dezechilibrului balanței sporului natural, la care se adaugă și cel legat de migrație (ale cărui efecte le vom putea cuantifica, cum spuneam, doar după următorul recensământ).

La 1 ianuarie 2000, cifra oficială furnizată este de 22.455,5 de mii și nu se poate argumenta serios că tendința descendentală se va opri curând. Chiar în condițiile unei

ameliorări a stării de sănătate, deci în condițiile creșterii speranței de viață, nu există motive de a se aștepta reduceri semnificative în *rata de mortalitate* (adică acel indicator care contează în determinarea sporului natural), căci nu se poate conta decât cel mult pe o plafonare temporară a îmbătrânirii demografice; poate prin anumite efecte structurale s-ar putea ca indicele brut al mortalității să mai și scadă din când în când cu câteva zecimale (așa cum s-a petrecut între 1998 și 1999, când s-a redus de la 12 la 11,8 la mia de locuitori).

Iată, de altfel, care este rezultatul unul calcul prospectiv simplu, realizat plecând de la populația anului 1998, în condițiile menținerii constante a ratelor de fertilitate, a legii de mortalitate și asumând tot timpul o migrație externă nulă.

Anul	1998	2003	2008	2013	2018	2023	2048
Total populație (în mii)	22.503	22.369	22.097	21.659	21.066	20.351	15.457
Structura pe grupe mari de vârstă (%)							
sub 15 ani	19,1	16,7	15,4	15,1	14,3	13,2	10,9
15-59	63,6	64,3	65,7	64,6	63,6	64,0	54,3
60 și peste	18,3	19,0	18,9	20,3	22,1	22,8	34,8
din care	12,8	14,0	14,3	14,1	15,4	17,0	25,9
65 și peste							
Total	100	100	100	100	100	100	100

În ciuda simplității sale, calculul este mai mult decât elovent. El ne arată, pentru actuala structură pe vârste și în condițiile actuale de mortalitate, care este efectul fertilității de circa 1,3 copii/femeie. Scăderea actuală anuală modestă de câteva zeci de mii se va accelera pe măsura trecerii timpului, ajungând aproape de 200.000 anual, în condiții de populație tot mai redusă; prin 2025, România ar coborî sub 20 de milioane de locuitori, iar peste încă alti 25 de ani se va apropiă de 15. Amenințarea unei astfel de evoluții este mai mult decât serioasă.

Oricât de optimiști am fi în privința reducerii mortalității, este bine să înțelegem un lucru: *dacă fertilitatea se menține tot timpul sub nivelul de înlocuire a generațiilor, indiferent cât de bune condiții de viață s-ar asigura populației, aceasta finalmente se va stinge*. Pentru a percepe cât mai clar acest mecanism, se poate recurge tot la un exercițiu de proiectare, luând de data aceasta în calcul o ipoteză evident absurdă: *nemurirea*. Într-adevăr, dacă reluăm aceeași proiectare de mai sus, schimbând doar ipoteza mortalității prin acordarea unor probabilități de supraviețuire egale cu unitatea, se constată că în decurs de 300-400 de ani forța de înmulțire a populației se epuizează (generațiile capabile de reproducere devin tot mai reduse ca număr, tinzând la zero), volumul populației ajungând la un moment dat fix ca număr, de vreme ce toți indivizii depășesc vârsta de reproducere. Interesant este că *actuala fertilitate a populației țării noastre este atât de mică, încât, dacă ar înceta complet decesele și emigrația, aceasta, prin forțe proprii de înmulțire, nu se poate nici măcar dubla*: volumul acelor ipotetici bătrâni ce rămân mereu aceeași și devin tot mai bătrâni se stabilizează în jurul cifrei de 37,5 milioane.

S-ar putea ca experiența unor țări, care au trecut prin lungi perioade de subfertilitate, să pară a contrazice desenarea unei astfel de traiectorii descendente, cu note atât de pesimiste. Este, de pildă, cazul Franței, unde, începând cu generațiile din jurul anului

1800 și până la cele care acum își încheie fertilitatea, nu s-a mai asigurat un indice net de reproducere supraunitar, cu excepția celor născuți între cele două războiuri și care au produs *baby boom*-ul (1945-1970), la starea aceasta adăugându-se și pierderile datorate marilor conflagrații mondiale. Si cu toate acestea, populația Franței nu numai că nu a scăzut, dar s-a dublat în cele două secole. Explicația este simplă: Franța n-a avut niciodată un indice atât de scăzut precum cel din România de azi (și cu atât mai puțin n-a cunoscut perioade lungi de gravă subfertilitate); chiar dacă, subunitar, indicele net de reproducere a fost mai mereu în apropierea unității, aşa încât această lipsă a fost ușor de înlocuit cu o populație venită din aproape din toate colțurile Europei, Africii și Asiei.

A doua constatare demnă de reținut din simpla proiectare de mai sus este aceea că, la noi, *procesul de îmbătrânire*, care, în general, este automat asociat unei fertilități atât de reduse (în lipsa unei emigrații de persoane tinere) ar putea cunoaște, în perioada imediat următoare, un răgaz de respiro, având la dispoziție aproximativ un deceniu pentru ca ponderea vârstnicilor treacă de la 19 la 20%. Chiar dacă s-ar produce o ameliorare sensibilă a serviciilor medicale pentru bătrâni, adică o scădere a ratelor de deces la cei peste 60 de ani, aceasta nu va influența mult procentul menționat. Explicația acestei stagnări relative o constituie depășirea vârstei de 60 de ani de către generațiile mai reduse născute în anii '40. După aceea, vârstele înaintate se vor alimenta cu efectivele ceva mai mari ale celor născuți din 1948 până în 1956 §.a.m.d.

Să mai observăm că, în ciuda acestor oscilații în ritmul de creștere a ponderii bătrânilor, *scăderea procentului de copii apare continuă și susținută*. Diferența la 100 revine grupei mijlocii, care, pe de o parte, își va menține încă multă vreme o pondere respectabilă în populație (sensibil peste 60%), asigurând un bun raport de dependență, dar, pe de alta, va suferi și ea schimbări structurale, fiind prezent un proces de îmbătrânire în interiorul acestei categorii foarte largi de vârstă.

Acestea sunt constataările și principalele aspecte ale proiecțiilor de avertizare. *Ce-i de făcut?* O asemenea, celebră, întrebare este evident „neștiințifică”. Ea nu are sens în câmpul științific decât dacă se completează astfel: „Ce-i de făcut pentru ca să se întâmpile următoarele...?” (spre exemplu, ca să se oprescă după x ani scăderea volumului populației). Răspunsul la o problemă în acest mod reformulată poate veni în cadrul științei: analiza demografică ne poate ajuta să realizăm câteva *proiectări normative*, prin care să obținem acest țel, iar cunoștințele de demografie socială ne pot da o indicație despre ce ar trebui întreprins pe planul intervenției sociale spre a se realiza în practică un astfel de obiectiv. Evident că acea completare „... ca să se întâmpile următoarele...” vine ca o concretizare a unei opțiuni asupra sensului sau ritmului evoluției demografice, iar dacă o astfel de opțiune este una a celor care conduc societatea, ea, pentru a fi pusă în practică, trebuie să îmbrace forma *politicii demografice*. În partea a doua a textului rămâne să încercăm să definim exact noțiunea de politică demografică și să vedem dacă e posibil un consens în stabilirea unei direcții de politici demografice în viitorul previzibil.

1.2. Politici demografice

1.2.1. Conceptul de politică demografică

Nevoia de a discuta semnificația acestui concept, înainte de a face orice alte considerații asupra intervenției societății în domeniu, derivă din modul imprecis și fluctuant în care se folosesc termenii, situație care, la rândul său, se datorează lipsei de unanimitate în adoptarea unei poziții privind semnificația celor două concepte implicate: demografia și politica.

În ceea ce privește primul termen, confuziile provin din aceea că, pe de o parte, nu este clar delimitată sfera domeniului demografic (deci că e discutabil dacă un aspect sau altul poate fi inclus în câmpul demografiei) și, pe de alta, nu se specifică clar care anume aspect al unui fenomen este de „substanță” demografică și care laturi țin de alte discipline. Dacă în primul caz este vorba de o chestiune care se regleză practic prin activitatea celor ce fac demografie, în al doilea e implicată o chestiune de fond, care definește însuși specificul acestei științe (delimitarea obiectului în conținut și nu în extensiune). Or, tocmai aici este loc adesea de multe confuzii, căci un fenomen poate fi privit sub numeroase aspecte, fiecare dintre acestea plasându-l în câmpul de interes al unei științe.

Astfel, revenind la demografie, orice fenomen, proces sau alt aspect legat de populație poate avea și altă tentă decât cea strict demografică. Nașterile sunt de evident interes și pentru medic, și pentru jurist, și pentru economist etc., fiecare văzându-le prin prisma domeniului său. Este deci necesar să se definească în mod cât mai riguros unghiul de vedere esențialmente demografic al fenomenelor acceptate în cadrul acestei științe. și un asemenea unghi este, conform celor mai raționale și mai răspândite păreri, cel care definește specificul demografiei prin centrarea interesului pe *mărimea populației și, evident, pe modificarea efectivului ei*. Deci, dacă demografia se ocupă de nașteri sau decese, o face pentru că – și în măsura în care – acestea contribuie la stabilirea efectivului populației; dacă se interesează de căsătorii și divorțuri, este pentru că modul de constituire și de disoluție a familiei influențează natalitatea, care la rându-i contribuie la modificarea volumului demografic.

Rostul acestor considerații este acela de a sublinia că o politică DEMOGRAFICĂ nu poate fi considerată ca atare decât dacă se vizează de acele elemente care contribuie la constituirea efectivului populației. Sigur că o politică legată de fenomenele ce influențează nemijlocit creșterea populației (nașteri, decese, migrații) nu poate practic să nu fie una demografică, din momentul în care afectează intensitatea acestor fenomene. De pildă, introducerea unor măsuri de ameliorare a asistenței familiilor cu mulți copii are, *caeteris paribus*, efectul sporirii numărului de nașteri și, în acest sens, poate fi considerată un element al politiciei demografice.

Am subliniat în fraza de mai sus cuvântul „poate” pentru că el este esențial pentru a doua determinație pe care doresc să o introduc și care este și mai importantă decât prima, în ochii mei, pentru a specifica exact conținutul conceptului de „politică demografică”. Aceasta vizează termenul „politică”. El poate fi folosit în sens foarte larg sau foarte restricтив. Iată, în contextul de față, o utilizare a sa în sens larg: „Politicele demografice acoperă ansamblul măsurilor care au ca efect influențarea ritmului de creștere a populației”. Si în continuare: „Ele conțin toate dispozițiile care, direct sau indirect, de o manieră explicită sau latentă (s.m.), acționează asupra factorilor de creștere demografică, fertilitatea, mortalitatea, migrația externă în raport cu teritoriul avut în vedere” (Tapinos, 1996, pp. 215-216).

Prin urmare, într-o astfel de perspectivă, reluând exemplul de mai sus, a mări alocația pentru copiii din familiile numeroase nu este numai un element de politică socială, ci și unul de politică demografică, dată fiind foarte probabila influență asupra fertilității, chiar dacă factorul de decizie care a introdus respectiva măsură nu a avut în niciun fel în vedere să contribuie la creșterea numărului de nașteri, pentru a modifica ritmul de evoluție a populației. Tot astfel, măsuri de ameliorare a asistenței medicale (de la programe ample de combatere a unor maladii precum SIDA și până la un banal act de vaccinare gratuită) au efecte asupra numărului de decese, pe o perioadă mai scurtă sau mai lungă, deci asupra efectivului populației și a evoluției acestuia.

Se înțelege, aşadar, că se ridică firesc întrebarea dacă o măsură, reglementare, intervenție etc. socială trebuie considerată ca un act de politică demografică numai pentru motivul că, prin consecințele sale, are efecte de această natură. Răspunsul meu este categoric: nu! Motivul este unul de ordin pragmatic, ținând de simplificarea problemelor ce trebuie judecate și analizate și unul de ordin principal, de definire. În primul caz, e vorba de faptul că pot interveni numeroase situații în care apar cele mai neașteptate efecte secundare ale acțiunilor sociale, efecte de natură demografică, dar neurmărite – poate chiar nedorite – de către cel care a intervenit. S-ar putea ajunge astfel la situații absolut hilare, de genul următor. Să presupunem că Guvernul României ia o decizie care contravine acordurilor cu FMI (amână privatizarea unei mari întreprinderi); acesta, Fondul, decide să suprime acordarea unei tranșe de împrumut, ceea ce conduce la pierderea unor programe internaționale de ajutor pentru reducerea mortalității femeilor la naștere. Efectul demografic este că mortalitatea maternă va rămâne la noi mai ridicată și va contribui astfel la diminuarea sporului natural al populației.

Revenind la motivația care vizează esența lucrurilor, voi spune doar că măsurile de politică demografică (ca și orice alte măsuri de politică) nu pot fi înțelese în afara schemei *acțiunii sociale*, al cărei nucleu dur îl constituie *caracterul conștient și finalitatea ei*. Esențialmente o acțiune umană, în general, și una socială, în particular, se definește exact prin ceea ce-și propune cel care o inițiază. Mijloacele folosite, efectele secundare și alte elemente pot fi obiect de analiză privind raționalitatea sau eficiența unei acțiuni întreprinse sau planificate, dar nu pot defini caracterul acestei acțiuni.

În consecință, consider că se poate vorbi de o politică demografică atunci când, la nivelul decizional al unei societăți, se proiectează și, eventual, se pun în aplicare măsuri a căror finalitate explicită sau conștientă (spun așa pentru întărirea ideii, chiar dacă, cumva, adăugarea acestor determinații duce la o construcție pleonastică!) este influențarea ritmului creșterii populației (ca să reiau chiar expresia lui Tapinos, cu care sunt absolut în acord pe acest palier al conținutului la care se referă).

În înțelesul acceptat aici, politica poate fi și una potențială, mai exact în stare de proiect, intenție sau propunere. De asemenea, nu este obligatoriu ca o politică să-și atingă (întocmai) țelul urmărit, punerea în practică a unor măsuri de politică demografică poate conduce la rezultate, pe planul demografic, diferite de cele urmărite sau chiar nule, ceea ce nu schimbă cu nimic caracterul respectivelor măsuri. Doar capacitatea anticipativă a accidentului a fost defectuoasă. Aici intervine și rolul demografului, care, împreună cu alții specialiști în științele sociale, în calitate de consilieri, e chemat să indice obiectivele de politică demografică care sunt realizabile, cum se pot pune în practică și care sunt efectele neurmărite ale acestora.

În altă ordine de idei, e de observat că definiția adoptată aici nu este cea mai strictă posibil. Ea lasă loc unor adăugiri care sunt necesare, care o fac mai flexibilă și deci mai

ușor de aplicat. E vorba de faptul că existența obiectivelor demografice nu exclude existența și a altor tipuri de obiective (economice, sociale etc.). Mai mult, ea nu exclude faptul că obiectivul demografic poate fi subordonat unui alt obiectiv de natură economică, politică (de putere) sau socială. De regulă chiar aşa se întâmplă. Exceptând cazurile -limită, cum ar fi de exemplu o tendință de evoluție a unei populații ce indică un pericol imminent de stingere a ei, preferința pentru un anumit volum sau ritm de creștere nu constituie un obiectiv în sine, ci unul pentru atingerea altuia: să asigure un contingent suficient de tineri care să înlocuiască și să întrețină generațiile adulte după ieșirea acestora din câmpul muncii (obiectiv de forță de muncă și de resurse pentru asistența bătrânilor), să asigure contingente suficiente de bărbați mobilizabili în armată (obiectiv militar), să reducă volumul populației pentru a nu epuiza resursele și a menține calitatea mediului (obiectiv economic, social și ecologic) etc.

În concluzie, pentru a putea vorbi de o politică demografică, e nevoie ca printre obiectivele explicite să apară, chiar dacă nu singure, chiar dacă numai ca etapă pentru atingerea altora, și scopuri propriu-zise demografice, adică cele legate de modificarea trendului populației. Altfel spus, nu vor fi considerate aspecte de politică demografică acele măsuri care numai prin consecințele lor vor influența acest trend (cum ar fi, de exemplu, fixarea unor cote de imigrație pentru anumite categorii de specialiști sau pentru lucrători într-un anumit domeniu).

1.2.2. Tipuri de politici demografice și evaluarea consecințelor lor

Nu voi face apel la multe situații pentru a ilustra cazuri tipice de politici demografice, cu consecințele lor; acesta ar fi un capitol plin de importante învățăminte, necesar atât pentru specialiștii în domeniu, cât și pentru cei care inițiază și pun în practică astfel de măsuri. Desigur că o astfel de întreprindere este prea serioasă pentru a ne prefacă că o realizăm în câteva pagini. Totuși, referirea la unele aspecte de principiu și la altele concrete este necesară. Să încep cu primele. Acestea vizează mai ales stabilirea unor tipologii de politici demografice, oferind instrumente de a încadra în categorii clare elementele concrete întâlnite.

Clasificările politicilor demografice se fac după criterii destul de diverse. Avem, de pildă, o clasificare după caracterul constrângător sau nu al măsurilor: politici cu *măsuri constrângătoare* sau politici cu *măsuri stimulatoare*. Măsurile de prima categorie sunt cele care conțin interdicții și sancțiuni punitive – interzicerea avortului sau a utilizării unor mijloace contraceptive, cum s-a întâmplat în perioada comunismului la noi, interdicția de a avea un al treilea copil sau penalizări la apariția celui de-al doilea copil, cum se întâmplă în China etc. Măsurile de categoria a doua se bazează pe sancțiuni premiale, oferindu-se facilități materiale sau de altă natură pentru comportamente demografice dezirabile: alocații suplimentare pentru copiii de un anumit rang, reducerea perioadei de muncă pentru dreptul la pensie în cazul femeilor cu mai mulți copii etc.

Un criteriu absolut firesc de clasificare trebuie să-l constituie și aspectul demografic vizat de o anumită politică. Mai exact, aici intră în joc cele patru acte elementare ce schimbă direct volumul populației: nașterile, decesele, imigrările și emigrările. Ele sunt cu totul inegale ca importanță, din punctul de vedere al politicilor. Astfel, mortalitatea poate fi practic exclusă ca fiind obiect de politică demografică, în sensul aici adoptat. Înurajarea explicită a sporirii sau a reducerii ritmului de creștere demografică, ca scop

de politică demografică, nu poate face apel la măsuri legate de mortalitate, căci orice act care vine în direcția protejării vieții este socialmente dezirabil în aproape orice tip de societate, iar măsurile anti-viață vin în contradicție cu toate normele morale și juridice, cel puțin în societățile actuale. Așa se face că niciun guvernământ nu-și poate propune reducerea mortalității *în scop demografic*, iar sporirea ei nu se justifică în niciun scop.

Pentru migrație, în cele două sensuri, care mereu sunt legate unul de altul, lucrurile sunt ceva mai complicate. Chiar o societate care decide în mod indubitabil că este sau devine supra ori subpopulață – și ajunge să adopte măsuri corective –, nu va miza decât de o manieră limitată și, aş zice, discretă pe migrație, fie că e vorba de intrări, fie de ieșiri. Stimularea emigrării în scop demografic este privită aproape peste tot ca un act ce contravine menirii statului, acela de a-și proteja și asista supușii. Expulzarea lor s-a făcut rareori în cursul istoriei și sub cu totul alte motivații decât cele demografice : cucerirea pentru țara-mamă de noi teritorii, exilarea celor care au comis acte criminale etc.

Stimularea imigrării se ciocnește și ea de piedici puternice. Actele de imigrare sunt, de cele mai multe ori, judecate negativ de către băstinași, iar în practică pun numeroase probleme de integrare. Volumul imigrantilor trebuie să fie suficient de redus pentru ca aceștia să poată fi treptat asimilați, altfel există pericolul ca societatea primitoare să-și schimbe caracterul etnic sau religios. Societățile occidentale actuale, devenite societăți de imigrație, resimt din plin aceste probleme. Fără afluxul de imigranți, care nu doar compensează sporul natural negativ, ci vin ca populație Tânără (deci care va contribui la nașterei) și, de regulă, mai prolifică, fără acești imigranți, deci, declinul demografic al zonelor civilizate ar fi fost mult mai vizibil decât este în prezent. Situația a devenit preoccupantă, iar semnalele de alarmă sunt din ce în ce mai răsunătoare, cum este, de pildă, și titlul unei cărți a cunoscutului demograf francez Jean-Claude Chesnais : *Crepusculul Occidentului* (1995). E greu de spus în ce măsură țările occidentale au folosit până în prezent imigrația ca act de politică demografică, însă devine clar că va trebui să o facă de acum încolo, conștientizând și mărturisind acest lucru într-o mai mare măsură decât au făcut-o până în prezent, când justificarea acceptării imigrării a vehiculat mai curând scopuri umanitare sau economice (întregirea familiilor, azil acordat persecuțiaților politici, acoperirea unei cereri de muncă într-un domeniu etc.).

Indiferent în ce măsură este acceptată și recunoscută ca element de politică demografică, migrația nu poate fi, decât cu pericolul unor consecințe teribile, elementul principal al acestei politici ; o țară ce vrea cu claritate să-și redreseze evoluția demografică nu poate să nu facă până la urmă apel la elementul cu cea mai mare incidentă asupra mișcării populației : *nașterile*. Atât practic (așa cum o arată evoluția istorică a populațiilor), cât și teoretic (așa cum o arată simularea pe diferite modele de populație), *dintre fenomenele demografice, influența cea mai puternică asupra efectivului și a schimbării volumului populației o are fertilitatea*.

Nașterile au fost și vor rămâne elementul-țintă cel mai de seamă al politicilor demografice ; este și motivul pentru care, fără nicio precizare prealabilă, politicile demografice se clasifică, de obicei, simplu, în *pronataliste* și *antinataliste (malthusiene)*. Si unele, și altele se pot realiza prin măsuri constrângătoare sau stimulatoare. Politica chineză antinatalistă și cea ceaușistă pronatalistă sunt cele mai frecvent pomenite în lucrările destinate acestui subiect, ca politici constrângătoare. Demografi francezi apreciază că, grație unui curent de opinie format mai ales după înfrângerea din războiul franco-prusac de la 1870, s-a conștientizat declinul demografic relativ al Franței în secolul al XIX-lea, când țara a pierdut supremăria europeană pe care o deținea pe timpul

lui Napoleon, și s-a acceptat necesitatea unor măsuri pronataliste stimulative, care s-au materializat în programele sociale ale stângii din perioada ante și postbelică. Ca exemple de măsuri neconstrângătoare malthusiene se pot da acțiunile de planning familial întreprinse în numeroase țări din Lumea a Treia de câteva decenii încoace, al căror obiectiv mărturisit a fost acela de a reduce ritmul demografic al acestor țări.

Prin urmare, atunci când se pune problema politicilor demografice, chestiunea esențială devine aceea a găsirii unor mijloace de a influența, într-un sens sau altul, fertilitatea unei populații. Aici se află mai mereu miza majoră; restul sunt aspecte de rangul doi sau pot căpăta un anume relief în conjuncturi cu totul speciale. A-i stimula sau a-i constrânge pe oameni să facă mai mulți ori mai puțini copii, la asta se reduc, în cea mai mare măsură, problemele practice ale politicilor demografice.

1.2.3. Posibile elemente de politică demografică pentru România

Nefiind nevoie, în mod expres, de acest lucru, n-am mai detaliat cazurile mai sus invocate. Într-adevăr, intrarea României pe linia comportamentului infertil al țărilor occidentale ridică, mergând în continuare pe linia esențializării lucrurilor, doar o singură problemă de politică demografică realmente importantă pentru noi: *ce măsuri pot fi imaginatate pentru a se acționa eficient întru schimbarea tendinței de declin*, care a fost cu atâtă claritate evidențiată în proiectarea ipotetică de mai sus?

Aceasta este o întrebare corectă adresată specialistului. Înainte de a o formula, este însă nevoie ca omul politic să evalueze situația și să ia decizia dacă, în acord cu valorile și cu obiectivele politiciei generale urmărite, intenționează sau nu să adopte un anumit tip de politică demografică (respectiv, acest tip de politică demografică). Este în responsabilitatea sa exclusivă o astfel de decizie. Ideal vorbind, ar trebui ca, pentru a putea evalua o situație, politicienii să aibă la îndemână toate informațiile fapțice necesare, care, la rându-le, trebuie curățate de judecăți de valoare, de accentele morale sau religioase, de atitudini patriotarde etc. Lucrul nu este deloc simplu, nu doar pe linia accesului la informație, ci și pe cealaltă direcție, dat fiind că, de multe ori, demograful (de cea mai bună credință fiind și, mai ales, sub imboldul unor curate sentimente patriotice) oferă frecvent omului politic și direcția în care ar vrea ca acesta din urmă să-și îndrepte acțiunile.

De regulă, o astfel de atitudine a omului de știință, care propune o direcție de acțiune, îi depășește atribuțiile dacă respectăm riguros prescripțiile weberiene asupra rolului savantului și al omului politic. Nu cred că, în cazul de față, mi se poate reprosha că aş face acest lucru, căci, pe de altă parte, demograful, sociologul, politologul etc. nu-și încalcă statutul de om de știință atunci când se angajează într-o *cercetare prospectivă privind politicile demografice*, anticipând deci, aşa cum fac eu aici, acțiunile pe care le va adopta sau cel puțin va încerca să le creioneze guvernele unei țări, pe un orizont de timp oarecare. Este un demers bazat pe proiecțări demografice, pe analiza consecințelor sociale ale viitoarelor stări demografice, pe anticiparea reacțiilor factorului politic la aceste probleme.

În situația în care se află România acum, cred că o serie de dileme ale unor astfel de anticipații dispar, întrucât, aşa cum spuneam, chestiunea legată de *direcția* măsurilor de politică demografică nu se mai pune, ci doar cea vizând deciziile concrete și eficiența acestor decizii. În plus, se poate foarte ușor evalua costul întârzierii unor măsuri, adică efectul acestora după un număr de ani în care lucrurile vor evoluă „de la sine”.

Mai explicit spus, mi se pare că peste un timp nu foarte lung (cel mult cinci ani, îndrăznesc să prezic), în dezbaterea politică românească se vor insinua cu tot mai multă insistență problemele demografice și este de așteptat să apară, dincolo de obișnuitele declarații sforăitoare politicianiste, intenții reale de punere în practică a unor elemente de politică demografică. E curios faptul că în campania electorală, ce s-a desfășurat tocmai în perioada în care redactam aceste rânduri¹, n-am întâlnit încă la nicio formă o intenție de a-și propune și explicita clar elemente de politică demografică. Cred că problema va deveni scadentă pentru guvernarea viitoare sau, în cel mai rău caz, ea se va pune cu acuitate în dezbatările similare de peste patru ani.

Această predicție conține implicit premisa că, *indiferent de conjunctura economică – dar, firește, în ipoteza că rămânem în câmpul politic al democrației de tip occidental –, nu este de așteptat un reviriment demografic care să schimbe lucrurile de așa natură încât problema inițierii unor elemente de politică demografică pronatalistă să devină caducă*. Asta este ideea centrală din secțiunea finală a materialului de față, idee pe care doresc să o explicitez și să o analizez în continuare.

Cea mai simplă și mai pertinentă întrebare ce se poate pune este *dacă o plauzibilă redresare economică a țării, după plata tuturor costurilor tranzitiei, nu ar fi capabilă să schimbe prin ea însăși comportamentul procreativ al românilor*. Ideea, spun eu, este una simplă pentru că nu face decât să inverseze o altă judecată foarte răspândită și vehiculată cu obstinație în presă de către toți cei care se cred îndreptățiti să „explice” lumii starea demografică a țării. Și anume, ni se spune că scăderea fertilității nu este decât consecința scăderii nivelului de trai, a sporirii dificultăților familiilor de a asigura cele necesare traiului copiilor, desigur în condițiile liberalizării accesului la mijloacele de control al nașterilor și ale eliminării politicii constrângătoare a regimului comunist.

Mi se pare în afara oricărei discuții faptul că, atunci când actul reproducerii devine unul controlabil, deci când familia poate decide dacă și când să (mai) aibă un copil, starea sa materială reprezintă un element esențial în conturarea unei decizii și, mai mult, apreciez că o înrăutățire a acestei stări nu poate să nu influențeze o decizie conștientă privind aducerea pe lume a unor copii, în sensul amânării sau chiar al renunțării în continuare la nașteri. Dar aceasta nu înseamnă că o tendință economică de sens invers va genera automat, la nivelul cuplurilor, decizii de a (mai) avea copii. Se știe că ameliorarea stării materiale nu se face în mod izolat; ea este însoțită de schimbarea întregului mod de viață, ceea ce include nu doar modificarea structurii consumului, ci, adesea, și schimbări în sistemul de atitudini, în universul aspirațional al indivizilor etc., lucru care face improbabil ca locul copilului sau al copiilor să rămână neschimbat în noua configurație de preferințe și așteptări. Că asemenea modificări se produc o demonstrează faptul că nici comparațiile la un moment dat între țări, nici cele între categorii sociale din interiorul aceleiași societăți și nici evoluția de până acum a diverselor societăți nu arată altceva decât că o stare economică mai bună se corelează cu o fertilitate mai scăzută, demonstrându-se, în fapt, că locul copilului în viața cuplului depinde de situația materială a acestuia de o manieră mult mai complexă decât o sugerează o simplă relație de determinism economic. Exemplul unor țări europene sudice, precum Grecia sau Spania, este căt se poate de grăitor; ele au cunoscut o dezvoltare economică spectaculoasă după

1. Este vorba de campania electorală din anul 2000.

integrarea lor în Uniunea Europeană, progres care a coincis tocmai cu o scădere drastică a ratelor de fertilitate, fiind astăzi, cum s-a văzut, în urma altor ţări occidentale pe acest plan.

Prin urmare, cred că răspunsul la întrebarea pusă este negativ : *nu ne putem aştepta ca o ameliorare economică să genereze, prin ea însăşi, o schimbare a comportamentului demografic în sensul creşterii fertilităţii.*

O a doua întrebare imediată, cu conținut apropiat de al celei precedente, dar nu identic, este următoarea : *dacă și în ce măsură anumite elemente de politică socială, centrate în special pe familie și copii, pot avea efecte demografice?* Așa de pildă, dacă în anii ce vin vom avea parte de un guvern mai de „stânga”, aplecat mai mult spre măsuri de protecție socială cu ținta familiilor sărace și/sau cu copiii, acest fapt nu va contribui la o revigorare a fertilității ? Aici un răspuns tranșant, precum cel de mai sus, nu cred că mai poate fi dat „în principiu”, ci trebuie legat de niște aspecte mult mai concrete : ce măsuri anume sunt puse în practică, ce segmente de populație vizează etc. Tot ceea ce cred că se poate spune, la modul general și sub o formă mai vagă, este că măsurile de protecție socială sau de combatere a sărăciei la scară mare nu vor afecta sensibil strategiile familiilor vizavi de nașteri. Deja un fragment prea mare din populația ţării noastre se găsește sub nivelul de trai decent (indiferent cum se calculează acesta) și are nevoie acută de ajutor, fragment în care o pondere imensă o dețin pensionarii și, în general, persoanele în vîrstă, așa încât quantumul ajutoarelor direcționate spre familiile tinere nu poate fi decât modest ; iar acela care va fi va merge spre familiile care deja au mulți copii. Or, nu cred că este, nici măcar din punct de vedere economic, dezirabil ca numai un fragment de populație să susțină natalitatea, prin sporirea peste măsură a numărului de copii în familiile care oricum vor rămâne sărace.

După cum se știe, astăzi există mari diferențe de fertilitate între grupuri sociale, chiar dacă nu totdeauna avem date suficiente pentru a ilustra bine acest lucru. Dar puținele informații care există sugerează că percepția comună nu se înșală prea mult în asemenea apreciere. Astfel, la recensământul din 1992 s-a înregistrat că la 1.000 de femei de 50-54 de ani revin 1.290 de copii dacă au studii superioare și 2.808 dacă n-au nicio diplomă școlară ; la 1.000 de femei de aceeași vîrstă revin 2.288 copii dacă sunt de naționalitate română, 2.060 dacă sunt maghiare, 1.862 dacă sunt germane, 3.743 dacă sunt tigânci, 3.213 ucrainiene etc. ; la aceeași mie revin 2.264 copii dacă sunt ortodoxe, 2.414 dacă sunt romano-catolice, 2.064 dacă sunt reformate, 4.080 dacă sunt pentecostale etc. E clar că, încrucișând criteriile și diversificându-le, se pot obține diferențe și mai mari ; oricum am privi lucrurile, regularitatea se menține în sensul că apropierea vieții de standardele moderne se coreleză cu o fertilitate mai redusă. Prin urmare, avem tot dreptul să credem că măsurile eficiente de eradicare sau reducere a sărăciei (adică cele care nu se mărginesc să ofere acea sută de lei celebră suplimentară pentru un copil), contribuind la ridicarea generală a calității vieții, vor acționa în direcția reducerii ponderii acelor enclave sociale foarte sărace și foarte prolific, deci la scăderea generală a numărului de nașteri.

Cântărind bine consecințele cele mai plauzibile, concluzia care se impune este aceea că *măsurile de politică socială având drept obiectiv reducerea decalajelor, eradicarea pungilor de sărăcie, ajutorarea celor mai defavorizați etc. nu vor avea decât cel mult un impact minor și sporadic asupra fertilității ; ele sunt de departe insuficiente pentru a se răsturna trendul fertilității din ultimul deceniu.*

Dacă aşa stau lucrurile, atunci pare a se impune concluzia că *doar măsuri specifice de politică demografică ar putea fi capabile să influențeze semnificativ trendul fertilității*. Folosirea expresiei „ar putea” sugerează că în susținerea acestei afirmații e nevoie de multă prudență. Într-adevăr, experiența internațională și cea a României ne spune, dacă excludem din calcul – și cred că de acum încolo o putem face pentru țara noastră – politicile constrângătoare, că celelalte forme de intervenție, acolo unde au fost aplicate, au avut rezultate mai degrabă modeste.

S-ar putea obiecta că tranzitia demografică a țărilor în curs de dezvoltare s-a făcut mai repede și ca urmare a politicilor malthusiene urmărite de multe guverne. Este probabil adevărat, dar tot atât de adevărat este că cele mai multe asemenea țări n-au avut nicio politică demografică. Tranzitia aici a însotit mai curând o dezvoltare economică, o dezvoltare a învățământului, o ameliorare a condițiilor sanitare, o schimbare a statutului femeii etc. În alte cuvinte, politicile demografice malthusiene au fost aplicate (acolo unde au fost) pe fondul tendinței „naturale” de scădere a fertilității. Chiar s-a discutat la conferințele mondiale asupra populației, inclusiv la cea de la București din 1974, dacă nu cumva cea mai bună politică demografică este cea economică (scăderea fertilității ca urmare a dezvoltării economice). Însă, pentru noi, acum, este, pe de o parte, interesantă mai curând experiența inversă, adică cea a politicilor nataliste aplicate în țări din aria noastră culturală. Pe de altă parte, mi se pare firesc să invoc aici un principiu simplu, dar de largă aplicabilitate: e mult mai ușor să modifici un proces dacă schimbările dorite se fac în sensul evoluției naturale a lucrurilor decât atunci când intenționezi să inversezi o tendință.

Evaluarea riguroasă a experiențelor și efectelor politicilor pronataliste aplicate de unele țări presupune cunoștințe foarte exacte despre situația țărilor în cauză, care mie, recunosc, îmi lipsesc în clipa de față, aşa încât nu-mi voi permite să fac inferențe pornind de la cazuri concrete, ci doar bazându-mă pe unele evaluări generale. Aceste judecăți, cu caracter de premise, trebuie să ia în considerare cel puțin următoarele elemente care pot fi verificate de toată lumea:

- În societățile actuale, costul copilului este enorm și nu este în scădere nici măcar relativ comparativ cu dezvoltarea economică. După calculele pe care le cunosc, acest cost echivalează valoarea timpului de muncă al unei femei mediu retribuite pe 5-8 ani. După aceleași calcule, rezultă că cea mai mare parte a costului este suportată de către familie (individ, cuplu) și doar un fragment modest de societate în ansamblul ei.
- În societățile actuale, beneficiile, materiale sau de securitate, de pe urma copiilor sunt tot mai mici, pe măsură ce se dezvoltă sistemul de securitate socială (pensii, asistență medicală, asistarea bătrânilor, a handicapătilor etc.).
- În societățile actuale, sistemul de valori tinde să privilegieze tot mai mult individul în detrimentul grupului (predominanța individualismului în configurația sistemului de valori), realizarea individuală în raport cu solidaritatea colectivă.
- Între valorile individuale, cea a realizării profesionale este deosebit de puternică și, în condițiile actuale, ea vizează în egală măsură femeia și bărbatul. Altfel spus, „sacrificarea” femeii pentru creșterea copiilor devine o chestiune tot mai puțin acceptabilă, în principal dacă e vorba de sacrificii pe plan profesional, dar nu numai.
- Scade impactul religiilor asupra comportamentului cotidian, iar religiile dominante nu sunt capabile să-și renoveze discursul asupra comportamentului sexual, ceea ce mărește distanța dintre prescripția religioasă în domeniul și realitate.
- Costul, material și psihic, al utilizării noilor metode contraceptive este tot mai redus, iar informația despre acestea se diseminează tot mai rapid, ceea ce face ca în curând

toate categoriile sociale să aibă acces la ele, deci să se reducă până aproape la zero numărul nașterilor nedorite (a căror pondere probabil că încă e semnificativă la noi).

Toți acești factori – și desigur încă alții – converg spre a genera un comportament procreativ cel puțin prudent. Unul sau cel mult doi copii sunt suficienți pentru a satisface toate nevoile psihologice (afective), cele de securitate sau cele legate de conservarea averii și a numelui etc., așa încât, în condiții „normale”, în medie, familiile din societățile de tipul celor europene de azi nu vor ajunge să-și asigure reproducerea. Mai mult, este puțin probabil să se producă în viitorul apropiat vreo schimbare socială atât de importantă încât să modifice acest context în baza căruia indivizii decid asupra descendenței lor, decizie devenită efectivă din momentul în care s-a produs despărțirea între sexualitate și reproducere.

Cum s-ar putea acționa, în aceste condiții, pentru sporirea fertilității? Răspunsul meu nu poate rămâne decât la o formulă de exprimare foarte generală: numai prin mijloace care să schimbe cadrul în care oamenii trăiesc și iau decizii în domeniul reproducерii. Aceste intervenții ar putea fi imaginante la trei palieri ale vieții sociale.

1. E nevoie de o schimbare a sistemului de valori, lucru care probabil este cel mai greu, dar nu imposibil, având în vedere că nu e nevoie de o bruscare prea puternică a valorilor dominante pentru a face loc copilului.
2. E nevoie de reducerea părții din costul copilului ce revine familiei, prin redistribuirea resurselor. (Nu e de imaginat reducerea chiar și relativă a costului copilului, dată fiind sporirea necontenită a costurilor educaționale.)
3. E nevoie, în fine, de reorganizarea unor mecanisme și instituții sociale de așa manieră încât nașterea unui copil, dincolo de costurile materiale pe care mereu le va impune familiei, să afecteze negativ cât mai puțin viața socială, în speță profesională, a celor doi părinți.

Fiecare dintre aceste trei teme ar putea fi dezvoltată separat în mii de nuanțe. Firește că soluția cea mai eficientă nu poate veni decât din îmbinarea unor măsuri de natură diferită și de adaptarea lor la societatea și la momentul concret în care se aplică. O evaluare, în abstract, a eficienței lor este, firește, greu de făcut. Totuși, ținând cont de nivelul ratelor de fertilitate actualmente existente în țări precum Franța, Marea Britanie, Norvegia, Danemarca etc. de 1,7-1,8 copii pe femeie, precum și de faptul că aceste rate sunt obținute mai curând în condițiile unor măsuri eficace de politică socială și nu ale unora strict demografice, apreciez, în concluzie, că :

- (i) există șanse reale să se poată găsi și pune în aplicare măsuri eficiente prin care să se ridice și la noi fertilitatea cără la nivelul mai sus pomenit, chiar înainte de a ajunge la un standard de viață apropiat de cel din țările respective;
- (ii) există șanse reale ca printr-o politică demografică consecventă și susținută să se elimine pericolul stingerii populațiilor din zona civilizației occidentale.

2. Asupra unor aspecte ale migrației interne recente din România*

Lucrarea de față se plasează în continuarea unor studii ale noastre nu foarte vechi, din conținutul cărora câteva idei și constatări, care au fost deja publicate – vezi T. Rotariu și E. Mezei (1997, 1999) și T. Rotariu și R. Poledna (1997) –, credem că merită a fi reluate și completate atât cu o informație factuală mai recentă, cât și cu unele considerații asupra fenomenului, cunoașterii și semnificației sale sociale.

Asupra importanței studierii fenomenului migratoriu nu credem că trebuie insistat prea mult. Chiar dacă această problematică nu mai ocupă în momentul de față locul pe care-l avea în cercetarea sociologică de acum câteva decenii, ea rămâne de un interes deosebit pentru că mișcarea spațială a populației este rezultatul unui întreg sistem de fenomene și procese petrecute în societatea respectivă, e un barometru al schimbărilor sociale și al „raporturilor de forțe” dintre diferite sisteme de activități, plasate în diferite zone și regiuni, fie în cadrul unei arii naționale, fie la nivel internațional. La rândul ei, migrația generează nenumărate efecte asupra structurii și dinamicii sociale, încât nicio prognoză privind dezvoltarea viitoare a unei zone nu poate face abstracție nici de nivelul intrărilor și ieșirilor de populație și nici de schimbările structurale produse prin acestea. Pe scurt, migrația este un caz tipic de ceea ce printr-o formulă fericită se numește un „fenomen social total”, acest concept fiind folosit aici pentru a sublinia ideea că migrația este unul dintre cele mai complexe fenomene sociale, atât prin evantaiul larg de factori ce concură la producerea sa, cât și prin consecințele nenumărate pe care le generează.

Fenomenul migrațional este, de asemenea, exemplar pentru a ilustra interferențele științelor sociale, el fiind un loc de întâlnire a mai multor discipline precum sociologia, demografia, geografia umană, economia, științele juridice etc. Sigur că fiecare dintre aceste discipline privește lucrurile dintr-un unghi specific, dar suprapunerile – chiar și de perspectivă, nu numai de obiect – devin aproape inevitabile și, ceea ce este mai supărător, specialiștii aparținând acestor domenii diferite se ignoră reciproc.

2.1. Câteva chestiuni metodologice

Marea problemă pe care o ridică cercetarea migrației o constituie *definirea actului migratoriu* ca atare, atât din punct de vedere *conceptual-teoretic*, cât, mai ales, din punct de vedere *practic-operational*, adică de înregistrare, clasificare și prelucrare a informației.

* Material elaborat împreună cu E. Mezei și apărut în *Sociologie Românească*, nr. 3/1999, pp. 5-37.

Lucrul este evidențiat pe larg în special în textele demografilor, care tratează migrația aproape cu jenă, dată fiind lipsa de soliditate a informației despre evenimentele migratorii, comparativ cu ceea ce statistică demografică oferă în legătură cu celealte evenimente clasice ale demografiei, precum nașterile și decesele sau chiar căsătoriile și divorțurile. Acestea sunt, în esență lor, evenimente ce se definesc fără niciun echivoc și de aceea pot îmbrăca forma unor înregistrări foarte exakte – posibilitate ce se transformă azi în realitate datorită obligației pe care organismele statelor moderne le au de a sancționa juridic și a consemna în statistici oficiale respectivele acte. Altfel spus, în cazul acestor evenimente, diferența între starea *de jure* și starea *de facto* se șterge aproape complet, îndeosebi în cazul nașterilor și deceselor.

La polul opus se găsește migrația, fenomen ce ridică dificultăți serioase de definire, în condițiile în care astăzi mișcările teritoriale sunt atât de frecvente și realizate în scopuri și pe perioade de timp atât de diferite, încât este dificil să delimitizezi ceea ce este „efectiv” migrație de ceea ce ar fi, de exemplu, deplasare în scop turistic sau de afaceri etc. Mai mult, unele deplasări, realizate inițial cu un scop și prevăzute cu o anumită durată, își transformă cu timpul și obiectivele și durata, devenind migrații, *fără ca acest lucru să fie avut în vedere de persoana în cauză atunci când părăsește o anumită arie teritorială*. Cât privește înregistarea migrațiilor, ea este o operație aproape imposibilă de vreme ce nici actul în sine nu este perfect definit și nici nu există reglementări clare și uniforme pentru a se consemna aceste mișcări.

Cu toate acestea, nu se pune problema de a abandona cercetarea fenomenului. Dimpotrivă, eforturile trebuie continue și pe calea definirii conceptuale a migrației, a stabilirii de tipuri și forme ale acesteia, și pe cea a perfecționării tehniciilor de înregistrare și de analiză, în ciuda faptului evident că niciodată nu vom atinge aici claritatea și precizia ce se regăsesc în studierea altor fenomene demografice. Important la un moment dat, adică într-o anumită fază a cercetării, este să se precizeze exact termenii folosiți și să se specifice clar modalitățile de lucru. Este ceea ce vom face și noi imediat.

Mai întâi, să specificăm că ne vom referi exclusiv la *migrația internă din România*, lăsând deci la o parte schimburile de populație cu exteriorul țării. Studiul acestei forme de migrație pe care o abordăm se bazează pe două tipuri principale de date :

a) cele obținute cu ocazia recensămintelor
și

b) cele ce rezultă din prelucrarea informațiilor curente (oferte de Ministerul de Interne) asupra *schimbărilor de domiciliu* sau de *reședință*.

Aceste din urmă schimbări devin cunoscute prin menționarea lor în actul de identitate, schimbarea de domiciliu fiind sancționată prin aplicarea „vizei de mutație definitivă”, iar cea de reședință prin acordarea unei „vize de flotant”, ca să folosim o terminologie populară. Întrucât *schimbarea domiciliului*, consfințită în actul de identitate, indică o părăsire efectivă a vechii unități de locuit – și, de cele mai multe ori, în mod definitiv –, *în cele ce urmează, vom folosi doar acest indicator pentru a desemna evenimentul de migrație*, renunțând la analiza schimbărilor de reședință. Statistica schimbărilor de domiciliu – și cu atât mai mult cea a schimbării de reședință – înregistreză doar migrațiile *de jure*, nu și cele *de facto*, diferența dintre cele două categorii fiind, cel puțin în România, foarte importantă.

Cu ocazia recensămintelor lucrurile se întâmplă puțin altfel. și aici se înregistreză populația în două ipostaze. Pe de o parte, avem consemnate persoanele în funcție de *domiciliu*, adică prin referință la domiciliul înscris în actul de identitate de către organele de evidență a populației. Pe de altă parte, apare însă cu un rol mai important aşa-numita

populație stabilă, adică cea înregistrată ca fiind *de facto* a localității respective, la momentul recensământului. Ea cuprinde, vorbind simplu și fără a intra în detaliu tehnice, populația cu domiciliul legal în localitate, plus persoanele aflate aici pe o durată mai mare de timp, minus cele plecate tot pentru o perioadă mai mare. Se înțelege că în acest din urmă caz nu mai intră în joc un criteriu formal (viza de flotant), ci o stare de fapt pe care recenzorul este chemat să o evalueze, prin prisma instrucțiunilor primite.

Pornind de la aceste două tipuri de populații, recensămintele permit deducerea unor informații privitoare la migrație, în măsura în care apar și alte întrebări în formularul de recensământ despre domiciliu sau rezidență. În țara noastră, la ultimul recensământ, cel din 1992, s-a cerut, pentru fiecare persoană, menționarea locului nașterii, a localității anterioare de domiciliu și a momentului stabilirii în localitatea domiciliului actual (aceste din urmă informații privind doar pe cei care și-au schimbat cel puțin o dată domiciliul). În felul acesta, se poate evidenția *migrația pe durata vieții*, dată de diferența dintre locul nașterii și domiciliul la recensământ. Evident că această formă de prezentare are foarte serioase limite în reflectarea și interpretarea fenomenului migratoriu :

- Ea nu evidențiază *migrații*, ci *migranți*; or, este evident că *numărul actelor migratorii este mult mai mare decât cel al migranților*, dat fiind faptul că, pentru a ajunge la localitatea de domiciliu actuală, o persoană născută în altă parte putea să efectueze mai multe acte de migrație și, în plus, cei reveniți la locul nașterii după un periplu migratoriu nu apar deloc ca migranți.
- Ea nu distinge, de obicei, migrația persoanelor de diferite vîrste, tabelele clasice incluzând în aceleași rubrici și copii și persoane de vîrstă a patra. Chiar dacă s-ar putea multiplica tabelele pe categorii de vîrstă, rămâne imposibil de rezolvat problema *perioadei migrației*, dat fiind faptul că, aşa cum spuneam, aici nu avem de-a face cu migrații, ci cu migranți.

Într-o anumită măsură, această din urmă chestiune poate fi abordată mai clar dacă se ia în considerare *ultima migrație*, prin compararea domiciliului actual cu cel anterior. Din păcate, și astfel de tabele au limite serioase, căci intervalul de timp în care s-a petrecut ultima migrație e nedeterminat și e nevoie de multe acrobații statistice pentru a „purifica” asemenea date.

În alte țări se folosesc date de înregistrare de altă natură, conducând la alte forme de migrație. După cum arată B. Baccaini (1999), în Franța se cere reședința persoanei la 1 ianuarie al anului recensământului precedent, ceea ce face posibil să se așeze toate migrațiile pe un interval de timp de lungime fixată. Autoarea găsește numeroase inconveniente și acestei formule – a cărei rațiune stă și în aceea că permite calcule asupra soldului migrației externe, pentru intervalul intercenzitar, și la alte niveluri decât cel național – și menționează recomandările ONU, considerate mai potrivite, conform căror se sugerează înregistrarea reședinței cu *un an* și/sau cu *cinci ani* înaintea recensământului (p. 802). N-ar fi rău dacă s-ar prelua și la noi această idee, pentru recensământul din anul 2002. Este clar că, cu cât e mai scurt intervalul de referință, cu atât mai mult se apropiе numărul migranților de numărul migrațiilor. Pe de altă parte, s-ar putea face o comparație între schimbările de domiciliu, aşa cum se înregistrează oficial de evidența populației, și schimbările de reședință, în sensul în care acest termen îl ia în cazul recensământului.

Indiferent de forma de abordare și înregistrare, din agregarea evenimentelor individuale de migrație rezultă *fenomenul migratoriu*, cu o anumită intensitate – globală și

diferențială – și cu o anumită structură, materializată în special în fluxurile de migrație. Asupra amplitudinii fenomenului *efectiv* de migrație nu avem însă date riguroase, așa încât ne vom mulțumi și noi – ca toți ceilalți cercetători – să ne referim doar la *migrația legală*.

Revenind la cele două tipuri de surse de date despre migrație pomenite, vom observa că *migrația anuală*, surprinsă prin statistică schimbărilor de domiciliu, spre deosebire de migrația așa cum apare din materialele de recensământ, în spătă cea pe durata vieții, este în măsură să ne arate ce se întâmplă în fiecare an și deci *ne permite să corelăm schimbările în structura și intensitatea migrației cu alte transformări sociale*. Aceste informații sunt în mare parte tributare formelor de înregistrare a schimbărilor de domiciliu și măsurii în care populația respectă prevederile legale în domeniu.

Datele cenzitare, așa cum au fost ele culese la noi, sunt folosite prin aceea că ele surprind în chip sintetic ceea ce se întâmplă pe termen mai lung, evitându-se pericolul de a trage concluzii categorice pe date de moment, ce pot fi contrazise chiar în anul următor, precum și prin posibilitatea oferită de o astfel de înregistrare de a lega migrația pe durata vieții de multe alte caracteristici ale indivizilor, putându-se pune în evidență inclusiv migrațiile intermediare (cele realizate înainte de stabilirea domiciliului acolo unde l-a surprins recensământul). Din păcate, chiar dacă chestionarul de recensământ este destul de bogat, în volumele editate la noi cu ocazia ultimelor recensăminte apar puține tabele multidimensionale, pe baza cărora să se realizeze analize de detaliu.

A vorbi despre migrație presupune stabilirea *unei populații* de referință vizavi de care se definește intrarea sau ieșirea persoanelor ce primesc statutul de migranți (imigrant sau emigrant). Pe de altă parte, intrucât orice ieșire (de acest tip) dintr-o populație înseamnă intrarea în altă populație și reciproc, este clar că, în majoritatea studiilor de migrație, sunt definite *mai multe populații* între care se urmărește schimbul de indivizi. Dacă e vorba de migrațiile internaționale, atunci aceste populații sunt cele ce corespund statelor lumii. Pentru migrația internă, fiecare țară definește o unitate administrativă – pe care s-o numim **de bază** – pornind de la care se contabilizează migrația. Este vorba deci de nivelul cel mai de jos, de unde devine migrație orice ieșire spre altă unitate de bază sau orice intrare din altă unitate de bază și, corespunzător, nu se consideră a fi migrație mișcarea în interiorul acestor unități de bază.

În România, unitățile administrative de bază sunt *comunele* (rurale) și *orașele* (orașe simple sau municipii). În componența acestora intră, de regulă, mai multe unități de habitat, localități (sate sau orașe). Astfel, în 1995, cele 13.723 localități ale României erau grupate în 2.686 comune și 262 orașe și municipii. Prima categorie de localități formează *mediul rural*; cea de a doua, *mediul urban*. Nu va fi deci considerată migrație schimbarea domiciliului în interiorul unei localități sau dintr-o localitate în alta, ambele din aceeași comună sau același oraș. Face excepție de la regulă municipiul București, unde, începând cu 1992, trecerea dintr-un sector în altul este înregistrată ca migrație. E bine de reținut acest din urmă aspect, intrucât introducerea practiciei respective a modificat valoarea indicilor de migrație. Tot așa s-a întâmplat în 1968, an de când datează (cu mici corecții) actuala împărțire administrativă a României, dat fiind că atunci s-a redus substanțial numărul comunelor și deci o serie de mișcări de populație nu au mai fost contabilizate ca migrații.

Al doilea nivel al organizării administrative îl constituie *județele*. România este actualmente divizată în 41 de județe plus municipiul București, cu rang de județ. Din punct de vedere formal, țara nu mai prezintă alte divizii de dimensiuni mai mari. În

lucrările științifice, dar nu numai, se folosește în mod frecvent împărțirea pe *provincii istorice*, diferențele dintre acestea fiind adeseori destul de marcante, indiferent că e vorba de elemente obiective ale existenței sociale, fie de altele de natură subiectivă (mentalități, credințe, opțiuni politice etc.). Aceste provincii sunt : Moldova, Dobrogea, Muntenia, Oltenia, Banat, Crișana-Maramureș și Transilvania. Într-o clasificare mai restrânsă, Banatul, Crișana, Maramureșul și Transilvania vor fi numite simplu Transilvania, iar Oltenia și Dobrogea vor fi incluse în Muntenia. Recent, s-a realizat, la inițiativa guvernului și pentru nevoi legate de implementarea unor politici de dezvoltare regională, susținute de forurile europene, și a unora de colaborare regională cu țările vecine, un nou decupaj al țării pe opt *regiuni* : Est, Sud-Est, Sud, Sud-Vest, Vest, Nord-Vest, Centru și București. Statutul formal al acestora nu este încă bine precizat și ele nu reprezintă unități funcționale nici de ordin administrativ, nici de ordin economic și cu atât mai puțin nu reprezintă unități în conștiința comună a locuitorilor respectivelor zone. Ele au fost proiectate din birou, pe baza unor considerente pe care nu e locul să le invocăm aici (vezi, de exemplu *Carta verde a dezvoltării regionale*) și întrucât deocamdată nu au o utilizare nici măcar în forma statistică oficială de prezentare a datelor, nu le vom lua nici noi în considerare.

Toate distincțiile și grupările menționate mai sus sunt – ca, de altfel, și altele –, evident, utilizabile în analiza migrației. Dacă unitățile teritoriale de bază sunt cele care permit definirea actului migratoriu, unitățile de nivel mai înalt precum județele și celealte grupări teritoriale pot fi folosite pentru clasificarea migrațiilor după lungimea parcursului sau distanța geografică. Astfel, luând județele ca unități administrative, putem distinge *migrația pe distanță scurtă (intrajudețeană)*, *pe distanță medie (între județe vecine sau în cadrul unor zone)* și *pe distanță lungă (între județe ce nu se învecinează, între zone sau regiuni)*. Sau, mai simplu, migrație *intrajudețeană* și *interjudețeană*. La fel se poate proceda pentru regiunile mai mari : migrația *intraregională* și *interregională*.

De o deosebită atenție se bucură schimbul de populații între localitățile ce aparțin celor două medii : urban și rural. Lucrul este cu atât mai important pentru România, țară care, în perioada postbelică, a trecut printr-un intens proces de urbanizare, în cadrul căruia migrația, în spatele cea rural-urbană, a ocupat un loc central. De asemenea, în România, mai mult chiar decât în alte țări din zonă, ca să nu mai vorbim de cele occidentale, diferența, pe multiple planuri, dintre urban și rural este deosebit de marcantă, ceea ce sporește relevanța distincției dintre fluxurile de migrație dintre cele două medii. Si mai este de remarcat un aspect ; la noi în țară ponderea celor două medii rămâne apropiată (acum fiind de circa 45% pentru rural și 55% pentru urban), ceea ce asigură un serios potențial de schimb de populație. Acolo unde ruralul deține un procent foarte redus din volumul demografic, oricăr de intens ar fi schimbul de populație, interesul pentru fluxurile de migrație dintre cele două medii nu poate fi decât minor.

Pe de altă parte, această dihotomie urban-rural nu trebuie fetișizată. Chiar și într-o țară ca România, cu puternice rămășițe de ruralitate profundă, nu se poate vorbi de o opozitie a celor două medii : există un rural relativ urbanizat, tot aşa cum există multe orașe mici care nu se deosebesc, prin caracteristicile lor, de niște comune rurale mai mari. Dar, în lipsa unei clasificări mai fine, rămâne relevantă această distincție simplă în două categorii căci ea permite, prin prisma studierii fluxurilor migratorii, evidențierea unor procese macrosociale importante.

Într-adevăr, este limpede că, de exemplu, din punctul de vedere al locurilor de muncă, urbanul înglobează esențialmente activități din domeniul secundar și terțiar, în vreme ce specificul satului îl constituie predilecția activităților agrare. Diferențe

sensibile între locuitorii din rural și urban apar și pe alte planuri, începând de la consumurile materiale și până la cele culturale, de la modul de trai și până la sistemele de valori. Iată de ce valorile fluxurilor de migrație între cele două medii nu oferă doar indicații asupra unor tendințe demografice, ci sugerează profilul mult mai multor fenomene și procese sociale.

2.2. Aspecte teoretice

În ceea ce privește *atitudinea noastră teoretică vizavi de migrație* – cu evidente implicații metodologice –, dorim să reafirmăm unele precizări făcute în materialele anterioare și să nuantăm puțin câteva afirmații. Vom observa mai întâi că, în literatura de specialitate, dominantă rămâne abordarea fenomenului dintr-o *perspectivă holistă* marcată de puternice *accente deterministe*, mergându-se chiar până la introducerea unor modele fizice (mecanice) de descriere și explicație (modele structuralist-sistemice, modele gravitaționale, modelul *push-pull* etc.), care sunt și azi de departe de a fi complet abandonate. Pe de altă parte, odată cu avansul *concepțiilor individualiste*, se găsesc suficiente exemple de tratare a migrației ca un caz clasic de *acțiune rațională*, predominând aici modelele econometrice de tip costuri-beneficii, chiar dacă acestea sunt uneori „îndulcite” fie prin introducerea unor elemente neeconomicice (capital informațional, capital social, costuri psihice etc.), fie prin „relaxarea” condițiilor de raționalitate (raționalitate limitată).

În ceea ce ne privește, pledăm pentru o concepție echilibrată asupra migrației, evitând atitudinile unilaterală, rigide și încercând să îmbinăm o atitudine explicativă *individualist-comprehensivă* cu una *holist-deterministă*, în sensul că vom accepta ideile următoare :

- (i) Individul uman – eventual microgrupul familial – este nu numai unitatea primară de analiză statistică a datelor, ci și un *actor social* capabil de decizii raționale, luate pe baza evaluării beneficiilor, costurilor și riscurilor presupuse de schimbarea reședinței. Aceasta vrea să spună că, exceptând anumite cazuri particulare, *migrația neforțată va fi concepută ca rezultanta unor acțiuni umane având la bază calcule raționale* și nu derivând din acte non-raționale ale indivizilor, cum ar fi, de pildă, imitația. Cu atât mai puțin nu vom accepta existența unor „forțe” sociale, în sensul propriu (fizic) al termenului care ar anihila complet capacitatea de decizie a individului, punându-l pe acesta în postura unui corp mecanic care se mișcă pe o traекторie clară și totalmente previzibilă.
- (ii) Componentele calculului rațional (beneficii, costuri, riscuri), care sunt evaluate în momentul deciziei de a migra sau nu, *sunt nu doar de natură economică*, ci vizează și alte aspecte legate de satisfacerea unor nevoi precum : accesul la forme superioare de instrucție, la instituțiile de îngrijire a sănătății, la oferta culturală etc. Cu alte cuvinte, paradigma explicativă a alegerii raționale nu poate, cel puțin în cazul migrației, să fie combătută invocându-se o pretinsă exacerbare a importanței aspectelor economice în viața indivizilor.
- (iii) Noțiunea de raționalitate nu trebuie privită doar în accepțiunea de raționalitate instrumentală. Distincția weberiană a tipurilor de raționalitate este utilă și în studierea migrației căci, alături de *raționalitatea instrumentală* – cea care

presupune adecvarea mijloacelor la scopuri –, trebuie luată în considerare și o altă formă de raționalitate invocată de sociologul german, și anume cea *axiologică* (*Wertrationalität*), care presupune adecvarea comportamentului la sistemul de valori adoptat de individ. Introducerea acestui model de raționalitate, depășind deci modelul simplu utilitarist, credem că este benefică pentru înțelegerea unor aspecte ale migrației aşa cum se dovedește ea utilă, spre exemplu, în înțelegerea comportamentului electoral (vezi, de exemplu, Boudon, 1997).

- (iv) Agregarea acțiunilor individuale, acțiuni independente unele de altele și care presupun faptul că fiecare actor are rațiunile sale pentru a se angaja în migrație, conduce la un *fenomen colectiv*, cu semnificație socială. În migrație sunt angrenați anual sute de mii de indivizi, fiecare cu interesul și obiectivele sale, dar rezultanta acestor acțiuni are o structură nealeatorie, care se reproduce în timp sau suferă anumite schimbări pe direcții bine precizate.
- (v) Pentru descrierea *generală* a intensității, formelor, structurilor fenomenelor de migrație, este suficient, *în primă aproximație*, să se facă apel la *factori macrosociali*, care sunt capabili să explice esențialul acestor aspecte. Această explicație devine posibilă pe baza unui principiu simplu, dar de mare generalitate, și anume acela că oamenii supuși unor condiții similare reacționează, *statistic vorbind*, asemănător. Deci factorii macrosociali despre care pomeneam nu trebuie priviți ca niște forțe fizice care-i atrag sau resping pe oameni fără ca aceștia să-și dea seama sau să poată reacționa. Acțiunea umană se realizează numai după ce individul evaluează consecințele acțiunii acestor factori (sau ale componentelor vizibile ale acestora) asupra propriei persoane sau familiei, deci introducând în joc resursele, capitalul – material, relațional, cultural și informațional – prin care este capabil să evalueze riscurile și beneficiile unei posibile acțiuni de migrație.
- (vi) Ansamblul factorilor macrosociali cu acțiune semnificativă asupra migrației este surprins cel mai bine în conceptul sintetic de *calitate a vieții*, mai exact cheia înțelegerii migrației stă în existența unor diferențe de calitate a vieții între zone, categorii de localități etc., diferențe care fac să se regăsească fluxuri de migrație dinspre zonele defavorizate spre cele favorizate (traducerea la nivel macro a avantajelor migrației percepute la nivel micro).
- (vii) Pe lângă această diferență, se manifestă în chip semnificativ factori macrosociali care stimulează sau frânează schimbul de populații, cum sunt reglementările juridice, cheltuielile de mutare, diferențele culturale, informația despre zona de destinație etc. (traducând de o manieră generală ceea ce la nivel micro înseamnă costuri și riscuri). Dacă vrem să folosim un limbaj cu puternice analogii în cîmpul fenomenelor fizice, putem spune că această idee sugerează faptul că *spațiul în care se mișcă indivizii poate să opună o rezistență mai mare sau mai mică acestor mișcări*. Bineînțeles că multe dintre elementele de această natură pot fi incluse în calculul de cost și beneficii. Dar câteodată este vorba pur și simplu de anumite interdicții, de bariere destul de rigide în calea anumitor tipuri de migranți.
- (viii) Coborârea la nivelul micro, pentru analiza deciziilor actorilor individuali de a migra, își are rostul în măsura în care se urmăresc *aspecte particulare*, care nu se regăsesc în informațiile generale asupra „spațiului social”, cum ar fi, de pildă, diferențele între diferite categorii de indivizi în evaluarea avantajelor, costurilor și riscurilor, în funcție de caracteristicile lor personale, de sistemul de valori adoptat sau de contextul particular în care trăiesc. De asemenea, astfel de analize

sunt necesare pentru a explica existența unor situații – frecvente în cazul migrației – când regula generală, adică cea care redă rezultanta acțiunii factorilor macrosociali, este încălcată și când apar fluxuri de migrație ce par a fi rezultanta unui comportament al indivizilor împotriva proprietelor interese. O analiză care face apel la comprehensiune va da seamă de acest comportament, arătând că și acești indivizi au rațiuni tot atât de solide de a se comporta astfel ca și cei care se plasează pe fluxurile principale.

Așadar, fără a nega necesitatea recurgerii la motivațiile actorilor implicați în migrație – și a celor neimplicați –, vom recunoaște că abordarea holistă este capabilă să dea, *într-o primă aproximare*, o explicație corectă a fenomenului, dat fiind că există o mare uniformitate în ceea ce privește canalizarea preferințelor și evaluărilor realizate de indivizii umani. Astfel, apreciem – și acest lucru îl facem tocmai pe baza unei îndelungate experiențe de cercetare a motivației și atitudinii indivizilor față de migrație! – că, în aceste decizii, de cea mai mare importanță, cel puțin pentru cetățeanul român de azi și din ultimele decenii, sunt aspectele legate de *locul de muncă* (câștig, natura muncii, perspectiva obținerii unei pensii etc.) și de *locuință* (accesul la o locuință în zona de destinație, costul acesteia, confortul etc.). Dincolo de acestea, și numai în măsura în care pe aceste planuri se întrevăd câștiguri sau nu se întrevăd pierderi, sunt luate în calcul și alte elemente ale calității vieții, precum posibilități sporite de educație a copiilor, accesul la bunuri culturale, similitudini culturale etc.

Modelul holist-determinist este acceptabil în măsura în care reușește să descrie factorii macrosociali – constrângeri structurale, determinanți culturali etc. – care definesc câmpul alegerilor individuale, *dând sens acestor preferințe și decizii*. Ori de câte ori dorim să aprofundăm înțelegerea aspectelor particulare ale migrației, este necesar să particularizăm aceste cadre în care actorii sunt chemați să decidă între a migra sau nu sau să opteze pentru migrație spre o destinație sau spre alta. Oricâtă importanță ar avea componentele extra sau supraindividuală în explicație, ele nu trebuie să ne facă să acceptăm imediat ipoteze ce presupun comportamente iraționale ale actorilor. Pomenem mai sus despre imitație. Este o ipoteză explicativă frecvent utilizată în cazul migrației, știut fiind că oameni din aceeași localitate se îndreaptă nu numai spre aceeași zonă, ci chiar spre aceleași întreprinderi sau meserii. Cel mai comod aici este de a invoca imitația, când de fapt o explicație rațională este mult mai convingătoare: primii plecați asigură celorlalți o informație suplimentară și un sprijin de integrare în noul mediu social, reducând astfel costurile și riscurile legate de migrație.

2.3. Evoluția migrației totale interne și schimbul de populație între mediul rural și cel urban

Pentru anii de început ai perioadei postbelice, informația asupra migrației este foarte săracă. Indicatorul general al migrației interne (*rata migrației*, calculată ca număr de migranți la 1.000 de locuitori) arată o evoluție destul de interesantă. Valoarea sa depășește 20‰ în anii 1955-1956 (primii pentru care am găsit aceste date), scăzând apoi la valori de 14-15‰ în primii ani ai deceniului '60; în 1965-1966 se produce un salt de aproape trei puncte, pentru ca între 1968-1971 să ne găsim din nou la valori de 14-15‰.

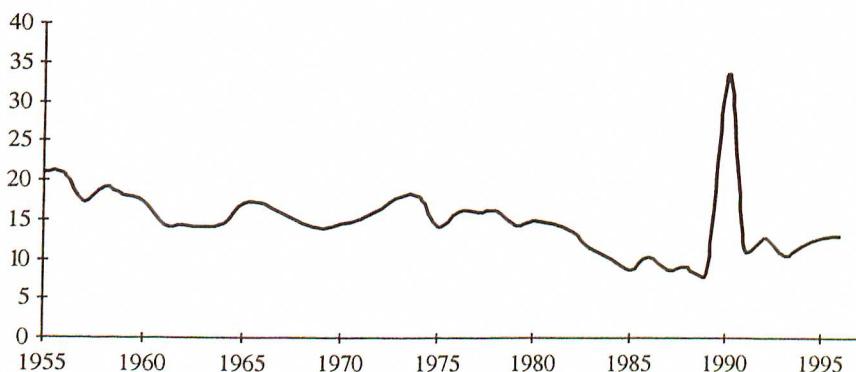

Figura 1. Evoluția ratei migrației interne (la 1.000 locuitori)

În continuare, se intensifică procesul de migrație, atingându-se un nou maxim în 1973 (18%) și menținându-se, practic, până la finele deceniului opt la o rată de peste 15%. După 1980, rata migrației interne începe să scadă, ajungându-se în a doua jumătate a deceniului la valori sub 10%.

Anul 1990 reprezintă un moment excepțional, când mai bine de trei sferturi de milion de oameni își schimbă legal domiciliul, urcând rata la 33,9%. Febra migrației se calmează brusc în 1991 (11,3%) și rămâne la cote modeste și în continuare, chiar dacă în urmăriți ani (1995-1997) pare a se produce o ușoară creștere:

1992 – 12,9%	1996 – 13,0%
1993 – 10,6%	1997 – 13,4%
1994 – 11,7%	1998 – 12,3%
1995 – 12,8%	

Oscilația indicatorului de migrație până în anii '70 este destul de greu de interpretat, întrucât ea se datorează nu numai schimbărilor de intensitate a migrației, ci și modificărilor în organizarea administrativ-teritorială a țării. Astfel, aşa cum arată și D. Sandu (1984, p. 92), numărul unităților administrative (comune și orașe), între care se înregistrează migrațiile, scade de la 4.485 în 1956, la 2.942 în 1973. Mai mult, se modifică și structura acestora, în sensul că se reduce numărul comunelor cu 37% și crește cel al orașelor cu 38%. Cea mai puternică diminuare a numărului de comune se produce prin reforma administrativă din 1968, fapt care – credem noi, în acord cu autorul menționat – explică în totalitate scăderea de după 1968, putând presupune că migrația a rămas în continuare cel puțin la nivelul anilor 1965-1966, dacă nu chiar a crescut.

Există și alți factori care cu certitudine au intervenit în determinarea acestor rate. Așa de pildă, e de amintit componenta juridic-administrativă, care a acționat diferit în perioade diferite de timp asupra posibilității schimbării domiciliului. Mai cu seamă imigrația în orașe a fost controlată de regimul comunist. Au existat chiar interdicții de stabilire a domiciliului în orașele cele mai importante (orașele mari au fost declarate orașe închise). Prin urmare, este foarte riscant să se invoce doar corelația dintre evenimentele de natură economică (ritmurile investițiilor, creșterea producției industriale etc.) și intensitatea migrației, datorită faptului că multe alte elemente structurale cu acțiune de

moment sau de scurtă durată pot juca un rol decisiv în decizia de migrare. Ca să nu mai vorbim de faptul că înseși criteriile după care o deplasare e sau nu considerată migrație se schimbă.

Un alt factor cu acțiune asupra migrației l-a constituit *navetismul*. Acesta a fost un fenomen extrem de intens în România, în perioada regimului comunist, cu funcții similare celor ale migrației, dar din păcate prea puțin studiat și deloc reflectat în statistică oficiale. De asemenea, nicio statistică nu surprinde aşa-numitele *migrații temporare sau sezoniere*. Schimbările de după 1989 au redus substanțial rata navetismului, lucru care transpare atât din practica reducerilor de personal de către marile întreprinderi industriale, cât și din diminuarea activităților firmelor de transport persoane pe distanțe scurte. Din păcate, nu avem aici decât niște percepții, cu siguranță corecte în esența lor, dar foarte imprecise din punctul de vedere al măsurării intensității fenomenului.

Descompunerea migrației totale pe fluxuri definite de mediul (urban sau rural) de plecare și destinație constituie un prim indicator al condițiilor structurale care stau la baza deciziilor individuale de migrație, în sensul că ne orientează spre cercetarea factorilor „de atracție” sau „de respingere” dintr-un mediu sau altul. Așa cum se vede pe figura 2, unde este trasată evoluția ratei nete de emigrare din rural (emiganții din rural minus imigranții în rural la 1.000 de rurali), aceste valori scad din 1954 până la mijlocul anilor '60, după care urcă și se mențin ridicate până la o dată recentă.

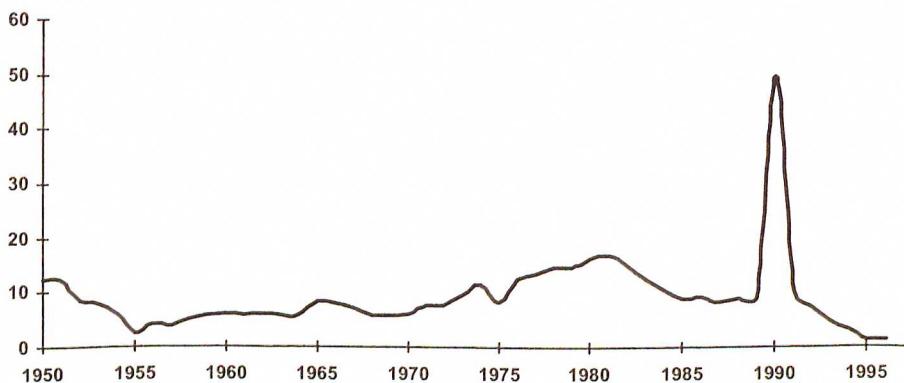

Figura 2. Evoluția ratei de emigrare netă din rural (la 1.000 locuitori)

În aceste condiții, suntem de acord cu D. Sandu (1984, p. 93), care apreciază că înainte de 1950 fluxul principal al migrației era cea rural-rurală (întrucât mediul rural deținea peste 75% din totalul populației); între 1950 și 1953 indicele ridicat al emigrării rurale sugerează că, pentru puțină vreme, fluxul rural-urban a devenit dominant, ca apoi să se revină la predominanța migrației rural-rurale. Datele nu ne permit să stabilim cu exactitate momentul când, din nou, migrația rural-urbană devine dominantă; valoarea mai ridicată a ratei emigrării nete din rural după 1965 sugerează că în această perioadă s-a petrecut respectivul eveniment, care s-a perpetuat până în 1996.

Oricum, bilanțul trecerilor de populație dintr-un mediu în altul este net favorabil urbanului. Astfel, pentru intervalul dintre recensăminte din 1948 și 1956, I. Measnicov (1969) calculează că din sporul de 809.000 locuitori din orașele existente în 1956, circa

675.000 provin din migrația rurală. Acest fenomen, în ansamblul său, se vede nu numai din *rata emigrației nete din rural*, care este tot *tempul pozitivă* (figura 2) dar și din evoluția populației rurale. O bună bucată de vreme această populație oscilează în jurul a 12 milioane de locuitori, ceea ce arată că întreg sporul natural a fost pierdut prin migrație. În continuare, scăderea demografică a ruralului, după 1980, demonstrează că, prin migrația spre orașe, ruralul a pierdut chiar mai mult decât sporul natural. Mărginindu-ne numai la perioada dintre ultimele două recensăminte, mai exact la intervalul 1978-1991, un calcul sumar ne scoate în evidență că ruralul a pierdut prin migrație, în favoarea urbanului, 2,29 milioane de indivizi, în vreme ce sporul natural a fost, în rural, în aceeași perioadă de 14 ani, doar de circa 650.000 de indivizi. Consecința demografică imediată a fost o *îmbătrânire* puternică a mediului rural, atât ca efect direct al plecărilor tinerilor, cât și, indirect, prin scăderea numărului de nașteri ca urmare a golului demografic produs de migrație la vârstele fertile.

Înainte de a face și alte considerații asupra vârstei migranților, să oferim informațiile pe care le-am putut culege în legătură cu ponderea celor patru fluxuri de migrație, între urban și rural. Avem date – tabelul 1 – pentru anul 1973 și pentru perioada recentă (1989-1998).

Tabelul 1. *Fluxurile de migrații pe medii*

Direcția	1973	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998
U ⇒ U	21,9	19,2	18,2	20,2	24,3	25,5	25,6	26,1	27,4	25,0	26,0
U ⇒ R	10,8	6,5	3,5	10,1	13,7	14,6	18,4	20,8	23,4	26,8	28,4
R ⇒ U	42,5	55,4	69,8	50,3	39,2	35,0	30,5	25,1	24,7	22,6	22,0
R ⇒ R	24,8	18,9	8,5	19,4	22,8	25,0	25,5	28,0	24,5	25,6	23,6
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Sursa : *Anuarul demografic, 1974*, Ghețău (1997), „Mișcarea migratorie...” și *Analize demografice* (1999).

Este limpede că deja în 1973, când ponderea urbanului era doar de 38% din totalul populației, migrația rural-urbană devenise de departe cea mai importantă. Ponderea acestei componente pare a spori până în 1989, ajungând la 55%, în ciuda unor interdicții de stabilire în orașele cele mai atrăgătoare. Anul 1990 se prezintă ca apogeu al acestei orientări a migranților tocmai datorită faptului că s-au înălțurat brusc barierele ce au frânat atâtă vreme accesul în anumite orașe.

Tendința ultimilor ani este cât se poate de clară: *cele patru fluxuri migratorii se echilibrează ca pondere*, modificându-se succesiv valoarea cea mai mare; în 1994, maxima era încă pe direcția rural-urban, în 1995 dominanta este rural-rural, în 1996, urban-urban, iar în ultimii doi ani devine dominantă migrația urban-rurală. Dincolo de creșterile evidente ale mișcărilor înăuntrul același tip de localități (între orașe sau între comune), o linie de evoluție este clară: *scade migrația de la sat la oraș și sporește cea pe direcție inversă*. Așa cum prevedeam în unul dintre materialele noastre mai vechi, *începând cu anul 1997 componenta urban-rurală devine, poate pentru prima dată în istoria contemporană a României, direcția principală de migrație*. Ceea ce trebuie reținut aici e faptul că asistăm la un proces de reașezare a fluxurilor migratorii, început imediat după 1990, și nu la o schimbare bruscă petrecută în ultimii doi-trei ani.

Asupra condițiilor generale care generează un astfel de proces opiniile sunt, în mare, convergente. Migrația urban-rurală ajunge să dobândească o asemenea importanță în

structura fluxurilor migratorii deoarece un număr tot mai mare de persoane de la oraș sunt afectate de restructurarea economică (în special a industriei, domeniul în care numărul salariaților a scăzut cel mai semnificativ). Pierderea locurilor de muncă sau nesiguranța acestora, costul tot mai ridicat al traiului la oraș, dificultatea pentru tinerii căsătoriți de a găsi o locuință (practic construcția faimoaselor „blocuri” – locuințe ieftine și cu confort redus –, una dintre mândriile regimului comunist, a încetat după 1989, locul ei luându-l construcția de locuințe individuale, apanaj al celor avantajați de noua ordine economică), precum și lipsa de perspective profesionale pentru tineret a condus la o reorientare spre rural.

Această orientare s-a găsit facilitată de situația multor citadini care, în urma adoptării legii fondului funciar, în 1991, s-au trezit proprietari ai unor loturi (chiar dacă, în majoritate foarte mici : 1-3 ha) de pământ. O parte dintre acești noi proprietari aveau (au) chiar și o locuință la țară (ei sau părinții lor) sau, în lipsa acesteia, procurarea unei case în mediul rural a fost (este) foarte simplă : sunt zone rurale în care chiar și cu 1/10 din valoarea unui apartament cu 3 camere, vândut într-un oraș mare (și regimul de după 1989 a avut, cum se știe, grija să-i împroprietărească pe toți chiriașii din blocurile din orașe !), s-a putut – și încă se mai poate – cumpăra o casă în stare bună și cu o grădină frumoasă.

Adoptarea unui asemenea comportament este un act comprehensibil : o mică proprietate rurală, chiar în lipsa unor mijloace tehnice moderne de cultivare a pământului sau de creștere a animalelor, asigură posibilități de supraviețuire pe termen scurt și mediu, deci strategia celor care au ales această cale a fost aceea de *minimalizare a riscurilor*, chiar cu prețul obținerii unor beneficii foarte modeste.

Efectele sociale ale acestui proces sunt destul de complexe. Pe de o parte, *este împede că trimiterea oamenilor spre rural, adică spre agricultură, nu este o soluție economică la nivel macrosocial*. Ea rezolvă poate niște probleme de moment, dar creează altele cu consecințe negative pe termen mediu și lung. Existența acestor mici proprietăți agricole aflate în posesia orășenilor constituie o premisă pozitivă pentru concentrarea proprietății agricole și formarea unor exploatari agricole moderne (proces ce nu s-a produs încă din cauza lipsei unei legislații care să permită circulația terenurilor și a inexistenței unor stimulente pentru constituirea de exploatari private de dimensiuni mari sau medii). Or, *revenirea orășenilor nu poate avea ca efect decât prelungirea intervalului de timp în care mica proprietate rămâne dominantă*, forma aceasta de exploatare asigurând doar o producție de subzistență pentru familiile rurale. Să nu uităm că, în ciuda unei îmbătrâniri cronice a populației rurale, în general, și a celei ocupate în agricultură, în special, *numărul persoanelor active în agricultura României este excesiv*, atât în cifre absolute, cât și ca pondere, pentru standardele unei societăți moderne. Ca simplă curiozitate, în România lucrează în agricultură un număr comparabil cu cel din Statele Unite, țară ce hrănește o parte însemnată din populația Terrei.

Unii autori încearcă să evidențieze și efectele pozitive ale creșterii fluxului migrației urban-rurale asupra mediului rural (încolo de slăbirea presiunii asupra urbanului și de rezolvarea pe moment a situației dificile a multor familii). Astfel, Vasile Ghețău (1997) vede două asemenea avantaje. „Pe de o parte, este vorba de o populație cu nivel general de instruire superior celei din mediul rural, element care ar trebui să favorizeze dezvoltarea satului. Pe de alta, lucru puțin cunoscut, cei care pleacă în ultimii ani din orașe la sate au o structură pe vârste incomparabil mai bună decât cea a populației rurale.” (p. 4) Pentru această din urmă idee, autorul aduce ca argument datele statistice pentru anul 1995 (proccente) :

	Populația din mediul rural	Migranți din urban în rural
0-14 ani	19,7	30,8
15-59 ani	56,9	63,7
60 de ani și peste	23,4	5,5

Argumentele lui V. Ghețău par foarte convingătoare. Asupra primului nu ne putem pronunța, dată fiind lipsa totală a informației asupra nivelului de instrucție al celor care se duc spre rural, autorul având probabil dreptate. Cealaltă idee, în ciuda cifrelor elocvente de mai sus, trebuie totuși nuanțată. Este acum momentul să introducem în analiză și variabila vârstă despre care și noi am pomenit ceva mai sus. Neavând la îndemână date precum cele utilizate de Ghețău, adică structura pe vârste a migranților ce formează un anumit flux de migrație, vom utiliza *valorile emigrării nete din rural la diferite vârste*. Aceasta înseamnă diferența dintre emigranții din rural și imigranții în rural de o anumită vârstă (grupă de vârste). Rezultatele sunt date în tabelul 2, unde valorile negative arată că în categoriile respective predomină ieșirile din rural, iar cele pozitive – că e vorba de un surplus de intrări.

Tabelul 2. *Imigrația netă în rural, pe grupe de vârstă, în 1989, 1990, 1995 și 1997*

Grupa de vârstă	1989	1990	1995	1997
sub 15 ani	-19.455	-125.589	+7.246	+13.937
15-29 ani	-55.809	-224.152	-25.265	-16.206
30-44 ani	-16.583	-137.949	+1.237	+7.225
45-59 ani	-1.781	-25.252	+3.850	+6.622
60 de ani și peste	-866	-8.480	+432	+1.010
TOTAL	-94.494	-521.442	-12.500	+12.588

Dacă pentru anii 1989 și 1990 tabelul 2 arată așa cum ne-am așteptat – în sensul că marchează pierderile enorme de populație Tânără din rural, comparativ cu cea de vârste mai înaintate –, pentru 1995 situația e foarte interesantă și greu de anticipat. Ruralul primește mai mulți copii (sub 15 ani) decât oferă și puțin mai multe persoane mature (peste 30 de ani); în schimb, la grupa de vârstă de 15-29 ani plecările din rural sunt mai numeroase decât sosirile. Nu știm cât timp se va menține acest pattern (el se regăsește, după cum se vede, și în anii imediat următori), dar atâtă vreme cât o va face, se înțelege că „împrospătarea” structurii pe vârste pe care miza Ghețău nu e chiar atât de relevantă (pentru creșterea natalității și deci stoparea îmbătrânirii demografice a ruralului). Pierzând în continuare populație de vârstă fertilă, chiar dacă vin mai mulți părinți tineri cu copii decât pleacă, *natalitatea* nu va spori pe această cale și deci îmbătrânirea populației va continua. De asemenea, dacă prima ipoteză a lui Ghețău e corectă (și probabil că este), atunci un nivel de instruire mai ridicat al imigranților în rural va conduce, *caeteris paribus*, la scăderea fertilității prin răspândirea comportamentului urban vizavi de nașteri.

În ciuda acestor observații, nu putem să nu recunoaștem că, într-adevăr, reechilibrarea fluxurilor migratorii vine să creeze o situație demografică mai favorabilă ruraru lui, comparativ cu cea existentă atunci când fluxul spre urban era de departe cel mai puternic.

În general vorbind, analiza structurii pe vârste a migranților arată în ultimii ani o tendință de scădere a inegalităților între ratele de migrație pe vârste. Aceste inegalități se

pot evidenția prin raportarea fiecărei rate pe vârste la rata totală a anului respectiv. În tabelul 3 sunt date aceste rapoarte calculate la 100. Cifrele se citesc astfel : în 1970, de pildă, intensitatea migrației la vîrstă de până la 15 ani este 54% din intensitatea medie a anului respectiv ; la 15-19 ani intensitatea este de 1,43 ori mai mare decât media, la 20-24 de 3,04 ori etc. Urmărind aceste cifre se vede o tendință de concentrare a migrației spre intervalele de vîrstă de 20-24 și 25-29 de ani, concentrare care atinge maximul înainte de 1989.

Boomul de migrație din 1990 nu se putea practic produce decât prin antrenarea sporită în migrație a tuturor vîrstelor, ceea ce înseamnă reducerea ponderii migrației la 20-30 ani. Aceasă aplativare a vîrfului migrației continuă și după 1990, fapt ce reflectă, de această dată, o schimbare nu de intensitate, ci de structură a migrației. Într-adevăr, se vede cum crește intensitatea migrației relative a copiilor și a persoanelor de peste 30 de ani (față de 1985), ceea ce sugerează faptul că *reducerea ponderii migrației rural-urbane în migrația totală este însoțită de o creștere a migrației grupurilor familiale în detrimentul migrației individuale* (persoanele de 20-24 de ani, care până în 1989 aveau o rată de migrație superioară de 3-4 ori celei medii, sunt în mare parte necăsătorite ; de asemenea, mai mult decât dublarea intensității relative a migrației copiilor înseamnă migrația familiilor acestora).

Tabelul 3. *Ratele de migrație pe vîrste raportate la rata totală a migrației în anul respectiv (%)*

	1970	1975	1980	1985	1990	1995	1997
Sub 15 ani	54	80	68	71	106	117	121
15-19 ani	143	106	92	93	71	81	85
20-24 ani	304	296	337	372	193	204	172
25-29 ani	236	260	291	297	282	209	204
30-34 ani	149	138	145	153	198	162	181
35-39 ani	97	83	81	88	107	103	116
40-44 ani	69	57	54	55	71	72	79
45-49 ani	48	41	38	36	47	54	57
50-54 ani	43	36	30	29	35	45	46
55-59 ani	42	30	25	26	29	38	38
60 și peste	35	24	18	19	17	30	28

În încheierea acestui paragraf, să spunem câteva cuvinte despre migrația pe durata vieții surprinsă cu ocazia recensămintelor, deși datele de acest gen sunt mai dificil de interpretat. O primă indicație asupra dimensiunii fenomenului o oferă procentul celor care erau născuți în altă unitate administrativă de bază decât în cea în care au fost recenzați. Tabelul 4 surprinde exact acest lucru :

Tabelul 4. *Ponderea imigranților în populația recenzată (%)*

	1966	1977	1992
Urban	56,3	57,7	51,2
Rural	17,5	17,2	19,0
Total	32,7	34,9	36,5

Se vede deci că circa o treime din populația înregistrată în 1966, 1977 și 1992 era sosită în localitățile unde a fost surprinsă de recensăminte din alte comune sau orașe. Acest procent este, evident, mult mai mare în urban decât în rural, reflectând tocmai preeminența fluxului de mobilitate rural-urban în raport cu cel invers. Intensitatea

procesului de urbanizare, prin afluxul de populație rurală, este impresionantă, dacă observăm că, încă din 1966, mai mult decât jumătate din populația orașelor nu era născută aici. Desigur că procentele din tabelul 4 îi cuprind și pe cei care au participat la migrația în cadrul același mediu (schimbările de populație între orașe și, respectiv, între sate). Dar cei veniți în urban sunt în marea majoritate de origine rurală, așa cum o arată structura fluxurilor de migrație pe durata vieții, în 1977 și 1992:

Fluxuri (%)	1977	1992
U⇒U	14,1	17,3
U⇒R	3,2	4,9
R⇒U	57,9	59,1
R⇒R	24,8	18,7

În plus, dacă ținem seama de originea populațiilor urbane, un calcul simplu ne va duce la concluzia că, în 1977, circa 45% din populația orașelor era formată din imigranți rurali, pe când în 1992, ponderea scade la 39%. Este evident că prin temperarea migrației rural-urbane după 1980, la ultimul recensământ ponderea nativilor în urban a crescut, populația orașelor reproducându-se în mai mare măsură decât înainte prin mișcare naturală. Este, de asemenea, de presupus, fără nicio teamă de a greși, că recensământul următor, cel din 2002, va reliefa un număr și mai mic de orășeni de proveniență rurală, dat fiind trendul migrației din ultimii ani.

2.4. Migrația interregională, pe baza datelor de recensământ

În ultimele secțiuni ale materialului de față încercăm o detaliere a analizei pornind de la câteva diviziuni mari ale teritoriului României: județe și provincii istorice. Și de această dată vom putea utiliza ambele tipuri de rezultate menționate anterior. Anuarele demografice din 1992 și 1996 prezintă date asupra schimbului anual de populație între județe (prin schimbarea curentă a domiciliului), iar volumele recensămintelor ne arată migrația pe durata vieții, după județul de origine și cel de destinație (la momentul înregistrării). Primul tip de informație a fost completat, pentru anii din urmă, cu date obținute direct de la CNS.

Rosturile unui asemenea gen de analiză sunt evidente. Așa cum migrația între orașe și sate reprezintă un indicator sintetic al diferențelor de calitate a vieții între cele două medii, tot astfel schimbările de populație dintre unități teritoriale oferă un indiciu asupra inegalităților zonale de condiții de viață, incluzând aici și presiunea demografică asupra locurilor de muncă ce sunt oferite, la un moment dat, de sistemul de activități al fiecărei zone. În ciuda politicii proclamate de vechiul regim, de omogenizare socială și de așa-zisă dezvoltare armonioasă a tuturor regiunilor țării, acesta n-a putut să steargă inegalitățile zonale preluate de la regimul antebelic, ba chiar le-a exacerbat într-o anumită măsură și în unele perioade.

O primă imagine asupra amplorii schimbului de populație între județe ne-o oferă *datele recensămintelor*. Tabelul 5 prezintă situația generală asupra locului nașterii individuilor recenzanți în cele două medii, urban și rural.

Tabelul 5. *Migrația pe durata vieții, la ultimele recensăminte (%)*

Locul nașterii	1966			1977			1992		
	Total	Urban	Rural	Total	Urban	Rural	Total	Urban	Rural
Comuna (orașul) în care domiciliază	67,3	43,7	82,5	65,1	42,3	82,8	63,5	48,8	81,0
Altă comună (oraș) din același județ	14,1	19,9	10,4	15,4	22,5	9,9	17,5	23,0	10,9
Alt județ	16,8	33,1	6,2	18,3	33,2	6,8	18,2	27,2	7,6
Altă țară	1,7	3,2	0,8	1,2	2,0	0,5	0,6	0,9	0,3
Nedeclarat	0,1	0,1	0,1	-	-	-	0,2	0,1	0,2
TOTAL	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Comparând migrația pe durata vieții intra și interjudețeană (a doua și a treia linie de procente), la nivel general, se vede că acestea sunt de intensități apropiate cu un mic avantaj pentru a doua, avantaj care însă se reduce simțitor în 1992, când cele două componente sunt mult mai apropiate. Aceasta sugerează faptul că, în anii din urmă ai perioadei analizate, *migrația la distanță lungă s-a redus, ca pondere, în favoarea celei pe distanțe mai scurte*. Dacă pe ansamblu migrația inter și intrajudețeană deține ponderi apropiate, pe medii lucrurile sunt radical diferite : *imigranți în urban sunt net mai mulți cei din alte județe, în vreme ce migrația spre sate se realizează precumpărător în interiorul același județ*. A doua parte a concluziei anterioare se menține și acum, în sensul că diferența între cele două componente – intra și interjudețeană –, în speță pentru urban, cunoaște o scădere în 1992.

Lucrurile devin și mai clare dacă analizăm cele patru fluxuri de migrație, între mediile urban și rural, înregistrate la ultimele două recensăminte din acest punct de vedere. Se constată că *migrația interjudețeană* deține următoarele ponderi :

	în 1977	în 1992
În migrația urban-urbană	77,1%	73,3%
În migrația rural-urbană	55,3%	48,6%
În migrația urban-rurală	53,5%	47,1%
În migrația rural-rurală	39,0%	39,6%

Diferența la 100% este migrația intrajudețeană. Se vede deci că *plecările spre urban se fac de la distanțe mai mari*, cum spuneam mai sus, dar acest lucru este mai adevărat dacă ele au punctul inițial tot în orașe (migrația urban-urbană). În cazul fluxurilor rural-urban și urban-rural, migrațiile inter și intrajudețene apar cu ponderi apropiate, în vreme ce migrația rural-rurală este preponderent intrajudețeană.

Pentru recensământul din 1992, am realizat o prelucrare a datelor privind *populația urbană a județelor* (populația cu domiciliul în județul respectiv), în funcție de locul nașterii. Lăsându-i la o parte pe cei veniți din afara granițelor actuale ale țării și pe cei care nu și-au declarat locul nașterii, calculul ne conduce la structuri procentuale foarte diferite de la un județ la altul. (Să specificăm că datele de recensământ sunt prelucrate pe 40 de județe și municipiul București, care cuprinde și sectorul agricol Ilfov, în timp ce datele statistice curente din ultimii ani lucrează cu 41 județe plus Bucureștiul ca municipiu.)

Mai întâi să spunem că, pe ansamblu, avem următoarele cifre procentuale, după cum introducem în calcul și capitala sau nu :

	Total	Fără București
total populație născută în orașul în care domiciliază	49,3	48,9
veniți în oraș din alte orașe ale județului	3,1	3,6
veniți în oraș din sate ale județului	20,2	23,9
veniți în oraș din orașe ale altor județe	8,4	7,6
veniți în oraș din sate ale altor județe	19,1	16,1
total veniți din rural	39,2	39,9

Situatiile la nivel de județe sunt foarte diferite, iar *încercările noastre de a constitui o clasificare (tipologie) a județelor finând seama de structura procentuală ilustrată mai sus nu ne-au dus la rezultate satisfăcătoare*, care să merită să le expunem. De aceea, ne vom mărgini să ilustrăm situațiile extreme, după câteva criterii luate separat.

Să începem cu ponderea populației urbane de origine urbană. Cea mai mare și cea mai mică proporție de orășeni născuți la orașe se găsea, la recensământ, în ordine, în județele :

Pondere mare	Pondere mică
Maramureș - 70,0%	Argeș - 52,8%
Covasna - 65,3%	Timiș - 55,7%
Brăila - 65,0%	Caraș-Severin - 56,3%
Prahova - 65,0%	Neamț - 56,6%
Harghita - 64,7%	Bistrița-Năsăud - 56,7%
IAȘI - 64,4%	Constanța - 56,7%
București - 64,4%	

Să recunoaștem că această situație era greu de anticipat, în sensul că zone puternic urbanizate – București, Prahova, pe de o parte, Timiș, Constanța, pe de alta – se află la cele două extreme, după cum și județe cu mare pondere rurală se regăsesc, de asemenea, spre cele două capete ale scalei. De asemenea, nici plasarea în provincii istorice nu induce vreun spor de predicție asupra componenței orașelor, după cum locuitorii lor sunt de origine urbană sau rurală.

Al doilea criteriu esențial pentru formarea populației urbane este cel al distanței de la care au sosit imigranții. După cum s-a văzut, peste jumătate dintre locuitorii cu domiciliu în orașe, la recensământul din 1992, erau născuți în alte localități (în timp ce proporția respectivă nu atinge nicio cincime printre locuitorii satelor). Pe ansamblul populației urbane (mai puțin cei născuți în afara țării și cu domiciliul nedeclarat), 27,5% sunt veniți din alte județe, procent care scade sensibil, la 23,7, dacă luăm numai urban fără București. Capitala ridică sensibil media națională deoarece avea 46,2% veniți din alte județe și aceasta în condițiile în care, repetăm, ei îi era arondat și SAI. Fără această zonă periurbană, proporția ar fi fost poate spre 50%.

Dintre județe, cea mai mare și cea mai mică atracție extrajudețeană o aveau orașele din județele mai jos menționate.

Județ cu populație urbană provenind în proporție mare din alte județe	Județ cu populație urbană provenind în proporție mică din alte județe
Brașov – 42,9%	Teleorman – 10,8%
Timiș – 41,7%	Satu Mare – 11,8%
Hunedoara – 41,1%	Vaslui – 14,1%
Caraș-Severin – 35,1%	Sălaj – 14,8%
Constanța – 33,6%	Olt – 15,0%
Sibiu – 30,9%	

De data aceasta, lucrurile sunt clare, primele județe fiind cele mai puternic urbanizate în anii comunismului, și chiar anterior, orașele cărora crescând mai sensibil prin influxul de populație din alte județe.

Dacă luăm acum în calcul nu doar populația urbană, ci calculăm în întregime fluxurile migratorii interjudețene, la ultimele trei recensăminte, găsim că, în valoare absolută, mai importante sunt cele spre București, provenind din județele din arealul sudsic al țării: fostul județ Ilfov (pentru 1966 și 1977), Teleorman, Ialomița, Giurgiu și Călărași (pentru 1992), Dâmbovița, Argeș, Prahova, Buzău, Olt etc., ordinea acestora variind foarte puțin de la un recensământ la altul.

În ceea ce privește celelalte destinații, excluzând deci capitala, primele zece fluxuri mai importante, la cele trei recensăminte, sunt:

1966	1977	1992
Alba ⇒ Hunedoara	Tulcea ⇒ Constanța	Tulcea ⇒ Constanța
Arad ⇒ Timiș	Vaslui ⇒ Iași	Buzău ⇒ Prahova
Tulcea ⇒ Constanța	Buzău ⇒ Prahova	Vaslui ⇒ Galați
Buzău ⇒ Prahova	Alba ⇒ Sibiu	Sălaj ⇒ Cluj
Vaslui ⇒ Iași	Botoșani ⇒ Iași	Satu Mare ⇒ Maramureș
Satu Mare ⇒ Maramureș	Alba ⇒ Hunedoara	Alba ⇒ Hunedoara
Alba ⇒ Sibiu	Sălaj ⇒ Cluj	Alba ⇒ Sibiu
Harghita ⇒ Mureș	Arad ⇒ Timiș	Vaslui ⇒ Iași
Covasna ⇒ Brașov	Satu Mare ⇒ Maramureș	Caraș-Severin ⇒ Timiș
Alba ⇒ Cluj	Bihor ⇒ Timiș	Botoșani ⇒ Suceava

E clar că în dreapta săgeților sunt, fără excepție, județe care au cunoscut o dezvoltare industrială în anii dinaintea recensământului respectiv, iar în stânga județe mai puțin dezvoltate, dar din aceeași aria geografică, chiar *vecine cu cele din dreapta*.

În general vorbind, gradul de atractivitate pe care-l prezintă județele poate fi măsurat, într-o primă aproximatie, prin ponderea populației născută în județul în care a fost surprinsă la recensământ. Cele mai mici astfel de ponderi – deci cele mai mari influențe de atracție – le-au avut următoarele județe (menționăm primele zece):

	În 1977	În 1992
București	40,9%	56,5%
Brașov	58,1%	64,9%
Hunedoara	63,7%	66,8%
Constanța	64,5%	69,4%
Timiș	65,6%	62,8%
Sibiu	76,4%	77,0%
Caraș-Severin	76,4%	76,5%
Arad	79,6%	76,8%
Cluj	81,0%	83,8%
Galați	81,9%	83,4%

Se vede ușor că între aceste județe sunt cele enumerate mai sus la populația urbană, ele fiind cele mai puternic dezvoltate industriale (și nu numai industriale), deci e ușor de explicat de ce au constituit zone de atracție a populației României. Dar se mai vede că și în aceste județe intrările s-au redus pe parcurs, procentele nativilor în județe fiind, cu excepția județelor Timiș și Arad, mai mari în 1992 decât în 1977. În fine, se mai observă

că și între aceste județe din top diferențele sunt enorme (de la simplu la dublu mărgine procentuale în 1977), ceea ce înseamnă că nici acestea nu pot fi puse toate într-o singură categorie, sugerând deci necesitatea unei clasificări a județelor de imigrație, în perioada industrializării socialiste.

Pornind de la valorile absolute ale imigrației județene, la recensământul din 1992, și de la valorile fluxurilor de migrație dintre județe, am ales un număr de 14 județe considerate a fi cele mai importante *din punctul de vedere al imigrării*. Acestea au fost clasificate în patru categorii :

- I. *Capitala țării*, cu puternică atracție a populației tuturor regiunilor țării : București.
- II. *Județe cu influență națională* : Timiș, Constanța, Brașov, Hunedoara.
- III. *Județe cu influență zonală puternică* : Cluj, Arad, Prahova, Galați, Sibiu.
- IV. *Județe cu influență zonală moderată* : Caraș-Severin, Iași, Bacău, Argeș.

Prezentăm în anexa 1 fluxurile cu un efectiv de peste 5.000 de migranți spre județele de categoria I-IV, listă care ilustrează sugestiv diferențele de areal de recrutare între județele din categorii diferite.

Această clasificare nu se pare mai plină de semnificație decât cea folosită uneori în literatura sociologică din România, care, pornind doar de la primul flux (ca mărime) de plecare din fiecare județ, decupează pe harta țării grupuri de județe legate între ele prin săgețile care desemnează acele migrații de gradul I. Într-adevăr, fluxurile de gradul II sau III pentru unele județe pot cuprinde mult mai multe persoane decât cele de gradul I pentru altele sau pot fi foarte apropiate ca mărime de cel de gradul I al aceluiași județ. Or, introducerea în schemă a unor fluxuri secundare sau terțiere modifică semnificativ configurația inițială. În cazul migrației anuale, o asemenea analiză este și mai riscantă, date fiind fluctuațiile accidentale și efectivele de migranți mult mai mici decât cele care apar la recensământ.

O analiză sumară a relațiilor dintre câteva variabile ne arată o corelație între nivelul de imigrație în județ și cel de dezvoltare socioeconomică a acestuia. Într-adevăr, dacă utilizăm o ierarhie a județelor după nivelul de dezvoltare socioeonomică, de pildă cea propusă de Gh. Popescu (anexa 2), pentru indicatori la nivelul anului 1985 (1994, p. 186), vom găsi un coeficient de corelație a rangurilor :

$$\rho = 0,87 \text{ și}$$

$$\rho = 0,88$$

între nivelul de dezvoltare și soldul migrației în 1977 și respectiv 1992.

Apare clar deci că fluxurile de migrație depind de gradul de atractivitate pe care-l prezintă județele mai puternic dezvoltate economic și de un anumit efect de respingere, generat de un nivel de subdezvoltare și de o tendință demografică de relativă suprapopulație. Această concluzie va fi întărită de analizele pe datele anuale ale schimbărilor de domiciliu. Însă, înainte de a trece la acest tip de date, să prezentăm *bilanțul migrației pe durata vieții*, adică *soldul migratoriu între cele trei mari provincii istorice ale României și capitala luată separat* (lăsând la o parte populația născută în afara teritoriului actual al României și cea cu locul nașterii nedeclarat) :

	1966	1977	1992
Bucureşti cu Moldova	134.725	193.026	175.018
Bucureşti cu Muntenia	633.707	512.448	731.295
Bucureşti cu Transilvania	94.976	115.915	74.558
Transilvania cu Moldova	92.232	198.554	236.125
Transilvania cu Muntenia	159.312	160.475	145.765
Muntenia cu Moldova	38.822	115.194	139.750
Total Bucureşti	+ 742.149	+ 1.040.236	+ 883.283
Total Muntenia	- 632.938	- 776.576	- 639.722
Total Transilvania	+ 156.568	+ 243.114	+ 307.332
Total Moldova	- 265.779	- 506.774	- 550.893

Să precizăm semnificația cifrelor de pe primele linii. De pildă, 134.725 înseamnă un sold pozitiv al Bucureștiului în raport cu Moldova, în sensul că la recensământul din 1966 au fost numărați cu 134.725 de oameni mai mulți ca având domiciliul în București și locul nașterii în Moldova decât cei aflați în situație inversă (născuți în București și domiciliați în județele moldave). Concluziile sunt imediate. Așa cum era de așteptat, ordinea provinciilor după fluxurile de imigrație este : București, Transilvania, Muntenia și Moldova. Pe ansamblu, primele două au un sold pozitiv, iar ultimele unul negativ. După 1977 toate fluxurile de migrație se diminuează, mai puțin cele dinspre Moldova spre Transilvania și Muntenia (cifrele subliniate).

2.5. Migrația interregională, pe baza schimbărilor anuale de domiciliu

Datele privind *migrația anuală* arată o mult mai slabă regularitate decât cele din recensăminte. Lucrul își găsește explicația, așa cum spuneam mai sus, în faptul că cifrele anuale ale migrației, fiind mai mici, sunt mai fluctuante, ele depinzând și de factori accidentali. Pe de altă parte însă, aceste informații asupra migrației anuale de după 1989 reflectă și starea de tranziție a societății românești, deci *o evidentă destructurare a fenomenelor – inclusiv cel de migrație – și multe evoluții contradictorii*.

Să începem prin a prezenta o informație despre *anul 1990*, când, ne amintim, în România s-a produs o explozie migrațională, după evenimentele din decembrie 1989. Iată care au fost județele care au câștigat și cele care au pierdut, în cifre relative, cei mai mulți locuitori.

Județe cu sold migratoriu pozitiv mare (la 1.000 de locuitori)	Județe cu sold migratoriu negativ mare (la 1.000 de locuitori)
1. București (60,4)	1. Vaslui (-49,5)
2. Timiș (58,9)	2. Giurgiu (-48,5)
3. Brașov (39,3)	3. Călărași (-47,2)
4. Constanța (37,7)	4. Ialomița (-44,5)
5. Arad (26,6)	5. Botoșani (-42,3)
6. Sibiu (16,5)	6. Teleorman (-39,5)

Menționăm că județe cu sold migratoriu pozitiv mai sunt doar câteva (de fapt, mai sunt doar 5 : Galați, Cluj, Argeș, Dolj, Brăila), și acestea cu valori mici ; deci din 41 de județe, doar 11 au profitat cu ceva de valul migrator, 30 pierzând populație.

În contrast cu această polarizare a județelor din anul 1990, în anii următori, în condițiile unor rate de migrație net mai mici, soldul migratoriu al majorității județelor este foarte apropiat de zero. De pildă, în 1985, se numără 11 județe cu sold pozitiv, dar cea mai mare valoare este de 5,2%, în Timiș; pierderea relativă cea mai însemnată de populație este în Maramureș: -3,6%!

Dacă lăsăm acum la o parte din calcule anul de excepție 1990 și folosim pentru ilustrare datele privind *migrația interjudețeană* din perioada 1991-1998, luând ca momente de analiză anii 1991, 1995 și media ultimilor doi ani pentru care avem date (1997-1998), vom vedea, mai întâi, că ordinea primelor județe, în funcție de cifra absolută a *îmigranților din alte județe*, este următoarea :

1991	1995	1997-1998 (medie)
1. București (23.234)	1. București (13.228)	1. București (12.971)
2. Timiș (11.786)	2. Timiș (6.601)	2. Constanța (5.363)
3. Constanța (8.538)	3. Constanța (5.652)	3. Timiș (5.134)
4. Brașov (7.409)	4. Iași (4.838)	4. Iași (4.994)
5. Hunedoara (5.517)	5. Hunedoara (4.557)	5. Arad (4.066)
6. Arad (5.422)	6. Arad (3.958)	6. Bacău (3.748)
7. Sibiu (4.120)	7. Bacău (3.883)	7. Hunedoara (3.727)
8. Cluj ((3.427)	8. Brașov (3.872)	8. Brașov (3.691)
9. Caraș-Severin (3.271)	9. Vaslui (3.775)	9. Vaslui (3.361)
10. Iași (3.021)	10. Cluj (3.202)	10. Botoșani (3.230)

Se observă că *la începutul perioadei postcomuniste patternul migrației rămâne cel constituit în vechiul regim*. În 1991, în primele 10 județe de imigrație este doar unul singur din Moldova (Iașul), și acesta pe ultimul loc. Peste patru ani, în topul celor 10 ajung trei județe din Moldova (Iași, Bacău, Vaslui), primul săltând pe locul patru sau chiar trei, după Timiș și Constanța, dacă lăsăm la o parte capitala. Ultima coloană confirmă tendința. Județe industrializate ca Brașovul și Hunedoara rămân încă în primele zece, dar ele pierd clar locuri; alte județe din Transilvania ies rând pe rând din acest vârf de clasament (Sibiu, Caraș-Severin, Cluj) și intră treptat cele din Moldova, ultimul intrat fiind Botoșani.

Pentru intrările de populație în județ am utilizat mai întâi cifrele absolute, căci aici acest indicator arată mai clar capacitatea de atracție a județului. Finalmente trebuie să facem apel și la *rate de sosire*, chiar dacă acestea sunt mai puțin expresive decât cele de plecare (dat fiind că raportăm la populația județului în cauză efective de indivizi venind din alte populații județene). Pentru ultimii doi ani, de pildă, clasamentul după ratele de intrare din alte județe este puțin diferit decât cel după volum. El evidențiază următoarea ordine, la vârf, cu mențiunea că cifrele din paranteze sunt ratele obținute raportând efectivul intraților la mia de locuitori la 1 iulie 1997. (Corect ar fi fost să luăm numărul locuitorilor județelor la 1 ianuarie 1998, dar nu am dispus de această cifră, așa încât toate ratele care apar pe anii 1997-1998 trebuie luate cu o mică aproximativă, însă ceea ce ne interesează în fapt aici sunt ierarhiile și nu valorile foarte exacte.) Iată ordinea : Ilfov (11,3), Arad (8,5), Ialomița (8,1), Timiș (7,4), Gorj (7,4), Constanța (7,2), Vaslui (7,3), Botoșani (7,0), Hunedoara (6,9) și Brăila (6,6).

Cât privește *plecările spre alte județe*, aici indicatorul de clasament cel mai logic este cel după rata de emigrare (la 1.000 de locuitori) și nu după număr. Iată vârfurile celor trei clasamente :

<i>1991</i>	<i>1995</i>	<i>1997-1998 (medie)</i>
1. Vaslui (13,0)	1. Vaslui (9,5)	1. Hunedoara (13,8)
2. Botoșani (12,8)	2. Botoșani (8,3)	2. Vaslui (9,0)
3. Ialomița (10,5)	3. Hunedoara (8,1)	3. Ilfov (7,6)
4. Giurgiu (9,9)	4. Vrancea (8,0)	4. Botoșani (7,4)
5. Hunedoara (9,7)	5. Ialomița (7,5)	5. Gorj (7,2)
6. Călărași (9,5)	6. Caraș-Severin (7,1)	6. Vrancea (6,7)
7. Vrancea (8,6)	7. Călărași (6,9)	7. Tulcea (6,5)
8. Teleorman (8,3)	8. Tulcea (6,8)	8. Ialomița (6,5)
9. Neamț (8,0)	9. Neamț (6,7)	9. Brașov (6,3)
10. Tulcea (8,0)	10. Giurgiu (6,4)	10. Bistrița-Năsăud (6,3)

Datele și schimbările sunt destul de grăitoare. Hunedoara, singurul județ de pe prima listă care este din Transilvania și industrializat, ajunge să domine clasamentul intensității plecărilor din ultimii ani, în lista primelor zece poziții apărând alte două județe transilvane, Brașov și Bistrița-Năsăud, din care primul cu mare pondere urbană și industrială, iar celălalt aflat în situație opusă. Rămân tot timpul în zona de frunte județele tradiționale de emigrare din Moldova (Vaslui, Botoșani și Vrancea), dar în poziții mai puțin dominante și se regăsesc, de asemenea, județele mici din jurul Bucureștiului, a căror configurație se modifică odată cu apariția județului Ilfov, acesta din urmă, prin poziția sa în jurul capitalei țării, fiind clar supus la o puternică presiune migratorie, în ambele sensuri, de marea metropolă. Ceea ce mai trebuie observat este faptul că, exceptând județul Hunedoara, în toate celelalte aflate în fruntea clasamentului după ieșiri, *rata de plecare scade continuu*, ceea ce confirmă prima impresie: diferențele dintre județe, din perspectiva migrației – în sensul de județe de emigrare și județe de imigrare –, se estompează; din primele pleacă proporțional mai puțini locuitori, în cele din a doua categorie intră numeric mai puțină lume. Datele migrației din ultimii ani par a ne face să nu mai putem vorbi în mod foarte net de județe de imigrare și de emigrare. Lucrul acesta se vede și din faptul că pe listele primelor 10 județe în cele două ierarhii – după ratele de sosire și plecare – întâlnim șase nume de județe care se repetă!

Pentru a clarifica în continuare lucrurile, să introducem și valoarea soldului migratoriului, pe care fiecare județ îl înregistreză cu ansamblul celorlalte. Oprindu-ne la ultimii doi ani, constatăm un evantai de situații foarte restrâns. Doar două județe au un sold în valoare absolută peste 5‰; Arad cu o balanță pozitivă: +5,7‰ și Hunedoara cu una negativă: -6,9‰. Mai există cinci județe cu valori între 3 și 4 promile: Ilfov (+3,8), Timiș (+3,5) și Brăila (+3,0), pe de o parte, și Bistrița-Năsăud (-3,2) și Maramureș (-3,1), pe de alta. Coborând pragul până la o valoare de 1‰, pozitivă sau negativă, vom mai găsi câteva județe ce depășesc aceste limite și care, împreună cu cele de mai sus, ar putea fi numite cu sold migratoriul pozitiv, respectiv, negativ.

Lista completă a județelor cu **balanță migratoriie pozitivă** (de cel puțin 1‰, media pe 1997-1998): Arad, Ilfov, Timiș, Brăila, Ialomița, Constanța, Cluj.

Lista celor cu **balanță negativă** (până la -1‰): Hunedoara, Bistrița-Năsăud, Maramureș, Sălaj, Alba, Vaslui, Tulcea, Vrancea, Caraș-Severin, Suceava.

Deci, am marcat în total 17 județe, restul până la 42 fiind cu rate foarte reduse, pe intervalul deschis (-1, +1). În rândul acestora se regăsește și capitala țării, care se află într-o situație de echilibru aproape perfect: +0,2‰.

Ne putem întreba dacă există vreo legătură între migrația netă (sold) și cea brută, adică valorile ratelor de ieșire și intrare. Pentru aceasta, vom face o clasificare a județelor după acești din urmă indicatori, împărțindu-le în trei categorii :

- de imigratie (emigratie) mică : rata de sosire, respectiv, plecare sub 4% ;
- de imigratie (emigratie) moderată : ratele respective între 4-5,9% ;
- de imigratie (emigratie) mare : ratele de 6% și peste.

Obținem următorul tablou, în care am marcat județele cu spor migratoriu pozitiv cu majuscule, iar cele cu sold negativ cu litere cursive.

Rata de plecare	Rata de sosire (imigrare)		
	Mică	Moderată	Mare
Mică	Argeș, Bihor, Prahova, Satu Mare	CLUJ, Dâmbovița, Dolj, Mureș	ARAD, TIMIŞ
Moderată	Alba, Harghita, Maramureș, Sălaj	Bacău, Buzău, Covasna, Galați, Mehedinți, Neamț, Olt, Sibiu, Teleorman, Vâlcea	BRĂILA, Călărași, CONSTANȚA, Giurgiu, Iași
Mare	<i>Bistrița-Năsăud</i>	Brașov, Caraș-Severin, Tulcea, Vrancea	Botoșani, Gorj, Hunedoara, IALOMIȚA, ILFOV, Vaslui, București

Situatia este destul de interesantă, ea reflectând din nou complexitatea fenomenului migrației interne în momentul de față. Județe cu aceeași situație a soldului migrator se găsesc dispersate în mai multe căsuțe ale tabelului, cazuri clare fiind doar Arad și Timiș, ca județ de imigrare, și Bistrița-Năsăud, ca județ de plecare. Balanța migratorie negativă rezultă fie din rate de sosire moderate și de plecare mari, fie din rate de sosire mici și moderate de plecare ; sunt însă două cazuri – Hunedoara și Vaslui – aflate în căsuță ratelor mari pe ambele direcții, dar cu sold migratoriu negativ. În aceeași căsuță avem Ialomița și Ilfov, dar cu sold pozitiv, restul din categoria județelor mai atractive provenind din cele cu rata mare de sosire și moderată de plecare (Brăila, Constanța) sau cu rata mică de plecare și moderată de sosire (Cluj). Iată deci două județe, cu situații atât de diferite (Hunedoara și Vaslui), care împreună se constituie într-o categorie distinctă, prin „încrucișarea” celor trei criterii date de ratele de migrație !

Pentru alte detalii, am putea trece în revistă *principalele fluxuri migratorii între județe*. Ele ne vor arăta de unde vin și încotro pleacă mai frecvent românii în ultimii ani. În anexa 3 sunt marcate primele 50 de fluxuri interjudețene, cele cu un efectiv mediu anual de peste 400 de persoane. Fluxurile sunt numerotate în ordinea importanței, însă aşezarea pe două coloane este făcută pentru a le evidenția separat pe cele care au, respectiv, nu au drept componentă Bucureștiul.

Așa cum era de așteptat, capitala țării, prin dimensiunile sale, se plasează la un capăt sau altul al săgeții pentru multe dintre fluxurile principale. Totuși, comparativ cu situația de la începutul deceniului 10, această influență a Bucureștiului în migrație scade. Dacă în 1991, dintre primele 20 de fluxuri de migrație mai importante, 12 era îndreptate spre București, în 1997-1998 numărul acestora scade la 9, iar cel mai important este cel de ieșire din București. Privind coloana a doua, observăm că în cele mai multe cazuri avem de a face cu județe vecine, între care schimburile sunt reciproce (acele perechi care lipsesc

se regăsesc imediat în ierarhia celor care urmează). În rest, se detasează câteva situații foarte clare :

- plecări mari de populație din județul Hunedoara, cu direcția unor județe din Moldova (Iași, Vaslui, Botoșani, Bacău) ;
- plecări din Maramureș și Bistrița-Năsăud spre Banat (Arad, Timiș) ;
- plecări din județe moldovene (Vaslui, Iași, Botoșani) spre Constanța.

Este interesant că spre București nu vine vreun flux de migrație mai important nici din Transilvania (marcată de plecări mai mari din cele trei județe menționate – Hunedoara, Maramureș, Bistrița-Năsăud), nici din Moldova, ale cărei județe de primire sunt simultan și județe de plecare, dar pe o altă direcție (îndeosebi spre Constanța).

Așa cum anticipam mai sus, din analiza principalelor fluxuri migratorii interjudețene rezultă că, spre deosebire de ceea ce am găsit la recensământ, diferențele dintre județe s-au estompat. Practic județe de imigrație au rămas doar Timiș și Arad și, într-o anumită măsură, Constanța, Brăila și Cluj. Bucureștiul, chiar dacă deține primul loc la mărimea fluxurilor de intrare, o face și la cele de ieșire, balanța fiind, după cum spuneam, echilibrată. Într-o situație similară, ca mărime a ratelor, se află Gorj și Botoșani. Ialomița și Ilfov au o balanță pozitivă, dar ea conține și un număr mare de plecări, acestea fiind județe cu trafic mare migratoriu, ca și Hunedoara și Vaslui, unde soldul e negativ.

Județe de emigrație, *prin balanță*, pot fi considerate, alături de Bistrița, și Maramureș, Alba, Sălaj, Suceava, Caraș-Severin, Tulcea și Vrancea.

Să nuanțăm puțin analiza, introducând în discuție și *componenta rural/urban a fluxurilor migratorii interjudețene*. Mai întâi, să menționăm câteva repere generale, la nivel de țară. Pentru anii 1997 și 1998, din totalul celor care și-au schimbat domiciliul în afara județului, 60% au plecat din mediul urban și 40% din rural, 52% s-au stabilit în urban și 48% în rural. Se vede deci că, deși dominante, plecările din urban nu dețin o pondere care să ne îndreptățească să neglijăm cealaltă direcție. Echilibrul este și mai pregnant în privința locului de aşezare. Dar să vedem care este clar structura fluxurilor de migrație, pentru cei care părăsesc județul :

Direcția	Ponderea
U ⇒ U	31,9
U ⇒ R	27,8
R ⇒ U	20,4
R ⇒ R	19,9
Total	100

Modelul acesta, care nu diferă mult de cel general, decât poate prin dominanta migrației urban-urbane, se constituie din fracțiuni județene extrem de diverse și interesante.

O imagine asupra rolului orașelor și satelor în migrația interjudețeană o obținem și atunci când facem *balanța migratorie a fiecărui județ cu toate celelalte la un loc*, după mediul (urban/rural) de sosire și plecare. Iată, foarte succint, ceea ce ne oferă datele.

Urban (județ) – urban (restul județelor). Marea majoritate a județelor au o balanță negativă pe acest schimb de populație, ceea ce înseamnă că există câteva județe cu mediul urban puternic, care atrag populație orășenească din alte județe. Acestea sunt mai întâi

Bucureștiul și apoi, pe poziții apropiate, Timiș, Iași, Cluj și, mai ales prin valoarea ratei, Arad. La capătul negativ al scalei, lucrurile sunt mai puțin limpezi, atât prin aceea că valorile, absolute și relative, sunt apropiate între județe, cât și datorită faptului că situațiile acestor județe sunt foarte diverse (Hunedoara, Tulcea, Olt, Vaslui, Vrancea etc.).

Urban (județ) – rural (restul județelor). Se regăsește, în cazul acestui schimb de populație, pentru cele mai multe județe, modelul național, adică de balanță negativă a urbanului în raport cu ruralul. Cele mai mari pierderi, în raport cu satele altor județe, în cifre absolute, le au în primul rând orașele din județul Hunedoara, urmate de București și de orașele din județul Brașov. Pe următoarele poziții vin orașele din Maramureș, Caraș-Severin, Gorj și Alba. Sunt și câteva câștiguri urbane, ceva mai însemnate fiind ale orașelor din Arad, Timiș și Constanța.

Rural (județ) – urban (restul județelor). Cazul invers este și el interesant. Își aici regăsim o dominantă a ruralului; doar în patru județe (Maramureș, Sălaj, Bistrița-Năsăud, Alba) numărul intrărilor în rural este mai mic decât numărul plecărilor din rural spre orașele altor județe; deși cifrele de balanță sunt modeste, situația nu poate fi întâmplătoare dacă observăm plasarea geografică a acestor județe. Invers, cea mai puternică atracție de populație urbană extrajudețeană o au satele din Ilfov, Iași, Arad, Bacău, Timiș etc.

Rural (județ) – rural (restul județelor). Cel mai atractiv mediu rural, din perspectiva balanței cu ruralul altor județe, îl are, de departe, județul Arad. Urmează Timiș și Constanța, după care vine un pluton format din județele Brăila, Brașov, Dâmbovița și Ilfov. Cele mai puțin atrăgătoare, pentru alți rurali, sunt satele din Maramureș, Bistrița-Năsăud, Iași, Vaslui, Neamț, Botoșani, Suceava, Bacău, Vrancea, Sălaj, adică din partea nordică a Transilvaniei și din Moldova.

După cum se vede, sunt o serie de județe care se individualizează. Din păcate, spațiul nu ne permite o analiză de detaliu a situației tuturor cazurilor particulare, așa încât am ales calea exemplificării, prezentând câteva județe cu cele mai mari valori de ieșire sau intrare ori dintre cele pomenite mai sus ca fiind în alte situații deosebite.

Să ne plasăm, pentru început, în perspectiva *plecărilor*.

- Din București, cazul cu cel mai mare flux de plecare, oamenii se îndreaptă în proporție de 40% spre orașele altor județe și de 60% spre sate.
- Din Hunedoara, județul cu al doilea flux de plecare, părăsirea județului înseamnă în proporție de 95% plecarea din oraș! Emigranții orașelor hunedorene se duc 75% spre sate și doar 25% spre urbanul altor județe; de aici rezultă un dezechilibru extrem de mare în balanța urbanului hunedorean cu ruralul din restul țării.
- Județul Brașov este părăsit, ca și Hunedoara, în primul rând de orășeni (87% din plecații spre alte județe), care se aşază (sau reașază) preponderent la sate (56%).
- Din Maramureș pleacă în proporții aproape identice orășenii și ruralii. și unii, și alții aleg ca punct de destinație mai ales mediul rural (56% dintre orășeni și 76% dintre săteni); balanța de migrație e negativă pe toate direcțiile.
- Din Iași pleacă mai ales ruralii (66% din plecările spre alte județe), iar aceștia se împart aproximativ în două părți egale, după cum aleg ca loc de destinație urbanul (48%) sau ruralul (52%).
- Din Vaslui, ca și din Iași, pleacă îndeosebi ruralii (67%), dar dominanta migrației interjudețene a acestora este cea spre mediul orășenesc (56% din plecații satelor vasluiene).
- Din Constanța, județ cu mare mobilitate în ambele sensuri, oamenii pleacă preponderent de la orașe (80%), iar aceștia se duc cei mai mulți (57%) tot spre orașe.

Iată și câteva *cazuri privite din perspectiva sosirilor*.

- Municipiul București își împrospețează populația primind locuitori și din urban (54% din sosiți), dar și din rural (46%). Pe ansamblu, se ajunge la o balanță migratorie pozitivă a capitalei cu restul orașelor și la una negativă cu satele.
- Județul Constanța, primul dintre județe ca număr al intrărilor, după București, atrage populația mai cu seamă spre orașele sale (69% din veniți). Dintre acești nou-veniți, mulți sunt la rândul lor orășeni (53% din ei), dar și în bună măsură rurali (47%). Urbanul constanțean se află în perfect echilibru cu urbanul restului județelor, în rest, adică pe celelalte trei direcții de migrație, balanță înclinând spre acest județ.
- Județul Timiș, cu un flux de intrare comparabil cu al Constanței, este atractiv, pentru locuitorii altor județe, și prin mediul său urban (unde intră 57% din veniți), și prin cel rural. Spre urban vin precumpărator orășenii, iar spre rural sătenii, în condițiile în care acest județ are balanță pozitivă cu restul țării pe toate cele patru componente.
- Județul Arad, care este și el, cum am văzut, un județ de imigrare (cu balanță pozitivă pe toate patru fluxurile), este atractiv, spre deosebire de Timiș, în primul rând prin mediul său rural, unde se stabilesc 62% dintre sosiți. Originea acestora este în proporție de două treimi rurală.
- În județul Brașov numărul intrărilor este încă destul de ridicat și atracția este tot spre mediul urban (73% din sosiți). Originea celor stabiliți în orașe este în proporții egale urbană și rurală. Cum însă și plecările din orașe sunt masive, balanța urbanului brașovean cu alte județe este negativă și în fluxul spre urban, și în cel spre rural, în timp ce satele acestui județ, chiar dacă încă cu mică intensitate, au o balanță pozitivă cu exteriorul.
- În Iași, destinația principală este mediul rural (58%), iar dintre aceștia 72% vin (sau revin) de la oraș. Si spre orașele ieșene se îndreaptă cu deosebire populația urbană venită din alte județe (70% din imigranții urbani sunt de proveniență urbană, iar balanța urbanului ieșean cu orașele altor județe este net pozitivă). Pe de altă parte, este interesant este că balanța mediului rural ieșean este pozitivă în raport cu orașele din alte județe și negativă cu ruralul acestora.
- În Vaslui avem același model, doar că proporția celor ce merg spre rural este mai mare (aproape trei sferturi), 71% dintre aceștia fiind de proveniență urbană. Si balanța ruralului este similară, demonstrând, dacă mai era nevoie, că venirile din orașele altor județe nu sunt rezultatul unei „atracții” exercitată de mediul rural moldav, ci al unei puternice „respingeri” din partea fostelor zone industriale.

Dacă vom încerca să calculăm *soldul migratoriu între provincii istorice* și pentru *migrațiile anuale*, aşa cum am făcut-o și pentru cele pe durata vieții, vom găsi următoarele cifre, la cele trei momente utilizate :

	1991	1995	1997-1998
București cu Moldova	4.897	303	53
București cu Muntenia	13.533	2.800	653
București cu Transilvania	252	-553	-204
Transilvania cu Moldova	11.480	2.051	-704
Transilvania cu Muntenia	3.875	567	-750
Muntenia cu Moldova	6.284	2.614	2.624
Total București	18.682	2.550	502
Total Muntenia	-11.124	-753	2.721
Total Transilvania	15.103	3.171	-1.250
Total Moldova	-22.661	-4.968	-1.973

Schimbările sunt extrem de spectaculoase. La începutul intervalului se regăsea patternul clasic, ca să spunem aşa, adică cel evidențiat la recensăminte, cu un sold pozitiv de populație pentru București și Transilvania, în detrimentul Munteniei și Moldovei, fluxurile de plecare din aceste ultime două provincii fiind mai mari decât cele inverse. În final ajungem, pe de o parte, la o comprimare a acestor solduri, care înseamnă nu numai reechilibrare, ci și o reducere a volumului migrației, iar pe de alta, la schimbarea structurii acestora, constând în răsturnarea raportului dintre Transilvania și provinciile Vechiului Regat, mai ales în relația cu Moldova, și dobândirea de către București a unei poziții neutre în migrație, balanța sa apropiată de zero regăsindu-se în relația cu fiecare provincie. Doar scurgerea de populație dinspre Moldova spre Muntenia (care include, reamintim, și Dobrogea) se menține, dar și aceasta la cote reduse.

Introducând și aici mediul urban și rural, dar numai pe fluxuri de același fel (U-U și R-R), vom avea, în 1997-1998, următoarele solduri migratorii ale provinciilor, în schimburile de populație urbană, respectiv rurală :

	Urban	Rural
București	1.918	*
Muntenia	-2.244	6420
Transilvania	604	1101
Moldova	-278	-3.069

Cifrele se citesc astfel : Bucureștiul are un sold mediu anual pozitiv de 1.918 persoane cu celelalte orașe ; orașele din Muntenia au un sold negativ cu restul orașelor țării (inclusiv Bucureștiul) ; comunele din Muntenia au un sold pozitiv cu localitățile rurale din celelalte provincii etc.

Situatiile de schimburi între județe sau de la un anume județ spre o anumită provincie sunt extrem de diverse. Să ilustrăm doar cazul Hunedoarei în relație cu județele din Moldova : 97% din cei care pleacă din Hunedoara spre Moldova sunt orășeni și 89% dintre aceștia se stabilesc în ruralul moldav. Din Moldova mai vin încă spre Hunedoara persoane al căror număr depășește o treime din efectivul celor ce pleacă pe direcție inversă (deci o cifră deloc neglijabilă !) ; ei sunt preponderent rurali (77%) și se stabilesc majoritar în orașe (86%).

Iată o ilustrare clară a faptului că fluxurile migratorii pe o anumită direcție au, chiar în condițiile cele mai deosebite, cum sunt cele actuale din județul Hunedoara, un corespondent pe direcție inversă, fapt ce arată că modelul explicativ mecanic de tipul *pull-push* este nesatisfăcător în a da seamă de complexitatea fenomenului. Tot așa, a pune intensitatea acestui flux invers pe seama imitației, inerției sau a altor cauze de acest fel, care nu numai că introduc ideea iraționalității actorilor, dar nici nu pot fi studiate empiric, ni se pare o variantă explicativă la fel de nesatisfăcătoare.

Nu dorim să mai facem alte comentarii asupra datelor anuale, căci suntem conștienți de lipsa de stabilitate a acestora. Valorile sunt aşa de mici, încât de la an la an semnul din fața unor cifre de sold se poate modifica. Dintr-un asemenea motiv am și luat măsura de precauție de a face media ultimilor doi ani, care, de altfel s-au arătat a fi, în cele mai multe situații, foarte asemănători. Ceea ce este limpede, în clipa de față, e faptul că *vechea structură de migrație, care a funcționat în perioada industrializării și până la începutul deceniului 10, a dispărut, fără ca în locul său se materializeze o alta, aşa încât tendințele anilor următori sunt greu de anticipat.*

Decalaje de dezvoltare la nivel național există, ca și diferențe în presiunea demografică asupra resurselor și locurilor de muncă. Din ambele puncte de vedere, Moldova este dezavantajată, deci *nu pot fi dubii prea mari că locuitorii acestei provincii vor fi actorii unor procese migratorii importante în viitor*. Problema de moment este aceea că dezindustrializarea a afectat puternic tocmai zone spre care această populație se îndrepta în mod tradițional (în special județul Hunedoara și orașul Brașov), cu consecința că respectivele centre nu numai că și-au redus drastic capacitatea de atracție, dar, prin concedierile masive, au împins înapoi spre zonele de origine mulți foști imigranți. Moldovenii par să înceapă să-și reorientizeze migrația, dar nicio altă zonă a țării nu este încă în expansiune economică atât de clară încât să genereze fluxuri de mobilitate mari și cât de cât stabile în timp.

Anexe

ANEXA 1

Fluxurile de migrație, cu peste 5.000 de persoane, spre principalele județe de imigrație (numărul migranților pe durata vieții la recensământul din 1992).

Capitala

BUCUREȘTI, 1.004.052 imigranți interni, provenind din : Teleorman (88.092), Ialomița (80.673), Giurgiu (79.686), Călărași (71.640), Dâmbovița (55.173), Buzău (46.669), Argeș (45.112), Prahova (43.282), Olt (38.182), Vaslui (30.587), Vâlcea (26.449), Botoșani (25.747), Iași (25.449), Dolj (24.278), Vrancea (22.886), Brăila (22.744), Bacău (22.460), Galați (22.373), Suceava (21.630), Constanța (18.938), Gorj (17.242), Neamț (16.291), Mehedinți (14.157), Brașov (12.635), Cluj (12.297), Tulcea (9.866), Sibiu (9.023), Mureș (8.795), Alba (8.316), Hunedoara (6.712), Bihor (6.278), Timiș (6.052).

Județe cu influență națională

TIMIȘ, 251.511 imigranți interni, provenind din : Caraș-Severin (20.626), Bihor (18.348), Arad (16.472), Suceava (14.271), Hunedoara (12.943), Maramureș (12.325), Mehedinți (11.817), Botoșani (11.123), Alba (10.658), Iași (9.075), Cluj (8.954), Sălaj (8.099), Dolj (7.942), Satu Mare (7.427), Bistrița-Năsăud (6.985), Vaslui (5.128).

CONSTANȚA, 223.779 imigranți interni, provenind din : Tulcea (33.993), Botoșani(16.102), Ialomița (15.486), Vaslui (14.489), Iași (13.971), Bacău (8.496), Brăila (8.053), Galați (7.021), Suceava (6.685), Buzău (6.572), Neamț (6.458), Olt (6.435), Călărași (5.949), București (5.450).

BRAȘOV, 220.882 imigranți interni, provenind din : Buzău (17.121), Covasna (16.929), Vaslui (15.776), Bacău (14.177), Botoșani (11.740), Vrancea (10.349), Iași (9.743), Sibiu (9.253), Mureș (9.045), Harghita (8.352), Prahova (8.159), Neamț (7.238), Galați (6.488), Cluj (5.278).

HUNEDOARA, 180.676 imigranți interni, provenind din : Alba (21.532), Mureș (11.299), Vaslui (10.856), Botoșani (10.548), Cluj (9.273), Gorj (9.170), Iași (9.005), Dolj (8.217), Bistrița-Năsăud (7.021), Bacău (5.520), Sălaj (5.395).

Județe cu influență zonală puternică

CLUJ, 117.071 imigranți interni, provenind din : Sălaj (22.172), Mureș (17.227), Alba (15.598), Bistrița-Năsăud (12.109).

ARAD, 112.295 imigranți interni provenind din: Bihor (16.421), Timiș (9.606), Alba (8.579), Hunedoara (7.380), Maramureș (7.272), Sălaj (6.057), Cluj (5.212).

PRAHOVA, 112.452 imigranți interni, provenind din: Buzău (24.205), Dâmbovița (11.432), Ialomița (8.300), București (6.863).

GALATI, 106.605 imigranți interni, proveniți din: Vaslui (23.321), Vrancea (13.504), Brăila (9.864), Tulcea (8.652), Bacău (8.124).

SIBIU, 102.690 imigranți interni, proveniți din: Alba (21.009), Mureș (15.020), Vâlcea (14049), Brașov (5.082).

Județe cu influență zonală moderată

CARAȘ-SEVERIN, 87.237 imigranți interni, provenind din: Mehedinți (13.215), Timiș (10.728), Dolj (5.746).

IAȘI, 86.125 imigranți interni, provenind din: Vaslui (20.798), Botoșani (17.432), Suceava (8.621), Neamț (8.613).

BACĂU, 84.316 imigranți interni, provenind din: Neamț (17.613), Vrancea (9.283), Vaslui (8.603), Iași (5.637).

ARGEŞ, 82.003 imigranți interni, provenind din: Olt (18.714), Dâmbovița (8.597), Vâlcea (7.695), Teleorman (6.379).

ANEXA 2

Clasificarea județelor după nivelul de dezvoltare economico-socială, în 1985

1. București	11. Iași	21. Harghita	31. Buzău
2. Brașov	12. Covasna	22. Maramureș	32. Suceava
3. Prahova	13. Mureș	23. Satu Mare	33. Olt
4. Hunedoara	14. Bihor	24. Vâlcea	34. Vaslui
5. Cluj	15. Caraș-Severin	25. Dolj	35. Sălaj
6. Timiș	16. Arad	26. Dâmbovița	36. Bistrița-Năsăud
7. Sibiu	17. Gorj	27. Neamț	37. Ialomița
8. Constanța	18. Brăila	28. Sălaj	38. Botoșani
9. Argeș	19. Bacău	29. Vrancea	39. Călărași
10. Galați	20. Alba	30. Mehedinți	40. Teleorman
			41. Giurgiu

Sursa : Gh. Popescu (1994), p. 186.

ANEXA 3

Principalele fluxuri interjudețene, în anii 1997-1998

1. București→Ilfov (1846)	8. Hunedoara→Iași (713)
2. Teleorman→București (1191)	13. Vaslui→Iași (652)
3. Ilfov→București (1165)	15. Tulcea→Constanța (631)
4. București→Teleorman (1012)	16. Olt→Dolj (615)
5. București→Giurgiu (795)	17. Hunedoara→Vaslui (597)
6. Prahova→București (788)	18. Maramureș→Arad (594)
7. Giurgiu→București (736)	19. Caraș-Severin→Timiș (589)
9. București→Călărași (709)	22. Gorj→Dolj (542)
10. Argeș→București (690)	23. Dolj→Gorj (533)
11. Călărași→București (669)	24. Neamț→Iași (525)
12. Dâmbovița→București (669)	28. Hunedoara→Botoșani (488)
14. Buzău→București (647)	30. Maramureș→Timiș (485)
20. Ialomița→București (566)	31. Hunedoara→Bacău (480)
21. București→Dâmbovița (561)	32. Vaslui→Constanța (475)
25. Olt→București (507)	34. Maramureș→Satu Mare (472)
26. Constanța→București (503)	35. Iași→Constanța (466)
27. București→Prahova (500)	36. Suceava→Botoșani (459)
29. București→Buzău (487)	37. Bistrița-Năsăud→Arad (451)
33. București→Argeș (472)	38. Vaslui→Galați (448)
46. București→Constanța (414)	39. Botoșani→Constanța (440)
	40. Iași→Vaslui (438)
	41. Mehedinți→Gorj (434)
	42. Timiș→Arad (429)
	43. Buzău→Brăila (426)
	44. Neamț→Bacău (417)
	45. Suceava→Iași (416)
	47. Botoșani→Suceava (414)
	48. Gorj→Mehedinți (411)
	49. Hunedoara→Timiș (410)
	50. Botoșani→Iași (402)

Prima coloană conține fluxurile în care este implicat Bucureștiul, iar a doua – celelalte ; numerotarea este însă continuă, cifra din față arătând locul fiecărui flux în ierarhia generală.

3. Fertilitate conjugală și extraconjugală în România ultimilor ani^{*}

3.1. Precizări preliminare

Problema fertilității extraconjugale capătă în ultima vreme o importanță deosebită, atât din perspectiva reflecțiilor teoretice asupra locului și rolului familiei în societatea postmodernă și, desigur, asupra viitorului acestei instituții, care până în prezent a avut rolul esențial în controlul tuturor mecanismelor de reglare a reproducerei populației, dar și din punctul de vedere practic, al politicilor și intervențiilor sociale, atât de necesare astăzi pentru a se menține un nivel cât de cât satisfăcător al indicilor de fertilitate, cu deosebire în țările dezvoltate. Pe de o parte, provocările teoretice sunt deosebit de interesante întrucât tendințele recente ies practic din toate schemele conceptuale elaborate pentru a da seamă de dinamica fenomenelor ce au loc în cadrul familiei sau în relație cu grupul familial, inclusiv cu instituția căsătoriei și cu reproducerea populației prin formele familiale tradiționale. Cât privește aspectele practice, să ne mărginim doar să invocăm, cu titlu de exemplu, un singur aspect, și anume vulnerabilitatea grupului mamă-copil (copiii) în lipsa unui partener stabil și a unor relații cu acesta, asigurate de instituția căsătoriei.

În privința aspectelor teoretice, este de menționat forța cu care în ultima vreme domină în câmpul fenomenelor legate de familie și reproducere un anumit tip de teori, pe care le putem subsuma sintagmei de „culturaliste”, în rândul cărora un loc central îl ocupă, în legătură cu problemele ce ne interesează aici, reflexiile dezvoltate în jurul așa-zisei „a doua trașiune demografică”. Nu insist nici asupra conținutului acestor teorii și nici asupra unor aspecte critice pe care le-am dezvoltat în altă parte (Rotariu, 2006a, 2006b, 2009a). Să spun doar că am folosit sintagma „culturaliste” pentru asemenea teorii pentru că ele interpretează unilateral un proces istoric pe care nimeni nu-l poate tăgădui, cel puțin dacă ne referim la societățile apartinând civilizației occidentale. Este vorba de creșterea rapidă, mai ales după al Doilea Război Mondial, a intensității „individualismului”, ca fenomen cu o clară substanță sociologică, însemnând *sporirea autonomiei persoanei umane în raport cu grupurile sociale de apartenență*, inclusiv cele primare, cum este cazul familiei. O serie de mutații sociale, începute cel puțin din perioada Renașterii, au acționat continuu și constant în acest sens, lucru care, evident,

* Versiunea românească a textului „Marital and Extramarital Fertility in Latter-Day Romania”, apărut în A. Fauve-Chamoux, I. Bolovan (coord.), *Families in Europe between 19th and 21th Centuries. From the Traditional Model to Contemporary PACS*, Cluj University Press, Cluj, 2009.

s-a manifestat și în planul ideilor – la început în calitate de concepții filosofico-sociale lansate de intelectuali și apoi ca atitudini, credințe și alegeri valorice ale maselor de oameni. Noile concepții culturaliste nu doar că pun pe primul plan al dezvoltării sociale schimbările ideatice, dar exacerbează atât amploarea acestora în ultimele decenii (trecerea la postmodernitate), cât, mai ales, influența lor asupra comportamentelor umane, inclusiv cele demografice.

Problematica fertilității extraconjugale se regăsește în punctele cele mai importante ale dezvoltărilor teoretice menționate. Mai întâi, nu trebuie uitat că de fapt toată construcția – astăzi foarte alambicată și stufoasă – a teoriei celei de-a doua tranziții demografice a pornit din încercarea de a explica scăderea bruscă și substanțială a fertilității țărilor occidentale din anii '60, după revirimentul postbelic (*baby boom*), scădere care a condus la niveluri ale indicilor de fertilitate net inferioare celor atinse înainte de război. Ideea susținută – simplificată la maximum, dar fără a-i trăda esența – este următoarea. Sistemul de valori dominant până în deceniul săptăna condus la preferințe și comportamente ale indivizilor având în centru familia și copiii. Scăderea fertilității în perioada tranziției demografice clasice s-a produs pentru că acest accent pus pe calitatea copiilor reclama un efort sporit al familiei, care nu putea da rezultate decât dacă descendența era redusă (undeva în jurul a doi copii). Noul sistem de valori postmoderne are în centru individul și împlinirea sa, situație în care copiii, chiar și la această fertilitate scăzută, devin o piedică în realizarea respectivului ideal și deci se va tinde spre cote ale fertilității net inferioare celor atinse la finele tranziției clasice.

În evantaiul de comportamente care concură până la urmă la stabilirea unui nivel foarte scăzut de fertilitate sunt și cele privitoare la întemeierea, stabilitatea și destrămarea căsătoriei, la înlocuirea căsătoriei cu coabitarea și, nu în ultimul rând, la nașterile extramaritale, nașteri realizate fie de către femei aflate în coabitare, fie de către femei singure dispuse să-și ia soarta în mâini proprii și să-și satisfacă nevoile de afecțiune sau de altă natură, crescând pe cont propriu copii (de regulă, unul singur, de unde și legătura cu subfertilitatea pomenită). Pe scurt, atât reducerea fertilității, cât și creșterea explozivă a nașterilor extraconjugale ar fi, pur și simplu, rezultatul schimbărilor valorice petrecute în ultimele decenii ale veacului trecut, schimbări a căror esență este punerea în prim-plan a individului, a propriei persoane și decăderea importantei valorilor legate de familie, de grup și chiar de copii.

Ceea ce am observat în lucrările mele anterior citate și aceste lucruri m-au condus să pun la îndoială validitatea teoriilor culturaliste – și îndeosebi a celei ce invocă o a doua tranziție demografică – este, pe de o parte, faptul că *schimbările de valori și mentalități nu doar că se cer ele însele explicate, dar, de regulă, nu se produc în mod brusc*, iar, pe de alta, că atât procesul central de la care a pornit întreaga discuție – scăderea la niveluri foarte joase a fertilității –, cât și alte procese, precum creșterea ponderii nașterilor extramaritale sau coabitarea, nu sunt specifice doar societăților postindustriale. Forme de manifestare ale acestora sunt întâlnite și în societăți care n-au sisteme de valori identice cu cele occidentale, aşa cum este, de pildă, cazul unor țări din estul Asiei (Japonia, în primul rând), unde fertilitatea scade de mult timp și a ajuns la valori foarte mici, fără nicio „criză” a instituției familiale, sau în țări est-europene, unde, cum e cazul României, atașamentul la valori tradiționale este puternic, ceea ce nu împiedică atingerea uneia dintre cel mai scăzute fertilități din lume. Interesante sunt și celealte două fenomene: coabitarea și nașterile extramaritale, care, la noi, chiar dacă nu ating cotele din țările nordice, se manifestă totuși cu o destul de mare intensitate, mai cu seamă după

căderea regimului comunist; dar și coabitarea și nașterile în afara căsătoriei par a fi (dacă chiar dorim să le legăm de valori) mai curând expresia unor sisteme de valori premoderne decât postmoderne.

În rândurile ce urmează voi dezvolta doar acest din urmă subiect, adică specificul nașterilor extramaritale din România, profitând de faptul că am primit de la Institutul Național de Statistică baza de date cu nașterile la nivel național, în anul 2007, și pot realiza o analiză mai fină decât o prezintă datele curente publicate de către această instituție. Desigur, voi începe cu o prezentare generală, pentru a sesiza puțin fenomenul și în dinamica sa.

3.2. Intensitatea și evoluția fenomenului nașterilor extraconjugale în România

Date statistice la nivel național despre nașterile în afara căsătoriei avem doar din anul 1992. Începând din acel moment și până în 2007, situația s-a schimbat sensibil și evoluția ar putea fi descrisă în felul următor. La început, chiar din 1990, imediat deci după schimbarea regimului politic, frecvența nașterilor în afara căsătoriei a început să crească într-un ritm susținut, trecând de la o pondere aflată, probabil, în jurul lui 10%, în perioada regimului totalitar, la aproape 30% în anul 2004. Însă, în ultima vreme, adică aproximativ după anul 2000, aşa cum se vede din tabelul 1 și din figura 1, evoluția devine destul de fluctuantă și, cel puțin din cifrele de până acum, se pare că fenomenul se plafonează undeva între 25 și 30%. Oricum, în ultimii patru ani cu date statistice, creșterea este stopată, ceea ce nu înseamnă că ea n-ar putea fi reluată, însă probabil de pe alte baze decât cele care au susținut-o până în 2004.

*Tabelul 1. Evoluția ponderii nașterilor extraconjugale, în România,
în perioada 1992-2007 (%)*

1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
15,0	17,0	18,3	19,7	20,7	22,2	23,0	21,4	25,5	26,7	26,7	28,2	29,4	28,5	29,0	26,7

Comparativ cu alte țări europene, fenomenul are în România o pondere relativ redusă. Desigur, găsim țări¹, chiar în UE, cu procente mult mai mici decât al nostru, cum ar fi, de exemplu, Grecia (5,8%), Cipru (8,7%), Polonia (19,5%), Italia (20,7%) și altele apropiate de noi, Germania (30,8%), Lituania (29,2 %) sau Slovacia (28,8%). Însă cele mai multe ne depășesc, iar în unele cazuri ponderea copiilor născuți în afara căsătoriei trece de 50% : Bulgaria (50,2%), Estonia (57,8%), Franța (51,7%), Slovenia (50,8%), Suedia (54,8%). Este interesant de subliniat faptul că fenomenul capătă treptat o răspândire mare și în alte țări decât cele nordice (unde încă atinge maximum, într-o țară necomunitară – Islanda cu 63,8%) sau cele protestante. Franța catolică și Bulgaria ortodoxă se abat de la modelul cu care ne obișnuiserăm.

De altfel, dacă am face o analiză a dinamicii acestor procente, cel puțin pe ultimul deceniu², am vedea că țările în care procentul a crescut cel mai mult sunt dintre cele care

1. Procentele sunt pentru anul 2007 și sunt luate de pe site-ul EUROSTAT, accesat la 29 mai 2009.
2. Intervalul pe care sunt oferite datele de EUROSTAT este 1996-2007.

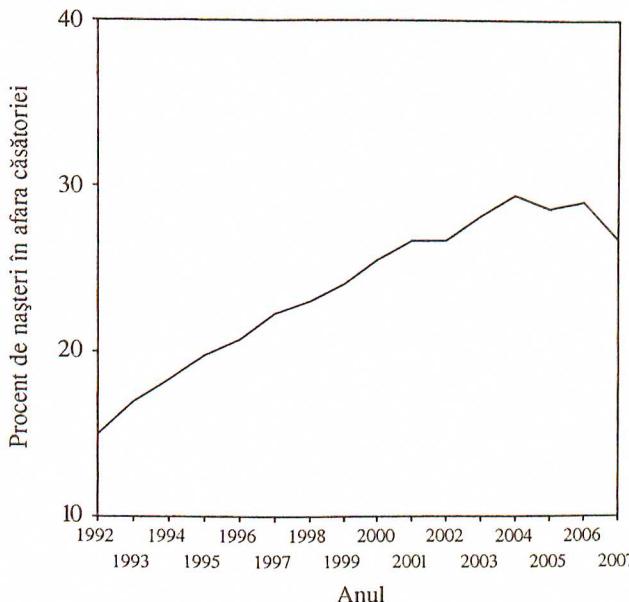

Figura 1. *Dinamica nașterilor în afara căsătoriei în România (%)*

înțial aveau valori mai mici ; acolo unde fenomenul s-a instalat mai devreme, creșterile din ultimii ani sunt mai puțin spectaculoase. Astfel, pe intervalul 1996-2007, Islanda trece de la 60,7 la 63,8%, Norvegia de la 48,3 la 54,5%, Suedia de la 53,9 la 54,8%, Danemarca de la 46,3 la 46,1%, Estonia de la 48,1 la 57,8%. Urmărind seria întreagă de date – și nu doar cifrele inițială și finală –, se poate observa că țări precum Islanda, Norvegia, Suedia și Danemarca dau semne că fenomenul a ajuns la saturatie în anii din urmă. Evident că nu putem face pronosticuri pe termen mai lung privind evoluția acestui fenomen în țările respective. În schimb, ne așteptăm ca unele dintre cele care n-au ajuns la astfel de cote să continue creșterea, dată fiind dinamica din ultima vreme : Cehia, Germania, Ungaria, Polonia, Olanda și chiar cele catolice sudice : Italia, Spania, Portugalia. Situații similare cu România nu prea se întâlnesc în cele 33 de țări europene pentru care avem datele EUROSTAT; doar Lituania se află la un nivel apropiat de noi și, de asemenea, nu mai manifestă o tendință de amplificare a fenomenului în anii de după 2000.

3.3. Câteva date contextuale despre nașterile din anul 2007, în România

Pe lângă faptul că nașterile în afara căsătoriei sunt înregistrate la noi în țară de puțin timp (1992), multe date despre ele nu se găsesc în publicațiile Institutului Național de Statistică. Anuarul Statistic ignoră complet acest fenomen, iar câteva informații sunt „scăpătă” în anuarele demografice (ultimul apărut în 2006, cu date până în 2005) sau în

publicația anuală cu titlul *Analize demografice*. Aceste sumare referințe la fenomen lasă totuși să se înțeleagă faptul că, prin caracteristicile persoanelor implicate, comportament respectiv se deosebește sensibil de ceea ce se întâmplă în țările occidentale, fiind vorba la noi nu de o formă de depășire a instituției căsătoriei (prin înlocuirea acesteia cu coabitarea sau nu), ci de un comportament premodern, al unor persoane care trăiesc în marginea zonei reglementate social, nașterile respective afectând persoane lipsite de educație sexuală (și de educație, în general), trăind în zone sărace, în familii dezorganizate, fiind adesea supuse abuzurilor sexuale etc. Dacă astfel de aprecieri pe care le-am mai făcut și cu alte ocazii aveau o slabă întemeiere statistică, de această dată pot folosi pentru argumentare baza de date a Institutului Național de Statistică cu nașterile anului 2007 în România, în posesia căreia, cum spuneam, am intrat de curând.

În principiu, voi proceda la analiza pe rând câteva caracteristici care se pot constitui pe baza înregistrării în buletinul de stare civilă dedicat nașterilor, comparând lotul femeilor care au născut în afara căsătoriei cu cele care au născut în cadrul căsătoriei. Până atunci însă, să facem câteva observații despre înregistrarea nașterilor extraconjugale și răspândirea lor pe teritoriul României.

Mai întâi să precizăm însă că distincția nașteri în cadrul căsătoriei/nașteri în afara căsătoriei este realizată pe baza unei rubrici din *Buletinul statistic pentru născutul viu*, intitulată „situația juridică”. Pentru stabilirea „situației juridice” a născutului viu sunt folosite două variante: „născut în cadrul căsătoriei” și „altă situație” și este luată în considerare, cum este și firesc, starea civilă a mamei *în momentul concepției* (căsătorită, pentru prima situație) și nu în cel al nașterii. Acest lucru se vede clar din tabelul 2, unde am încrucișat „situația juridică” cu starea civilă a mamei *în momentul nașterii*. Așa se poate explica de ce avem 70 de divorțate și 43 de văduve, care au născut „în cadrul căsătoriei”: aceste evenimente (de divorț și văduvie) au intervenit pe parcursul sarcinii.

Tabelul 2. Asocierea între starea civilă a mamei în momentul nașterii și situația juridică a născutului

Starea civilă a mamei la naștere	Situația juridică		Total
	Născut în cadrul căsătoriei	Altă situație	
Necăsătorită	0	56.272	56.272
Căsătorită	157.352	0	157.352
Divorțată	70	689	759
Văduvă	43	302	345
TOTAL	157.465	57.263	214.728

Tabelul 2 ne arată, în general, contribuția esențială pe care o au femeile căsătorite și cele celibatare la nașterile din România. Văduvele și divorțatele au „produs” în 2007 doar 1.104 copii, adică 0,5% din totalul născuților vii. Nici în rândul celor născuți în afara căsătoriei, ponderea acestor categorii nu e prea mare: 1,7%. Să reținem deci complementara acestei din urmă valori, și anume că 98,3% dintre copiii născuți în afara căsătoriei au mame celibatare.

În toate statisticile despre fertilitate, născuții se clasifică după rangul lor: primul născut, al doilea etc. Este interesant să vedem, din acest punct de vedere, cum se prezintă născuții anului 2007, ținând cont și de situația juridică. Sintetic situația este prezentată în tabelul 3. Situația este mai mult decât interesantă. Fenomenul nașterilor extramaritale

are cea mai mare incidență la femeile care au avut mai multe nașteri (actuala fiind de la a treia în sus), dezvoltând astfel existența unei subpopulații cu multe nașteri nelegitime; pe de altă parte, el se produce cu o frecvență peste medie și la femeile aflate la prima naștere, lăsând a se înțelege că ar putea fi vorba de fete tinere afectate de nașteri nedorite sau chiar apărute ca urmare a unui abuz.

Tabelul 3. *Născuții din 2007, după rang și situația juridică*

	Primul	Al doilea	Al treilea	Al patrulea și +	Total
Născuți în cadrul căsătoriei	81448	51772	12882	11363	157465
	71,3%	80,6%	69,9%	64,0%	73,3%
Născuți în afara căsătoriei	32834	12478	5560	6391	57263
	28,7%	19,4%	30,1%	36,0%	26,7%
TOTAL	114282	64250	18442	17754	214728
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Dacă privim acum nașterile în funcție de mediul de domiciliu al mamei (urban sau rural) observăm că, pe ansamblu, avem o distribuție echilibrată, mediul rural asigurând, în ciuda îmbătrânirii mai accentuate a populației sale, circa 46% din nașteri, dată fiind fertilitatea superioară a femeilor de aici. Referitor la nașterile extraconjugale, se constată o participare superioară a femeilor din rural la acest fenomen: față de media națională de 26,7% de nașteri extramaritale, în rural avem o proporție de 30,4%, iar în urban una de doar 23,5%.

Cele 41 de județe plus Municipiul București, care formează rețeaua unităților administrativ-teritoriale ale țării, se diferențiază destul de net în privința fenomenului aici cercetat. Într-adevăr, ponderea nașterilor extramaritale merge de la 16%, în Suceava la 48% în județul Giurgiu, raportul maxim fiind deci de 1 la 3. Între aceste extreme se plasează celelalte unități, fără a descoperi o diviziune clară a teritoriului după acest criteriu. Totuși, nu poate fi omisă concentrarea valorilor mari în câteva județe sudice, din Câmpia Dunării, unele dintre acestea fiind caracterizate de un slab nivel de dezvoltare socioeconomică: Giurgiu (48%), Călărași (46%), Ialomița (44%), Teleorman (37%). Pe de altă parte însă, și cele mai mici valori, care se întâlnesc în nordul și nord-estul țării, caracterizează județe situate, de asemenea, printre cele cu largă incidență a sărăciei: Suceava (16%), Botoșani (19%), Bistrița-Năsăud (19%), Maramureș (20%).

Toate cele opt județe menționate mai sus, din care patru la o extremă și patru la alta, au ca trăsătură comună o pondere ridicată a populației rurale, ceea ce sugerează că răspândirea nașterilor extraconjugale nu trebuie căutată, în principal, pe direcția deosebirilor după gradul de urbanizare. Calculând coeficientul de corelație între ponderea nașterilor extramaritale (în 2007) și cea a populației rurale (la 1 iulie 2008), pentru județele României, obținem, aşa cum era de așteptat, o valoare pozitivă, însă de un nivel redus: +0,25.

Datele pe anul 2007 ne permit o analiză mult mai fină, putând, de exemplu, foarte ușor să stabilim ponderea nașterilor extramaritale după mediu, în cadrul fiecărui județ. Dacă influența ruralului ar fi semnificativă, sociologic vorbind, atunci diferența între rural și urban ar trebui să se regăsească, aproximativ cu aceeași intensitate, la nivelul fiecărui județ. Dacă, dimpotrivă, ea e indușă doar de ponderile diferite ale ruralului în zone diferite ale țării, atunci ea ar trebui să dispară și să punem diferență pe seama altor factori asociați cu această plasare în spațiul geografic.

Tabelul cu date complete este prea mare pentru a-l prezenta aici. Analizându-l, putem spune, în esență, că se menține procentul superior al nașterilor extraconjugale în rural la nivelul majorității județelor, dar diferențele nu sunt uniforme: există suficiente cazuri în care valorile din rural și urban sunt foarte apropiate și chiar câteva în care ele se inversează. Și acesta se întâmplă și la ponderi mari și la ponderi mici ale nașterilor în afara căsătoriei. Astfel în județele Tulcea și Vaslui, aflate aproximativ la media țării, nașterile extramaritale sunt ceva mai frecvente în orașe, la fel se întâmplă în județele Maramureș și Neamț, unde valorile sunt mult sub cele naționale. În Alba, Botoșani, Gorj sau Suceava, județe cu o răspândire sub medie a fenomenului, diferența în „favoarea” ruralului este mică, cum tot mică este și în Ialomița, însă la un nivel ridicat de peste 40% a ponderii acestor nașteri. Ca să încheiem tabloul, să spunem că diferențe mari între rural și urban se găsesc și în cadrul unor județe cu pondere mare a fenomenului (Dolj, Mureș) și pentru județe cu o pondere mică a acestuia (Argeș, Sălaj) și pentru altele aflate aproape de medie (Brașov, Sibiu).

În concluzie, chiar dacă, pe ansamblu, mediul rural pare a favoriza fenomenul nașterilor extraconjugale, influența nu este decisivă. Am fi naivi dacă am crede că se poate găsi o explicație atât de simplă.

Având la dispoziție o serie de date despre județe (preluate din publicațiile INS), putem încerca depistarea unor legături între fenomenul investigat aici și alte caracteristici socioeconomico-demografice, cu scopul de a obține unele sugestii asupra posibilitelor determinanții ai fenomenului. Iată câteva astfel de valori ale coeficientilor de corelație între „ponderea nașterilor extramaritale” și factorii enumerați mai jos:

- „ponderea populației active ocupată în agricultură”: + 0,34;
- „consumul casnic de apă potabilă, prin rețele, pe persoană”: -0,16;
- „rata totală de fertilitate”: +0,16;
- „salariați la 1.000 locuitori”: -0,24;
- „număr de locuitori la un medic”: +0,37;
- „speranța de viață la naștere”: -0,30;
- „ponderea populației de 60 ani și peste”: +0,54;
- „ conexiuni telefonice la 100 locuitori”: -0,24;
- „PIB pe locuitor”: -0,19;
- „ponderea populației de etnie romă”: +0,50.

Se știe, pe de o parte, că multe astfel de corelații pot fi înșelătoare, fiind induse de relațiile mai complicate dintre variabile și putând dispărea sau chiar putându-și schimba semnul atunci când se controlează ceilalți factori și, pe de alta, că relațiile obținute la nivelul unităților complexe (județ în cazul de față) nu se regăsesc obligatoriu și la nivel individual. Astfel, luând, de pildă, ultima variabilă enunțată, chiar valoarea mare a respectivei corelații nu ne îndreptățește să susținem cu certitudine că fenomenul este mai frecvent printre romi. Totuși, atunci când rezultatele sunt practic concordante în ansamblul lor, aşa cum se întâmplă cu datele de mai sus, putem să spunem că ele sugerează că fenomenul nașterilor extramaritale are o incidență mai mare în arealele mai puțin urbanizate și dezvoltate, deci în rândul populației mai săraci și mai puțin instruite și că apartenența la minoritatea romă poate fi un factor cu acțiune suplimentară în acest sens. Vom încerca acum să vedem în ce măsură aceste concluzii se regăsesc pe baza datelor individuale.

3.4. Caracteristici individuale ale persoanelor care participă la nașterile extramaritale

Să ne oprim, mai întâi, asupra unei caracteristici a persoanelor feminine esențială în definirea comportamentului procreativ: vîrstă. Vom proceda la o simplă comparație a structurii pe vîrstă a persoanelor care în 2007 au născut copii în cadrul căsătoriei și cele care au participat la nașterile extramaritale. Iată indicatorii principali ai celor două distribuții pentru *toate nașterile*:

Indicatori ai vîrstei mamelor	Nașteri în cadrul căsătoriei	Nașteri în afara căsătoriei	Total nașteri
Media	27,5 ani	23,9 ani	26,5 ani
Mediana	27,0 ani	22,0 ani	27,0 ani
Valoarea modală	27-28 ani	19,0 ani	28,0 ani

Iar dacă este vorba de *primele nașteri*, atunci lucrurile arată astfel:

Indicatori ai vîrstei mamelor	Nașteri în cadrul căsătoriei	Nașteri în afara căsătoriei	Total nașteri
Media	25,9 ani	22 ani	24,8 ani
Mediana	26,0 ani	20 ani	25,0 ani
Valoarea modală	26-27 ani	18 ani	26,0 ani

Distribuția nașterilor se vede cel mai bine din forma graficelor din figurile 2a și 2b.

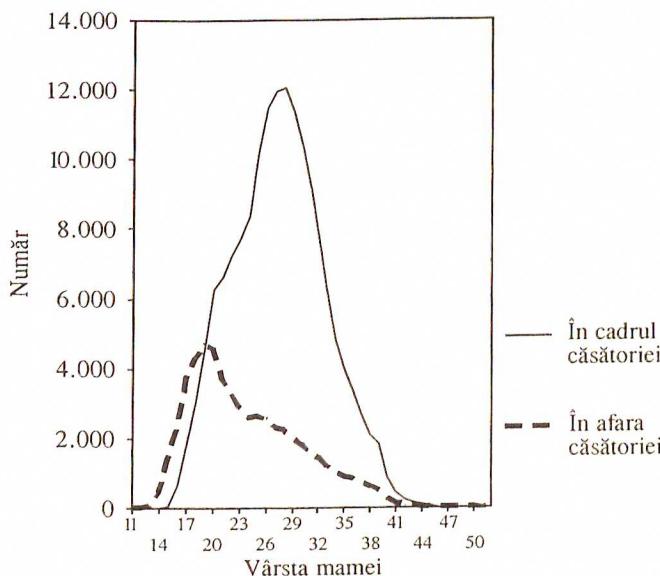

Figura 2a. Distribuția nașterilor, în cadrul și în afara căsătoriei, după vîrstă mamei (valori absolute)

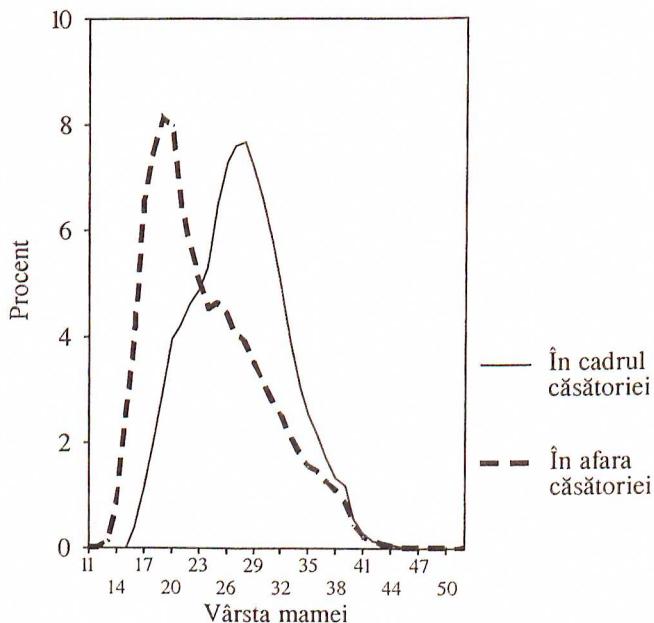

Figura 2a'. Distribuția nașterilor, în cadrul și în afara căsătoriei, după vîrstă mamei (%)

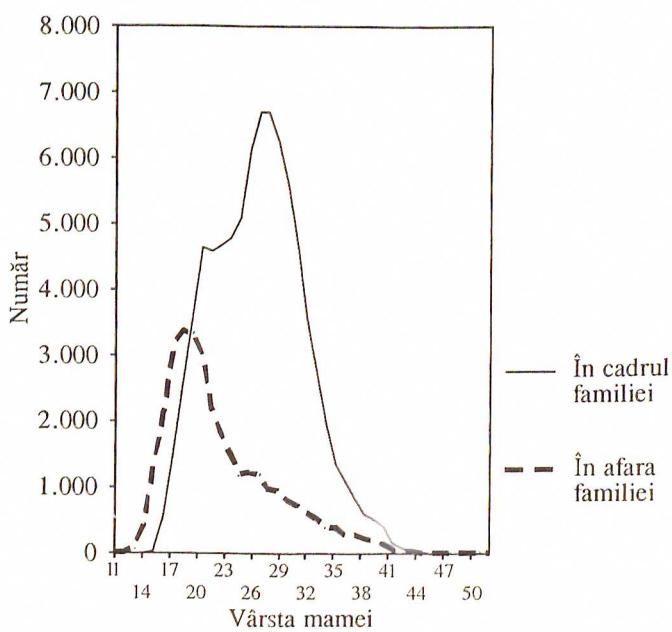

Figura 2b. Distribuția primelor nașteri, în cadrul și în afara căsătoriei, după vîrstă mamei (valori absolute)

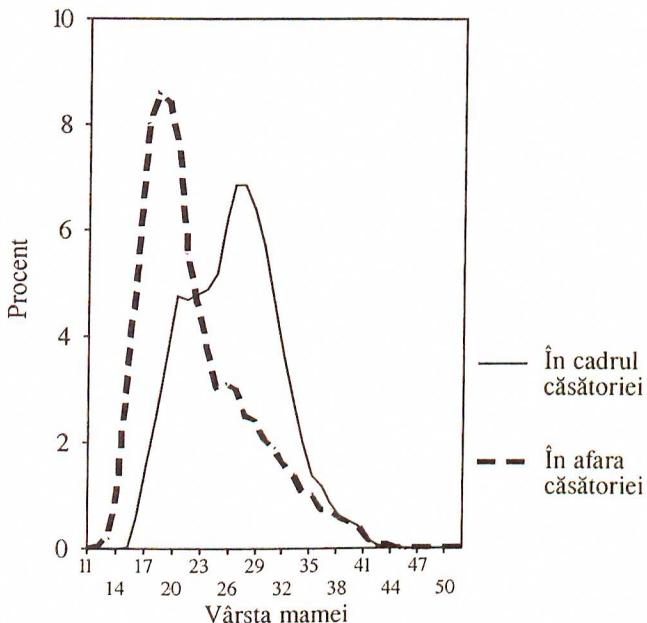

Figura 2b'. Distribuția primelor nașteri, în cadrul și în afara căsătoriei, după vârsta mamei (%)

Ne putem face o imagine și mai clară privind rolul vîrstă în producerea nașterilor extraconjugale dacă determinăm ponderea acestor nașteri la fiecare vîrstă, ceea ce, de fapt, înseamnă calcularea incidenței fenomenului la fiecare an de vîrstă. Datele sunt prezentate sintetic în figura 3, unde scara vîrstelor merge de la 15 la 45 de ani. Înainte de 15 ani, toate nașterile sunt, evident, în afara căsătoriei, de vreme ce aceasta este vîrstă minimă legală de căsătorie în țara noastră. După 45 de ani, numărul nașterilor este prea mic pentru a calcula procente; chiar și după 40 frecvențele sunt destul de reduse, de unde și oscilațiile curbei din graficul menționat. Se observă cum intensitatea fenomenului se reduce rapid odată cu îmărtarea în vîrstă, aceasta fiind minimă în jurul vîrstei de 30 de ani; creșterile ulterioare, deși certe și regulate, nu mai sunt capabile să aducă ponderea respectivelor nașteri la valorile foarte mari de dinaintea vîrstei de 20 de ani.

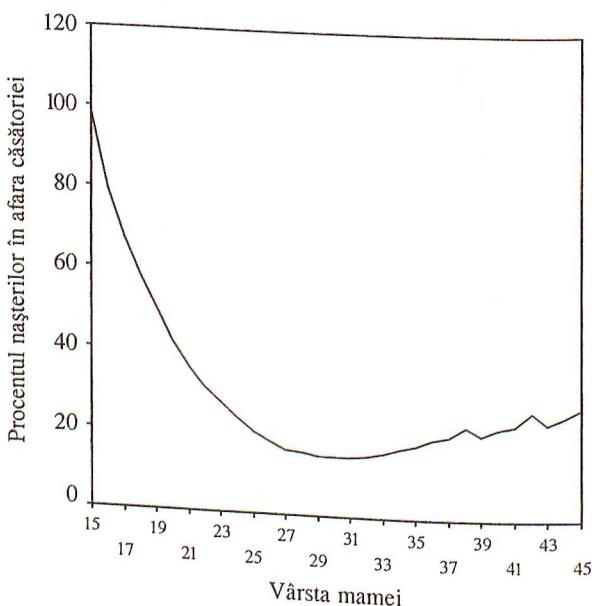

Figura 3. *Ponderea nașterilor extramaritale, pe vîrstele mamei (%)*

Concluziile privitoare la relația cu vîrsta sunt evidente. Nașterile în afara căsătoriei sunt mai mică decât cele legitime. Mai mult, la vîrstele cele mai mici predomină nașterile nelegitime. Într-adevăr, sub 20 de ani, la fiecare vîrstă (adică la 15, 16, 17, 18 și 19 ani) sunt mai multe nașteri în afara decât în cadrul căsătoriei, iar toți cei 562 de născuți vii din femei sub 15 ani au, evident, mame celibatare. Situația nu diferă semnificativ nici între nașterile primelor nașteri, doar că la acestea, pentru datele din 2007, preponderența nașterilor extramaritale se regăsește doar până la 19 ani și nu până la 20. Se conturează deci încă o situație în care nașterile extramaritale sunt datorate, pe de o parte, populației feminine foarte tinere, și, pe de alta, unei categorii de femei mai în vîrstă, care au experiență mai multe ori acest fenomen, evitând deci căsătoria ca instituție.

Unele indicații suplimentare pot veni dacă ne referim la puținele date pe care le avem despre tatii copiilor respectivi. Să spunem că în 7,4% din cazuri nu sunt înregistrati tată și că aproape toate aceste situații sunt în cazul nașterilor extramaritale. Ajungându-se astfel ca 27,8% dintre născuții în afara căsătoriei să nu aibă un tată. Acest fenomen (al absenței tatăului oficial) se regăsește, oarecum surprinzător, de la nivel uniform la toate grupele de vîrstă ale mamelor necăsătorite, el variind între 27,8% la cele de peste 40 de ani și 31% la cele sub 20 de ani, dar regăsindu-se cu valoare similară și la cele de 25-29 ani, și 32% la cele sub 20 de ani, dar regăsindu-se cu valoare similară și la cele de peste 40 de ani. De asemenea, ponderea născuților fără tată înregistrat se menține aproximativ aceeași și după rangul nașterilor. Aceste constatări sugerează faptul că, la toate vîrstele, cel puțin între un sfert și o treime dintre nașterile extramaritale se datorează unor raporturi sexuale ocasionale, nefiind împăcată în afara căsătoriei. Evident, aceasta nu înseamnă faptul că atunci când se face o naștere extramaritală este declarat, avem neapărat de-a face cu un cuplu stabil.

După *nivelul de școlaritate* al femeilor, nașterile extramaritale sunt, aşa cum se vede în tabelul 4, mai frecvent întâlnite la persoanele cu școlaritate scăzută¹, procentele cele mai mari, caracteristice acestor categorii, le-am și subliniat în tabel. Pe măsură ce înaintăm pe scara treptelor de educație, fenomenul se rărește în modul cel mai semnificativ, ajungând la o pondere de doar circa 6%, pentru persoanele cu o educație ce depășește nivelul liceal. În ultima linie a tabelului 4 este prezentată și distribuția procentuală a tuturor nașterilor, după școlaritatea mamei, putându-ne astfel face o impresie asupra „contribuției” diverselor categorii de femei (după instrucție) la reproducerea populației României.

Tabelul 4. *Frecvența nașterilor extramaritale, după nivelul de instrucție al mamei (%)*

Situația juridică	Nivelul școlar al mamei						Total
	Primar	Gimnazial	Profesional	Liceal	Postliceal	Superior	
În cadrul căsătoriei	41,4	66,8	78,6	84,2	94,2	93,6	38,0
În afara căsătoriei	58,6	33,2	21,4	15,8	5,8	6,4	62,0
Total	100	100	100	100	100	100	100
% după educație	8,9	29,0	11,8	24,1	4,1	15,1	6,8

La un rezultat cu totul deosebit se ajunge dacă se ia în considerare nivelul de educație în corelație cu vârsta mamei la naștere. Fără a reproduce integral informația rezultată dintr-un tabel ce încrucisează simultan aceste variabile cu situația juridică, să redăm doar rezultatul cel mai spectaculos: dintre copiii născuți în 2007 și ai căror mame nu au împlinit vîrstă de 20 de ani, 85% apar în afara căsătoriei dacă femeia este fără diplomă („altă situație”); proporția este aproape la fel de mare – 78% – dacă mama s-a oprit la nivelul primar de educație. Altfel spus, *patru din cinci femei care nasc la o vîrstă mai mică de 20 de ani o fac fără a fi căsătorite dacă statutul lor educațional nu depășește nivelul diplomei de studii primare*, adică dacă nu urmează întregul ciclu școlar general și obligatoriu. Cât este de obligatoriu în România parcursul gimnazial se vede și din tabelul 4: 15,7% (8,9+6,8), adică aproape una din şase dintre mamele anului 2007 se află într-o astfel de situație educațională!

Voi trece acum la o altă caracteristică a femeilor, înregistrată cu ocazia nașterii: „statutul ocupațional”, care evidențiază opt categorii² de persoane, dintre care primele cinci se referă la femeile active (patru categorii de persoane ocupate plus una de şomere), următoarele două la cele inactive/neocupate, iar ultima, fiind de tipul „Alte

1. Formularul statistic de înregistrare a născuților uzează de următoarele categorii de școlaritate (numai pentru mamă), respectiv nivelul de învățământ absolvit: 1. primar, 2. gimnazial, 3. profesional, 4. liceu, 5. postliceal, 6. superior, 7. alte situații. Cum ultima rubrică este destul de populată (aproape 7% dintre mamele anului 2007), ea nu poate fi omisă din analize. După profilul persoanelor care apar în această categorie, se pare că marea lor majoritate nu au nicio diplomă și, ca atare, le-am clasificat, de regulă, la cel mai scăzut nivel de instrucție.
2. Acestea sunt: 1. salariat, 2. patron, 3. lucrător pe cont propriu în activități neagrile, 4. lucrător pe cont propriu în agricultură, 5. şomer, 6. casnică, 7. pensionară, 8. alte situații.

situăii", putând, în principiu, include orice – și ocupate și neocupate –, însă, cu mare probabilitate, mamele cuprinse aici sunt fie în mod clar neocupate (de pildă, eleve sau studente), fie nu au un statut ocupațional clar. În tabelul 5, prezentăm intensitatea nașterilor extraconjugale, precum și distribuția mamelor după criteriul ocupațional, aceasta din urmă fiind aici deosebit de interesantă, căci arată ponderea, extrem de egală, a celor opt categorii cu care se lucrează.

Tabelul 5. *Intensitatea nașterilor extramaritale și distribuția mamelor în funcție de statutul ocupațional (%)*

	Statutul ocupațional al mamei								
	Salariat	Patron	Independent neagricol	Independent agricultură	Șomer	Casnică	Pensionară	Alte situații	
Născuți în cadrul căsătoriei	89,0	80,1	71,2	72,4	82,1	60,9	57,7	46,6	73,3
Născuți în afara căsătoriei	11,0	19,9	28,8	27,6	17,9	39,1	42,3	53,4	26,7
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100
% din total	46,2	0,2	0,5	0,9	0,6	45,4	0,2	6,1	100

Dată fiind această distribuție cu câteva categorii foarte mici, pentru care calculul ponderii nașterilor extraconjugale este nerelevant, voi concentra datele în doar trei clase: active (primele patru coloane), inactive (următoarele două) și alte situații (ultima). Înainte de a reface tabelul în această formă (tabelul 5a), să observăm în rândul activelor ponderea extrem de mică a țărăncilor în rândul mamelor: *nici măcar un procent din copiii României de azi nu mai provin din mame cu statutul de agricultor!*

Tabelul 5a. *Datele tabelului 5 concentrate în trei categorii ocupaționale*

	Statutul ocupațional al mamei			Total
	Activă	Inactivă	Alte situații	
Născuți în cadrul căsătoriei	88,4	60,9	46,6	73,3
Născuți în afara căsătoriei	11,6	39,1	53,4	26,7
Total	100	100	100	100
% din total	48,4	45,6	6,1	100

Distinctia între persoanele active și cele inactive apare cu deosebită putere în privința nașterilor extarmaritale, acest din urmă comportament fiind de circa patru ori mai frecvent în rândul persoanelor inactive, dintre care o categorie deloc neglijabilă, trecută în rubrica „alte situații”, ajunge să aibă mai multe nașteri în afara căsătoriei decât în cadrul acestei instituții.

Deși statutul ocupațional este strâns asociat cu nivelul de școlaritate, acesta (statutul ocupațional) nu preia pur și simplu relația dintre școlaritate și situația nașterilor. Altfel spus, în cadrul fiecărui nivel de școlaritate rămâne o legătură clară: persoanele active sunt caracterizate de un procent mai scăzut de nașteri extramaritale decât cele inactive. Așa cum se poate observa din tabelul 6, în fiecare coloană ce fixează o treaptă

educațională, procentul nașterilor extramaritale la femeile clar inactive (linia a doua) este de circa două ori mai mare decât la cele active (linia întâi), ca să nu mai vorbim de cea de-a treia linie, care conține cifre net superioare (uneori aproape duble) față de linia a doua, cu excepția ultimei coloane. Pe de altă parte, citind cifrele pe căte o singură linie, se vede cum influența școlarității se menține, în cadrul fiecărei situații ocupaționale, în forma stabilită pe întreaga populație: scade sensibil ponderea nașterilor extramaritale odată cu creșterea nivelului de educație. Interacțiunea celor doi factori este extrem de puternică, întrucât se vede că ponderea nașterilor în afara căsătoriei merge de la 5-6%, pentru femeile active cu educație ce depășește diploma de bacalaureat, până spre 70%, pentru femei ce nu sunt active și nu au depășit nivelul primar de educație.

Tabelul 6. Procentul nașterilor extramaritale, în funcție de statutul ocupațional și școlaritatea mamei

Statut ocupațional	Nivel de școlaritate						
	Primar	Gimnazial	Profesional	Liceu	Postliceal	Superior	Alte situații
Active	33,7	20,5	14,2	11,3	4,8	6,0	31,2
Inactive	60,4	35,9	26,9	22,7	13,1	12,3	69,2
Alte situații	80,2	63,3	45,5	34,7	20,1	23,3	55,9

Dacă se ia în considerare și vîrstă, realizând deci o asociere simultană a patru variabile, intervalul de variație a ponderii născuților în afara căsătoriei sporește, însă poate nu atât de spectaculos pe cât ne-am așteptă: limita minimă scade la mai puțin de 4%, pentru persoanele cu studii peste liceu, active și în vîrstă de 25-29 ani, iar cea maximă urcă spre 85%, pentru femeile fără diplomă gimnazială, inactive și sub 20 de ani. Firește că aici apare o problemă în interpretarea rezultatelor, întrucât introducând un prag de vîrstă de 20 de ani, sub acesta nu putem avea decât femei cu un nivel școlar până la bacalaureat inclusiv. Oricum este limpede că ne găsim în fața unei puternice dependențe statistice între variabila urmărită și cele trei caracteristici înregistrate pentru mame: vîrstă, școlaritatea și statutul ocupațional. Experiența mea îndelungată în analiza datelor statistice îmi spune că rareori avem ocazia să găsim legături statistice atât de puternice între variabile ce desemnează fenomene sociale clar diferite.

Pomeneam mai sus despre corelația dintre ponderea nașterilor extraconjugașe și cea a etniei române, la nivelul județelor. A sosit timpul acum să verificăm dacă această corelație se regăsește la nivelul individual. Cum se știe, numărul minorităților etnice în România este destul de mare, dar într-o analiză de genul celei de față nu putem include decât acele grupuri etnice care au un număr mare de membri, altfel ajungem la frecvențe mici ale nașterilor și distincția marital/extramarital nu mai poate fi statistic întemeiată. De aceea, ne vom mulțumi să evidențiem separat doar situația etniei¹ maghiare și a celei române, pentru care avem suficiente cazuri de luat în analiză. Tabelul 7 prezintă situația de ansamblu.

¹. Trebuie menționat că în bulentinul statistic al nașterilor este înregistrată, după declarație, etnia nou-născutului și nu a vreunui dintre părinți!

Tabelul 7. *Ponderea nașterilor maritale și extramaritale, după etnie (%)*

	Etnia născutului viu				Total
	Română	Maghiară	Romă	Alta	
Născuți în cadrul căsătoriei	74,7	75,9	28,1	56,7	73,3
Născuți în afara căsătoriei	25,3	24,1	71,9	43,3	26,7
Total	100	100	100	100	100
% din total	91,4	5,0	2,7	0,9	100
% din născuții în afara căsătoriei	86,6	4,5	7,4	1,5	100

Datele sunt mai mult decât elocvente ; dacă la români și maghiari născuții în afara căsătoriei reprezintă circa un sfert din născuții anuali, la romi avem aproape 72% în această situație, ceea ce face ca această etnie să contribuie cu 7,4% la totalul nașterilor extramaritale, față de numai 2,7%, cât este contribuția ei la totalul general al nașterilor. Imediat se pune întrebarea firească dacă acest specific etnic este legat (doar) de nivelul educațional sau, chiar și atunci când eliminăm factorul școlaritate, naționalitatea își pune amprenta pe comportamentul respectiv.

Mai întâi să observăm că întrebarea pusă este legitimă, dat fiind că lotul mamelor ai căror copii au fost clasificați ca romi are o cu totul altă structură educațională decât ansamblul femeilor care au născut în 2007 și pe care am prezentat-o mai sus. La această naționalitate, circa 77% dintre femei au cel mult diplomă de studii primare, 20% diplomă gimnazială și doar aproximativ 3% trec dincolo de nivelul școlar obligatoriu. Tânăr cont de puternica influență a educației, este de la sine înțeles că în astfel de condiții mamele rome se vor găsi mult mai frecvent în situația de a nu fi căsătorite. Vom încerca să vedem dacă avem de-a face cu un comportament specific etnic dincolo de școlaritate, luând în calcul doar trei categorii de educație la care populația romă este mai frecventă (tabelul 8).

Datele sunt interesante. Mai întâi, ele arată că apartenența (declarată) la etnia romă își spune cuvântul : chiar la același nivel de educație, femeile rome au un procent superior al nașterilor extramaritale. În al doilea rând, influența școlarității transcende apartenența etnică, diferențele între femeile rome și cele românce sau maghiare se reduce atunci când controlăm variabila educațională. În sfârșit, există efecte de interacțiune între etnie și școlaritate ; la nivelul școlar gimnazial specificul etnic se manifestă mai puternic decât în cazul femeilor fără diplomă sau cu diplomă de nivel primar. Din păcate, din motivul menționat, mai sus de nivelul gimnazial nu putem merge cu analiza pentru a vedea cum se comportă etnicile rome cu diplomă liceală sau superioară.

Tabelul 8. *Procentul nașterilor extramaritale după etnie și nivelurile școlare inferioare*

Școlaritatea	Etnia		
	Română	Maghiară	Romă
Fără diplomă (alte situații)	58,0	58,9	76,8
Primară	56,8	59,1	71,9
Gimnazială	32,8	30,5	64,0

Să privim puțin și relația etniei cu statutul ocupațional. Datele sunt foarte interesante, motiv pentru care le prezintăm în tabelul 9 de o manieră relativ detaliată, cu referire la întreg lotul de mame. Între cele trei grupuri etnice analizate, femeile maghiare se disting prin cel mai ridicat procent de mame active – peste 60% ; româncele se găsesc, cum e și firesc datorită ponderii, la medie, cu circa 50% active ; femeile rome, în schimb, nu posedă acest statut nici în proporție de 5% !

Tabelul 9. *Ponderea femeilor care au născut în anul 2007, după statutul ocupațional, pe etnii (%)*

Etnia	Statut ocupațional			Total
	Activi	Inactivi	Alte situații	
Română	49,3	44,8	5,9	100
Maghiară	61,1	33,3	5,6	100
Romă	4,8	87,3	7,9	100
Alta	20,6	63,9	15,5	100
<i>Total</i>	<i>48,4</i>	<i>45,6</i>	<i>6,1</i>	<i>100</i>

Așa stând lucrurile, este clar că, la nivelul romilor, distincția nașteri în cadrul căsătoriei/nașteri în afara căsătoriei nu poate aduce diferențe sensibile de statut ocupațional ; în schimb, la românce și maghiare apare, după acest din urmă element, o clară deosebire între mamele care sunt căsătorite și celelalte (tabelul 10). Într-adevăr, ierarhia femeilor active (maghiare, românce, rome) se păstrează în cadrul ambelor categorii de mame. Totuși diferențele de rate de activitate sunt foarte diferite, după cum nașterea s-a produs în interiorul sau în afara căsătoriei, lucru vizibil la românce și maghiare, unde ratele generale de activitate provin din media unei valori mari pentru cele căsătorite și a uneia mult mai mică, pentru cele ce nasc în afara căsătoriei.

Tabelul 10. *Procentul mamelor active, în funcție de etnie și situația juridică a copilului*

Etnia	Situatăjuridică	
	Născut în cadrul căsătoriei	Născut în afara căsătoriei
Română	58,4	22,3
Maghiară	71,1	29,9
Romă	8,1	3,5
Alta	30,5	7,6
<i>Total</i>	<i>58,3</i>	<i>21,0</i>

În concluzie, se poate spune, fără a mai relua datele prezentate în text, că teza susținută în lucrările anterioare se confirmă. În România anilor 2000, nașterile extramatrite nu sunt deloc un simptom al trecerii populației noastre la un sistem de valori caracteristic postmodernității sau modernității târzii. Nu femeile care au o mentalitate evoluată, o independență economică și o împlinire profesională dau naștere la copii fără căsătorie, ci acelea care încă n-au apucat să termine nici măcar nivelul de școlaritate obligatorie, care n-au practicat și nu practică ocupării recunoscute, care au o vîrstă mică (adolescente), dacă sunt la prima naștere, sau una mai înaintată, atunci când această formă de naștere se repetă, fenomenul având o incidență extrem de ridicată în rândul populației rome, populație cu un nivel de trai foarte scăzut și cu profunde curențe în integrarea socială, fiind, în proporție ridicată, practicanta unui mod de viață premodern.

4. Comportamentul fertil și sistemul de valori familiale*

4.1. Copilul – a-l dori și a-l avea

Comportamentul procreativ al femeilor din eșantionul investigat se înscrie în liniile generale caracteristice României, evidențiate, de pildă, de recensământul din 2002. Într-adevăr, din datele generale la nivel național se poate calcula că numărul mediu de copii pe o femeie cu vîrstă cuprinsă între 50-59 ani, deci care a depășit recent perioada fertilă, este de 2,30, în timp ce în eșantionul nostru¹ găsim, pentru grupa de vîrstă 50-60 de ani, o valoare foarte apropiată, de 2,28 copii/femeie. Este clar că pentru aceste femei, născute în jurul anului 1950, avem o rată a fertilității aflată foarte aproape de nivelul necesar reproducерii generației², și aceasta în condițiile în care ele au avut perioada cea mai propice nașterilor în timpul regimului comunist³. Iată deci că, în condiții foarte restrictive privind libertatea de a decide asupra volumului descendenței, femeile din România au știut să-și controleze foarte bine fertilitatea, uzând atât de mijloacele de prevenire a sarcinii disponibile, cât și de avort, practicat la scară mare chiar în condiții de ilegalitate.

---

* Fragment dintr-un text al autorului inclus în raportul de cercetare realizat în cadrul proiectului CERES : *Anchetă asupra dinamicii unor fenomene populatonale și emergența unor stiluri de viață în România*, Metro Media Transilvania, Cluj, 2005.

1. În studiul de față am luat în considerare informațiile referitoare la 1.953 de femei cuprinse în eșantion, cu vîrste între 18 și 60 de ani ; am ales vîrstă limită de 60 de ani și nu de 59, cum se înregistrează în publicațiile demografice, pentru că în chestionar s-a cerut vîrstă și nu data nașterii, or, în astfel de situații, mereu apare fenomenul de atracție a cifrelor rotunde și am preferat să nu eliminăm un număr mare de femei care au declarat vîrstă de 60 de ani, dintre care unele probabil că n-o împliniseră la data anchetei.
2. Să nu uităm că mortalitatea infantilă în epocă era, în România, în jur de 100‰, adică numai din cauza mortalității la prima vîrstă trebuie contabilizați 2,2 născuți, pentru a avea 2 supraviețuitori la un an ; reamintim că descendența finală a unei generații trebuie să acopere, pentru a asigura reproducerea contingentului feminin, mortalitatea până la vîrstă medie a mamelor la naștere (circa 25 de ani), precum și subrezentarea sexului feminin în rândul nou-născuților.
3. E drept că, parțial, aceste generații au beneficiat de perioada liberalizării avorturilor, când indicele conjunctural de fertilitate a scăzut sub valoarea de 2 copii/femeie, dar au resimțit din plin și impactul măsurilor draconice din 1966. Astfel, o femeie, născută în 1942/1943, care la recensământul din 2002 avea deci 59 de ani, în 1966 atingea 23-24 de ani, bucurându-se până aici de o perioadă de activitate sexuală cu mai multe libertăți, dar de aici încolo ea va suporta, până la depășirea vîrstei sale fertile, rigorile celebrului decret ceaușist. Pentru cele care au urmat, perioada de libertate a fost tot mai scurtă.

Controlul nașterilor a avut drept ţintă principală limitarea numărului de copii și nu evitarea completă a descendenței. Acest fapt se vede din situația femeilor cuprinse în eșantion: dacă dintre cele care n-au împlinit încă 30 de ani, circa 50% nu au copii, la grupa următoare (30-39 de ani) doar 10,7% nu au copii, iar la celelalte grupe, unde fertilitatea e practic încheiată, proporția scade și mai mult, găsind 5%, printre cele de 40-49 ani, și respectiv 6,3%, pe intervalul 50-60 de ani. Chiar dacă aceste din urmă procente subestimează puțin realitatea (la ultimul recensământ circa 10% dintre femeile de 50-54 de ani nu născuseră vreun copil viu), este limpede că, ținând cont și de cazurile de infertilitate totală, în România aproape toate femeile care au depășit vîrstă fertilă și au putut avea copii au avut cel puțin un copil; avem toate motivele să afirmăm că, în general, ele au și dorit acest lucru.

Într-adevăr, dorința de a avea copii este foarte răspândită la noi, chiar și în populația feminină Tânără, adică cea care nu a depășit perioada fertilă. În tabelul 1 am încercat să surprindem dorința femeilor sub 40 de ani de a avea un copil, dacă nu-l au încă, sau de a mai avea unul, dacă deja au copii. Se vede că, dintre femeile care încă nu au copii, 82% aleg ferm varianta pozitivă și doar circa 5% spun în mod categoric că nu-și doresc un copil, restul de 13% fiind indecise. Așa cum era de așteptat, procentul doritoarelor de a mai avea copii scade sensibil la cele care deja au născut, evidențiindu-se doar o proporție redusă de persoane (undeva în jurul lui 10%) care-și doresc un număr mai mare de 2 copii. Este evidentă și influența vîrstei; cele care au depășit pragul celor 30 de ani sunt mai puțin doritoare de a (mai) avea copii comparativ cu suratele lor mai tinere aflate pe aceeași linie a tabelului. Să mai spunem că puternica dorință de a avea copii se manifestă în egală măsură la femeile din rural și din urban sau în funcție de nivelul de școlaritate dobândit.

Tabelul 1. Dorința de a (mai) avea copii,
în funcție de numărul copiilor existenți deja (în %)

Număr de copii născuți	Dacă (mai) dorește sau nu un alt copil	Grupa de vîrstă		Total
		18-29 de ani	30-39 de ani	
Niciunul	Dorește	84,3	73,2	82,1
	Nu dorește	3,2	10,7	4,8
	Indecisă	12,4	16,1	13,2
	Total	99,9	100	100,1
1 copil	Dorește	50,0	24,4	34,4
	Nu dorește	25,0	46,3	38,0
	Indecisă	25,0	29,3	27,6
	Total	100	100	100
2 copii	Dorește	15,6	8,4	10,2
	Nu dorește	42,2	63,9	58,4
	Indecisă	42,2	27,7	31,4
	Total	100	100	100
3 copii sau mai mulți	Dorește	16,0	4,3	7,4
	Nu dorește	48,0	63,8	59,6
	Indecisă	36,0	31,9	33,0
	Total	100	100	100

La o interesantă situație comparativă ajungem dacă facem calculul *descendenței așteptate* a femeilor noastre, respectiv dacă adăugăm la numărul copiilor pe care-i are fiecare femeie pe cel pe care acestea declară că mai doresc să-l aibă. Comparația poate

fi făcută în interiorul eșantionului între femeile de diferite vârste, dar mai interesant ni se pare să ne raportăm la calculele similare făcute pentru o serie de țări europene, participante la ancheta internațională asupra familiei și fertilității (programul FFS – *Fertility and Family Survey*), desfășurată pe parcursul anilor '90, program din care, din păcate, țara noastră a lipsit. Preluăm în tabelul 2 o informație în acest sens prezentată de Bongaarts (2002) într-un studiu de sinteză. În prima coloană apar țările și anul anchetei; în a doua numărul așteptat de copii, calculat cum menționam mai sus; în ultima este o estimare a descendentei finale a generației 1960, făcută probabil la vîrstă de 40 de ani (adică în jurul anului 2000), generație luată drept reper de comparație pentru femeile care, la data anchetei, aveau între 30 și 35 de ani.

Tabelul 2. *Numărul de copii dorit până la finele perioadei fertile de femei de 30-34 ani și rata completă de fertilitate a generației 1960*

Țara, anul	Număr de copii dorit	Descendența generației 1960
Austria, 1966	2,0	1,69
Belgia, 1991-1992	2,1	1,84
Finlanda, 1992	2,2	1,95
Franța, 1994	2,3	2,10
Germania, 1992	2,0	1,65
Ungaria, 1992-1993	2,1	2,02
Italia, 1995-1996	2,1	1,65
Olanda, 1993	2,1	1,85
Norvegia, 1988-1989	2,2	2,09
Polonia, 1991	2,3	2,18
Portugalia, 1997	2,1	1,90
Spania, 1994-1995	2,2	1,75
Suedia, 1992-1993	2,5	2,04
Elveția, 1994-1995	2,2	1,77
Statele Unite, 1995	2,3	2,02

Sursa : Bongaarts, 2002, p. 427

Două concluzii cred că sunt imediate pe baza acestor cifre. Mai întâi, în toate țările menționate fertilitatea așteptată atinge cel puțin pragul de 2 copii/femeie, în general rezultând impresia că aceste generații vor ajunge să realizeze măcar o reproducere simplă a contingentelor lor. Cifrele acestea se apropiie, în fapt, de cele care se obțin în general atunci când se chestionează oamenii privitor la dimensiunea familiei ideale (numărul ideal de copii) și ele denotă o atitudine pronatalistă notabilă pentru aceste populații. Pe de altă parte, datele (aproape) efective privind descendența arată că, în fiecare țară, femeile chestionate nu au reușit să-și previzioneze corect comportamentul ulterior, diferențele fiind peste tot în jos, ceea ce face ca, în foarte puține dintre populațiile respective, femeile născute în jurul anului 1960 să ajungă să realizeze o rată de fertilitate care să asigure reproducerea generațiilor lor, unele fiind foarte departe de acest prag (Austria, Germania, Italia, Elveția). Aceste două constatări sugerează că nu sistemul de atitudini și preferințe este cel care generează subfertilitatea din țările occidentale; femeile de aici cred în idealul unei descendente rezonabile, de 2-3 copii pe femeie, și ele chiar speră ca în cursul vieții să atingă acest ideal, comportamentul lor subfertil fiind deci datorat altor factori decât cei invocați de van de Kaa.

Pe baza înregistrărilor din eșantionul nostru, am calculat că numărul mediu așteptat de copii, pentru femeile între 30 și 34 de ani este de 1,9. Date fiind însă dimensiunea redusă a eșantionului și numărul mare de nonrăspunsuri la întrebările în cauză, am lărgit evaluarea la toate femeile din eșantion cu vârstă sub 35 de ani. Rezultatul a fost în final același : 1,9 copii în medie pentru o femeie. Este clar că valoarea obținută de noi este sub nivelul celor reieșite în sondajele europene de acum un deceniu. Diferența e greu de explicat, în special datorită acestui decalaj temporal ; poate că în clipa de față și acolo s-ar fi obținut valori sub 2 copii/femeie. Dar nu acesta este esențialul. Important ni se pare că femeile române introduc o diferență între ce cred că e bine să facă femeile în general (familia ideală), din punctul de vedere al numărului de copii aduși pe lume, și ceea ce estimează ele că vor face efectiv, chiar dacă sunt toate sănsele ca și conaționalele noastre să-și supraestimeze fertilitatea.

Într-adevăr, la clasica întrebare privind familia ideală, în funcție de numărul copiilor, găsim o valoare medie de 2,24 copii și una modală (tipică) egală cu 2, această din urmă valoare fiind foarte bine reliefată, de vreme ce reprezintă opțiunea a peste 50% dintre cele care și-au exprimat respectiva opinie. Să mai precizăm că mai puțin de 1% dintre femeile interviewate și care-și exprimă opinia văd familia ideală ca fiind cea fără copii ! În condițiile unei asemenea concentrării puternice a opiniilor, valoarea medie nu variază puternic în funcție de caracteristicile persoanelor. Totuși, tendințele sunt destul de clare, așa cum o arată cifrele de mai jos.

După mediu	După școlaritate	După vârstă	După frecvențarea bisericii
- urban : 2,13 - rural : 2,38	- nivel inferior : 2,38 - nivel liceal și postliceal : 2,13 - nivel superior : 2,01	- 18-29 ani : 2,15 - 30-39 ani : 2,22 - 40-49 ani : 2,21 - 50-60 ani : 2,37	- săptămânal : 2,33 - lunar : 2,23 - mai rar : 2,20

Așadar, tinerele, orășențele, cele mai puțin religioase și cele cu studii superioare văd familia ideală ceva mai redusă decât categoria opusă ; însă diferența nu este prea mare (variația maximă fiind de circa o treime de copil), așa încât este clar că nu se poate vorbi, când se trece de la o categorie la alta, de o schimbare radicală de viziune, ci doar de o modificare graduală a opiniilor. Probabil că o serie din aceste diferențe dispar dacă se „încrucișează” cele patru variabile, care evident că sunt puternic corelate. Nu ne putem lansa într-o asemenea analiză, date fiind dimensiunile destul de reduse ale eșantionului ; ceea ce însă vom evidenția, chiar cu riscul utilizării unor subeșantioane foarte mici, sunt situațiile contrastante : pe de o parte, orășențele, sub 40 de ani, cu studii superioare și care frecventează rar biserică, iar, pe de alta, cele din rural, între 50 și 60 de ani, cu școlaritate inferioară și care merg săptămânal la biserică. Primele văd familia ideală ca având, în medie, 1,93 copii ; ultimele – 2,75. Diferența poate părea – și chiar este – mare. Ceea ce contează e însă faptul că și cu patru variabile intersectate n-am putut găsi o categorie de „postmoderniste”, în cadrul căreia media să scadă sensibil sub 2 copii !

Tinând seama de valoarea indicilor conjuncturali de fertilitate, care, cum se știe, în România se plasează de mai bine de un deceniu în jurul a 1,3 copii/femeie, observăm că, dacă pentru femeile mai în vîrstă (peste 40 de ani) se constată o coincidență între idealul dimensiunii familiale exprimat și numărul efectiv de copii, tinerele nu vor ajunge la o asemenea coincidență, realitatea rămânând, după toate probabilitățile în urma imaginii despre familia ideală.

Aducerea pe lume a copiilor este considerată atât o datorie morală a soților, cât și un mijloc de împlinire și satisfacție pentru parteneri. Astfel, cele câteva aserțiuni cuprinse în chestionar, care valorizează copilul în viața persoanei sau a cuplului, au întrunit un acord foarte puternic¹. Astfel, 94% aprobă sau aprobă total afirmația „Un cuplu căsătorit ar trebui să aibă cel puțin un copil”, iar 92% cred că „Pentru a se împlini, un bărbat sau o femeie ar trebui să aibă cel puțin un copil”. Chiar și afirmația mult mai tranșantă „Nu cred că poți fi într-adevăr fericit dacă nu ai copii” întrunește acordul a 85% dintre subiecțele anchetei noastre. După câțiva parametri personali ai respondentelor, constatăm unele diferențe de opinie vizavi de aceste idei, dar ele nu sunt foarte mari; faptul că merg în sensul așteptat, adică acordul e mai slab în rândul tinerelor, orășenelor și al celor cu studii superioare, este un indiciu al consistenței acestor exprimări personale. Mai puțin așteptată este absența relației cu comportamentul religios sau chiar relația inversă cu frecvențarea bisericii. Faptul pare a indica un lucru interesant, și anume că *în societatea românească prezența copilului în familie este trăită ca o adeziune la un sistem de valori laice mai curând decât la unul de valori religioase*. Iată (în tabelul 3) câteva diferențe marcate prin procentele cumulate de „acord total” și „acord” pe căte două categorii de persoane, pentru fiecare din cele trei aserțiuni citate, notate cu A, B și C, în ordinea prezentată mai sus.

Tabelul 3. Procenteile celor care acceptă cele trei aserțiuni, după categoriile extreme de vîrstă, școlaritate, religiozitate și după mediu

Aserțiunea	Vîrstă (ani)		Școlaritatea		Mediu		Frecvențarea bisericii	
	18-29	50-60	superioară	inferioară	urban	rural	mai rar decât lunar	săptămânal
A	89,6	97,1	86,1	95,2	93,8	94,4	94,5	92,1
B	84,6	95,3	87,9	93,7	90,5	93,5	92,5	90,8
C	76,8	89,8	76,9	87,3	81,7	87,9	82,0	87,3

În concluzie, se poate spune că, cel puțin până în clipa de față, femeile din România, în ciuda faptului că după 1989 au adoptat în mod foarte rapid un nou model de fertilitate, rămân adepte ale modelului de familie cu copii, cel mai frecvent cu 2 copii, indiferent de vîrstă, nivel de educație, practică religioasă sau rezidență. Cu alte cuvinte, schimbarea de comportament fertil nu pare a fi rezultatul unei schimbări de atitudine față de familie și copii; aceasta din urmă, dacă începe cumva a se produce, nu este decât într-un stadiu incipient, așa cum o arată diferențele între femeile mai tinere și cele mai vîrstnice, între cele educate și cele mai puțin educate. Schimbarea comportamentală o ia deci, în acest caz, înaintea schimbărilor în sistemul de valori și atitudini vizavi de familie și copii.

Copilul este acceptat și chiar dorit și în contextul în care viața familială nu-și poate urma cursul normal, adică cel prescris de modelul familiei „burgheze”. Apariția copilului în afara familiei este deja o practică frecventă în țările occidentale², dar nu este străină

1. Scala răspunsurilor a fost formată din 5 trepte: „acord total”, „acord”, „nici, nici”, „dezacord” și „dezacord total”.
2. Iată câteva cifre ilustrative, preluate din J.P. Sardon (2004). Astfel, ponderea copiilor născuți în afara căsătoriei, în totalul născuților în anul 2002, era: 62,3% în Islanda, 50,3% în Norvegia, 56,0% în Suedia, 44,6% în Danemarca, 40,6% în Marea Britanie, 56,3% în Estonia, 43,1% în Letonia, 42,8% în Bulgaria etc. La cealaltă extremă sunt țări precum: Grecia cu 3,9 %, Italia cu 12,2%, Spania cu 17,7% (în 2000), Polonia cu 14,4% etc.

nici celor din zona noastră a Europei. Chiar dacă suntem încă în urma majorității țărilor apusene, în România procentul născuților în afara căsătoriei este totuși ridicat (cca 27% în 2002) și se află în continuă creștere¹. Din păcate, nu avem prea multe informații despre situația mamelor acestor copii, însă putem presupune că, spre deosebire de țările occidentale, unde modelul familiei uniparentale este acceptat și practicat în mod conștient de către o serie de femei, la noi aceste nașteri extrafamiliale sunt mai curând rezultatul unor comportamente premoderne, mamele singure cu copii fiind în special femei din categoria celor lipsite de școlaritate², cu un nivel de trai precar, din medii sociale în care normele moderne de conviețuire sunt frecvent încălcate etc. Deci este greu să apreciem câte dintre aceste femei au acceptat în mod deliberat venirea pe lume a unui copil fără a avea un partener de căsătorie; oricum, credem că proporția este încă redusă la noi.

Cu toate acestea, după cum spuneam, modelul respectiv nu este masiv repudiat dar el nici nu pare a fi îmbrățișat cu multă căldură. În chestionar, am avut două întrebări în acest sens, respectiv am cerut părerea despre următoarele aserționi:

A) Pentru a crește fericit, un copil are nevoie de o familie cu o mamă și un tată.

B) Este acceptabil pentru o femeie să rămână necășătorită și să aibă un copil.

Răspunsurile sunt prezentate în tabelul 4.

Tabelul 4. *Opinia femeilor privind nevoia pentru copil a unei familii complete (A) și referitoare la acceptabilitatea familiei monoparentale (B)*

<i>Opinia</i>	<i>Propoziția A</i>	<i>Propoziția B</i>
Acord total	67,8	21,7
Acord	24,9	36,9
Nici, nici...	3,3	13,9
Dezacord	3,2	20,1
Dezacord total	0,8	7,5
Total	100	100,1

Concluzia este imediată. Modelul clasic al familiei cu doi părinți este de departe cel dezirabil, întrunind acordul a circa 93% dintre respondente, în vreme ce propoziția a două este judecată cu mult mai multă prudență, deși, cum se vede, balanța înclină și aici spre un acord: 58,6 sunt de acord, 13,9 indecise și 27,6% dezavuează clar această situație. Alăturarea răspunsurilor la cele două întrebări este instructivă. Într-adevăr, ele ne îndeamnă la o analiză mai consistentă a conținutului fiecărei afirmații, pentru a înlătura eventuala idee lansată în grabă că acestea ar fi contradictorii. Sensul constatării că în ambele situații acordul este majoritar este acela că, pe de o parte, femeile noastre valorizează puternic familia, în calitate de mediu pentru creșterea copiilor în condiții optime pentru aceștia, manifestând, în același timp, toleranță pentru situațiile când femeia este nevoită să-și crească singură copiii. Vedem astfel că interpretarea răspunsurilor la o întrebare a chestionarului trebuie să țină seama de contextul în care aceasta a fost pusă; analizând în abstract răspunsurile vizavi de afirmația B, am putea fi tentați să tragem concluzia că femeile de la noi sunt adepte ale unui model de familie monoparentală, că ar repudia deci forma clasică de familie, cea cu nucleu complet.

1. Vezi INS (2003, p. 5).

2. Singurul indiciu pe care Institutul Național de Statistică ni-l oferă despre aceste cazuri este că ele sunt ceva mai frecvente în mediul rural decât la oraș, ceea ce susține ipoteza noastră despre tipul dominant de femei ce produc astfel de nașteri.

Este interesantă și utilă totdeauna compararea datelor obținute într-o populație cu cele similare din alte locuri. În cazul de față avem la îndemână rezultatele raportului de țară al Spaniei¹ la cercetarea internațională asupra familiei și fertilității, desfășurată, cum spuneam, în anii '90, în mai multe țări ale lumii, și din care am preluat și noi unele întrebări ale chestionarului aplicat acum. La o întrebare foarte apropiată în conținut de cea desemnată aici prin litera B, pusă în ancheta desfășurată în Spania, răspunsul a fost sensibil diferit de cel obținut de noi, mai exact nivelul de acceptabilitate fiind acolo net superior celui din România: 88,4% au fost de acord ca o femeie fără o relație stabilă cu un bărbat să aibă un copil, 9,7% în dezacord și 1,9% indecise (p. 92). Acest exemplu spaniol este, întâmplător sau nu, un caz foarte fericit pentru a ilustra unele idei susținute în materialul de față. După cum se vede, populația dintr-o țară catolică este extrem de tolerantă față de ideea nașterilor extrafamiliale, mai cu seamă dacă observăm că întrebarea pusă acolo este chiar mai „tare” decât cea din chestionarul nostru. Pe de altă parte, comportamentul efectiv al femeilor spaniole este totuși unul dintre cele mai „conformiste” din Europa: mai puțin de 20% dintre copii apar în afara familiei, dintre țările occidentale fiind depășită la acest capitol doar de Grecia și Italia. Așadar, e greu de găsit neapărat o legătură între opiniile la acest gen de întrebări, considerate indicatori ai sistemului de valori sau atitudini, și comportamentul real al persoanelor. Să mai spunem că Spania este printre țările europene cu cea mai scăzută fertilitate, deci printre cele mai avansate pe calea celei de-a doua tranziții, din punctul de vedere al fertilității – ca și din cel al imaginii asupra familiei din perspectiva menționată –, dar se află foarte în urmă când e vorba de a pune în aplicare modelul de familie postmodernă, de vreme ce copiii se nasc, în marea lor majoritate, în cadrul căsătoriilor, iar această instituție dă dovedă de o puternică stabilitate (rata divorțialității fiind în Spania printre cele mai mici dintre țările UE).

4.2. Familia și coabitarea

La fel ca prezența copilului în viața oamenilor, și familia, ca instituție și ca funcțiuni, este puternic valorizată de către femeile din eșantionul nostru. Acest lucru se vede imediat din răspunsurile la două întrebări generale; în fapt, e vorba de exprimarea acordului/dezacordului vizavi de două judecăți asupra căsătoriei/familiei: A) „Căsătoria este o instituție demodată (învechită)” și B) „Ar fi un lucru bun dacă în viitor s-ar pune mai mult accentul pe viața de familie”.

A doua aserțiune, probabil și datorită formei sale mai generale, imprecise și neangajante, întrunește un procent foarte ridicat de adeziuni: 94,3% se declară de acord, 3,2% în dezacord și 2,5% nu au o opinie. În aceste condiții, este greu de găsit diferențe semnificative între categorii de persoane. Doar femeile necăsătorite par a fi ceva mai reticente în a se declara de acord cu această propoziție; în rest, nu apar diferențe nici după vîrstă, nici după educație și nici după rezidență.

Propoziția A diferențiază lumea într-o măsură mai mare, probabil și pentru că opțiunea majoritară este cea care corespunde răspunsului negativ. Or, se știe, variantele

1. Datele pentru Spania folosite în materialul de față provin din lucrarea Delgado și Castro-Martin (1999).

negative sunt, de obicei, alese într-o proporție mai mică, în chestionare, comparativ cu cele pozitive. Așa se face că, în cazul de față, 12,7% dintre femei agreează ideea și 2,7% nu se pronunță. Distribuția este și acum, în mare măsură, uniformă printre diferite categorii de persoane, în sensul că, de pildă, nu avem diferențe semnificative în funcție de vîrstă, nivel de școlaritate și mediul urban sau rural. Din nou, am găsit o singură variabilă care generează anumite diferențe de opinie mai însemnante: starea civilă a persoanelor. Cum se vede în tabelul 5, cele mai dispuse să acorde calificativul de „demodat” instituției căsătoriei sunt femeile divorțate (29,7%), urmate de cele celibatare (19,1%); femeile căsătorite sunt cele mai încrezătoare în viabilitatea instituției (10,4% cred că e demodată și 87,3% sunt în dezacord cu acest calificativ), urmate foarte îndeaproape de văduve (11,7% acord și 85,8% dezacord).

*Tabelul 5. Apreciere asupra propoziției:
„Căsătoria este o instituție demodată (învecită)”*

Starea civilă	Acord	Dezacord	Indecisă	Total
Celibatară	19,1	75,8	5,1	100
Căsătorită	10,4	87,3	2,3	100
Văduvă	11,7	85,8	2,5	100
Divorțată	29,7	67,2	3,1	100
Total	12,8	84,5	2,7	100

Notă: Valoarea $\div^2$ este 56,25, la un număr de 6 grade de libertate, ceea ce permite să se afirme că diferența e semnificativă la un nivel de probabilitate $p < 0,001$.

La cele două întrebări, notate mai sus cu A și B, avem rezultate comparative, pentru femeile între 18-49 ani, din Spania și România; ele sunt următoarele:

	Acord	Dezacord	Indecis
A) „Căsătoria este o instituție demodată (învecită)”			
Spania	19,4	77,3	3,4
România	13,6	83,7	2,7
B) „Ar fi un lucru bun dacă în viitor s-ar pune mai mult accentul pe viața de familie”			
Spania	90,2	4,6	5,2
România	93,7	3,5	2,8

Se vede că diferențele dintre femeile românce și cele din Peninsula Iberică nu sunt prea mari; un ușor accent suplimentar parcă pun totuși româncele asupra importanței familiei, în condițiile în care comportamentul fertil al celor două populații este și el apropiat. Această diferență capătă o semnificație sociologică dacă o coroborăm cu răspunsurile la întrebarea privind nașterea copiilor în afara căsătoriei, care și ea arată că Spania se află cu un pas înaintea noastră în acceptarea valorilor postmoderne privind viața de familie.

După astfel de aprecieri „elogioase” la adresa căsătoriei și familiei, ar fi poate de așteptat ca femeile românce să respingă pline de indignare coabitarea, ca formă de conviețuire în cuplu fără căsătorie. O baterie de întrebări din chestionar a cerut opinia asupra mai multor implicații sociale pe care le are o astfel ce conviețuire. În mod poate surprinzător, subiectele chestionarului nostru s-au arătat îngăduitoare și cu o judecată

destul de nuanțată¹. Prezentăm în tabelul 6 aceste aprecieri, reducând evantaiul de la cinci variante la trei: opinie favorabilă, neutră și nefavorabilă.

Tabelul 6. *Opinia privind diferite aspecte de viață legate de concubinaj*

<i>Aspectul vizat</i>	<i>Favorabilă</i>	<i>Neutră</i>	<i>Nefavorabilă</i>	<i>Total</i>
Fericirea, în general	49,7	18,3	32,0	100
Siguranța economică	39,2	21,5	39,4	100,1
Prietenia cu alții	45,8	23,1	31,1	100
Libertatea personală	56,8	18,2	25,0	100
O relație stabilă	39,1	15,4	45,5	100
A avea copii	39,2	13,3	47,5	100
Acceptarea socială	37,3	18,0	44,8	100,1

Se vede clar că, în comparație cu căsătoria, uniunea liberă poate oferi avantaje, în opinia celor chestionați, mai ales pe planul libertății personale, al fericirii, în general și al posibilităților de a stabili relații de prietenie cu alții; mai puțin bine văzute sunt, pentru cuplurile necăsătorite, aspectele ce țin de aducerea pe lume a copiilor, stabilitatea relației și acceptarea socială. În general, avantajele conviețuirii în cuplu informal sunt mai frecvent invocate de femeile mai tinere, cu educație superioară, din mediul urban și având starea civilă de celibatară sau divorțată. Totuși, diferențele nu sunt mari, iar coeficienții de asociere care se pot construi între acești parametri și răspunsurile respective, de asemenea, au valori modeste, rareori depășind pragul de 0,15 sau 0,20.

Din nou trebuie să vedem această apreciere pe fragmente a uniunilor consensuale ca un element de toleranță și de înțelegere pentru situațiile diverse în care poate să se afle o femeie, ceea ce nu împiedică acceptarea, pe fond, a unui model centrat puternic pe familia legitimă, pe cuplul legal consacrat, considerat ca fiind mediul cel mai propice pentru aducerea pe lume a copiilor, creșterea și educarea acestora.

4.3. Relațiile dintre soți

Unul dintre simptomele cele mai clare ale schimbării sistemului de valori familiale invocate de părinții conceptului de „a doua tranziție demografică”, pe care se sprijină și ideea trecerii de la „altruism” spre „individualism”, în cadrul relațiilor familiale, îl reprezintă slăbirea legăturilor între soți și, implicit, o mai puternică tendință de egalitate între sexe, prin depășirea condițiilor care făceau ca femeia să dețină un statut de inferioritate în cadrul familiei burgheze. Consecința este nu doar o emancipare a femeii prin atragerea ei mai puternică în activități profesionale și prin reducerea sarcinilor domestice, ci și posibilitățile sporite de eliberare de contractul conjugal atunci când relațiile afective între soți slăbesc sau când soțul încearcă să-și impună propriile reguli în viața de familie, ca să nu mai vorbim de agresiuni sau alte forme de violență, acceptate

1. Nu este exclus ca forma puțin alambicată a întrebării să fi produs și unele confuzii, cu efecte asupra răspunsurilor. Întrebarea generală sună astfel: „În ceea ce privește căsătoria și uniunea liberă/concubinajul, cum evaluați posibilitatea de a obține următoarele trăind împreună spre deosebire de a fi căsătorit?”, urmând apoi referirea la aspectele menționate în tabel.

adesea în familia burgheză, de dragul copiilor sau al păstrării aparențelor (presiunea socială pentru păstrarea cu orice preț a căsătoriei).

Chestionarul nostru a avut o baterie de întrebări care le-au pus pe femei în diferite situații ipotetice neplăcute, cerându-le să aprecieze dacă se justifică sau nu despărțirea de partener¹. Vom prezenta în tabelul 7 aceste situații ipotetice, precum și ponderea celor care au considerat că motivul în cauză este suficient sau nu este suficient de puternic pentru a justifica o separare a cuplului, fiind deci vorba de cuplu în general și nu numai de cel conjugal.

Tabelul 7. *Evaluarea câtorva motive ca factori ce justifică separarea partenerilor (%)*

Motivul	Suficient	Insuficient	Nu știe	Total
A. Partenerul bea prea mult	58,4	36,8	4,9	100
B. Lipsa de dragoste din partea partenerului	58,6	36,1	5,3	100
C. Nepotrivire de caracter cu partenerul	55,4	38,6	6,0	100
D. Comportament agresiv din partea partenerului	77,9	18,7	3,4	100
E. Împărțirea sarcinilor în gospodărie este nemulțumitoare	20,6	74,4	5,0	100
F. Infidelitatea partenerului	59,9	34,5	5,6	100
G. Relația sexuală cu partenerul este nemulțumitoare	22,4	68,9	8,7	100
H. Impossibilitatea de a avea copii cu partenerul	15,5	77,6	6,9	100
I. Neînțelegere asupra numărului de copii	9,3	84,7	5,9	100

Se observă că cele nouă motive enumerate în tabelul 7 se grupează destul de clar în două categorii – de altfel, și o analiză factorială conduce la desprinderea a două componente principale, în jurul căror se grupează în mod analog variabilele noastre –, prima cuprinzând elementele de la punctele A, B, C, D și F, cărora majoritatea subiecților le acordă suficientă importanță pentru a justifica separarea, iar a doua, conținând restul de patru factori, față de care predomină o opinie contrară. În prima categorie intervin două dimensiuni clar diferite. Una e legată de anumite aspecte grave de comportament, în speță agresivitatea, probabil gândită sub formă de violență fizică, indicată de aserțiunea D, care recoltează cele mai multe opinii la rubrica „suficient” (aproape 80%). Tot aici credem că poate fi inclus și consumul excesiv de alcool, întrucât adesea el este însoțit de manifestări comportamentale violente. A doua componentă a primei categorii conține elementele definitorii ale căsătoriei moderne, bazată pe dragostea între parteneri, caracteristici comune de caracter și, mai cu seamă, fidelitatea în relația sexuală.

Cealaltă categorie mare de indicatori include punctele E, G, H și I, unde sunt imaginate situații diferite în conținut, dar care, cum spuneam, sunt privite cu multă

1. În mod exact, întrebarea era următoarea: „Considerați următoarele motive suficiente sau insuficiente pentru a vă despărți de partenerul dvs.? (Dacă nu are partener: ... ca cineva să se despartă de partener)”, cu variantele de răspuns: „suficiente”, „insuficiente”, „nu știe”, motivele invocate fiind cele apar în tabelul 7.

îngăduință de majoritatea femeilor din eșantion, ce le consideră insuficient de importante pentru a justifica destrămarea unui cuplu. Să le analizăm puțin, luându-le pe rând. Punctul E se referă la împărțirea sarcinilor domestice între cei doi parteneri. Cum se știe – și cum rezultă chiar dintr-o serie de întrebări ale chestionarului nostru, asupra cărora nu e locul să ne oprim aici –, în societatea românească persistă un serios dezechilibru între sexe din punctul de vedere al problemei analizate aici, femeile, fie în postura de casnice, fie în cea de angajate în activități profesionale, fiind cele care îndeplinește majoritatea acestor sarcini, că e vorba de gătit, întreținut curătenia, supravegheat copiii etc. și totuși interlocutoarele noastre cred, în proporție de trei sferturi, că acesta nu e un motiv de a întrerupe relația cu partenerul. Probabil că modelul tradițional al familiei de la noi se perpetuează, din acest punct de vedere, femeile asumându-și-l pentru rațiuni bine înțemeiate: costul schimbării prea ridicat, compensațiile pe care le obțin din acceptarea acestei asimetrii, satisfacția ce derivă din controlul vieții domestice care se obține cu timpul în aceste familii etc.

Punctul G vizează o chestiune de mare importanță: stabilitatea cuplului este judecată a fi mai importantă decât obținerea satisfacțiilor în urma unei vieți sexuale normale. Este din nou clar atașamentul femeilor de la noi față de modelul tradițional al familiei, care, chiar dacă se bazează pe dragostea – inclusiv fizică – între soț, plasează relația mai presus de satisfacerea „plăcerilor carnale”, femeia, cel puțin, fiind datoare să accepte un partener chiar mai puțin performant sexual dacă, aşa cum s-a înțeles din celelalte întrebări, acesta o înconjoară cu dragoste și nu își negligează soția din cauza unor relații extraconjugale.

Ultimele aspecte privesc problema copiilor care sunt aduși pe lume; chiar dacă apropriate, ele sunt totuși distințe. O dată, e vorba de sterilitatea cuplului, imputabilă partenerului. După importanța pe care o acordă femeile, aşa cum am văzut, copiilor, ar fi fost poate de așteptat, în acest punct, o altă structură de răspunsuri. Intervievatele noastre par a „uita” că au susținut cu tărie că un cuplu trebuie să aibă copii sau că o persoană nu se simte împlinită dacă nu aduce pe lume copii. Contradicția e doar aparentă; aici nu e vorba de o acțiune conștientă a partenerului, ci de un dat biologic de care se presupune că acesta nu e responsabil. Or, în aceste condiții, stabilitatea cuplului, relația afectivă dintre parteneri, eventual respectarea preceptelor religioase privind unirea pe veci a celor doi în căsătorie și alte considerente sunt mai importante decât incapacitatea de procreare, care este privită cu resemnare.

Celălalt punct, se referă la dimensionarea descendenței cuplului, imaginând situația când cei doi au opinii divergente asupra acestui aspect (indiferent de sensul în care acestea diferă). Probabil că și de această dată femeile chestionate au judecat că acest aspect, ce ține de libertatea individuală a fiecărui partener, este subordonat celui care vizează stabilitatea și coeziunea familiei. Sau, poate, se consideră că, în condițiile actuale ale unei posibilități totale de a controla fertilitatea cuplului, femeia își poate impune tacit punctul de vedere, ea fiind, în fapt, ultima care poate adopta o soluție într-un sens sau altul.

Firește că aceste aprecieri generale se justifică de acoperirea lor statistică; unanimitate nu există vizavi de niciunul dintre aspectele judecate. Problema este, aşa cum s-a mai pus și anterior, dacă apar diferențe semnificative între diferite categorii de persoane. Constatarea imediată e că astfel de diferențe apar și ele sunt în același sens peste tot, și la problemele la care predomină un răspuns, și la care predomină celălalt; cele mai exigente, adică cele care acceptă în proporție mai mare că motivele de despărțire sunt suficiente, sunt

femeile mai tinere, cele mai instruite, provenind din mediul urban și având starea civilă „necășătorită” sau „divorțată”. Să luăm pentru ilustrare doar două din cele nouă situații ipotetice de mai sus, aparținând aceluiași domeniu – sexualitatea –, dar care recoltează opinii diferite: infidelitatea partenerului și respectiv relații sexuale nemulțumitoare. Tabelul 8 redă, în sinteză, dependența opiniilor de parametrii individuali amintiți.

Situația este mai mult decât limpede pe ambele dimensiuni urmărite: fie că e vorba de o situație puternic respinsă (infidelitatea), fie de una majoritar acceptată (slaba prestație sexuală a partenerului), femeile care sunt gata să ia o decizie radicală de separare se află mai frecvent printre orășențele tinere, cu studii medii sau superioare, necășătorite sau divorțate. Influența acestei din urmă variabile ni s-a părut interesantă, în sensul că „exigențele” față de partener scad sensibil la femeile căsătorite sau cele văduve, adică cele care au sau au avut o experiență de viață cu un partener, ceea ce le face mai înțelegătoare și mai tolerante, comparativ cu cele ce n-au trăit o astfel de experiență deloc (celibatarele) sau au trăit una traumatizantă (divorțatele). Iar această influență chiar există, căci, dincolo de corelațiile între cei patru parametri, relația statistică între starea civilă și răspunsul la cele două întrebări rămâne, chiar dacă se controlează simultan vîrstă, mediul și școlaritatea persoanelor.

*Tabelul 8. Procentul celor care găsesc motive suficiente de despărțire
în urma „infidelității” sau a unor „relații sexuale nesatisfăcătoare”,
după variabilele mediu, vîrstă, stare civilă și școlaritate*

Categorii de persoane, după 4 variabile	Infidelitate	Relații nesatisfăcătoare
MEDIU		
Urban	65,8	25,8
Rural	52,8	18,3
VÂRSTĂ		
18-29 ani	67,4	30,8
30-39 ani	64,9	21,7
40-49 ani	59,2	21,3
50-60 ani	49,9	17,4
STARE CIVILĂ		
Celibatară	75,4	37,7
Căsătorită	56,8	18,9
Văduvă	55,8	26,7
Divorțată	71,1	31,3
ȘCOLARITATE		
Inferioară	52,6	18,1
Liceu	66,6	26,8
Postliceală	67,3	24,6
Superioară	68,7	28,9

Notă: Asocierile între răspunsurile la cele două întrebări de opinie și la cele patru variabile de identificare sunt semnificative la nivelul de probabilitate $p < 0,001$.

Oricât ni s-ar părea de puternică dependența răspunsurilor la cele două întrebări de factorii personali, aceasta nu trebuie exagerată. Dacă facem o selectare foarte drastică și consemnăm doar răspunsurile persoanelor necășătorite sau divorțate, sub 45 de ani, trăind în mediul urban și având o școlaritate medie sau superioară, vom constata că proporția celor care se declară pentru separare în caz de infidelitate crește de la cca 60%

la 82%, iar cea similară în cazul relațiilor nesatisfăcătoare de la 22% la 40%; sporul de determinare este evident, dar nu ajungem la 100%, aşa cum, nici dacă utilizăm un subeşantion contrastant, nu vom ajunge la procent zero.

Aşadar, dacă 4 din 10 femei nu sunt hotărâte să renunțe la conviețuirea cu un partener infidel și 8 din 10 sunt gata să renunțe la plăcerile sexuale pentru a salva cuplul, nu vedem cum n-am recunoaște că familia (căci cu certitudine la familie s-au gândit cele mai multe atunci când li s-au adresat întrebările) este privită în societatea românească actuală prin prisma valorilor modelului „burghez” și, parțial, chiar al celui „premodern”, de vreme ce femeia este încă dispusă să accepte infidelitatea soțului, pentru a menține stabilitatea instituției.

4.4. Părinți și copii

O dimensiune principală a conceptului celei de-a doua tranzitii demografice o constituie, cum am mai spus, schimbarea atitudinii față de copil, decăderea acestuia din postura de „rege” al familiei, adică din topul valorilor cuplului, și mutarea atenției spre cei ce formează cuplul și, chiar mai mult, centrarea pe individ mai curând decât pe cuplu. Căutarea zonei atitudinal-valorice în care se plasează femeia din România începutului de mileniu III, din perspectiva raportului copil/cuplu, poate fi pornită chiar de la unele dintre întrebările chestionarului folosit în cercetarea de față, deși, evident, nu trebuie exagerată valoarea întrebărilor ca indicatori ai modelului de valori și atitudini la care omul aderă. Răspunsurile la întrebări reflectă doar opiniile oamenilor, iar originea acestora trebuie căutată totdeauna și în alte zone decât în straturile profunde ale subiectivității, ele fiind influențate de o serie de circumstanțe, inclusiv de formularea întrebărilor din chestionar. Dar, în lipsa altor instrumente mai puternice, trebuie să recurgem la o analiză a răspunsurilor, pe care le vom interpreta însă cu mare prudență.

În primul rând, trebuie menționate cele două întrebări directe, care au dus la răspunsuri destul de diferite, în funcție de formularea acestora.

Pe de o parte, subiecții au fost puși în situația să aleagă una dintre următoarele două variante :

1) Este de datoria părinților să facă tot ce le stă în puțință pentru copiii lor, chiar și împotriva bunăstării proprii.

sau

2) Părinții au și ei viața lor și nu ar trebui să-și sacrifice bunăstarea personală pentru cea a copiilor,

concretizând întrebarea „Care dintre următoarele afirmații descriu mai cel mai bine părerea dvs. despre responsabilitatele părinților față de copii?”. Răspunsurile au fost, în acest caz, zdrobitoare de partea primei aserționi, în ciuda faptului că ea conține o formulare destul de „tare” (e vorba de sintagma „chiar și împotriva bunăstării proprii”); 86,9% din totalul subiecților și 91,3% dintre cei care au putut să aleagă una din cele două variante au optat pentru prima.

Într-o altă secțiune a chestionarului a apărut doar a doua formulă, cerându-li-se respondentelor să menționeze gradul în care aproba conținutul expresiei respective,

folosind o scală ordinală cu 5 trepte¹. De data aceasta, răspunsurile sunt ceva mai nuanțate, ele distribuindu-se după cum urmează :

- Acord total – 12,1%.
- Acord – 17,1%.
- Nici, nici – 13,0%.
- Dezacord – 42,3%.
- Dezacord total – 15,5%.

Altfel spus, aproape 30% dintre respondente sunt gata să aprobe afirmația privind dreptul părintilor de a nu-și sacrifice viața pentru copii, în contextul în care aceasta nu este contrapusă unei care subliniază datoria părintilor de a face totul pentru bunăstarea și fericirea descendenților. Totuși, opinia majoritară este din nou cea de respingere a atitudinii care are în centrul ei viziunea „egoistă” asupra familiei/cuplului.

Interesant este aici și faptul că din datele personale asupra celor care au răspuns la chestionar, precum și din opiniile exprimate la alte întrebări, nu se conturează în mod clar categorii de persoane care aprobă/dezaproba ideea sacrificiului pentru copii. Astfel, restrângând variantele la trei categorii (acord, neutru și dezacord) și corelând întrebarea cu diferenți parametri, rezultă lipsa de asociere cu mediu, școlaritatea și vîrstă și o slabă asociere cu starea civilă (în sensul că celibatarele și divorțatele aprobă ceva mai frecvent ideea pusă în discuție) și cu faptul că au sau nu copii (cele cu copii fiind, cum e de așteptat, mai dispuse să se sacrifice pentru aceștia decât ar face-o cele fără copii, care judecă același lucru, dar în abstract).

Una dintre legăturile cel mai des invocate este cea dintre scăderea fertilității și schimbarea atitudinii femeii față de statutul său în cadrul gospodăriei, respectiv aspirațiile acesteia de a depăși rolul de casnică și de a avea posibilitatea dezvoltării unei cariere profesionale, care s-o plaseze pe picior de egalitate cu bărbatul. Este evident că, în măsura în care asemenea aspirații sunt pe cale de realizare, nașterea devine o frână sau, mai bine spus, un număr mai mare de 1-2 nașteri afectează serios şansele profesionale ale femeii, indiferent de repartizarea sarcinilor în cadrul gospodăriei, adică până și atunci când bărbatul preia o serie de sarcini domestice, inclusiv cele legate de creșterea și educarea copiilor la vîrste mici. Spuneam că avem aici o explicație a scăderii fertilității, dacă punem această tendință, măcar parțial, pe seama implicării tot mai puternice a femeii în activități – profesionale și sociale – extragospodărești.

Dar legătura aceasta poate fi privită și ca fragment al unui mecanism social prin care se poate acționa pentru a stopa scăderea fertilității sau chiar pentru redresarea ei. Într-adevăr, în măsura în care avem la ora actuală indici de fertilitate de 1,2-1,5 copii pe femeie, putem presupune că un număr tot mai mare de femei amâna mult timp nașterea primului copil (care apoi rămâne singurul) sau nasc un copil la un anumit moment propice pentru ca apoi să poată în continuare să-și dezvolte o carieră profesională sau să se implice în alte activități. Orice sarcină suplimentară este privită ca o frână în realizarea acestor deziderate, dat fiind că o bună bucată de timp femeia nu se poate

1. Formularea exactă a întrebării era : „Înclinați să fiți de acord sau în dezacord cu următoarele afirmații ?”, cu variantele de răspuns : „Acord total”, „Acord”, „Nici acord, nici dezacord”, „Dezacord” și „Dezacord total”, iar printre afirmațiile vizate era și următoarea : „Părinții au și ei viața lor și nu ar trebui să li se ceară să-și sacrifice bunăstarea de dragul copiilor”, care, se vede, reproduce aproape exact una dintre variantele între care femeile au fost puse să aleagă anterior.

încadra în formele standard de activitate. Atunci, ideea este de a schimba aceste forme, deci de a găsi soluții pentru minimalizarea efectelor negative ale sarcinii, nașterii și creșterii copilului asupra carierei profesionale a femeii.

În ceea ce ne privește, am putut testa puțin atitudinea femeilor române vizavi de această dihotomie, carieră *versus* viață de gospodină și mamă. Câteva întrebări au fost mai relevante din această perspectivă. Iată, mai întâi, două relativ generale și mai neutre, privind de fapt poziția femeii în familie :

- 1) A avea un serviciu este pentru o femeie cel mai bun mod de a fi independentă.
- 2) Atât bărbatul, cât și femeia ar trebui să contribuie la veniturile gospodăriei.

Rezultatele arată o puternică adeziune la ideea de egalitate între sexe, de vreme ce $\frac{3}{4}$ dintre respondente aproba prima aserțiune și peste 90% pe cea de-a doua.

Dincolo de aceste aprecieri generale, răspunsul la unele întrebări mai specifice ne aduce nuanțe interesante. De pildă, cerând să evalueze afirmația următoare :

- 3) A fi casnică sau a munci pentru bani dau același sentiment de realizare, femeile din eșantion răspund în felul următor, realizând o remarcabilă disperzie :

- acord – 39,5% ;
- nici, nici – 13,4% ;
- dezacord – 47,1%.

O asemenea distribuție trimite imediat spre o încercare de explicare de tip statistic, adică de găsire a unor variabile cu care răspunsurile respective să coreleze semnificativ. Dintre parametrii individuali folosiți în mod curent, am găsit cele mai puternice asociere cu nivelul de școlaritate, mediul urban/rural și statutul persoanei, ocupată/neocupată. În schimb, asocierea cu vârsta și starea civilă nu este semnificativă. Iată procentele celor care se declară de acord cu afirmația respectivă, după categoriile celor trei variabile cu care legătura e puternică :

- Școlaritate
  - inferioară – 45,7% ;
  - liceu – 35,9% ;
  - postliceală – 33,0% ;
  - superioară – 23,9%.
- Mediu
  - rural – 47,7% ;
  - urban – 32,7%.
- Statut profesional
  - neocupată – 46,0% ;
  - ocupată – 30,9%.

Influența mediului și a statutului profesional se păstrează și atunci când se controlează nivelul educațional, numai că această din urmă variabilă interacționează puternic cu celelalte două, în sensul că, la nivelul școlar inferior, cele două variabile influențează puternic răspunsul, în timp ce, pentru persoanele cu studii superioare, acesta nu mai depinde de faptul că respondentă e din rural sau urban, că e ocupată sau nu. În sfârșit, să mai spunem că, intersectând cele trei variabile „independente”, obținem două categorii extreme : femei din rural, cu nivel școlar inferior și neocupate și, respectiv, femei din urban, cu învățământ superior, ocupate ; primele aproba propoziția în procent de 52%, cele din urmă o aproba doar în proporție de 21,5%. Se vede că această cifră e foarte

apropiată de procentul corespunzător pentru întregul lot de femei cu studii superioare, ceea ce ilustrează afirmația anterioară, cea conform căreia pentru opinia acestor femei în chestiunea în cauză nu mai contează mediul și statutul profesional. Este clar deci că statusul educațional – și, legat de acesta, cel profesional – contribuie semnificativ la deosebirea între femeile care acceptă situația de casnică, situație ce implică o dedicare completă creșterii copiilor și activităților curente gospodărești, deci o poziție inferioară în cadrul familiei, și cele care își doresc o împlinire profesională, care le asigură un statut egal cu cel al soțului.

Ducând mai departe ideea, chestionarul solicită opinia, în termeni de acord saudezacord, cu afirmația :

4) Un copil preșcolar s-ar putea să sufere dacă mama lucrează.

Rezultatul este, din nou, de natură a diviza puternic lotul respondentelor noastre, dat fiind că distribuția răspunsurilor, redusă de la cinci la trei variante, este următoarea :

- acord – 45,4% ;
- nici, nici – 15,0% ;
- dezacord – 39,6% .

Deci o proporție care se apropie de jumătate văd în activitatea profesională a femeii un factor ce perturbă creșterea și educația copiilor.

Ca și în cazul precedent, răspunsurile se coreleză semnificativ cu nivelul școlar, mediul și statutul profesional, în sensul că tind să fie mai mult de acord cu respectiva afirmație femeile casnice, cele din rural și cu o școlaritate inferioară. Vârstă și statutul marital par, și de data aceasta, să nu influențeze opiniile respective. Evident că cele două variabile, notate cu (3) și (4), sunt asociate pozitiv, dar intensitatea legăturii este slabă, coeficienții de asociere fiind între 0,10-0,20.

În fine, a cincea propoziție supusă judecății a fost următoarea :

5) Serviciul nu e o problemă, dar ceea ce doresc majoritatea femeilor este o casă și copii.

Ea pune în ecuație directă activitatea profesională a femeii și statutul de soție și mamă. Distribuția răspunsurilor arată astfel :

- acord total – 33,0% ;
- acord – 38,9% ;
- nici, nici – 11,4% ;
- dezacord – 12,6% ;
- dezacord total – 4,1% .

Deci în proporție zdrobitoare, de circa 72%, femeile din eșantion cred că majoritatea femeilor române preferă „o casă și copii” serviciului, deci că acestea sunt încă puternic ancorate în sistemul de valori tradiționale și doar o mică proporție, 16,7%, le plasează în sistemul preferințelor specifice epocii moderne și postmoderne. Chiar dacă e vorba aici de opinia despre care se crede ar fi opinia majorității femeilor – și nu opinia lor personală privind chestiunea discutată –, răspunsurile se diferențiază după parametrii personali ai celor care răspund. E interesant că, din nou, vârstă și statutul marital nu dau o asociere semnificativă; cea mai clară legătură apare iarăși cu școlaritatea : ponderea celor care agreează ideea din propoziția de mai sus scade de la circa 80% la femeile fără liceu la 50% la cele cu facultate ; invers, ponderea celor care își exprimă dezacordul urcă de la 10% la 33,5% pentru aceleasi categorii.

4.5. Concluzii

Materialul de față a vrut să arate că femeile din țara noastră aderă încă, în cea mai mare parte, la un sistem de valori privitor la familie, sistem care conține cele mai importante componente ale viziunii „burgheze” asupra căsătoriei și vieții de familie, dacă nu chiar uneia anterioare, specifică societăților tradiționale premoderne. Acest lucru nu le împiedică să practice o fertilitate extrem de scăzută, la nivelurile cele mai joase din lume, să adopte alte atitudini și comportamente care să le plaseze pe poziții intermediare, adică încă departe de ceea ce se întâmplă în țările occidentale, dar departe și de ceea ce se întâmplă la noi cu câteva decenii în urmă. Cu alte cuvinte, nu există un sincronism și o relație de determinare – aşa cum proclamă teoria celei de-a doua tranziții demografice – între sistemul de valori, credințe, atitudini și comportamentul demografic sau diferitele aspecte ale relațiilor familiale, între membrii cuplului, între aceștia și descendenții sau ascendenții lor.

Scăderea fertilității sub nivelul de înlocuire a generațiilor, la mijlocul deceniului 1960, în mai multe țări, dintre care am văzut că pe primele locuri nici nu erau cele occidentale, este rezultatul unui lung proces istoric, care, firește, cuprinde și schimbări de genul menționat, dar și modificări structurale și instituționale, care fac să se schimbe și preferințele și comportamentul oamenilor. O familie instabilă, dusă la extrem sub forma cuplului necăsătorit, raporturi precare între membrii familiei, între generații și rudele colaterale, o independență crescută a femeii și o descendență redusă sau chiar nulă sunt lucruri care devin posibile în urma schimbărilor macrosociale, a formelor în care se plasează relațiile în societățile moderne și postmoderne și poate că schimbarea sistemului de atitudini și preferințe asupra stilului de viață nu este decât reflexul acestor transformări și nu cauza lor. Dar și mai prudent este să considerăm că împreună toate aceste elemente – de structură și organizare socială, de comportament uman, de credințe și mentalități etc. – se susțin și se potențează, conducând la evoluții demografice atât de greu predictabile.

5. Câteva aspecte ale homogamiei în România, evidențiate prin analiza datelor referitoare la căsătoriile încheiate în anii 2006-2008*

Atunci când am început lucrul la acest material, în cursul anului 2009, am realizat faptul că au trecut exact 50 de ani de la efectuarea, în Franța, sub conducerea lui Alain Girard, a uneia dintre cele mai cunoscute cercetări (anchete) asupra formării familiei : *Le choix du conjoint*, lucrare publicată în mai multe ediții (prima în 1964) și care a contribuit extrem de mult la stimularea cercetărilor ulterioare asupra problemei homo(hetero)gamiei. Chiar dacă studiul familiei și gospodăriei nu a fost chiar o constantă a preocupărilor mele ca sociolog și demograf, problematica acestora a fost atinsă mereu, sub diferite aspecte, în cercetările efectuate de-a lungul timpului. Așadar, pot spune că mă simt parte a comunității științifice din domeniul respectiv și cred că orice realizare semnificativă din acest camp, cum este cea a echipei lui Girard, trebuie marcată corespunzător, chiar și numai pentru a evidenția caracterul cumulativ al cercetărilor noastre, dincolo de diversitatea paradigmatică evidentă și, uneori, ostentativ exagerată.

În altă ordine de idei, trebuie să mărturisesc că am avut fericita șansă de a intra în posesia bazei de date a Institutului Național de Statistică privitoare la căsătoriile încheiate în anii 2006-2008 în România, lucru ce mi-a permis să explorez câteva aspecte ale nupțialității pentru care, până în prezent, nu am avut decât informații insuficiente sau n-am avut niciun fel de astfel de informații. Chiar și aşa, există două limitări foarte serioase în ceea ce privește exploatarea acestor date.

Pe de o parte, informațiile menționate pot fi utilizate doar într-un scop limitat și absolut descriptiv, adică fără a avea intenția de a trage concluzii nici asupra dinamicii fenomenului – de altfel greu de măsurat, așa cum se vede și dintr-un studiu elaborat de Mélanie Vanderschelden (2006) –, nici asupra specificului țării noastre în raport cu altele din zonă. Pe de altă parte, chiar și pentru scopul foarte modest despre care vorbeam, datele utilizate poate nu sunt cele mai potrivite, dat fiind că în anul din mijloc (2007) nupțialitatea a fost influențată semnificativ – și în intensitatea ei, dar și în anumite elemente de structură – de o măsură guvernamentală¹, luată spre sfârșitul anului 2006, având drept scop stimularea încheierii de prime căsătorii, prin acordarea echivalentului sumei de 200 de euro cuplului astfel format.

* Textul de față își are originea într-o comunicare prezentată la Colocviul Național de Științe Sociale, „ACUM” – Brașov, 26-28 noiembrie 2009.

1. Legea nr. 396/30.10.2006 privind acordarea unui sprijin finanțiar la constituirea familiei, intrată în vigoare la 1 ianuarie 2007.

Efectul imediat al măsurii – a cărui analiză nu face obiectul studiului de față, dar pe care îl voi invoca aici în mai multe rânduri – este vizibil prin creșterea numărului de căsătorii și a ratei de nupțialitate ; de la o rată de 6,6‰ în 2005 și de 6,8‰ în 2006, se ajunge la 8,8‰ în 2007, numărul absolut de căsătorii urcând în mod corespunzător și el : 141.836, 146.637 și, respectiv, 189.240. Faptul că sporul din 2007 este datorat legii în cauză, dar și că efectul măsurii a fost de scurtă durată, confirmând astfel ipoteza că nu s-a produs o stimulare a nupțialității pe termen mai lung, ci că s-au legalizat doar niște uniuni care existau de fapt, devine vizibil odată cu publicarea datelor statistice pe anii următori. Astfel, în 2008 s-au înregistrat 149.166 căsătorii, cu o rată de 6,9‰, valori care se apropie de cele din 2006, iar în 2009 doar 135.671 căsătorii, ceea ce înseamnă că intensitatea nupțialității a fost cu circa 10% mai mică decât în 2008 și net sub cea din 2005, deci dinaintea adoptării legii. Si această dinamică, dar și unele elemente ce țin de structura datelor din 2007 sugerează că de măsura guvernamentală invocată au profitat anumite categorii de persoane/cupluri, preponderent din mediul rural și mai sărace, care, după cum spuneam, trăiau deja în concubinaj, legalizându-și astfel legătura mai veche în schimbul unui mic beneficiu material.

Dincolo de anumite posibile distorsiuni introduse de măsura respectivă, datele detaliate avute la dispoziție, pentru anii 2006-2008, merită exploatație chiar și numai pentru posibilitățile de analiză mai numeroase oferite de forma lor de prezentare (bază de date). Este și obiectivul întreprinderii de față, în cadrul căreia ne interesează să studiem câteva variabile după care cei doi parteneri pot fi considerați că au însușiri apropriate sau diferite (în specă, etnia, vârstă și educația).

Revenind la problema homogamiei, aş mai menționa că ea rămâne una importantă pentru sociologia familiei, chiar dacă nu s-a bucurat de-a lungul timpului de o atenție atât de mare ca alte aspecte ale constituirii sau destrămării cuplului familial. Cât privește abordarea sa în România, aş remarcă în mod special contribuția lui Petru Iluț, distinsul meu coleg care s-a dedicat cu multă competență problemelor generale ale familiei, inclusiv celor privitoare la alegerea partenerului, ultima sa lucrare importantă în domeniul sociologiei familiei apărând în 2005¹.

Se mai cuvine menționat că fenomenul homogamiei este unul multidimensional, cercetările clasice aplecându-se asupra mai multor aspecte precum : etnia, religia, vârstă, școlaritatea, ocupația, arealul geografic etc. Datele înregistrate de statistică românească cu ocazia căsătoriei sunt relativ sărace, dar permit totuși evidențierea câtorva aspecte : naționalitatea (etnia), cetățenia, vârstă, starea civilă a soților și rangul căsătoriei, nivelul de școlaritate și statutul ocupațional. Desigur că analiza poate fi detaliată pe dimensiunea teritorială, întrucât este, cum se poate înțelege, consemnat și locul (comuna/orașul și județul) în care se încheie căsătoria.

În continuare voi lua pe rând trei dintre aceste dimensiuni și voi prezenta cele mai importante concluzii desprinse din datele pe anul 2007. Sper ca pe viitor accesul la acest gen de date, dar și la altele, să fie mai ușor, pentru a se putea evidenția mai multe aspecte, dar și eventualele tendințe ale fenomenului.

---

1. Unele considerații asupra homogamiei se găsesc și în tratatul de psihologie socială apărut foarte recent al autorului (Iluț, 2009), dar și în două volume de studii coordonate de el (Iluț, 2007 și 2008).

5.1. Homogamia etnică

În statistica românească există obiceiul ca, cel puțin de la recensământul din 1930 începând, să se înregistreze apartenența etnică a persoanelor, pe baza propriilor declarații. Acest lucru se întâmplă nu doar în înregistrările cenzitare, ci și în cele ale statisticii curente. De pildă, în cazul care ne interesează aici, buletinul statistic al căsătoriilor, document întocmit la căsătorie, cuprinde o astfel de rubrică pentru ambii soți. Diferențele etnice în populația României, ca de altfel și în cea a altor țări din zonă, sunt o realitate a vieții de zi cu zi, imensa majoritate a persoanelor identificându-se cu cei de propria etnie și identificându-i pe ceilalți după acest criteriu. Este și motivul pentru care practica statistică s-a impus și nu este contestată ca atare; ceea ce se contestă uneori este fie capacitatea unei înregistrări „corecte” a acestor date, fie buna credință a celor care culeg și vehiculează asemenea cifre. Nu doresc să intru într-o discuție pe această temă; subliniez doar că și la recensământ și la culegerea altor date de către oficialitățile statului metoda este aceeași: autoidentificarea, dacă e vorba de adulți, și declararea etniei de către părinți, în cazul copiilor (de pildă la nou-născuți).

Revenind la căsătorii, să spun că, în anii 2006-2008, în România au fost încheiate 485.316 căsătorii. Dintre acestea, în 462.164 de cazuri, reprezentând 95,2% din total, au fost implicate doar persoane de *cetăjenie română*. Celelalte cazuri, în număr de 23.152, au vizat uniunea dintre un bărbat de cetăjenie română cu o femeie străină (6.525 de cazuri), respectiv uniunea dintre o femeie de cetăjenie română cu un bărbat străin (16.627 de cazuri). Se observă că net mai frecvente sunt situațiile din a doua categorie, femeile din România alegând (sau fiind alese) mai frecvent (de către) străini. Într-adevăr, în 72% din cazuri sunt implicate femeile noastre.

Problematica cetăjeniei a fost atinsă aici pentru un anumit scop. Si anume ca, în analiza gradului de homogamie etnică, să lăsăm deoparte căsătoriile cu cetăjeni străini și să ne concentrăm doar pe cele „normale”, adică cele cu ambii parteneri din țară. Credem că acest aspect prezintă un interes mai mare, dat fiind că ele sunt reflexul relațiilor interetnice stabilite între persoane ce conviețuesc pe același teritoriu; cele cu străinii sunt rezultatul unor relații speciale, mai greu de descris și de interpretat. În plus, alegând numai căsătoriile între autohtoni, avem posibilitatea de a discerne cu mai multă acuratețe care sunt căsătoriile mixte și care sunt cu soți de aceeași naționalitate. Această din urmă problemă apare din cauză că varietatea situațiilor etnice la nivel mondial este atât de mare (iar românii intră în ultima vreme în combinații matrimoniale tot mai diverse), încât nicio prelucrare nu poate opera cu o listă exhaustivă. Institutul Național de Statistică folosește o listă largă de 29 de naționalități, la care se adaugă două variante de salvare: „altă naționalitate din Europa” și „altă naționalitate din afara Europei”, ceea ce face ca multe cazuri să se încadreze în aceste variante nespecifice, la care se mai adaugă și rubrica „naționalitatea nedeclarată”. Dacă ne mărginim doar la căsătoriile între cetăjeni români, atunci şansele de ambiguitate se reduc aproape la zero, căci în toate aceste trei categorii sunt puține cazuri înregistrate: în cei trei ani, avem doar 56 de cazuri în care soțul și soția sunt, ambii, de „altă naționalitate din Europa”, 11 în care ambii sunt de „altă naționalitate din afara Europei” și 4 cazuri de nedeclarare a naționalității. În lipsa altor informații, cele 71 de situații pomenite vor fi considerate homogame.

Rezultatul global este următorul : *dintre cele 462.164 de căsătorii între cetățeni români, în anii 2006-2008, 452.089, adică 97,8%, sunt omogene etnic și 10.075, adică 2,2%, sunt căsătorii mixte.* Se poate ușor calcula că dacă cei care s-au căsătorit să ar uni la întâmplare, din punct de vedere etnic, atunci ponderea căsătoriilor mixte în România ar trebui să fie undeva în jur de 15%. Așadar, endogamia etnică este foarte puternică, de vreme ce *ponderea căsătoriilor mixte este de circa șapte ori mai mică decât valoarea teoretică obținută în ipoteza că un astfel de fenomen nu se manifestă deloc.*

Urmărind la modul concret etnia persoanelor implicate în căsătorie, voi evidenția cele mai frecvente situații de acest gen, determinate de structura etnică generală a populației României, care se regăsește, parțial, și în structura etnică a persoanelor care se căsătoresc¹. Rămânând în continuare doar la căsătoriile între cetățeni români, să precizăm că această structură² se prezintă, în procente, în felul următor :

	2006	2007	2008	2006-08
Români	93,6	89,8	93,4	92,0
Maghiari	4,6	4,6	4,5	4,6
Romi	0,9	4,7	1,3	2,5
Alții	0,9	0,9	0,8	0,9
Total	100	100	100	100

Am defalcat situația pe cei trei ani, căci se observă cum măsura stimulatorie menționată a avut un efect deosebit asupra populației roma, care și-a sporit ponderea în rândul căsătoriilor de la mai puțin de un procent în 2006, la aproape cinci în 2007, rămânând și în 2008 cu ceva peste nivelul inițial. Situația aceasta distorsionează și cifrele căsătoriilor în funcție de etnie cumulate pe trei ani ; însă se poate vedea că supradimensionarea ponderii căsătoriilor romilor se face îndeosebi pe baza căsătoriilor homogame, adică având partener de aceeași etnie.

Pentru a evidenția principalele tipuri de căsătorii mixte, luăm împreună datele pe cei trei ani, căci numărul cazurilor nu este mare și nu are rost să-l mai diminuăm, deși, evident, prin situația anului 2007, ponderea căsătoriilor în care apar romi va crește puțin și atunci când un partener are altă etnie. Iată aceste categorii, cu efectivele absolute și ponderea în totalul căsătoriilor mixte :

- Maghiar + Româncă – 3.564 (35,4%)
- Român + Maghiară – 3.482 (34,6%)
- Român + Romă – 349 (3,5%)
- Rom + Româncă – 193 (1,9%)
- Maghiar + Romă – 110 (1,1%)
- Rom + Maghiară – 69 (0,7%)

-
1. Trebuie menționat că date despre componziția etnică a populației României avem doar la momentul ultimului recensământ, cel din 2002, când structura era următoarea : români – 89,5%, maghiari – 6,6%, romi – 2,5 %, alte etnii – 1,4 %. De atunci situația nu s-a modificat sensibil (singurul element de incertitudine majoră putându-l constitui măsura în care romii se autodeclară ca atare, dat fiind că, la diverse recensăminte, disponibilitatea lor de a-și declara apartenența la această etnie a fost variabilă) ; presupunând că acest element a rămas constant din 2002 încoace, înseamnă că structura etnică a căsătoriilor este, într-o anumită măsură, diferită de cea a populației totale, din motive ce pot fi de diferență în structura pe vîrstă sau de intensitatea diferită a nupțialității în rândul acestor subpopulații.
  2. E vorba despre bărbații intrați în căsătorie ; pentru femei, ponderile sunt aproape identice (nu diferă decât cel mult cu o zecime de procent).

Așadar, cele mai multe căsătorii etnic mixte sunt între români și maghiari, pe ambele sensuri, în vreme ce populația romă nu participă semnificativ la acest proces. Nici chiar în anul 2007, când numărul romilor care s-au căsătorit l-a întrecut pe cel al maghiarilor, ponderea asocierii romilor cu parteneri din populația majoritară a rămas de circa șapte ori mai mică, dacă e vorba de români căsătoriți cu femei romane, comparativ cu români căsătoriți cu maghiare, și de aproape 13 ori când comparăm românce căsătorite cu maghiari cu româncele căsătorite cu romi.

Căsătoriile mixte detaliate mai sus, în număr de 7.767, reprezintă 77% din totalul căsătoriilor mixte. În restul de 2.308 căsătorii mixte, sunt implicate alte naționalități, în principal în combinație cu o persoană de etnie română, așa cum era și de așteptat; cele mai frecvente asemenea căsătorii au fost ale româncelor cu germani (345 cazuri¹) și cu turci (239 cazuri) sau ale românilor cu ucrainențe (181 cazuri) și cu turcoaice (163 cazuri).

Se înțelege că, la nivel teritorial, căsătoriile mixte sunt neuniform distribuite, ele petrecându-se mai frecvent în județele mai eterogene etnic. Această din urmă caracteristică poate fi măsurată cel mai simplu prin proporția populației majoritare. Din cele 42 de județe ale României (inclusiv Municipiul București), 40 au o majoritate absolută de populație de etnie română și în două (Harghita și Covasna), majoritatea absolută e reprezentată de maghiari. Cele mai numeroase căsătorii mixte, calculate la 1.000 de căsătorii, și cele mai puțin numeroase se întâlnesc în județele prezentate în tabelul 1.

Tabelul 1. Rata căsătoriilor mixte, în 2006-2008, și ponderea populației majoritare la recensământul din 2002, în câteva județe cu cea mai mare și cea mai mică frecvență a fenomenului

Județe cu multe căsătorii mixte (peste 50%)			Județe cu puține căsătorii mixte (sub 0,1%)		
Județul	Căsătorii mixte la 1.000 căsătorii	Procentul populației majoritare (2002)	Județul	Căsătorii mixte la 1.000 căsătorii	Procentul populației majoritare (2002)
Satu Mare	103	58,8	Brăila	*	97,2
Mureș	97	53,3	Dâmbovița	*	96,7
Bihor	86	67,3	Dolj	*	95,5
Timiș	82	83,4	Giurgiu	*	96,0
Covasna	76	73,8	Neamț	*	98,7
Cluj	68	79,4	Olt	*	98,1
Arad	67	82,2	Prahova	*	97,7
Sălaj	62	71,2	Vâlcea	*	98,8
Harghita	58	84,6			

Spațiul acestui material nu ne permite să intrăm în prea multe detalii. Se vede că frecvența căsătoriilor mixte este dependentă de eterogenitatea etnică, dar ea nu rezultă

1. Situația etnicilor germani apare, în perioada analizată cel puțin, una cu totul specială. Pe de o parte, în statistică e prezentat un număr mult mai mare de bărbați care se căsătoresc decât de femei de această etnie (345 față de 130!), iar pe de altă, este singura etnie unde heterogamia e mai intensă decât homogamia (doar 48 căsătorii intergermanice!). Explicația pare a fi aceea că în astfel de căsătorii sunt implicați etnici germani, bărbați, care trăiesc efectiv în Germania, dar și-au păstrat (și) cetățenia română, și care vin în România pentru a se căsători cu femei de etnie română, mai ales.

automat din aceasta. Într-adevăr, pe de o parte, în zona sudică a țării, unde sunt cele mai puține cazuri de căsătorii mixte, rata foarte mică a acestora se regăsește și în județe cu pondere foarte mare a românilor și în altele unde procentul e cu ceva mai redus; în acestea din urmă, diversitatea etnică e dată de prezența romilor, care (sau cu care) nu (se) intră decât rar în relații de mariaj mixt. Pe de altă parte, în arealul Transilvaniei, în sens larg, diferențele dintre județe țin de o serie de factori culturali, de obiceiuri etc. Așa, de exemplu, județ cu procente apropiate ale populației majoritare, cum sunt Timiș (83,4% români), Harghita (84,6% maghiari) și Maramureș (82,0% români), au intensități ale căsătoriilor mixte foarte diferite, respectiv 82, 58 și 45 la 1.000 de căsătorii, variații mergând aproape de la simplu la dublu și care nu sunt explicabile decât prin invocarea unor factori ce țin de specificul local¹.

În concluzie la acest punct, voi spune că *practic în România se poate vorbi de un fenomen al căsătoriilor mixte doar în spațiul intracarpatic*, implicați fiind, în special, românii și maghiarii, după ce alte două etnii importante – germanii și evreii – aproape au dispărut de aici; căsătoriile românilor și maghiarilor cu populația romă (a treia etnie importantă de aici, ca și din întreaga țară) sunt puțin numeroase, chiar și acolo unde aceștia sunt în număr mai mare². De exemplu, dacă luăm cazul județului Mureș, unde cele trei etnii, românii, maghiarii și romii, sunt ceva mai echilibrat reprezentate decât în alte părți, vom constata pe baza căsătoriilor din anii analizați, în care sunt implicați circa 51% români, 29% maghiari și aproape 20% romi, că proporțiile persoanelor care intră în căsătorii mixte sunt :

- Români, bărbați – 9,0%
- Români, femei – 9,1%
- Maghiari, bărbați – 15,3%
- Maghiari, femei – 14,8%
- Romi, bărbați – 2,0%
- Romi, femei – 3,6%

Implicita slabă a romilor în căsătorii mixte se observă și din valorile indicatorilor statistici numiți „raportul șanselor relative” (*odds ratio*, în engleză). Valorile respective, calculate pe perechile de căsătoriți, luând câte două etnii sunt :

$$\begin{aligned} OR_{\text{români, maghiari}} &= 544 \\ OR_{\text{români, romi}} &= 7.545 \\ OR_{\text{maghiari, romi}} &= 14.676 \end{aligned}$$

Reamintim semnificația indicatorului : valoarea unitară este cea care corespunde unei absențe totale de asociere (distribuție aleatorie) între variabile, în cazul de față etnia soților, luată în cele trei ipostaze ; în măsura în care valoarea indicatorului crește, aceasta

-
1. Probabil că e prea mult dacă punem totul pe seama tradițiilor sau specificului local. Cum datele sunt aggregate la nivel de județ, este împede că lucrurile depind și de distribuția populației de diferite etnii în cadrul fiecărui județ. Acolo unde sunt multe localități etnic omogene, cum este cazul județului Harghita, probabilitatea de a se realiza căsătorii mixte este, în mod natural, mai redusă decât în alt județ, Timiș, de pildă, unde, la același procent al majoritarilor, aceștia trăiesc în proporție mai mare în localități etnic mixte.
  2. Există mai multe studii care evidențiază situația căsătoriilor mixte în Transilvania. Vezi, dintre cele mai recente, de exemplu, Horváth (2008).

ne arată o reducere a schimbului între categorii diferite. Toate valorile sunt – se vede – foarte departe de unitate, reflectând deci o puternică homogamie etnică, dar cele calculate atunci când sunt implicați romii sunt net superioare valorii obținute pentru relația români-maghiari.

Cu o frecvență mult redusă se manifestă fenomenul căsătoriilor mixte în celelalte zone ale țării (Vechiul Regat) – și acest lucru din două motive. Pe de o parte, ponderea minorităților etnice este aici foarte redusă comparativ cu cea a maghiarilor în Transilvania, ceea ce face ca în puține județe să se mai poată vorbi de un amestec de etnii. Doar în Dobrogea (județele Constanța și Tulcea), unde în joc, alături de români, intră etnia turcă, dar și altele, însă mai puțin numeroase (tătari, ruși, lipoveni), căsătoriile mixte înregistreză frecvențe relative care depășesc un procent din totalul căsătoriilor (Constanța – 2,8%, Tulcea – 1,7%). Pe de altă parte, și în această parte a țării, acolo unde alături de români trăiește o populație romă mai numerosă, interacțiunile maritale cu aceștia sunt foarte rare. De altfel, romii din Vechiul Regat se deosebesc de cei din Transilvania prin stilul lor de viață, care include, printre altele, raritatea familiilor legal constituite. De pildă, din datele aici analizate, rezultă că dintre mariajele etnicilor romi, din 2006-2008, aproape 85% au loc în arealul Transilvaniei și doar 15% în zona extracarpatică, în vreme ce, la recensământul din 2002, populația de această etnie se plasa doar în proporție de 43% în Transilvania. Așa încât nu e de mirare că numărul căsătoriilor mixte în Vechiul Regat e redus, de vreme ce romii, singura minoritate etnică mai bine reprezentată aici, nu se prea căsătoresc nici între ei.

5.2. Homogamia de vîrstă

În general, toate sursele de date statistice oficiale oferă informații legate de vîrstă medie (sau mediană) la căsătorie, în general, sau la prima căsătorie, separat pentru fiecare din cei doi parteneri, adică pentru femei și pentru bărbați. Diferența între cele două valori¹ se dovedește a fi o mărime relativ constantă într-o anumită perioadă de timp, fiind, cu siguranță, reflexul unui anumit mod de viață, al unor modele culturale privind căsătoria etc. Se poate spune, cu multă temeinicie, că *ne aflăm aici în fața unui exemplu pregnant de regularitate sau legităție statistică, întemeiată pe alegeri „absolut libere” ale actorilor sociali, adică pe decizii care, orice determinare socială sau motivație individuală am presupune că au, în niciun caz nu urmăresc să genereze, la nivel social, o rezultantă anume.*

Astfel, în țara noastră, în ultimele decenii, diferența de vîrstă între bărbații aflați la prima căsătorie și femeile în aceeași situație este undeva în jurul a 3,3 ani, cu mici abateri în jos sau în sus. Dacă se ia în considerare vîrstă medie a soților pentru toate căsătoriile dintr-un an, adică indiferent că e vorba de prima căsătorie sau de recăsătoriri, valorile obținute cresc un pic, pentru fiecare sex, dar diferența lor nu se modifică sensibil față de cea anterioară, fiind doar cu circa 0,2 ani mai mare. Mai exact, pe anii 2006-2008, media diferențelor de vîrstă la toate căsătoriile a fost de 3,53 ani, iar la primele căsătorii de 3,31 ani, în vreme ce mediana diferențelor s-a plasat la 3,07 ani și, respectiv, 2,96 ani.

1. În cele ce urmează, diferența de vîrstă între soț și înseamnă tot timpul „vîrstă soțului” minus „vîrstă soției”; în aproape toate situațiile invocate în textul de față, această diferență este pozitivă.

Să mai spunem că diferența dintre vârstele medii ale celor doi parteneri la căsătorie este o valoare ce nu se distinge prin ceva deosebit de cea întâlnită în alte țări, de vreme ce există în lume și chiar pe continentul nostru valorii și mai mici, dar și mai mari. Astfel, la nivelul Uniunii Europene, valori mai mari decât în România sunt în Cipru, Malta și Grecia (în ultimele două diferență fiind peste 4 ani), iar la nivelul nostru în Italia și Bulgaria, celelalte țări având diferențe mai mici, mergând până la un an în Irlanda; se înțelege deci că, în acest context european, suntem cu ceva peste valorile mijlocii. Luând însă în considerare și celelalte țări ale lumii și încercând o apreciere generală, *am putea caracteriza România ca fiind pe o poziție mijlocie în ceea ce privește homogamia de vârstă*¹.

Datele privind evoluția vârstei medii la prima căsătorie în România, din 1980 încoloace, sunt foarte interesante, din mai multe puncte de vedere. Aceste cifre² sunt prezentate în formă grafică în figurile 1a, 1b și 1c și vor fi comentate aici pe scurt.

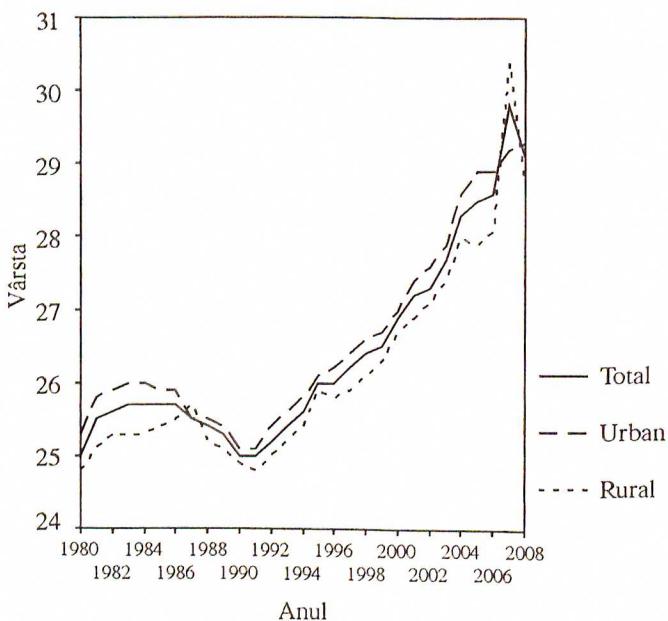

Figura 1a. Vârsta medie la prima căsătorie a bărbaților, după mediu

1. Nu doresc să intru aici într-o discuție care să implice considerații valorizante asupra nivelului homogamiei de vârstă. Amintesc doar că *pozitia cea mai frecvent întâlnită este cea care susține că o diferență medie mai mare de vârstă între soți este un indicator al nivelului mai ridicat de inegalitate socială între bărbați și femei, adică al unei pozitii de inferioritate a sexului feminin*.
2. În această secțiune, voi lua în considerare toate căsătoriile, nu numai cele în care sunt implicați doar cetățeni români, aşa cum am procedat în secțiunea anterioară, evidențind, eventual, aspectele mai importante ce deosebesc mariajele între autohtoni și cele contractate cu un partener străin.

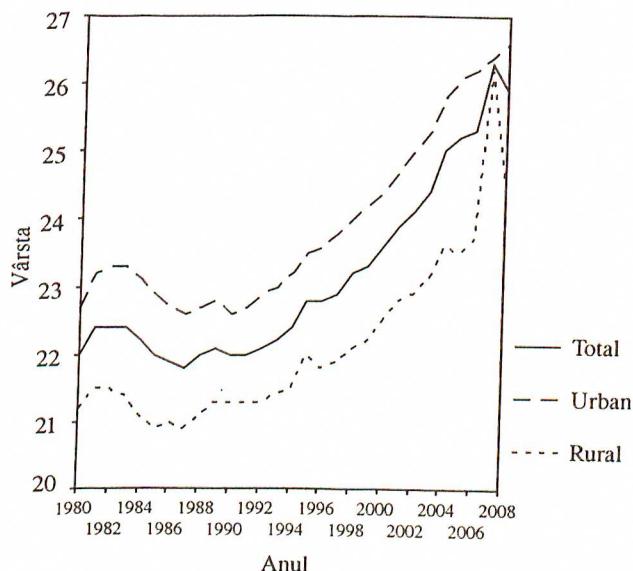

Figura 1b. Vârstă medie la prima căsătorie a femeilor, după mediu

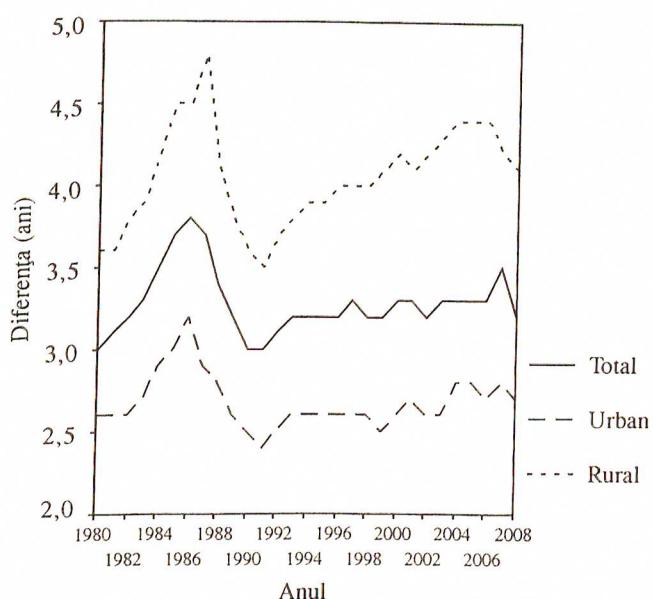

Figura 1c. Diferența între vârstă medie la prima căsătorie a bărbaților și a femeilor, după mediu

Mai întâi, se vede că tendința de creștere a vîrstei la căsătorie se frânge în prima parte a anilor '80. Se întâmplă că în 1982 împlinesc 15 ani fetele născute în cursul anului 1967, iar în 1985 băieții din aceeași generație ajung la 18 ani, adică la vîrstele minime de căsătorie pentru cele două sexe; în anii următori ajung la același prag cei născuți în 1968, adică a doua generație masivă (aproape dublă față de cea din 1966) de copii rezultați ca efect al celebrului decret de interzicere a avortului dat de Ceaușescu în toamna lui 1966. Intrarea pe piața maritală a acestor fluxuri massive are, printre altele, un efect automat de scădere a vîrstei medii la căsătorie, efect care se va manifesta câțiva ani, vreme în care aceste generații urcă pe scara vîrstelor până când vor ajunge în preajma vîrstei medii și pe care astfel o vor influența tot mai puțin¹. Dincolo însă de această scădere a vîrstei medii, ce se observă și la femei, și la bărbați, se produce o creștere a diferenței între cele două curbe datorată decalajului amintit²; diferența atinge cota maximă, 3,8 ani, în 1986, la momentul în care curba vîrstei femeilor ajunge aproape de minimum, iar cea a bărbaților exact la punctul de la care va începe să scădă în anul următor.

O altă observație interesantă se leagă de mediul, urban sau rural, unde se consemnează actul de întemeiere a familiei nou-constituite. Dacă vîrstele bărbaților la prima căsătorie sunt foarte apropiate în cele două medii (figura 1a), la femei diferența este mult mai netă, femeile din rural contractând cam cu 2 ani mai devreme decât orășencele prima căsătorie (figura 2b). Este limpede că acest fapt generează o diferență medie mai mare între soții din rural decât cea dintre soții din urban (cam cu 1,5 ani în ultima vreme). Dar, ceea ce e și mai interesant e că la momentul creșterii pomenite mai sus a diferenței de vîrstă dintre soț (la mijlocul anilor '80), se constată că fenomenul este mai amplu la căsătoriile din rural decât la cele din urban. Probabil că vîrsta medie mai mică la prima căsătorie a celor din rural înseamnă o rată mai ridicată a nupțialității la 15-19 ani a femeilor rurale față de cele urbane, ceea ce a făcut ca nou-venitele pe piața maritală din generațiile foarte mari, 1967-1968, să-și găsească mai greu soț de vîrstă apropiată la țară decât la oraș, *caeteris paribus*. Astfel, dacă diferența de vîrstă în urban crește de la 2,6 la 3,2 ani, între 1981 și 1986, în rural ea sporește de la 3,6 la 4,8 ani, între 1981 și 1987!

Un alt aspect care „sare în ochi” pe graficele prezентate este reprezentat de situația specială a anului 2007. Se vede că acele căsătorii suplimentare, din 2007, au avut drept consecință creșterea vîrstei medii la prima căsătorie, efectul fiind mai puternic în mediul rural; din anul următor, situația revine la „normal”, în sensul că scăderea va aduce

- Desigur că un astfel de efect al diferențelor de mărime a efectivelor generațiilor și, respectiv, a numărului persoanelor de diferite vîrste la un moment dat se poate evita dacă se calculează o valoare medie standardizată. De pildă, notând cu m_x ratele de nupțialitate pe vîrste în cursul unui an calendaristic (adică numărul căsătoriilor de o anumită vîrstă raportat la populația medie de aceeași vîrstă), vîrsta medie la căsătorie este dată de formula :

$$\bar{x} = \frac{\sum (x + 0.5)m_x}{\sum m_x}$$

unde însumarea se face după vîrstă x , începând de la 15 ani pentru femei și 18 pentru bărbați, până la ultima vîrstă la care se încheie un număr semnificativ de căsătorii. Valoarea 0,5 se adaugă la fiecare vîrstă pentru că x reprezintă numărul de ani împliniți de cele (cei) care se căsătoresc, adică un interval de vîrstă între x și $x+1$ ani.

- Este vorba aici de o situație clasică de ceea ce se numește *marriage squeeze*, fenomen ce rezultă din anumite schimbări brusete, care produc dezechilibre pe piața maritală. Pentru alte detalii despre situația nupțialității, creată în România prin decretul din 1966, vezi Rotariu (2003).

valorile pe prelungirea trendului crescător anterior, cu diferența cunoscută între cele două medii (în urban vârstele fiind ceva mai mari)¹.

Dincolo de alte probleme pe care le ridică analizele bazate doar pe vârsta medie la (prima) căsătorie a celor două sexe, există una de-a dreptul stânjenitoare: aceste valori medii se calculează pe două variabile disjuncte una de alta: vârsta femeilor și vârsta bărbaților în momentul căsătoriei. Or, căsătoria este o legătură între un bărbat și o femeie, ceea ce înseamnă că se pot defini (și e necesar a se defini), pe lângă variabilele care descriu situația individuală a fiecărui partener și alte situații, care iau în considerare caracteristicile ambilor soți. Astfel, putem avea unul dintre soți aflat într-o situație particulară, iar celălalt în orice situație (calculând, de pildă, vârsta medie a femeilor căsătorite cu bărbați celibatari) sau chiar variabile compuse din situații specifice simultane ale celor doi soți (de exemplu, vârsta medie a femeilor celibatare care se căsătoresc cu bărbați celibatari).

Având acces la bazele de date pe anii 2006-2008, se pot calcula, în principiu, vârstele medii (sau mediane) ale soților în orice situație de acest gen: ambii sunt la prima căsătorie, bărbatul e la prima căsătorie și femeia e și ea la prima căsătorie, niciunul nu e la prima căsătorie etc. Diferitele situații construite pe această logică sunt prezentate în tabelul 2 împreună cu valorile medii și diferența dintre acestea. Am așezat aici datele separat pe cei trei ani, pentru că, aşa cum s-a văzut și pe grafice, măsura luată de guvern a bulversat puțin situația anului 2007, la indicatorii de medie calculați pe cazuri ce implică cel puțin o persoană aflată la prima căsătorie. Într-adevăr, diferențele se pot citi clar și în tabel, iar cea mai mare schimbare (creștere a vârstei) se găsește pe linia care cuprinde ambii parteneri aflați la prima căsătorie.

Tabelul 2. Vârstele medii ale soțului și soției și diferența medie de vârstă, pentru diferite tipuri de căsătorii, România, în 2006-2008 (în ani)

Situării	Vârsta medie bărbați			Vârsta medie femei			Diferență		
	2006	2007	2008	2006	2007	2008	2006	2007	2008
Toți cei care se căsătoresc, valori independente	30,8	31,3	31,2	27,2	27,7	27,7	3,6	3,6	3,5
Toți cei aflați la prima căsătorie, valori independente	28,6	29,8	29,1	25,3	26,3	25,9	3,3	3,5	3,2
Toți cei care se recăsătoresc, valori independente	42,3	42,6	43,0	38,1	38,7	38,8	4,2	3,9	4,2
Bărbații la prima căsătorie, femeile în orice situație	28,6	29,8	29,1	25,6	26,6	26,1	3,0	3,2	3,0
Femeile la prima căsătorie, bărbații în orice situație	29,0	30,0	29,5	25,3	26,3	25,9	3,7	3,7	3,6

1. Se vede că, în 2007, în condițiile amintite, vârsta medie la prima căsătorie în rural crește brusc, în raport cu anul precedent, și la bărbați și la femei, cu circa 2,5 ani, anulându-se astfel practic diferența anterioară față de urban, în cazul femeilor, și inversându-se situația, în cazul bărbaților, lucru vizibil și în grafice. Creșterea fiind aproape aceeași la cele două sexe, diferența între vârstele soților, mai mare în rural, nu se modifică în 2007.

Ambii la prima căsătorie	28,2	29,5	28,7	24,9	26,1	25,5	3,3	3,4	3,2
Bărbații recăsătorie, femeile în orice situație	42,3	42,6	43,0	36,1	36,6	36,8	6,2	6,0	6,2
Femeile recăsătorie, bărbații în orice situație	41,0	41,4	41,7	38,1	38,7	38,8	2,9	2,7	2,9
Ambii recăsătorie	45,7	46,2	46,5	41,0	41,7	41,8	4,7	4,5	4,7
Bărbații la prima căsătorie, femeile recăsătorie	34,3	34,9	34,8	34,1	34,7	34,7	0,2	0,2	0,1
Femeile la prima căsătorie, bărbații recăsătorie	37,9	38,2	38,7	29,8	30,4	30,7	8,1	7,8	8,0

Dacă vorbim în termeni de homogamie, se vede, din tabel, că cea mai puternică homogamie de vârstă este în cazul cuplurilor în care femeia se recăsătorește luând un soț aflat la prima căsătorie (0,2-0,1 ani) și cea mai mare diferență de vârstă apare atunci când bărbatul se recăsătorește cu o femeie celibatară (7,8-8,1 ani). Diferența crește (față de minima menționată) în cazul tuturor cuplurilor cu femei recăsătorite (2,7-2,9 ani) și se reduce (față de maxima menționată) când intră în joc toți bărbații care se recăsătoresc, independent de starea civilă anterioară a soției (6-6,2 ani). Când ambii membri ai cuplului sunt în situația de a repeta căsătoria, diferența este de 4,5-4,7 ani, mai mare decât media de ansamblu și decât cea obținută atunci când ambii se căsătoresc prima dată.

Cât privește căsătoriile cu străinii, observăm, pentru cei trei ani reuniți, dincolo de vârsta mai ridicată a ambilor parteneri, o mai puternică homogamie de vârstă atunci când soțul e român și soția străină decât atunci când o femeie de naționalitate română se căsătorește cu un străin. Iată datele privind vârsta medie :

soțul român – 33,7 ani
soția străină – 31,1 ani
diferență : 2,6 ani
soțul străin – 39,5 ani
soția româncă – 32,4 ani
diferență : 7,1 ani

Acstea considerații pot fi interesante, însă marele avantaj al abordării simultane a situației soților este acela că ne permite să atacăm o problemă fundamentală în studiul homogamiei: *distribuția diferențelor de vârstă între soț și soție*. Într-adevăr, fără date simultane se poate profita doar de o proprietate simplă a valorii medii, și anume că diferența dintre vârstele medii la căsătorie ale bărbaților și femeilor este egală cu media diferențelor de vârstă pentru fiecare cuplu. Numai că medii egale pot proveni din distribuții foarte diferite (de exemplu, ca dispersie). Or, baza de date de care vorbeam ne permite să „vedem” distribuția acestor diferențe, adică să înțelegem de unde provine această diferență medie. Mai exact spus, cu ajutorul valorilor medii independente (să le notăm $\bar{x}_m$, pentru bărbați și $\bar{x}_f$, pentru femei), se poate calcula media variabilei $\bar{x}_m - \bar{x}_f$, variabilă obținută din diferențele de vârstă ale fiecărui cuplu care se căsătorește, dar numai atât. Nu putem face nicio apreciere asupra felului în care se distribuie aceste diferențe decât numai dacă avem la dispoziție o bază de date care să lege trăsăturile celor doi parteneri, în cazul de față, vârsta la căsătorie.

Dat fiind că, aşa cum se vede în tabelul 2, diferențele de vîrstă au fost mai puțin afectate decât vîrsta în sine de situația anului 2007, ilustrăm în figura 2 distribuția acestor diferențe, în cei trei ani reuniți, pentru două situații, mai întâi pentru primele căsătorii ale ambilor parteneri și apoi pentru situația când cel puțin unul repetă căsătoria.

Diferențele dintre cele două distribuții sunt redată sintetic în tabelul de mai jos, cu precizarea că și pe grafice și în tabel vîrsta este exprimată în valori întregi (ani împliniți la momentul căsătoriei) :

	Media	Valoarea modală	Abaterea standard
Recăsătoriri, cel puțin un soț	4,4	3	7,6
Primele căsătorii, ambi soți	3,3	2	4,4

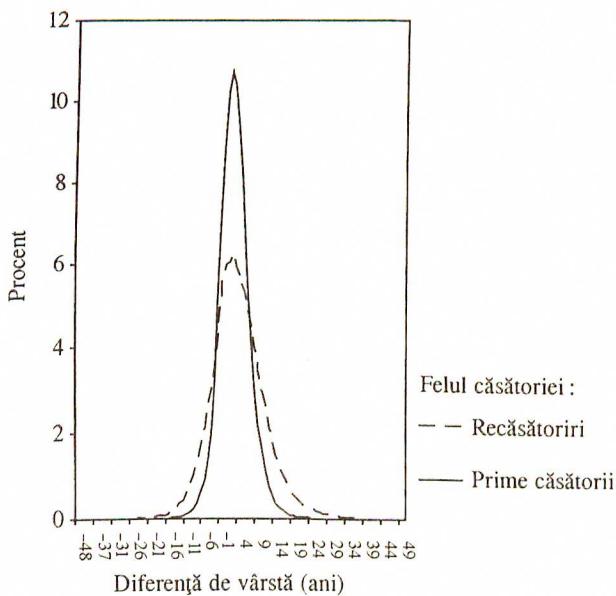

Figura 2. Distribuția procentuală a diferențelor de vîrstă la căsătorie între soți, în 2006-2008; prime căsătorii și cazurile când cel puțin unul din soți se recăsătorește

Așa cum se poate percepe și din forma grafică, distribuția diferenței de vîrstă în cazul celibatarilor este mai strânsă în jurul valorilor centrale, vîrful fiind mult mai înalt, iar abaterea standard aproape de două ori mai mică decât atunci când cel puțin unul din soți repetă căsătoria. Poate mai simplu de înțeles este să spunem că, de pildă, pe intervalul de diferențe 0-7 ani (adică între situația când soții sunt de aceeași vîrstă și cea în care bărbatul e cu 7,99 ani mai mare) găsim, în cazul primelor căsătorii, 68,4% dintre perechi, în timp ce, pentru cei aflați la repetarea căsătoriei, ponderea respectivă scade la 45,8%. Mai exact, în cazul primelor căsătorii, în circa 19% dintre situații diferența este sub 0 ani (deci aproape una din cinci căsătorii femeia e mai în vîrstă decât bărbatul) și, într-o proporție de 12,4%, bărbatul are cu cel puțin 8 ani în plus. La recăsătoriri, prima situație (femeia mai în vîrstă) apare în 26% din cazuri și a doua în 28% !

Dacă ne raportăm la situația ideală de homogamie, atunci, evident, reperul trebuie să fie vârstă egală (diferența zero). Neavând la îndemână o scală de evaluare calitativă a gradului de homogamie, folosită în populații reale, voi propune aici una, pentru simplă comparație a celor două situații descrise mai sus. Categoriile imaginate sunt următoarele :

- a) *Homogamie foarte mare* : diferența de vârstă între -1 și +1 an ;
- b) *Homogamie mare* : diferența între +1,01 și +4 ani sau între -4 și -1,01 ani ;
- c) *Homogamie moderată* : diferența între +4,01 și +7 ani sau între -7 și -4,01 ani ;
- d) *Homogamie mică* : diferența între +7,01 și +10 ani sau între -10 și -7,01 ani ;
- e) *Homogamie foarte mică* : diferența în valoare absolută de peste 10 ani.

Iată cum arată distribuțiile procentuale după nivelul homogamiei, astfel definit, pentru cele două tipuri de căsătorii distinse anterior :

Tip de căsătorii	Homogamie					Total
	Foarte mare	Mare	Moderată	Mică	Foarte mică	
Prime căsătorii	24,8	37,6	22,2	9,8	5,6	100
Recăsătoriri	16,4	27,8	21,2	14,5	20,0	100
Total	23,2	35,7	22,0	10,7	8,4	100

Deosebirea este foarte clară. Dacă, în cazul primelor căsătorii, la circa un sfert dintre cupluri diferența de vârstă este de plus/minus un an și la 62,4% ea nu depășește 4 ani, în situația când cel puțin unul dintre parteneri se recăsătorește, cazurile de homogamie mare și foarte mare nu totalizează împreună decât 44,2% ; în schimb, o cincime dintre cuplurile acestea din urmă se găsesc la o diferență de vârstă de peste 10 ani, față de doar 5,6% dintre cele aflate la prima căsătorie. Pe ansamblul căsătoriilor, situația este mai apropiată de primul tip căci, în România ultimilor ani, primele căsătorii ale ambilor soți dețin o pondere de 80,7% din totalul căsătoriilor.

În afara distincției urban-rural, am încercat să văd dacă nu cumva există diferențe notabile între zonele țării, privind modelul de căsătorie, pe dimensiunea homogamiei de vârstă. Diferențele obținute, luând ca bază de calcul cele 42 de județe, nu sunt foarte mari, ca să merite analize suplimentare (valorile diferențelor merg, pentru toate căsătoriile, de la 3,07 ani în Brașov la 4,07 ani în județul Vaslui) și, mai ales, nu indică o configurație spațială deosebit de clară. Heterogamie mai mare întâlnim în câteva județe din sudul Moldovei (Vaslui, Vrancea, Bacău), din Muntenia (Vâlcea, Gorj, Olt, Ialomița, Mehedinți, Teleorman, Giurgiu), iar homogamie mai ridicată în unele părți ale Transilvaniei (Covasna, Brașov, Sibiu sau Cluj, Sălaj), în Banat-Crișana (Timiș, Arad, Bihor) sau în apropierea capitalei (București, Ilfov, Prahova).

Revenind la variabila etnie, să spunem că diferența de vârstă este practic aceeași în cazul căsătoriilor homogame și etnic mixte, pentru autohtonii, deosebirea fiind doar de o zecime de an. Asemănarea profilului distribuției diferențelor în cele două cazuri se vede și în figura 3. Pe de altă parte, dacă luăm cele trei etnii principale, români, maghiari și romii, și selectăm numai căsătoriile homogame etnic pe aceste subpopulații, vom găsi că, din punctul de vedere al diferenței de vârstă între soți, căsătoriile românilor și cele ale maghiarilor sunt aproape identice (media diferenței fiind de 3,42 și, respectiv, 3,44 ani). Aceasta înseamnă că eventualele diferențe culturale între români și maghiari nu au niciun impact asupra homogamiei de vârstă. Constatarea mi se pare deosebit de importantă,

căci diferența etnică nu înseamnă numai una de limbă, ci și de confesiune (românii sunt majoritar ortodocși, iar maghiarii sunt, în principal, romano-catolici și protestanți). Se pare deci că situația concretă de viață, constrângerile structurale, să le numim, reprezintă un factor mai important decât diferențele culturale în constituirea familiei pentru români și maghiari.

Ideea aceasta nu este, cred, contrazisă de etnia romă, care practică mariajul cu o diferență ceva mai mică de vîrstă (3,01 ani) și cu o distribuție mai strânsă în jurul acestei medii, așa cum se vede din figura 4. Sigur, sunt diferențe culturale între romi, pe de o parte și români și maghiari, pe de alta, care pot să influențeze căsătoria, dar acestea sunt elemente constitutive ale unui anumit mod de viață, care filtrează într-o formă puțin diferită condițiile externe generale, specifice societății românești. Oricum, este interesant că mariajul la romi are o formă mai „egalitară”, în privința vîrstei soților, comparativ cu cel al românilor și maghiarilor.

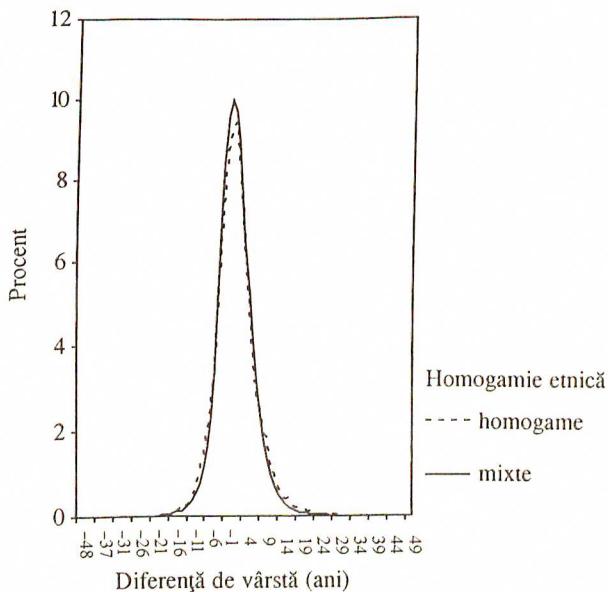

Figura 3. Distribuția procentuală a diferențelor de vîrstă la căsătorie între soți, în 2006-2008; căsătorii ale autohtonilor, homogane și mixte etnic

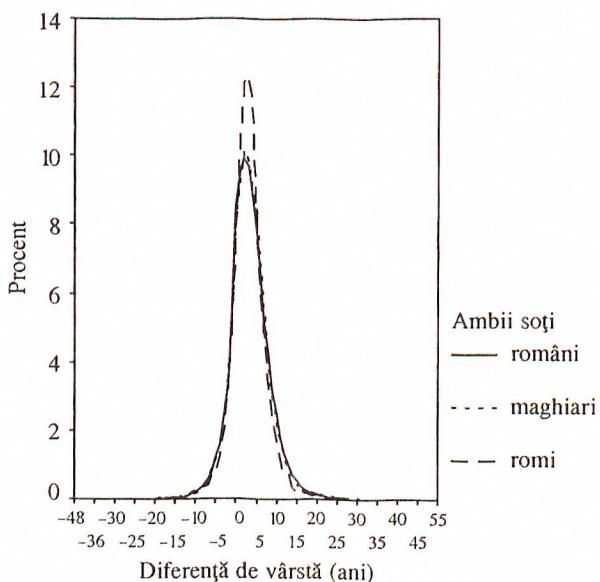

Figura 4. Distribuția diferențelor de vârstă pentru trei categorii de căsătorii homogame etnic ; toate căsătorile, 2006-2008

5.3. Homogamia educațională

Cu ocazia fiecărei căsătorii civile, se completează, după cum spuneam, un „buletin statistic”, care reclamă, printre altele, și menționarea, pentru fiecare dintre soți, a nivelului de școlaritate, folosindu-se o scală cu șase trepte explicite, începând cu nivelul primar al diplomei și terminând cu cel universitar, la care se adaugă o rubrică de „alte situații”. Situațiile cuprinse în această rubrică sunt probabil de mai multe feluri, însă se poate ca, în cea mai mare parte a cazurilor, să fie vorba de persoane care nu au niciun fel de diplomă școlară. Totuși, faptul că se abuzează de o asemenea încadrare atunci când în joc intră persoane de cetățenie străină (circa o treime dintre acestea, dar și dintre partenerii lor români sunt inclusi la „alte situații”) m-a făcut să abordez homogamia educațională doar în cazul căsătoriilor autohtonilor, aşa cum am procedat și la capitolul etnie. Cu această precauție, apreciez că nu se greșește prea mult dacă dăm scalei școlarității o formă ordinală perfectă, așezând pe treapta cea mai de jos pe cei aflați în această categorie.

Să urmărim, mai întâi, distribuția persoanelor căsătorite, ambii cetăteni români, pe scara completă de școlaritate, în cei trei ani analizați. Am defalcat din nou situația pe cei trei ani, căci se vede că influența măsurii guvernamentale menționate a fost mai puternică asupra persoanelor de condiție educațională scăzută. Într-adevăr, în 2007, primele două rubrici, care conțin persoane ce n-au atins nivelul de școlaritate obligatorie în România,

conțin circa 16% dintre bărbați și 17% dintre femei, în vreme ce în ceilalți doi ani proporțiile respective sunt de aproximativ 7% la bărbați și 7,5% la femei, ceea ce înseamnă că, în 2007, ponderea celor cu școlaritate foarte joasă, în rândul căsătoriilor, a fost mai mult decât dublă, comparativ cu anii „normali”.

Tabelul 3. *Distribuția persoanelor căsătorite, în anii 2006-2008, după nivelul educațional, pe sexe (%). Ambii soți cetățeni români*

Școlaritate	Bărbați			Femei			Total	
	Anul		Total	Anul		Total		
	2006	2007		2006	2007			
Alte situații	1,5	3,5	2,0	2,4	2,0	4,5	2,5	
Primar	5,2	12,3	5,0	8,0	5,4	12,4	5,0	
Gimnazial	15,6	20,0	15,3	17,3	19,6	23,4	18,2	
Profesional	24,6	21,9	23,8	23,3	14,9	13,2	14,5	
Liceal	32,6	25,9	31,7	29,7	34,3	27,2	32,8	
Postliceal	2,8	2,2	2,3	2,4	4,4	3,2	3,4	
Superior	17,6	14,2	19,9	16,9	19,5	16,0	23,6	
Total	100	100	100	100	100	100	100	

În analiza homogamiei educationale, am procedat la o restrângere a scalei, în sensul că i-am grupat împreună pe toți cei care n-au atins nivelul învățământului obligatoriu (gimnazial) și că am eliminat două categorii mai puțin relevante din punctul de vedere al nivelului diplomei (școală profesională și nivelul postliceal), adăugându-i pe primii la cei cu gimnaziu și pe ceilalți la cei cu liceu.

Cu această precizare fac trimitere la tabelele 4a și 4b, în care am „încrucișat” școlaritatea celor doi soți, prezentând datele în forme diferite: procentele la total, în primul tabel, și procente pe linii (unde sunt marcate ponderile femeilor cu diferite niveluri ale diplomei atunci când școlaritatea soțului este constantă) și pe coloane (unde sunt distribuțiile procentuale ale grupelor de școlaritate caracterizând bărbații ce se căsătoresc cu femeile de o școlaritate dată), în al doilea tabel.

Într-o primă aproximatie, mărimea frecvențelor din căsuțele diagonale (tabelul 4a) arată nivelul homogamiei educationale. Astfel, din 1.000 de căsătorii, 727 sunt homogame, educațional, la această formă de stratificare după școlaritate. Pentru mai multă precizie a exprimării, se pot folosi valorile diferenților coeficienții de asociere. Fiind vorba de variabile ordonale, cei mai cunoscuți astfel de coeficienți¹ sunt următorii, cu valorile indicate mai jos.

Coeficientul **d** al lui Somers :

$$d = 0,74$$

Coeficienții **tau** ai lui Kendall :

$$\tau_b = 0,74$$

$$\tau_c = 0,69$$

1. Semnificația coeficienților și modul lor de calcul sunt prezentate în manualele de statistică. Vezi, de pildă, Rotariu et al., 2006b.

Coefficientul gama :

$$\gamma = 0,90$$

Dacă luăm în considerare aceste valori, precum și faptul că aproape trei sferturi din efectivele noastre se află pe diagonala tabelului 4, atunci putem aprecia că situația arată un nivel foarte ridicat de homogamie, puține seturi de variabile sociale, între care nu există o implicație logică, prezentând o asociere atât de puternică.

Desigur că o analiză detaliată poate evidenția multe nuanțe ale fenomenului. Mai întâi, este clar că atât valorile procentuale, cât și cele ale coeficienților sunt influențate de clasificarea folosită, în spățiu de numărul claselor variabilei educație și de distanțele între clase. Pe schema preluată în tabelele 4a și 4b se pot discerne câteva lucruri importante.

Mai întâi, tabelul 4b, chiar dacă este simetric ca formă, nu este exact așa și în conținut. Altfel spus, procentele pe linii și coloane (în principal în căsuțele diagonale, care ne interesează aici în mod deosebit, deoarece reprezintă cazurile de coincidență a nivelului școlarității celor doi soți) sunt uneori ușor diferite, alteori chiar sensibil diferite. Mai exact, avem două cazuri, cel cu maxim nivel primar și cel al nivelului liceal, în care diferența între ponderile pe linie și pe coloană, în căsuțele diagonale, este ceva mai mică (circa 5 puncte procentuale) și celelalte două, unde diferența e în jur de 10. Cu excepția nivelului gimnaziu/școală profesională, procentele diagonale sunt mai mari pe linii decât pe coloane, ceea ce înseamnă că, la un anumit nivel școlar al bărbătilor, femeile sunt mai aproape de acest nivel decât sunt bărbății față de un nivel al diplomei femeii.

Tabelul 4a. Asocierea dintre nivelul diplomei soților la căsătorie, în anii 2006-2008 ; la 1000 de căsătorii între cetățeni români

Școlaritate soț	Școlaritate soție				TOTAL
	1	2	3	4	
Cel mult studii primare	85	15	3	1	104
Gimnaziu sau școală profesională	23	284	87	12	406
Liceu sau postliceale	3	45	225	48	321
Facultate	1	3	32	133	169
Total	112	347	347	194	1000

Tabelul 4b. Asocierea dintre nivelul diplomei soților la căsătorie, în anii 2006-2008 ; variabile cu scara de patru trepte ; procente pe linii și coloane

Școlaritate soț	Școlaritate soție				
	1	2	3	4	TOTAL
Cel mult studii primare	81,7 76,3	14,8 4,4	3,0 0,9	0,6 0,3	100 10,4
Gimnaziu sau școală profesională	5,5 20,1	70,0 81,6	21,5 25,1	3,0 6,3	100 40,6
Liceu sau postliceale	1,0 2,8	14,2 13,1	70,0 64,8	14,8 24,6	100 32,1
Facultate	0,5 0,8	1,9 0,9	18,9 9,2	78,7 68,8	100 16,9
Total	11,2 100	34,8 100	34,7 100	19,3 100	100 100

Urmărind nivelul valorilor procentelor din căsuțele diagonale, din tabelul 4b, se vede că cel mai ridicat grad de homogamie apare la categoria cea mai de jos, respectiv a persoanelor care n-au ajuns să-și completeze școlaritatea „obligatorie” (81,7% dintre soții cu cel mult studii primare au soții de același nivel și 76,3% dintre soțile fără diplomă gimnazială au soți similari). Procentele scad apoi și ating minimul la nivelul 3 (liceu și postliceal), unde avem ponderile de 70,0%, pe linie, și 64,8% pe coloană, pentru ca apoi, la nivel universitar, acestea să urce din nou. Așadar, *homogamia educațională scade pe sectorul median de educație și crește la capetele scalei*.

Revenind la căsuța din stânga sus a tabelului 4a, vedem că se află aici un efectiv ce reprezintă 8,5% dintre cuplurile căsătorite în România anilor 2006-2008, cupluri în care niciunul dintre soții nu și-a terminat ciclul de studii generale obligatorii! Este ușor de presupus care este stilul de viață al acestor familii și, mai ales, cum este privită educația școlară în cadrul lor și care va fi destinul copiilor aduși de acestea pe lume. Firește că ponderea cuplurilor respective este generată, în principal, de situația specială a anului 2007, așa cum sugerează și datele din tabelul 3. Putem verifica acest lucru, reconstruind tabelul 4a separat pentru fiecare din cei trei ani studiați. Vom constata atunci că ponderea căsuței ce cuprinde soții care ambii au cel mult studii primare variază astfel: 5,1% din totalul cuplurilor căsătorite, în 2006, 13,5% în 2007 și 5,4% în 2008.

Dată fiind frecvența foarte mare a acestei situații în 2007, probabil că ar fi bine să ne centram puțin atenția pe acest an și să vedem care sunt și alte caracteristici ale persoanelor ce formează respectivele cupluri. După etnie, se constată că 23,5% dintre aceste cupluri cu școlaritate joasă sunt formate din persoane rome, în condițiile în care, în totalul căsătoriilor, cuplurile de romi reprezintă, în 2007, mai puțin de 5%. Vârstele medii sunt destul de ridicate: 34 de ani bărbați și 30 la femei, ceea ce demonstrează că nu e vorba de tineri care s-au grăbit la căsătorie și n-au apucat să-și termine studiile. Într-o pondere de 71%, aceste cupluri se găsesc în mediul rural, în vreme ce, din totalul căsătoriilor anului 2007, mai puțin de 45% se realizaseră la sate.

Controlând variabila vârstă și selectând persoanele aflate la prima căsătorie (care au beneficiat de facilitățile amintite), obținem datele din tabelul 5. E interesant de observat că ponderea persoanelor cu deficit de educație crește cu vîrstă, dar mult mai repede la cele aflate la prima căsătorie; în fapt, majoritatea femeilor ce trec de 40 de ani în momentul căsătoriei, din cuplurile aflate la prima căsătorie, au o educație sub nivelul școlii generale obligatorii. Pe ansamblu, de asemenea, cele aflate la prima căsătorie sunt proporțional mai multe fără diplomă gimnazială.

Tabelul 5. *Ponderea femeilor cu cel mult diplomă de studii primare, în totalul căsătoritelor și în totalul femeilor din cuplurile în care ambii soți sunt la prima căsătorie, pe grupe de vîrstă, căsătorii între cetăteni români, în 2007 (%)*

Grupa de vîrstă	Din total femei căsătorite	Din cupluri aflate la prima căsătorie
Sub 20 de ani	19,3	19,6
20-24 ani	12,3	12,6
25-29 ani	13,6	14,8
30-34 ani	18,5	24,4
35-39 ani	19,5	34,4
40-44 ani	25,2	51,3
45-49 ani	32,5	65,5

50-54 ani	38,5	72,2
55-59 ani	50,1	78,4
60 de ani și peste	66,5	86,0
Total	16,9	18,8

Toate aceste constatări sprijină ipoteza că măsura guvernamentală menționată a stimulat căsătorii mai ales în rândul persoanelor mai vîrstnice, de etnie romă, din mediul rural și că, de asemenea, ponderea mare a celor cu studii incomplete, în anul 2007, se datorează și ea efectului aceleiași măsuri.

Dacă ne interesează și cazurile de heterogamie educațională, va trebui să privim cifrele care nu sunt pe diagonala principală a tabelelor 4a și 4b. Fără a intra în detalii, remarcăm că cea mai frecventă situație (87% dintre cupluri) este cea în care soția are nivelul liceal/postliceal, iar soțul cel gimnazial/profesional. La o pondere de aproape jumătate sunt cazurile bărbaților cu liceu care și aleg soții cu gimnaziu/școală profesională (45% dintre cupluri) sau soții cu facultate (48%). Ca valori relative la totalurile marginale, cele mai mari valori sunt cele caracteristice următoarelor situații :

- 25,1% dintre femeile cu liceu se căsătoresc cu bărbați cu școlaritate gimnazială sau profesională ;
- 24,6% dintre femeile cu studii superioare se căsătoresc cu bărbați cu liceu sau școli postliceale ;
- 20,1% dintre bărbații cu gimnaziu/școală profesională se căsătoresc cu fete cu liceu/ școală postliceală.
- 18,9% dintre bărbații cu facultate își aleg soții cu liceu/școală postliceală.

Se vede și din aceste procente, dar și mai clar din frecvențele marginale, că o parte a acestei heterogamii provine din discrepanța între structurile marginale, adică a frecvențelor după nivelul de educație pentru cele două sexe. Femeile au procente superioare în categoriile de sus (liceu/postliceal și facultate), dar și la treapta cea mai de jos, în vreme ce ponderea bărbaților este mai mare la nivelul absolvenților de gimnaziu și școală profesională (luate împreună, dar datorită, în principal, școlii profesionale).

Nu e lipsit de interes să vedem care sunt diferențele de vârstă între soți, luând ca variabilă dependentă nivelul educațional și starea de homogamie/heterogamie educațională. Pentru cele patru niveluri folosite, *în cazurile de homogamie*, avem următoarele diferențe medii și dispersii (în ani) :

	Media	Abaterea standard
Cel mult studii primare	3,2	4,7
Gimnaziu sau școală profesională	4,3	4,4
Liceu sau postliceal	3,0	4,0
Învățământ superior	1,7	3,3

Se observă că nivelul de studii are o influență însemnată asupra homogamiei de vârstă, cuplurile cu studii universitare fiind de departe formate din persoane mai apropiate ca vârstă și având o distribuție a cazurilor mai strânsă în jurul mediei. Cea mai mare valoare a mediei diferențelor este întâlnită la cei cu nivel de școlaritate generală (gimnaziu sau școală profesională). Aceste două situații extreme sunt ilustrate în figura 5. Situația aceasta ne permite să credem că, pe măsură ce o proporție tot mai însemnată din tineretul român va ajunge să termine învățământul superior, ar putea spori și nivelul homogamiei de vârstă, apropiindu-ne la acest indicator de țările occidentale.

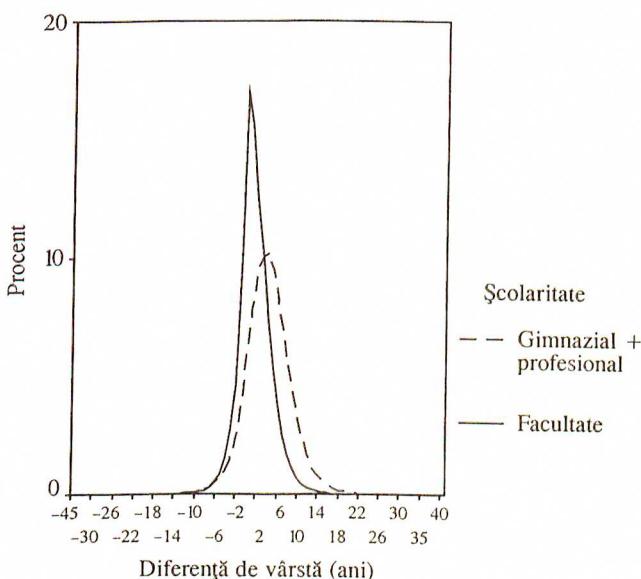

Figura 5. Distribuția diferențelor de vîrstă, în cazul primelor căsătorii, după două niveluri de școlaritate, identice pentru ambii soți

În cazurile de heterogamie educațională, situația prezintă următoarea regularitate : atunci când nivelul școlar al bărbatului este mai înalt decât al femeii, diferența de vîrstă între soți este mai mare ; atunci când femeia are o educație mai înaltă, diferența de vîrstă este net mai mică. Nu mai reproduc toate cele 12 situații din căsuțele non-diagonale ale tabelului de asociere, format cu câte patru clase de școlaritate. Mă mărginesc să evoc doar cazurile în care bărbatul are diplomă liceală sau postliceală. Când aceste persoane se căsătoresc cu femei care nu au decât cel mult diplomă de studii primare, diferența medie de vîrstă ajunge la 4,8 ani ; când aceeași categorie de bărbați se căsătoresc cu femei cu facultatea terminată, diferența medie de vîrstă se reduce la 1,9 ani, deci de 2,5 ori !

În concluzie, pe toate cele trei dimensiuni pe care am studiat-o, homogamia se manifestă cu mare intensitate în cazul cuplurilor maritale, care se formează, în perioada recentă, în România. Situația prezintă însă o semnificativă – sociologic vorbind – diversitate atunci când se analizează în detaliu sau se introduc variabile suplimentare. Din păcate, lipsa datelor comparative atât în perspectivă temporală, pentru aceeași populație, cât și transversală, cu referire simultană la alte societăți, anulează posibilitatea comparațiilor și reduce deci relevanța concluziilor noastre. Poate cineva cu mai multe posibilități de informare va putea folosi, la un moment dat, și pe această dimensiune comparativă informațiile prezentate aici. Oricum, cred că ele sunt suficient de interesante în sine și ne ajută să ne cunoaștem mai bine ca societate, cel puțin pentru faptul că majoritatea constatărilor nu sunt direct perceptibile, pe baza simțului comun.

6. O privire succintă asupra divorțialității în România și a contribuției acesteia la constituirea familiilor monoparentale*

6.1. Considerații generale

Pentru a explica de ce un material pe tema divorțialității își găsește un loc firesc într-un volum dedicat problematicii familiilor monoparentale nu e nevoie de multă ingeniozitate sau efort din partea autorului în a găsi argumente potrivite și nici de o insistență deosebită în prezentarea acestora. Într-adevăr, oricine știe că una dintre principalele căi pe care se ajunge la familiile monoparentale, cel puțin în societățile moderne, care permit desfacerea căsătoriei, este reprezentată de evenimentul demografic de divorț. Desigur, există și alte fenomene care concură la generarea acestui tip de familii, dar divorțialitatea are și un specific aparte și o importanță deosebită în generarea de familii cu un singur părinte.

În modul cel mai clar, evaluarea importanței unui fenomen ce contribuie la apariția familiilor monoparentale se poate face urmărind stocul de populație la un moment dat, după diferite caracteristici relevante. În cazul de față, evident, ar trebui evidențiată populația de femei (bărbați) care trăiesc singure (singuri) cu unul sau mai mulți copii având o anumită caracteristică¹ și modalitatea prin care s-a ajuns la această situație (divorț, văduvie, despărțire *de facto*, naștere în afara căsătoriei sau cuplului etc.). Asemenea informații se obțin, de regulă, cu ocazia recensământelor sau a marilor anchete naționale. Datele publicate ale recensământului efectuat la noi în 2002 oferă o anumită informație, dar incompletă, pe această direcție. Cel mai clar se pot evidenția cazurile ce ne interesează aici din tabelul 35 al volumului III al recensământului menționat, unde

- * Text apărut în P. Iluț (coord.), *Familia monoparentală în România și fenomene conexe*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2009, pp. 61-78.
1. Poate fi vorba de copii minori, de copii aflați în întreținere (inactivi), indiferent de vîrstă, de copii care nu au atins vîrstă de 25 de ani (prag utilizat în prezentarea unor date privind structurile familiale ale ultimului recensământ) etc. În materialul de față, în mod intenționat, nu voi adopta o definiție clară în acest punct, pentru a putea valorifica mai multe surse de date. Totuși, mi se pare că nu putem include în sfera conceptului decât acele situații în care copiii nu depășesc o anumită vîrstă și/sau nu capătă un statut ocupațional clar. Nu am lecturi prea vaste în problematica familiilor monoparentale, dar cred că nu greșesc prea mult presupunând că atenția acestor studii se centrează pe situația și destinul copiilor, altfel spus că devin neinteresante, din punct de vedere sociologic, *ca familiî monoparentale*, cele de genul mamă pensionară de 80 de ani și fiică pensionară de 60 de ani sau mamă pensionară de 60 de ani și fiică salariață de 35 de ani.

sunt prezentate tipurile de gospodării după numărul nucleelor familiale. În rândul celor cu un nucleu familial găsim 67.126 de cazuri de tați singuri¹ care trăiesc cu cel puțin un copil sub 25 de ani și 343.692 de mame singure în aceeași situație. Alte cazuri de mame sau tați cu copii apar fie în situația familiei cu un nucleu (incomplet), dar în care toți copiii au vârstă de 25 de ani și peste, fie în cea în care gospodăria este formată din mai multe nuclee familiale (dintre care cel puțin unul este incomplet și cu copii sub sau peste 25 de ani). Considerând doar primele cazuri menționate, înseamnă că, în 2002, în România existau 410.818 familii monoparentale, 83,7% dintre acestea fiind formate din mame cu copii sub 25 de ani.

Firește că limita de 25 de ani folosită în metodologia de prelucrare a datelor recensământului este discutabilă, dar nu mă voi opri asupra rațiunilor alegerii ei. Ceea ce mi se pare acceptabil este, cum spuneam, necesitatea unei astfel de limite pentru a distinge cel puțin un anumit tip de familii monoparentale : cele în care, într-o măsură mai mică sau mai mare, copilul depinde de părintele cu care conviețuiește. Altfel, nu e lipsit de interes să menționăm că alături de cele 410.818 familii uninucleare monoparentale cu copii sub 25 de ani mai existau la data recensământului încă 269.979 de familii uninucleare monoparentale cu toți copiii de 25 de ani și peste ! Or, cum o parte dintre copiii din prima categorie sunt persoane active, este clar că, din mulțimea familiilor uninucleare monoparentale din România anului 2002, aproape jumătate nu corespund imaginii standard de mamă (tată) cu copil în întreținere sau minori. Din păcate, în tabelele publicate de INS nu avem prezentat exact statutul copiilor din aceste familii cu un părinte, cum nu avem indicată nici *modalitatea prin care s-a ajuns la familia monoparentală*. Acest din urmă aspect ar putea fi sugerat prin menționarea stării civile a părintelui, informație la care s-ar putea, teoretic, ajunge ușor printr-o prelucrare suplimentară a datelor cenzitare.

În ceea ce privește anchetele naționale mari ale Institutului Național de Statistică, acestea, după datele la care eu am avut acces, nu oferă informații în problema care ne interesează aici. Pentru a înțelege mai clar ce pot oferi asemenea anchete, am să invoc doar un exemplu pe care-l am la îndemână, cel al cunoștutei *Current Population Survey*, anchetă realizată cu regularitate de Bureau of the Census al Statelor Unite. Ultimele date publicate² – cele pe 2008 – ne dău o informație foarte interesantă în contextul problematicii noastre, deși trebuie să subliniem de la început, situația din SUA și cea din România diferă în chip substanțial, în ceea ce privește intensitatea fenomenului de divorț, frecvența separării cuplurilor și cea a nașterilor în afara căsătoriei, în toate cazurile ratele fiind mai mari în SUA decât la noi. Menționez că informația pe care o reproduc se centrează atât pe copii, cât și pe tipuri de familii, adică avem prezentată distribuția numărului copiilor la momentul anchetei, în diferite categorii de situație familială și, de asemenea, cazurile de familii monoparentale. Datele sunt importante întrucât sugerează ordinul de mărime al ponderii diversilor factori care conduc la apariția familiilor monoparentale. Astfel, din tabelul C3 al sursei menționate deducem că, dintre cei puțin peste 74 de milioane de tineri americani sub 18 ani, 69,9% trăiesc cu ambii părinți, 22,8% trăiesc doar cu mama, 3,5% doar cu tatăl și 3,8% cu niciunul dintre părinți. În tabelul 1a este prezentat modul în care au ajuns copiii din cele două categorii să trăiască doar cu unul dintre

1. Adică fără a fi căsătoriți sau fără a trăi în uniune consensuală.

2. Preluate de pe site-ul <http://www.census.gov/population/www/sociodemographic/hh-fam/cps2008.html>, accesat la 04.09.2009.

părinți. Tabelul 1b preia date din tabelul FG6 al sursei și arată distribuția familiilor monoparentale, cu copil/copii sub 18 ani, după situația întreținătorului. Numărul acestor familii este de circa 11,6 milioane, din care în 15,9% copiii trăiesc cu tatii și în 84,1% cu mamele. Distribuțiile din cele două tabele sunt foarte apropiate, chiar dacă al doilea conține o rubrică în minus ; se vede că cifrele din rubrica lipsă („celălalt soț absent”) pot fi considerate că au fost incluse în coloana „separați”, cele două categorii având un conținut apropiat.

Tabelul 1a. *Distribuția copiilor sub 18 ani care trăiesc doar cu unul dintre părinți, SUA 2008, după situația maritală a părintelui (%)*

	Celălalt soț absent	Văduv(ă)	Divorțat(ă)	Separati	Niciodată căsătorit(ă)	Total
Doar cu mama	4,9	3,8	33,0	15,5	42,8	100
Doar cu tatăl	5,7	4,9	50,3	15,8	23,3	100
Total	5,0	3,9	35,3	15,5	40,2	99,9

Tabelul 1b. *Distribuția familiilor monoparentale (cu copii sub 18 ani), SUA 2008, după situația maritală a părintelui (%)*

	Văduv(ă)	Divorțat(ă)	Separati	Niciodată căsătorit(ă)	Total
Întreținuți de mamă	4,0	33,7	18,4	43,9	100
Întreținuți de tată	4,9	50,5	19,3	25,2	99,9
Total	4,1	36,4	18,5	40,9	99,9

Trebuie menționat faptul că gospodăriile în care trăiesc copiii respectivi nu sunt în mod obligatoriu alcătuite doar din mamă/tată și copil/copii ; alături de aceștia pot coexista alte persoane, inclusiv partenerul sau partenera părintelui, cu care acesta coabitează. De pildă, circa 15% dintre copiii care trăiesc cu mama divorțată au alături și partenerul necăsătorit, de sex masculin, al mamei. Oricum, datele din tabelul 1 sugerează, cum spuneam, importanța diferenților factori în apariția familiilor monoparentale și se vede că *divorțialitatea are, în SUA, o pondere semnificativă, de peste o treime*, în acest proces. De asemenea se vede că, în cazurile mai rare, care reprezintă cam 15% dintre familiile monoparentale, când copilul minor conviețuiește cu tatăl, divorțialitatea deține primul loc ca importanță.

Probabil că la noi în țară proporțiile calculate mai sus nu sunt aceleași, dar diferențele nu pot fi foarte mari, adică situația nu poate fi radical diferită. În lipsa unor informații complete de recensământ sau a unor anchete naționale largi, cu informații detaliante precum cele din ancheta americană, e posibil să se utilizeze fluxurile anuale de evenimente care au drept consecință apariția acelor situații ce pot fi subsumate conceptului de familie monoparentală. E vorba despre divorțuri ale cuplurilor cu copii, despre decesul unuia dintre soții în familiile cu copii, despre nașterile în afara căsătoriei etc. Cu siguranță că aceste fluxuri ne dau doar o indicație foarte vagă despre importanța factorului respectiv în problema analizată, motiv pentru care aceste evaluări se cer folosite cu prudență. Într-adevăr, faptul că în cursul unui an calendaristic un număr de persoane (femei, în special, cum s-a văzut) ajung în situația de a deveni elementul-cheie al unei familiile monoparentale nu înseamnă că ele vor rămâne multă vreme în situația respectivă, putând foarte ușor să intre în cadrul unui cuplu, la modul formal (prin căsătorie) sau informal

(prin coabitare). Or, este limpede că cele trei situații mai importante care generează familii monoparentale, văduvia, divorțul sau nașterea în afara căsătoriei, nu sunt echivalente în ceea ce privește șansele ca ulterior persoana vizată să intre într-un (nou) cuplu.

Dacă ne referim la văduvie, constatăm, pe de o parte, că astăzi riscul de deces al bărbaților (căsătoriți) cu copii minori (deci până pe la 45-50 de ani) este foarte redus și astfel numărul și ponderea femeilor care devin văduve cu minori, în cursul unui an, sunt incomparabil mai mici decât numărul și ponderea femeilor cu copii minori care divorțează în cursul anului respectiv. Pe de altă parte, dacă mergem pe firul evenimentelor și urmărim recăsătoria, ca modalitate de a ieși din starea de persoană singură cu copii, este greu de spus care dintre cele două categorii de femei cu copii minori – văduvele sau divorțatele – au șanse mai mari să facă acest pas și după ce perioadă de timp. Ceea ce știm cu certitudine este că anual numărul văduvelor care se recăsătoresc, în România, este de 7-8 ori mai mic decât cel al divorțatelor care fac același lucru și, în plus, divorțatele au o vârstă medie la recăsătoria net inferioară, având deci șanse superioare de a fi în situația de a avea copii minori. Problema este că acest din urmă aspect nu îl compensează pe cel precedent (numărul superior al divorțurilor în raport cu decesele unui părinte cu copii minori), așa încât în total se întrevede o importanță mai mare a divorțialității decât a văduviei în constituirea familiilor monoparentale. Lucrul a fost vizibil în ancheta americană, dar o indicație în acest sens o avem și la noi, pe baza datelor recensământului din 2002. Așa cum arătam și cu altă ocazie (Rotariu, 2009b, p. 35), din datele de recensământ publicate se poate construi tabelul 2.

O privire rapidă asupra procentelor de pe coloanele bărbaților și femeilor cu statutul de văduv și divorțat ne ajută să observăm că ponderea acestei din urmă categorii este net superioară celei de văduv, atât la femei, cât și la bărbați, până la vîrstă de 50 de ani, adică pe intervalul în care putem presupune că respectivele persoane pot avea copii minori sau în întreținere. Din păcate, datele publicate nu permit o detaliere suplimentară, adică să-i distingem pe foștii membri ai cuplului dizolvat care au copii în întreținere de cei care nu au. De aceea spunem că datele prezentate au doar valoare indicativă; în realitate, nu cred că o informație completă ar răsturna situația prezentată în tabelul 2, adică ar aduce ponderea văduvelor cu copii peste cea a divorțatelor cu copii.

Tabelul 2. *Distribuția populației României, de 15 ani și peste, după starea civilă, pe sexe și grupe de vîrstă (%). Recensământul din 18 martie 2002*

Vîrstă	Masculin				Feminin				Total	
	Celi-batar	Căsă-torit	Văduv	Divor-țat	Total	Celi-batar	Căsă-torit	Văduv	Divor-țat	
15-19	99,8	0,2	*	*	100	95,9	3,9	*	0,1	99,9
20-24	90,0	9,6	0,1	0,3	100	66,0	32,5	0,2	1,4	100,1
25-29	52,5	45,7	0,1	1,7	100	30,8	64,5	0,4	4,2	99,9
30-34	26,1	69,3	0,2	4,4	100	15,2	76,1	1,2	7,5	100
35-39	17,5	76,0	0,4	6,0	99,9	9,5	79,2	2,5	8,7	99,9
40-44	13,8	78,2	1,0	7,0	100	7,0	78,9	4,7	9,5	100,1
45-49	10,5	80,5	1,8	7,3	100,1	5,8	77,1	7,7	9,4	100
50-54	7,5	82,9	3,1	6,5	100	4,8	74,2	13,1	7,8	99,9
55-59	5,6	84,2	5,0	5,2	100	4,1	68,9	20,8	6,3	100,1
60-64	4,2	84,0	7,9	3,9	100	3,5	61,8	29,9	4,9	100,1
65-69	3,0	82,8	11,4	2,7	99,9	3,2	53,0	40,0	3,8	100

70-74	2,4	78,8	16,9	1,9	100	3,3	41,2	52,4	3,2	100,1
75-79	1,9	70,7	26,0	1,4	100	3,4	28,0	66,1	2,5	100
80-84	1,8	61,1	36,0	1,0	99,9	3,3	15,1	79,6	2,0	100
85+	1,6	42,9	54,7	0,7	99,9	3,0	5,5	90,0	1,5	100
Total	32,0	60,1	4,2	3,7	100	21,9	56,3	16,5	5,3	100

În ceea ce privește evaluarea importanței celuilalt fenomen menționat, cel al nașterilor extramaritale, în generarea familiilor monoparentale, lucrurile mi se par ceva mai complicate decât în cazul văduviei. În ultima vreme, anual, în România se nasc peste 60.000 de copii în afara căsătoriei, în vreme ce numărul divorțurilor este aproximativ jumătate și, aşa cum vom vedea mai jos, doar jumătate dintre cuplurile divorțate intr-un an au copii minori. Așadar, ca evenimente anuale nașterile în afara căsătoriei par a avea o pondere de patru ori mai mare decât divorțurile în generarea de familii monoparentale. Numai că situația nu este atât de simplă. Mai întâi, o parte dintre femeile care au astfel de nașteri sunt deja mame, deci ele nu contribuie la creșterea numărului familiilor monoparentale. Astfel, în anul 2007, după datele INS la care am avut acces, circa 43% dintre femeile care au născut în afara căsătoriei aveau deja și alți copii. În al doilea rând, o parte dintre mamele oficial necăsătorite trăiesc *de facto* în cuplu, într-o formă sau alta de coabitare, care, cel puțin din punct de vedere sociologic, este echivalentul familiei; altfel spus, cu greu aceste mame cu copii pot fi considerate ca formând familii monoparentale. Și, în sfârșit, probabilitatea pe termen scurt (1-2 ani) ca o femeie care naște fără a fi căsătorită să rămână cu același statut marital este, putem presupune pe baza experienței cotidiene, mult mai mică decât una care trăiește situația stresantă a unui divorț (exceptându-le desigur pe cele care divorțează tocmai pentru a putea intra într-un nou cuplu). O serie dintre relațiile între parteneri se oficializează după venirea pe lume a unui copil.

În concluzie, îndrăznesc să apreciez că divorțialitatea se apropie, în România, ca importanță, de fenomenul nașterilor extramaritale, în generarea de familii monoparentale, într-o manieră similară celei din SUA. Mai mult decât o astfel de apreciere vagă cred că este greu de făcut în lipsa unor cercetări detaliante care să surprindă, pe eșantioane mari, fie starea gospodăriilor la un moment dat, după structura familială, fie traectoria vieții persoanelor, în legătură în primul rând cu formele de conviețuire în cuplu și cu momentele nașterilor. Indiferent de rezultatul exact al comparațiilor între diferiți factori care conduc la familii monoparentale și ținând seama că, cel puțin față de calea văduviei, cea a divorțului este mai des străbătută pentru a se ajunge la astfel de situații, se poate înțelege importanța cunoașterii fenomenului divorțialității, în contextul problematicii volumului de față. De aceea în continuare voi face o succintă prezentare a fenomenului respectiv în România anilor din urmă.

6.2. Divorțialitatea în România și în alte țări europene

Ca demograf nu pot să nu-mi stăpânesc uimirea cum fenomene atât de interesante și importante precum divorțialitatea sunt atât de puțin cercetate la noi, ele fiind atinse doar în treacăt în anumite studii cu conținut mai amplu; pe de altă parte, ca demograf român nu pot să nu am un sentiment de genă gândind că aceasta se întâmplă pentru că noi nu avem încă o comunitate a demografilor care să fi atins o masă critică, disponând astfel de

oameni specializați pe subdomeniile acestei științe și că un „generalist” ca subsemnatul ajunge să scrie și despre nașteri, și decese, și despre căsătorii, și divorțuri, și despre migrația internă, și cea externă și încă despre multe altele.

Pomeneam de faptul că manifestarea fenomenului de divorțialitate în România este una foarte interesantă și aceasta nu e doar o figură de stil sau un mod comod de a atrage atenția asupra unui subiect. Într-adevăr, ne găsim în fața unei provocări științifice deosebite – aş îndrăzni să spun chiar un fel de *puzzle*, în sensul lui Kuhn –, temă care, în alte contexte culturale, ar fi fost cu siguranță abordată de mult și în profunzime. Problema științific interesantă este aceea că România postdecembристă, în ciuda libertăților câștigate de cetățenii săi, în toate domeniile vieții sociale, inclusiv și relaxarea legislativă legată de familie, căsătorie și divorț, în ciuda schimbărilor comportamentale și mentalityare pe multe dimensiuni sociale, *cunoaște o divorțialitate care rămâne, după 20 de ani, la fel de scăzută ca în vremea regimului dictatorial și foarte departe de ceea ce se întâmplă recent chiar în fări apropiate geografic și cultural de noi*. Fenomenul este atât de straniu, încât colegul Vasile Ghețău îl eticheta în mai multe ocazii ca fiind „suspect”. Într-adevăr, unui intelectual constanța ratelor divorțialității, după schimbarea de regim, i se pare un lucru tot atât de ciudat ca și girafa țăranului din alte vremuri, care intră prima dată într-o grădină zoologică, însă, evident, condiția sa de intelectual, precum și regularitatea datelor statistice nu-i permit să spună clar că „așa ceva nu există”. Dar parcă o umbră de îndoială persistă și e normal să se întâpteaza așa atâtă vreme cât lucrurile nu sunt clarificate, adică atâtă vreme cât nu putem găsi rațiunile suficiente care să ne explice manifestarea acestui fenomen. Cu atât mai mult cu cât aici avem de-a face, în modul cel mai clar, cu un fenomen ce se constituie, la nivel societal, ca rezultantă a unei mulțimi de decizii individuale (de cuplu), decizii luate într-un context schimbător, care ar fi fost de așteptat să genereze o altă rezultantă decât cea manifestată în condițiile structurale ale regimului totalitar.

Trebuie să mă grăbesc să precizez însă, spre a nu deziluziona prea mult cititorul, că rândurile de față nu-și propun niciun fel de explicație a acestui fenomen, întrucât încă nu posed suficiente elemente pentru a îndrăzni așa ceva. Ele au un obiectiv mai modest, anume acela de a aduce unele informații inedite asupra fenomenului, pe care am putut să le obțin prelucrând baza de date a INS despre divorțurile din 2007, pentru accesul la care nu pot decât să mulțumesc conducerii Institutului. Consider că astfel de contribuții mărunte pot duce la acumularea treptată de informații care, la un moment dat, să ne ajute la înțelegerea fenomenului.

Voi începe prin a prezenta, în dinamica sa, de când avem date statistice oficiale (anul 1930), intensitatea fenomenului divorțialității, măsurată prin rata brută, exprimată în promile, reprezentând deci numărul divorțurilor dintr-un an raportat la populația medie a anului respectiv. Datele, care arată și distincția urban-rural, sunt ilustrate grafic în figura 1. Se observă cum în timpul regimului comunista fenomenul sporește în intensitate, comparativ cu ceea ce aveam în perioada interbelică (ratele oscilând atunci în jurul lui 0,5‰), ajungând la cotele maxime în anii 1960 (în jur de 2‰). Măsurile luate în luna octombrie a anului 1966 de către dictatorul comunist¹, în scopul creșterii natalității și

1. În ceea ce privește divorțurile, au fost înăsprite drastic condițiile pentru desfacerea căsătoriei, inclusiv, printre altele, creșterea taxei de divorț și prelungirea perioadei impuse partenerilor pentru a reflecta la oportunitatea divorțului și la continuarea căsătoriei. Această din urmă măsură a făcut aproape imposibilă desfacerea căsătoriilor în perioada imediat următoare.

consolidării familiei, au avut, printre altele, ca efect căderea la zero¹ a intensității fenomenului, în anul 1967, pentru ca apoi, în câțiva ani, situația să revină la cote apropriate de ceea ce fusese anterior², cu oscilații ulterioare, nivel la care se menține până în prezent, cu unele variații nesemnificative.

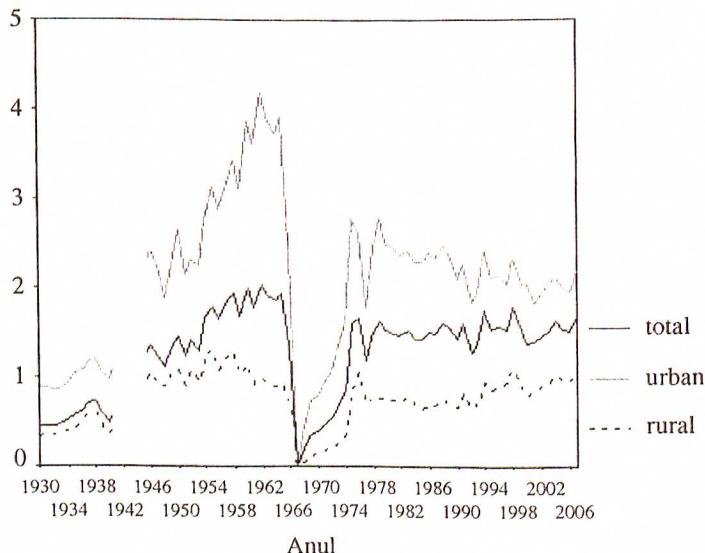

Figura 1. Evoluția ratelor de divorțialitate (divorțuri la 1.000 de locuitori), în România, între anii 1930-2007

Pe cele două medii, ratele par a manifesta, în ciuda fluctuațiilor evidente din ultimele trei decenii, o tendință specifică: în urban se observă o ușoară descreștere, iar în rural o ușoară creștere a intensității fenomenului. Desigur, alte instrumente de analiză mai fine ar putea să evidențieze tendințe mai clare, dar, din păcate, nu avem, pe o perioadă lungă, calculați alți indicatori³ cum ar fi, de pildă, indicele conjunctural (rata totală). Într-adevăr, instrumentele trebuie rafinate deoarece reducerea⁴ treptată a nupțialității scoate o populație tot mai numeroasă din sistemul relațiilor familiale formale și astfel, fiind constituite mai puține familii, vor apărea, *caeteris paribus*, mai puține divorțuri și o rată brută de divorțialitate mai redusă.

Comparativ cu alte țări din Uniunea Europeană, România pare a se afla printre țările cu un nivel scăzut al divorțialității. Spun „pare” întrucât, aşa cum subliniam în rândurile

1. În fapt, în 1967, în România au fost pronunțate 48 de sentințe de divorț!
2. În realitate, nu se va mai atinge niciodată (până în prezent) rata de 2,04‰ din 1962; prin creșterea de după 1967, se va ajunge în 1975 la 1,62‰, iar cea mai mare valoare ulterioară măsurilor din 1966 va fi cea din 1998 – 1,78‰.
3. Nici anuarele demografice, apărute în 2002 și 2006, nici cele statistice, anuale, nu oferă alt indicator de divorțialitate în afară de rata brută, prezentată aici.
4. De observat totuși că nivelurile ratei de nupțialitate rămân încă mai ridicate la noi decât în alte țări europene, aşa cum se vede din tabelul 3. În 2007 a avut loc chiar o urcare bruscă a numărului de căsătorii și implicit a ratei, datorită măsurii guvernului de a aloca suma de 200 de euro persoanelor la prima căsătorie, ceea ce a dus la trecerea „în legalitate” a mai multor cupluri care anterior coabitau. În 2008, rata a revenit aproape la nivelul din 2006.

de mai sus, e tot mai greu de judecat lucrurile după rata brută de divorțialitate, care exprimă numărul divorțurilor la 1.000 de locuitori. Și cu atât mai dificilă se dovedește comparația între țări în care intensitatea nupțialității se reduce de mai multă vreme, începând însă de la momente diferite și cu ritmuri diferite. Din acest motiv, am așezat în tabelul 3, alături de rata brută de divorțialitate cea mai recentă, și pe cea de nupțialitate și am calculat raportul dintre acestea, ajungând la un indice de divorțialitate, exprimat în procente, care arată câte căsătorii din 100 s-ar desface prin divorț dacă intensitatea celor două fenomene ar rămâne constată (cu ratele din anul de referință).

Tabelul 3. *Rata de nupțialitate, rata și indicele de divorțialitate, pentru țările UE, în 2008*

Țara	Rata de nupțialitate (căsătorii la 1.000 de locuitori)	Rata de divorțialitate (divorțuri la 1.000 de locuitori)	Indicele de divor- țialitate (divorțuri la 100 de căsătorii)
Belgia	4,35	2,8	64
Bulgaria	3,64	1,9	52
Cehia	5,03	3,0	60
Danemarca	6,81	2,7	40
Germania	4,59	2,3	50
Estonia	5,23	2,6	57
Irlanda*	5,17	0,8	15
Grecia*	5,48	1,2	22
Spania*	4,47	2,8	63
Franța**	4,34	2,2	51
Italia	4,12	0,9	22
Cipru*	7,53	2,1	28
Letonia	5,71	2,7	47
Lituania	7,17	3,1	43
Luxembourg	3,92	2,0	51
Ungaria	3,99	2,5	63
Malta***	5,88	0	0
Olanda	4,61	2,0	43
Austria*	4,33	2,5	58
Polonia	6,72	1,7	25
Portugalia*	4,37	2,4	55
România	6,95	1,7	24
Slovenia	3,13	1,1	35
Slovacia	5,23	2,3	44
Finlanda	5,87	2,5	43
Suedia	5,46	2,3	42
Regatul Unit*	4,43	2,4	54

Notă : * – 2007, ** – 2006, *** – 2005.

Sursa : EUROSTAT. Datele de pe ultima coloană calculate de autor.

Dacă ne referim la așa-numitele elemente de calendar al nupțialității, găsim, în publicațiile noastre statistice, informații privitoare la durata medie a căsătoriilor desfăcute prin divorț. Schimbarea importantă s-a produs aici cam din 1994, când se constată o creștere sensibilă a acestei valori. Dacă din 1980 și până în 1993 (deci și în primii patru ani după schimbarea de regim), o căsătorie desfăcută prin divorț dura circa 10 ani, se

ajunge în 2005 la o medie de 12,7 ani, deci la un spor de doi ani și jumătate; ultima valoare avută la dispoziție este cea din 2007, ceva mai scăzută decât cea din 2005: 12,1 ani.

Din nou avem de-a face cu o constatare constraintuitivă, întrucât odată cu liberalizarea socială de care vorbeam, era de așteptat să avem nu doar mai puține căsătorii care se mențin (ceea ce, am văzut, că nu se întâmplă), dar și o „viteză” mai mare de disoluție, adică un timp mai scurt între momentul căsătoriei și cel al divorțului (ceea ce, iarăși, nu se întâmplă). Corelativ cu această creștere a duratei căsătoriei, se observă și creșterea vârstei soților la divorț: între 1980 și 2005, aceasta crește, la bărbați, de la 36,2 ani la 38,9 ani, iar la femei, de la 32,7 la 35,4 ani.

O evoluție care ne interesează îndeosebi aici este cea a ponderii familiilor divorțate care lasă sau nu lasă în urmă copii. Pe baza datelor statistice publicate, am întocmit figura 2, care ilustrează un parcurs destul de interesant al fenomenului. Astfel, în anii imediat premergători lui 1966, ponderea familiilor divorțate fără copii minori se stabilizase undeva în jurul a două treimi din totalul celor desfăcute prin divorț. *Deci numai o treime din divorțuri generau practic familii monoparentale.* Măsurile restrictive din toamna lui 1966 au vizat cu precădere familiile cu copii, lucru vizibil din faptul că în toate cele 48 de divorțuri din 1967 au fost implicate cupluri fără descendenți minori, iar ulterior ponderea familii divorțate cu copii s-a menținut scăzută. Treptat însă, procentul familiilor cu copii urcă și ajunge destul de repede deasupra nivelului dinaintea decretului din 1966, atingând un prag maxim, de circa 55%, în anii 1985-1989. După schimbarea de regim, nu se întâmplă nimic spectaculos, constatăndu-se doar o mică scădere (din nou neașteptată) a ponderii familiilor cu copii, *categorie care se mișcă, în ultima vreme, în apropierea lui 50%.*

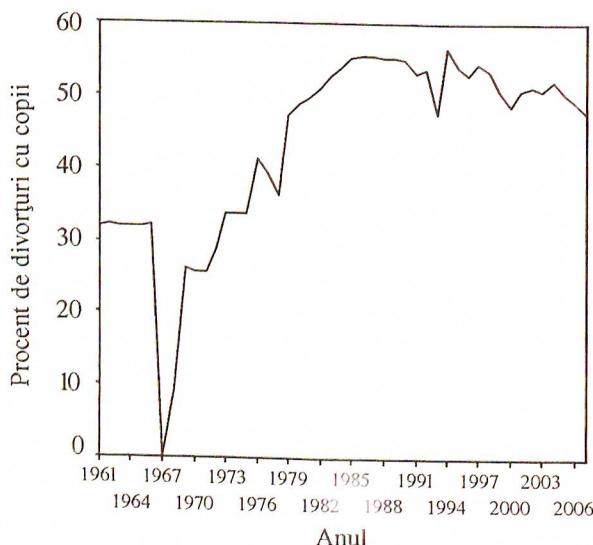

Figura 2. Evoluția ponderii familiilor cu copii minori, între 1961 și 2007, în totalul familiilor desfăcute prin divorț (%)

6.3. Detalii privind divorțurile din anul 2007

În anul 2007, în România au fost pronunțate 36.308 sentințe definitive de divorț, ceea ce, raportat la populația medie a țării de 21,5 milioane locuitori, reprezintă o rată de 1,69 divorțuri la 1.000 de persoane. Ca volum, acest număr este apropiat de cel din anul 1965, când populația țării era de doar 19 milioane de locuitori.

Dacă urmărim cât au durat¹ căsătoriile desfăcute în anul 2007, obținem o distribuție procentuală a acestora aşa cum se arată în figura 3. Avem deci o curbă puternic asimetrică cu vârful pe intervalul de la un an la doi ani, dar cu frecvențe foarte apropiate de acest maximum și pe intervalele următoare : de la doi la trei ani, de la trei la patru etc. Partea din dreapta a curbei se prelungesc foarte mult, chiar dacă e vorba de frecvențe modeste, ceea ce duce media mult în dreapta valorii modale, la 12,1 ani ; din aceleași rațiuni, și mediana se plasează și ea destul de sus, mai exact pe intervalul de la 10 la 11 ani. Așadar, jumătate din căsătoriile desfăcute prin divorț au o vechime de peste 10 ani, iar un sfert dintre ele durează de peste 17 ani ! Mai detaliat, intervalele pe care se plasează decilele (punctele care împart distribuția în zece grupuri egale) sunt următoarele :

- prima decilă : 2-3 ani ;
- a doua decilă : 3-4 ani ;
- a treia decilă : 5-7 ani ;
- a patra decilă : 7-8 ani ;
- a cincea decilă : 10-11 ani ;
- a șasea decilă : 12-13 ani ;
- a șaptea decilă : 15-16 ani ;
- a opta decilă : 19-20 ani ;
- a noua decilă : 25-26 ani.

O comparație între cele două medii, urban și rural, după durata căsătoriei nu arată practic nicio diferență a indicatorilor de poziție și de împrăștiere ; de pildă, la valoarea medie, diferența este de o zecime de an.

1. În baza de date, durata căsătoriei era exprimată în numere întregi (ca ani împliniți) ; pentru calcularea diferențelor indicatori ai distribuției am adăugat fiecărei valori 0,5 ani, obținând astfel valoarea de mijloc a fiecărui interval anual.

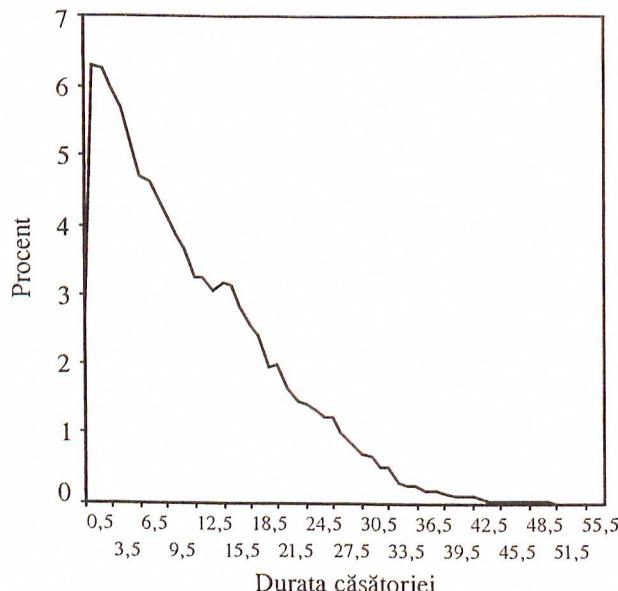

Figura 3. Distribuția divorțurilor din 2007, după durata căsătoriei (%)

În figurile 4a și 4b este prezentată distribuția persoanelor de cele două sexe implicate în divorț, după vârsta la momentul divorțului. Valorile medii sunt de 39,6 ani la bărbați și 35,9 la femei, iar cele mediane se află pe intervalul 38-39 de ani și, respectiv, 34-35 de ani. Cât privește valorile modale, situația este destul de ciudată, întrucât, la bărbați vârsta de 39 de ani se detasează net de celelalte vârste, mai cu seamă față de vârstele imediat următoare; la femei, distribuția pare a fi bimodală, vârful de pe intervalul 29-30 ani având o replică aproape egală la vârsta de 39 ani, înregistrându-se apoi și aici o cădere bruscă la vârstele următoare. Între urban și rural avem, de această dată, o oarecare diferență, mai cu seamă la femei: orășențele care divorțează sunt cu peste un an și jumătate mai în vîrstă decât divorțatele din rural (la bărbați diferența e doar de circa patru luni, în același sens). Cum durata căsătoriei coincide în cele două areale, rezultă că aceste diferențe de vîrstă la divorț preiau de fapt diferențele de vîrstă la căsătorie. Într-adevăr, vârstele medii¹ la căsătorie ale persoanelor divorțate în 2007, pe cele două sexe și medii, sunt următoarele:

	Urban	Rural	Total
Bărbați	27,6	27,4	27,5
Femei	24,3	22,8	23,9

1. Se înțelege că aceste vârste medii nu reproduc valorile medii dintr-un an calendaristic, adică dintr-o promoție de căsătorii; persoanele divorțate în 2007 provin din peste 50 de promoții de căsătorii.

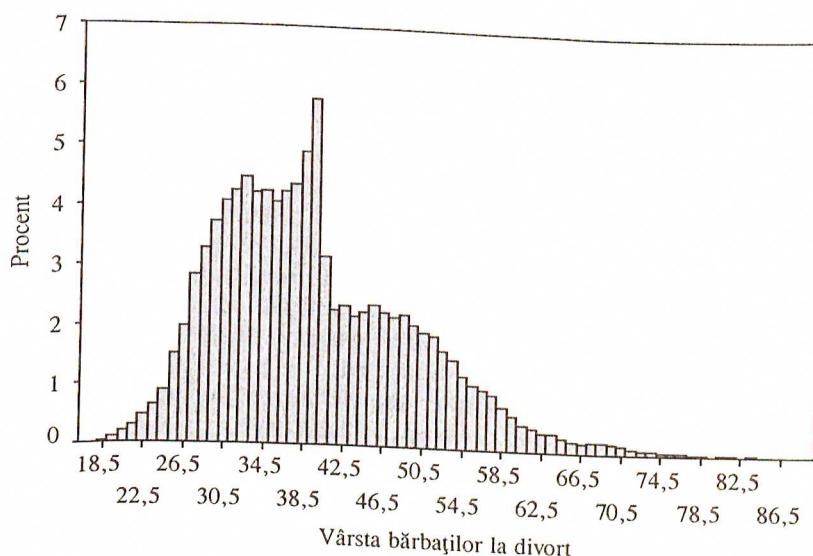

Figura 4a. Distribuția bărbaților după vîrstă la divorț (%)

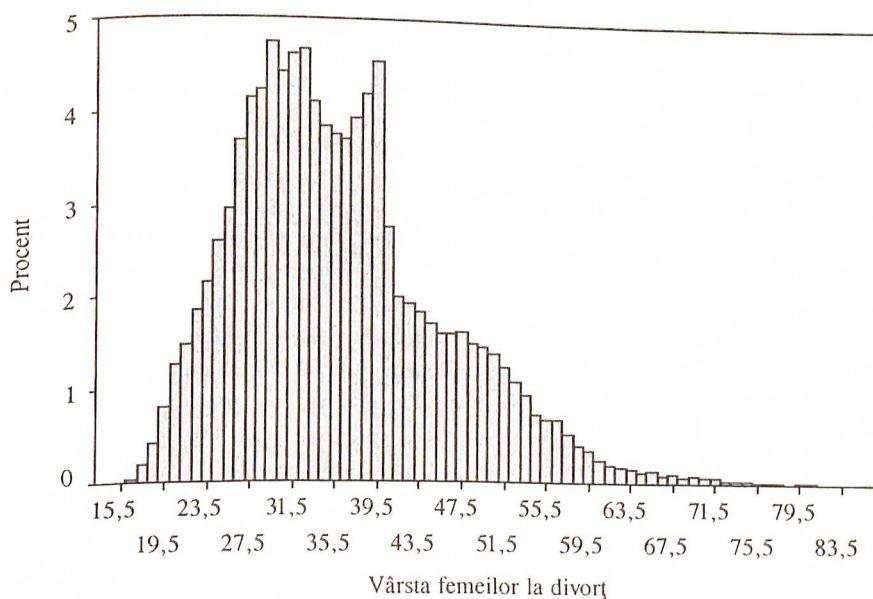

Figura 4b. Distribuția femeilor după vîrstă la divorț (%)

Să revenim puțin la diferența de vîrstă între soți la momentul divorțului. Ea este, evident, identică cu cea din momentul căsătoriei și este, pe lotul divorțașilor din 2007,

în medie de 3,7 ani (39,6 ani – 35,9 ani), în favoarea bărbaților¹. Dacă am avea divorțurile înregistrate în timp, în cadrul unei promoții de căsătorii (căsătoriți în același an), atunci am putea vedea dacă diferența de vârstă între soții care divorțează diferă de diferența medie a întregii promoții de căsătorii. În cazul de față, nu putem decât să observăm că, în ultimii ani, diferența de vârstă la căsătorie între bărbați și femei, aflați la prima căsătorie (informație oferită de anuarele demografice), s-a mișcat în jurul lui 3,3 ani, iar la căsătoriile cu 10 ani în urmă, cei din 1997, diferența era exact de 3,3 ani. Dacă, din lotul divorțaților din 2007, alegem bărbații și femeile pentru care acest divorț este primul, atunci vârstele medii la divorț vor fi de 39,1 ani și, respectiv, 35,5 ani, iar diferența de 3,6 ani. E împede că situația primului divorț nu coincide cu dizolvarea primei căsătorii, căci în primul divorț pot fi implicate persoane care la momentul căsătoriei aveau statutul de văduv, dar buletinul statistic privind divorțurile nu înregistrează și a câte căsătorie este cea care se desface, deci nu putem ajunge exact la diferența de vârstă pentru primele căsătorii. Oricum, ultima diferență obținută, cea de 3,6 ani, nu mai poate scădea, în cazul primelor căsătorii, mai mult decât cu o zecimală, așa că s-ar putea ca realmente diferența medie de vârstă să fie cu ceva mai mare la divorțați decât la căsătoriți, dar deosebirea nu cred că are vreo semnificație sociologică.

Spre deosebire de datele publicate privind vârsta soților la căsătorie și divorț, date ce oferă media pentru fiecare sex, informațiile de care dispunem acum ne permit să observăm *distribuția diferențelor de vârstă pentru fiecare cuplu divorțat*. Sigur că media acestor diferențe este tocmai diferența mediilor pe cele două sexe, dar acum putem obține mult mai multă informație decât este conținută în acest indicator sintetic. De pildă, putem căuta și ceilalți indicatori de poziție: mediana și, mai ales, valoarea modală, adică diferența cea mai des întâlnită. Putem, de asemenea, să urmărim dispersia valorilor diferenței și forma distribuției. Iată succint această informație.

Alături de media diferențelor de 3,7 ani, avem valoarea mediană la 3 ani, iar cea modală la 2 ani. Diferența de 2 ani este întâlnită la 10,2% din cazuri, dar și celealte valori apropiate sunt bine reprezentate: 3 ani – 10%, 4 ani – 9,5%, 1 an – 9,4%, 5 ani – 8,6%, 0 ani – 7,8%. După încă vreo două-trei valori în stânga și în dreapta cu ponderi mai însemnate, procentele scad rapid, iar curba distribuției pare una destul de ascuțită (figura 5), impresie susținută și de faptul că pe intervalul de la diferența de 1 an la 6 ani se întâlnesc peste 55% din cazuri, iar de la 0 la 7 ani, 68%. Desigur că diferențele parcurg o scară foarte largă, de la -31 de ani la +44, dar nicio valoare sub -9 ani și peste 13 ani nu mai concentrează un efectiv de 1%. De aici și până la valorile extreme menționate, cazurile sunt tot mai puține, ultimele valori fiind întâlnite doar la câteva cupluri.

---

1. Când se vorbește, în materialul de față, de diferența de vârstă dintre soț, se are în vedere diferența între vârsta soțului și cea a soției, valorile pozitive însemnând că bărbatul e mai în vârstă, iar cele negative că femeia depășește ca vârstă bărbatul. E bine de menționat că în baza de date folosită vârsta este exprimată în ani împliniți, deci în valori întregi și, prin urmare, mărimile derivate din acestea sunt afectate de o mică eroare introdusă de rotunjirea respectivă (folosirea intervalelor de un an și atribuirea valorii de mijloc).

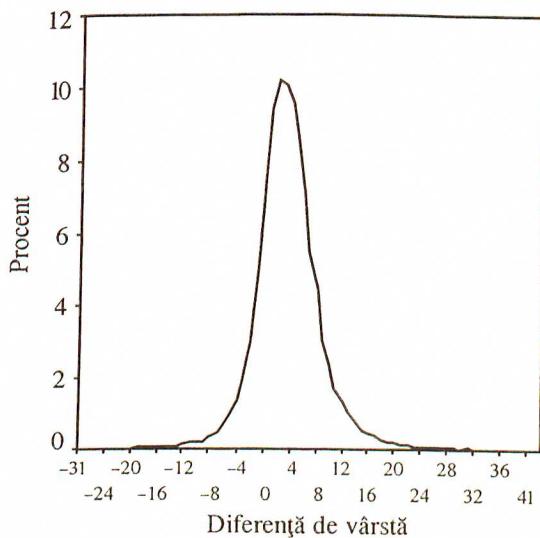

Figura 5. Distribuția diferențelor între vîrstă soțului și cea a soției, la cuplurile divorțate în 2007

Distribuția ilustrată în figura 5 coincide în mod izbitor cu cea similară pentru căsătoriile încheiate în cursul anului 2007 ; și acolo avem valoarea modală a diferenței la 2 ani, cumulând ușor peste 10% din cazuri, și o frecvență foarte apropiată la grupa următoare, de 3 ani. și acolo intervalele pe care se află valorile quartile sunt cele care încep cu 1 și 6 ani, iar ponderea familiilor nou încheiate în care diferența de vîrstă între soți este de la 1 la 6 ani inclusiv atinge 53%, iar pe intervalul de la 0 la 7 ani, 67%, ponderi apropiate de cele menționate mai sus. Dacă adăugăm și valoarea medie apropiată, 3,5 ani, putem afirma cu prudență, ținând seama de natura diferenței a situațiilor comparate, că *diferența de vîrstă între soți nu pare a avea o influență sensibilă în generarea divorțurilor.*

De un anumit interes ar fi o comparație între căsătoriile homogame și cele etnic mixte, din punctul de vedere al caracteristicilor soților. Firește că datele asupra divorțurilor dintr-un an calendaristic nu sunt în măsură să ne spună ceva despre stabilitatea sau instabilitatea căsătoriilor mixte comparativ cu cele homogame ; avem evenimentele (divorțurile) ce trebuie așezate la numărător, dar nu le avem pe cele (numărul mediu de căsătorii mixte și homogame) care formează numitorul indicatorului de tip rată. În schimb, din datele anuale se pot obține alte informații, nu lipsite de importanță. Din păcate, și numărul acestor informații valide este redus, dat fiind numărul mic de divorțuri într-un an, pe anumite categorii de căsătorii mixte. Într-adevăr, evaluând situația pe ansamblul evenimentelor de divorț din 2007, găsim că doar puțin peste 800, adică 2,3% dintre acestea implică familii mixte. Cifra absolută nu permite deci prea multe segmentări ale acestei categorii.

Reluând parametrii cu care am mai lucrat, vîrstă soților la divorț și durata căsătoriei, obținem următoarele rezultate pe cele două tipuri de căsătorii :

	Vârstă medie soț	Vârstă medie soție	Durata medie
Căsătorii homogame	39,6	36,0	12,1
Căsătorii mixte	40,5	35,0	9,2

Diferențele sunt destul de clare pentru a nu le considera întâmplătoare. Soții din căsătoriile mixte desfăcute sunt cu un an mai în vîrstă decât cei din cele homogame, iar soțiiile cu un an mai tinere, rezultând deci o diferență de vîrstă cu doi ani mai mare la cele mixte. Pe de altă parte, durata medie a căsătoriilor mixte este cu trei ani mai redusă, sugerând, oarecum, că stabilitatea acestora este mai mică.

Aceste rezultate nu trebuie să ne inducă în eroare, atribuind sintagmei de căsătorii mixte un înțeles prea îngust. Într-adevăr, putem distinge două tipuri de căsătorii mixte. Primul este cel la care ne duce gândul imediat, fiind vorba de cele în care sunt implicați soții de naționalități diferite, dar ambii de cetățenie română; al doilea cel în care, pe deasupra diferenței de naționalitate, unul dintre parteneri este cetățean străin. Or, din totalul căsătoriilor mixte desfăcute prin divorț, primele au o pondere ușor sub 55%, adică nu cu foarte mult peste jumătate¹. Calculând indicatorii pe cele două categorii de căsătorii mixte, obținem :

	Vârstă medie soț	Vârstă medie soție	Durata medie
Căsătorii mixte autohtone	40,3	36,2	11,6
Căsătorii mixte cu străini	40,7	33,5	6,3

De data aceasta se vede clar de unde apare diferența ; căsătoriile mixte desfăcute nu se deosebesc prea mult de cele homogame, dacă ambii soții sunt cetăteni români ; acolo unde este implicat un cetățean străin (de regulă, bărbatul – în 87% din cazuri), apar diferențele cele mai marcante față de situația de homogamie : bărbatul mai în vîrstă, femeia mai Tânără (cu doi ani și jumătate), iar durata căsătoriei se înjumătățește.

Putem detalia puțin situația pe diferite categorii de familii, după naționalitatea soților (luând cazurile cu cifre mai consistente) și obținem datele din tabelul 4.

Tabelul 4. *Parametri ai câtorva tipuri de căsătorii homogame și mixte, desfăcute prin divorț, în anul 2007*

Tipul familiei	Vârstă medie soț	Vârstă medie soție	Diferență	Durata căsătoriei
Homogamă, români	39,6	35,9	3,7	12,1
Homogamă, maghiari	39,7	36,4	3,2	13,0
Homogamă, romi	38,0	36,2	2,8	10,4
Mixtă, român + maghiară	40,2	37,0	3,2	12,1
Mixtă, maghiar + româncă	39,9	36,0	3,9	12,2
Mixtă, român + romă	42,6	37,3	5,3	9,4
Mixtă, rom + româncă	39,5	35,8	3,7	10,3

Diferențele nu par a conduce la o concluzie clară, deși pe fiecare coloană sunt variații de cifre, unele dintre acestea putând fi puse și pe seama efectivului redus de cazuri. Ceea ce pare totuși destul de clar e faptul că familiile mixte româno-maghiare au

1. Situația nu are nimic neobișnuit. Dacă ne referim nu la căsătoriile desfăcute, ci la cele încheiate în anul 2007, atunci vom constata că dintre căsătoriile mixte doar în jur de 45% sunt realizate între persoane de cetățenie română.

valori ale parametrilor menționați asemănătoare cu cele obținute în situația de homogamie. De asemenea, acolo unde apar romii, fie în căsătorii homogame, fie mixte cu români, durata căsătoriei desfăcute este cu cel puțin doi ani mai redusă decât în cazurile amintite anterior.

Buletinul statistic al divorțurilor conține rubrici privitoare la școlaritatea celor doi parteneri. Categoriile după care este clasificat nivelul educațional sunt următoarele : 1. primar, 2. gimnazial, 3. profesional, 4. liceal, 5. postliceal, 6. superior, 7. alte situații. Cum această din urmă categorie conține un număr destul de mare de cazuri (peste 6% atât la bărbați, cât și la femei), ea nu poate fi neglijată și atunci am decis, pe baza unor considerente pe care nu le mai dezvolt aici, să o consider formată preponderent din persoane fără diplomă (nu neapărat analfabete), să-i atribui codul 0 și deci să o trec la începutul scalei, care devine astfel una ordinală. Analiza în sine a nivelului de școlaritate a soților nu ne este de mare folos întrucât nu avem un reper de comparație, pentru a deduce care este influența nivelului de educație asupra probabilității ca o familie să divorțeze. Putem, în schimb, analiza, după același parametru – educația – dacă familiile care divorțează o fac mai repede sau după o perioadă mai lungă de la căsătorie.

Cum în joc sunt două persoane, ar fi nevoie de o analiză a $7 \times 7 = 49$ de căsuțe obținute în tabelul ce asociază școlaritatea celor doi soți. Pentru a simplifica lucrurile, voi face doar diferența între codul școlarității bărbatului și codul școlarității femeii, numărul obținut arătând diferența de nivel școlar ; valorile cu plus înseamnă că bărbatul e mai sus pe scală, iar cele cu minus – situația inversă. Lăsând la o parte situațiile extreme, în care sunt mai puțin de 200 de cazuri de divorț, durata medie a căsătoriei arată astfel :

Diferența de nivel școlar	Durata medie a căsătoriei
-3	8,90
-2	9,54
-1	11,78
0	11,60
1	12,50
2	11,48
3	11,37

Din nou, rezultatele nu sunt spectaculoase, dar totuși câteva lucruri sunt clare. Valoarea maximă se obține atunci când soțul are un nivel în plus pe treapta școlarității propusă de INS. Durata medie scade cam cu un an în cele patru situații care sunt mai apropiate, simetric, de cea anterioară. În fine, durata se reduce cu trei și respectiv trei ani și jumătate când soția surclasează soțul cu două sau trei trepte școlare.

Dacă luăm acum familiile în care soții se plasează la același nivel școlar, obținem următoarele durate medii ale căsătoriilor respective :

- primar – 14,51 ani ;
- gimnazial – 12,93 ani ;
- profesional – 13,08 ani ;
- liceal – 10,81 ani ;
- superior – 10,33 ani.

Rezultatele par a indica faptul că pe măsura înaintării pe scara școlarității, durata căsătoriei desfăcute prin divorț scade¹.

1. Am renunțat să-i punem aici și pe cei care sunt plasați simultan la „alte situații” căci diferența medie aici este de 11,54 ani, valoare dificil de interpretat deocamdată, dacă nu presupunem că avem de-a face cu o categorie deosebită de populație, al cărei comportament ieșe din logica anterioară.

În continuare, mă voi referi la un alt capitol din buletinul statistic al divorțurilor, unde găsim unele informații care, cu siguranță, în viitorul apropiat vor dispărea, dat fiind că ele au rămas din timpul vechiului regim, reflectând o anumită concepție asupra familiei și stabilității acesteia. E vorba despre rubricile intitulate „Din vina cui s-a desfăcut căsătoria” și „Cauza desfacerii căsătoriei”. Primul item cere un răspuns univoc pe una din următoarele patru variante : 1. soțului, 2. soției, 3. ambilor soți și 4. alte situații ; cel de-al doilea este o întrebare cu răspunsuri multiple, putându-se alege oricâte dintre cele patru variante : 1. infidelitate cojugală, 2. alcoolism, 3. violențe fizice, 4. alte situații. La prima întrebare, răspunsurile se distribuie astfel : soțului – 25,8%, soției – 8,0%, ambilor – 46,6%, alte situații – 19,6%. La cea de-a doua, avem 68% din cazuri în care se alege *numai* varianta nespecifică – „alte situații”, ceea ce oferă, din păcate, doar o paletă îngustă de posibilități de a afla ce evenimente au generat desfacerea căsătoriei. Voi încerca totuși să exploatez această informație „subțire”. Să mai spun că cele trei variante clare sunt alese fiecare (singură sau în combinație cu altele), după cum urmează : infidelitatea – 13,7%, alcoolismul – 13,9% și violența – 12,3%. Ultimele două „cauze” sunt destul de strâns legate, întrucât în 43% din cazurile în care apare violența se regăsește și alcoolismul și în 38% dintre cazurile unde apare alcoolismul se regăsește violența.

Am prezentat în tabelul 5, în formă procentuală, felul cum se distribuie vina în cadrul combinațiilor de cauze mai frecvente (cele ce grupează fiecare peste 200 de cazuri). Situația, pe care n-am s-o comentez aici, corespunde în bună măsură așteptărilor, dar arată și limitele pe care le prezintă acest gen de înregistrare.

Tabelul 5. Asociere între vina și cauzele menționate la divorțurile din 2007 (%)

Tipuri principale, după cauze	Vina atribuită	Total			
	Soțului	Soției	Ambilor	Alte	
Numai infidelitate	32,6	29,2	34,7	3,5	100
Numai alcoolism	71,9	4,5	20,3	3,3	100
Numai violență	61,5	2,2	31,9	4,5	100
Numai altele	14,1	6,2	52,5	27,3	100
Infidelitate și alcoolism	28,2	9,0	61,6	1,2	100
Infidelitate și violență	39,8	2,3	57,5	0,4	100
Violență și alcoolism	67,4	1,3	28,1	3,2	100
Infidelitate și altele	16,1	18,4	61,1	4,4	100
Violență și altele	39,6	1,4	52,9	6,1	100
Violență, alcoolism și altele	61,5	0,4	32,4	2,2	100

Reiau, în tabelul 6, aceleași grupe de cauze, urmărind, de data aceasta, dacă ele se deosebesc prin parametrii căsătoriei pe care i-am folosit și anterior, ilustrând, în plus, și ponderea pe care fiecare categorie menționată o are în totalul divorțurilor din 2007. Se observă că durata căsătoriei – și implicit vîrstele soților – apar cu valori mai reduse acolo unde apare explicit infidelitatea ca motiv de divorț ; alcoolismul este la polul opus, cu durată mai mare a căsătoriei și vîrste mai ridicate, în timp ce violența ocupă poziția de mijloc. În ceea ce privește diferența de vîrstă între soți, aceasta nu pare a juca un rol major în determinarea cauzelor ; cei care se despart din cauza infidelității par a fi ceva mai apropiati ca vîrstă, iar cei care invocă violența, mai îndepărtați, dar diferențele sunt aproape insesizabile.

Tabelul 6. Parametri ai principalelor categorii de divorțuri, după tipul de cauze invocate

	Ponderea grupei (%)	Vârstă soțului (ani)	Vârstă soției (ani)	Diferența de vîrstă (ani)	Durata căsătoriei (ani)
Numai infidelitate	9,5	38,0	34,2	3,8	11,5
Numai alcoolism	6,7	40,7	36,8	3,9	13,7
Numai violență	5,4	39,0	34,8	4,2	12,1
Numai altele	68,0	39,7	36,2	3,5	11,9
Infidelitate și alcoolism	1,4	39,8	36,3	3,5	13,2
Infidelitate și violență	0,7	38,0	33,8	4,2	11,6
Violență și alcoolism	4,2	40,1	36,3	3,8	13,2
Infidelitate și altele	1,6	39,1	35,4	3,6	12,5
Violență și altele	0,8	40,0	35,9	4,1	12,3
Violență, alcoolism și altele	0,8	39,2	34,5	4,7	12,6

În finalul acestui material, mă voi opri la situația care ne interesează în mod special, ținând cont de tematica volumului de față. Materialul statistic avut la dispoziție ne oferă informații asupra numărului de copii minori rămași în urma divorțurilor. Iată situația anului 2007: 52,1% dintre familiile divorțate nu aveau copii minori, 35,3% aveau un copil, 10,6% doi copii, 1,4% trei copii, iar restul de 0,6% patru sau mai mulți. Cele 36.308 familii divorțate aveau în total, la momentul divorțului, 22.907 copii minori.

Vom observa, din analiza datelor, că familiile în care ambi soți sunt de cetățenie română au mai frecvent, la divorț, copii minori: 48,2%, față de 22,8% cele în care un soț este cetățean străin; că familiile omogene etnic au minori în proporție de 48,1%, față de doar 37,8% cele mixte; că familiile homogame românești au minori în proporție de 48,0%, cele maghiare 53,6% iar cele rome doar 23,0%; că cele urbane au minori în proporție mai mică decât cele rurale, 45% față de 55%. După nivelul de școlaritate al mamei, ponderea cuplurilor cu minori variază astfel: altă situație (fără diplomă) – 36,7%, primar – 42,6%, gimnazial – 50,1%, profesional – 51,6%, liceu – 47,8%, postliceal – 51,8%, superior – 47,5%; apar deci diferențe, unele destul de nete, dar, cum se vede, ele nu merg în același sens și deci nu se poate aprecia dacă sporirea nivelului educațional generează o scădere sau o creștere a ponderii cuplurilor divorțate cu minori.

Pentru cei trei indicatori cantitativi invocați deja de mai multe ori, datele ne conduc la următoarele valori medii, în cele două categorii de familii divorțate, cu sau fără minori:

	Vârstă medie soț	Vârstă medie soție	Durata medie
Căsătorii fără minori	41,4	37,9	12,4
Căsătorii cu minori	37,6	33,8	11,7

Situată este, ca structură, cea așteptată, dar interesante sunt și valorile obținute, care nu pot fi direct intuite; familiile cu minori la momentul divorțului sunt formate din persoane, în medie, cu circa patru ani mai tinere decât cele fără și, probabil, pe acest temei, și durata lor este ușor mai redusă decât a celorlalte.

În concluzie, putem să spunem că prin divorțuri se alimentează anual, în ultima vreme, în țara noastră, stocul de familii monoparentale cu circa 18.000 de cazuri noi, care, chiar dacă se manifestă unele diferențe după nivelul școlar sau arealul de domiciliu, provin practic din toate mediile sociale. Singura situație mai specială se pare că o

rezintă etnia romă, unde incidența fenomenului este net mai redusă, în sensul că mult mai puține divorțuri se întâmplă acolo unde sunt copii minori, comparativ cu familiile de români sau de maghiari. E posibil ca însuși fenomenul de divorțialitate să fie mai redus la această etnie, întrucât și numărul absolut, și ponderea cazurilor de divorț în 2007 sunt mult sub ceea ce era de așteptat, ținând seama de celelalte înregistrări de populație, cenzitare sau ale statisticii curente, unde această etnie apare în proporții superioare. Astfel, în baza de date folosită, doar 0,3% dintre soții și tot 0,3% dintre soțile din familiile care divorțează sunt de etnie romă. În comparație, în același an, ponderea romilor în rândul celor care se căsătoresc este de 4,5% la bărbați și 4,6% la femei și, tot în același an, 2,7% dintre născuții vii sunt declarați de etnie romă. În cifre absolute, se declară de etnie romă 95 de bărbați și 97 de femei (87 de cupluri de romi), în rândul divorțaților din 2007, cifre mici, chiar foarte mici, care ne îndeamnă la prudență în interpretarea indicatorilor calculați pe această subpopulație.

Referințe

- ALUAŞ, Ioan ; ROTARIU, Traian, 1970, „Migrația socio-teritorială a locuitorilor din satul Buciumi”, în *Studia, Series Sociologia*, pp. 51-72.
- ARIÈS, Philippe, 1980, „Two successive motivations for the declining birth rate in the West”, în *Population and Development Review*, 6 (4), pp. 645-650.
- BACCAINI, Brigitte, 1999, „Analyse des migrations internes et estimation du solde migratoire externe au niveau local à l'aide des données censitaires”, în *Population*, vol. 54, nr. 4-5, pp. 801-816.
- BECK, Ulrich, 1992, *Risk Society*, Sage, Londra.
- BERTILLON, J., 1911, *La dépopulation de la France*, Felix Alcan, Paris.
- BOLOHAN-ZAMFIRESCU, Aura ; TEODORESCU, Virginia, 1996, „Mobilitatea teritorială a populației României”, în *Revista Română de Statistică*, XLV, 2-3, pp. 58-75.
- BOLOVAN, Ioan, 2000, *Transilvania între Revoluția de la 1848 și Unirea din 1918. Contribuții demografice*, Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca.
- BONGAARTS, John, 2002, „The End of the Fertility Transition in the Developed World”, în *Population and Development Review*, 28 (3), pp. 419-443.
- BOUDON, Raymond, 1997, „Le «paradoxe du vote» et la théorie de la rationalité”, în *Revue française de sociologie*, XXXVIII, pp. 217-227.
- BRAUDEL, Fernand, 1984, *Structurile cotidianului*, vol. I-II, Meridiane, București.
- CALOT, Gérard ; SARDON, Jean-Paul, 1999, „Vieillissement démographique et protection sociale”, în *Futuribles*, nr. 244, iulie-august.
- CHARBIT, Yves, 1998, „Malthus populationiste ? Une lecture transdisciplinaire”, în *Population*, 53 (1-2).
- CHAUNU, P. ; SUFFERT, G., 1976, *La peste blanche*, Gallimard, Paris.
- CASELLI, Graziella ; VALLIN, Jacques ; WUNSCH, Guillaume, 2002, *Démographie : analyse et synthèse. II. Les déterminants de la fécondité*, INED, Paris.
- CASELLI, Graziella ; VALLIN, Jacques ; WUNSCH, Guillaume, 2004, *Démographie : analyse et synthèse V. Histoire du peuplement et prévisions*, INED, Paris.
- CASELLI, Graziella ; VALLIN, Jacques, 2004, „Les projections de population mondiale des Nations Unies”, în Caselli, Vallin, Wunsch, vol V., pp. 339-404.
- CHESNAIS, Jean-Claude, 1986, *La transition démographique*, INED/Presses Universitaires de France, Paris.
- CHESNAIS, Jean-Claude, 1995, *Le crépuscule de l'Occident*, Robert Laffont, Paris.
- CHESNAIS, Jean-Claude, 1998, *La démographie*, PUF, Paris.
- COALE, Ansley J., f.a., *La transition démographique reconstruite*, CEDOR, București.
- DELGADO, Margarita ; CASTRO-MARTIN, Teresa, 1999, *Fertility and family surveys in countries of the ECE region. Standard country report. Spain*, United Nations, New York/Geneva.
- DE SANTIS, Gustavo ; LIVI BACCI, Massimo, 2001, *Reflections on the economics of the fertility decline in Europe*, comunicare la Bad Herrenalb, Germania, 23-28 iunie.

- DUPÂQUIER, Jacques, 1980, „Avez-vous lu Malthus ?”, în *Population*, 35 (2).
- FRÉVILLE, Jean, 1957, *Mizeria și numărul. Sperietoarea malthusiană*, Editura de Stat pentru Literatură Politică, București.
- GHEȚĂU, Vasile, 1997, „Tranziție și demografie”, în *Populație și Societate*, nr. 1-2.
- GHEȚĂU, Vasile, 1998, „Recrudescența mortalității și scăderea duratei medii a vieții”, în *Populație & Societate*, nr. 6 (12), noiembrie-decembrie.
- GIRARD, Alain, 1964, *Le choix du conjoint*, Les cahiers de l'INED, nr. 44, INED, Paris.
- HORVÁTH, István, 2008, „The Incidence of Intermarriages in Transylvania between 1992-2005, în Petru ILUȚ (coord.), pp. 107-124.
- ILUȚ, Petru, 2005, *Sociopsihologia și antropologia familiei*, Polirom, Iași.
- ILUȚ, Petru, 2009, *Psihologie socială și sociopsihologie*, Polirom, Iași.
- ILUȚ, Petru (coord.), 2007, *Dimensiuni ale familiei în România*, Presa Universitară Clujeană, Cluj.
- ILUȚ, Petru (coord.), 2008, *Dimension of Domestic Space in Romania*, Presa Universitară Clujeană, Cluj.
- INS, 1970, *Recensământul populației din 15 martie 1966. Populația după locul nașterii*, vol. IV, DCS, București.
- INS, 1974, *Anuarul demografic al R.S. România*, DCS, București.
- INS, 1980, *Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977*, DCS, București.
- INS, 1994, *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992*, vol. I *Populație - structura demografică*, Comisia Națională pentru Statistică, București.
- INS, 1996, *Anuarul demografic al României*, CNS, București.
- INS, 1997, «Mișcarea migratorie internă», în *Revista Română de Statistică*, XLVI, 5, p. 56.
- INS, 1998, *Ancheta asupra forței de muncă în gospodării (AMIGO)*, *Trimestrul II*, 1998, CNS, București.
- INS, 1999, *Informații statistice operative, Seria Populație*, nr. 4, martie, CNS, București.
- INS, 1999, *Analize demografice. Situația demografică a României în perioada 1990-1998*, CNS, București.
- INS, 2002, *Recensământul populației și al locuințelor*, 2002, vol. IV. *Structura etnică și confesională*, CD-ROM.
- INS, 2002, *Recensământul Populației și Locuințelor din 2002, Vol. III*. Institutul Național de Statistică, CD-ROM, București.
- INS, 2003, *Tendințe sociale*, Institutul Național de Statistică, București.
- INS, 2006, *Anuarul demografic al României*, Institutul Național de Statistică, CD-ROM, București.
- INS, 2009, *Anuarul Statistic al României, pe anul 2008*, Institutul Național de Statistică, București.
- KIVU, Mircea, 1993, „Une rétrospective : la politique démographique en Roumanie 1945-1989”, în *Annales de démographie historique*, Société de Démographie Historique, EHESS, Paris.
- LANDRY, A., 1909, „Les trois théories principales de la population”, *Scientia*, vol. VI, N. XI-3, pp. 3-29, Paris.
- LANDRY, A., 1934, *La révolution démographique. Etudes et essais sur les problèmes de la population*, Librairie Sirey, Paris.
- LE BRAS, Hervé, 1991, *Marianne et les lapins. L'obsession démographique*, Olivier Orban, Paris.
- LE BRAS, Hervé, 1994, *Les limites de la planète*, Flammarion, Paris.
- LERIDON, Henri, 1995, *Les enfants du désir*, Hachette, Paris.
- LEROUY-BEAULIEU, P., 1913, *La question de la population*, Felix Alcan, Paris.

- LEVY, M.L., 1999, „Tous les pays du monde (1999)”, în *Population et sociétés*, nr. 348, iulie-august.
- MALTHUS, Thomas Robert, 1973, *An Essay on the Principle of Population*, Dent, Londra-Melbourne-Toronto.
- MALTHUS, Thomas Robert, 1980, *Essai sur le principe de population, en tant qu'il influe sur le progrès futur de la société, avec des remarques sur les théories de Mr. Godwin, de M. Condorcet et d'autres auteurs*, INED, Paris.
- MALTHUS, Thomas Robert, 1992, *Eseu asupra principiului populației*, Editura Științifică, București.
- MARCHAL, Christian, 1999, *De la théorie géocentrique à la transition démographique : Comment meurt une théorie scientifique*, comunicare prezentată la Evanston Conference on Celestian Mechanics, decembrie 15-19, <http://x-dep.polytechnique.org/marchal99.html>.
- MIFTODE, Vasile, 1978, *Migrație și dezvoltare urbană*, Junimea, Iași.
- MEASNICOV, I., 1969, „Contribuții la studiul migrației interne în România (migrația internă în perioada 1948-1956)”, în *Revista de statistică*, nr. 2.
- MONNIER, A., 2000, „La population de l'Europe : 1950-2050”, în *Population et sociétés*, nr. 353, ianuarie.
- ONU, 1971, *Méthodes de mesure de la migration interne*, Nations Unies, New York.
- ONU, 1974, *Population, bien-être, développement*, Nations Unies, New York.
- ONU, 1978, *Causes et conséquences de l'évolution démographique*, vol. I, Nations Unies, New York.
- ONU, 2001, *World Population Prospects. The 2000 Revision. Highlights*, ESA/P/WP.165, United Nations, Population Division, New York.
- ONU, 2007, *World population prospects. The 2006 Revision. Highlights*, United Nations, New York.
- POPESCU, Raluca, 2007, „Valori ale familiei în România și Europa”, în B. Voicu și M. Voicu, 2007, pp. 181-204.
- POPESCU, Gheorghe, 1994, *Dezvoltarea economică în profil teritorial a României 1900-1985*, Sincron, Cluj.
- PRESSAT, Roland, 1971, *Démographie sociale*, PUF, Paris.
- PRIOUX, François, 1999, „L'évolution démographique récente”, în *Population*, nr. 3, mai-iunie.
- RÂMNEANȚU, P. ; PERHAITĂ, I. ; MOLDOVAN, L., 1935, „Mișcarea populației în Ardeal de la 1901-1910”, în *Buletinul eugenic și biopolitic*, vol. VI, nr. 4-5-6.
- ROTARIU, Traian, 1993, „Aspecte demografice în Transilvania la începutul secolului XX”, în *Sociologie românească*, nr. 2, pp. 171-186.
- ROTARIU, Traian, 2003, *Demografie și sociologia populației. Fenomene demografice*, Polirom, Iași.
- ROTARIU, Traian, 2005, „Romania and the Second Demographic Transition. The Traditional Value System and Low Fertility Rates”, în *International Journal of Sociology*, vol. 36, nr. 1.
- ROTARIU, Traian, 2006a, „Romania and the Second Demographic Transition”, în *International Journal of Sociology*, vol. 36, nr. 1, pp. 10-27.
- ROTARIU, Traian, 2006b, „«A două tranziție demografică» – o analiză critică a conceptului”, în ROTARIU, T. ; BOLOVAN, S.P. ; BOLOVAN, I. (coord), *Populația României. Trecut, prezent, viitor*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, pp. 455-479.
- ROTARIU, Traian, 2009a, „A Few Critical Remarks on the Culturalist Theories on Fertility with Special View on Romania's Situation”, în *Romanian Journal of Population Studies*, nr. 1, pp. 11-32.
- ROTARIU, Traian, 2009b, *Demografie și sociologia populației. Structuri și procese demografice*, Polirom, Iași.

- ROTARIU, Traian (coord.) ; SEMENIUC, Maria ; MEZEI, Elemér, 1996, „Recensământul din 1850”, în Seria *Studia Censuala Transsilvanica*, Staff, București.
- ROTARIU, Traian ; MEZEI, Elemér, 1997, „Internal migration in Romania”, în Wilfried Heller (coord.), *Romania : Migration, Socio-economic Transformation and Perspectives of Regional Development* (Südosteuropa – Studien, Band 62), Südosteuropa-Gesellschaft, München.
- ROTARIU, Traian ; POLEDNA, Rudolf, 1997, „Binnenmigration und Bevölkerungsprozesse in Rumänien”, în Wilfried Heller (coord.), *Migration und sozioökonomische Transformation in Südosteuropa* (Südosteuropa – Studien, Band 59), Südosteuropa-Gesellschaft, München.
- ROTARIU, Traian (coord.) ; SEMENIUC, Maria ; MEZEI, Elemér, 1997, *Recensământul din 1857*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, în Seria *Studia Censuala Transsilvanica*, Staff, București.
- ROTARIU, Traian (coord.) ; SEMENIUC, Maria ; MUREȘAN, Cornelia, 1997, „Recensământul din 1880”, în Seria *Studia Censuala Transsilvanica*, Staff, București.
- ROTARIU, Traian ; MEZEI, Elemér, 1999, „Considerații asupra migrației interne din România (1948-1996)”, în *Lucrările științifice ale Universității din Petroșani, Științe socio-umane*, Universitas, Petroșani, pp. 12-33.
- ROTARIU, Traian (coord.) ; SEMENIUC, Maria ; MEZEI, Elemér, 1999a, „Recensământul din 1900”, în Seria *Studia Censuala Transsilvanica*, Staff, București.
- ROTARIU, Traian (coord.) ; SEMENIUC, Maria ; MEZEI, Elemér, 1999b, „Recensământul din 1910”, în Seria *Studia Censuala Transsilvanica*, Staff, București.
- ROTARIU, Traian ; MEZEI, Elemér ; SEMENIUC, Maria, 2000, „Evoluția populației și a rețelei de localități în Transilvania în perioada 1880-1910”, în *Studia. Seria Historia*, XLV, 1-2.
- ROTARIU, Traian (coord.) ; SEMENIUC, Maria ; MEZEI, Elemér, 2002, „Recensământul din 1941”, în Seria *Studia Censuala Transsilvanica*, Presa Universitară Clujeană, Cluj.
- ROTARIU, Traian (coord.) ; SEMENIUC, Maria ; MEZEI, Elemér, 2004, „Recensământul din 1850”, ediția a II-a, în Seria *Studia Censuala Transsilvanica*, Presa Universitară Clujeană, Cluj, 2004.
- ROTARIU, Traian (coord.) ; SEMENIUC, Maria ; MEZEI, Elemér, 2005, *Mișcarea naturală a populației între 1901-1910, Transilvania*, vol. I., *Evenimente demografice*, vol. II, *Cauze de deces*, Presa Universitară Clujeană, Cluj.
- ROTARIU, Traian (coord.) ; BĂDESCU, Gabriel ; CULIC, Irina ; MEZEI, Elemér ; MUREȘAN, Cornelia, 2006, *Metode statistice aplicate în științele sociale*, ediția a II-a, Polirom, Iași.
- SANDU, Dumitru, 1984, *Fluxurile de migrație în România*, Editura Academiei, București.
- SANDU, Dumitru, 1987, *Dezvoltarea socioterritorială în România*, Editura Academiei, București.
- SANDU, Dumitru, 1999, *Spațiul social al tranzitiei*, Polirom, Iași.
- SARDON, J.-P., 2004, „Évolution démographique récente des pays développés”, în *Population*, 59 (2), pp. 350-51.
- SAUVY, Alfred, 2000, *La vieillesse des nations*, Gallimard, Paris.
- SCHOLOYANS, Michel, 1999, *Le crash démographique*, Fayard, Paris.
- SHAW, Frank, 2002, „Is the ageing population the problem it's made out to be?”, lucrare prezentată la *The-Net-Work*, <http://www.futurestudies.co.uk/communications/infocus/134.pdf>.
- STEIN, Gabriel, 1997, „Les retraites non-financées en Europe : qui va payer pour nos vieux jours?”, Institut EURO 92, <http://www.libres.org/francais/dossiers/retraites/Stein.pdf>.
- SURKYN, Johan ; LESTHAEGHE, Ron, 2003, *Values Orientations and the Second Demographic Transition (SDT) in northern, western and southern Europe : An update*, <http://www.ssc.uwo.ca/sociology/ftsc/Surkyn%20Lesthaeghe%20SDTeurope.pdf>.

- TAPINOS, Georges, 1985, *Eléments de démographie*, Armand Colin, Paris.
- TAPINOS, Georges, 1996, *La Démographie*, Le Livre de Poche/Editions de Fallois, Paris.
- TEITELBAUM, M., WINTER, J., 1985, *The Fear of Population Declin*, Academic Press, New York.
- TREBICI, Vladimir ; GHETĂU, Vasile, 1997, „Are nevoie România de o politică demografică ?”, în *Populație & Societate*, nr. 3, mai-iunie.
- VALLIN, Jacques, 2004, „La transition démographique européenne : 1740-1940”, în G. Caselli, J. Vallin, G. Wunsch, *Démographie : analyse et synthèse*, vol. V, *Histoire du peuplement et prévisions*, INED, Paris, pp. 71-116.
- VAN DE KAA, Dirk J., 2002, *The Ideea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*, lucrare prezentată la Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo,
http://www.ipss.go.jp/English/WebJournal.files/Population/2003_4/Kaa.pdf.
- VAN DE KAA, Dirk J., 2003, *Being Born Slowly : The Genesis and Sequels of the Present Demographic Revolution*, Spa, <http://www.nkps.nl/euresco/vandekaa.ppt>.
- VANDERHAEGEN, Jean-Christophe, 2003, *Handicaps et vieillissement démographique. Des défis pour la Ville*, Rapport Annuel 2002, Confédération Construction, Bruxelles.
- VANDERSCHELDEN, Mélanie, 2006, „Homogamie socioprofessionnelle et ressemblance en termes de niveau d'études : constat et évolution au fil des cohortes d'unions”, în *Economie et Statistique*, nr. 398-399, pp. 33-58.
- VARGA E. Árpád, 1998, *Fejezetek a jelenkor a Erdély népesedéstörténetéből*, Püski Kiadó, Budapest.
- VOICU, Bogdan ; VOICU, Mălina, 2007, *Valori ale românilor, 1993-2006*, Institutul European, Iași.
- ***, 1892, *A magyar korona országainak helyiségnévtára*. Szerk. Jekelfalussy József. Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal. X. Budapest.
- ***, 1981, Legea nr. 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România, în *Buletinul Oficial*, anul XVII, nr. 54-55, partea I, luni, 27 iulie.
- ***, 1997, „Tous les pays du monde”, în *Population et Sociétés*, nr. 326, pp. 1-8.
- ***, 2000, *World Population Data Sheet*, Population Reference Bureau, Washington DC.
- ***, 2001, „Dynamique de la population active et emploi : la gestion prévisionnelle des Ages l'horizon 2010”, Résumé de l'Avis du CES sur rapport de Bernard Quintreau – 24 octombrie 2001, <http://www.nordpasdecalais.fr/sstadt/telechargement/011.pdf>.

COLLEGIUM
Sociologie. Antropologie

au apărut :

- Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educației familiale* (vol. I, II)
- Traian Rotariu, Petru Iluț – *Ancheta sociologică și sondajul de opinie*
- Gilles Ferréol (coord.) – *Dicționar de sociologie*
- Ion I. Ionescu – *Sociologii construcțiviste*
- Nicu Gavriluță – *Mentalități și ritualuri magico-religioase. Studii și eseuri de sociologie a sacrului*
- Petru Iluț – *Abordarea calitativă a socioumanului*
- François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman, J.-C. Kaufmann – *Metode ale anchetei sociologice : cuestionarul și interviul*
- Stefan Buzărnescu – *Sociologia civilizației tehnologice*
- François Laplantine – *Descrierea etnografică*
- Petru Iluț – *Iluzia localismului și localizarea iluziei. Teme actuale de psihosociologie*
- Claude Rivière – *Socio-antropologia religiilor*
- Gary King, Robert Keohane, Sidney Verba – *Fundamentele cercetării sociale*
- Max Weber – *Teorie și metodă în științele culturii*
- Ioan Mărginean – *Proiectarea cercetării sociologice*
- Traian Vedinaș – *Introducere în sociologia rurală*
- Petru Iluț – *Sinele și cunoașterea lui. Teme actuale de psihosociologie*
- Marie-Odile Géraud, Olivier Leservoisier, Richard Pottier – *Noțiunile-cheie ale etnologiei. Analize și texte*
- Marian Preda – *Politica socială românească între sărăcie și globalizare*
- Emile Durkheim – *Regulile metodei sociologice*
- Albert Ogien – *Sociologia devianței*
- Traian Rotariu – *Demografie și sociologia populației. Fenomene demografice*
- Ioan Mihăilescu – *Sociologie generală. Concepțe fundamentale și studii de caz*
- W. Richard Scott – *Instituții și organizații*
- Irina Culic – *Metode avansate în cercetarea socială. Analiza multivariată de interdependență*
- Petru Iluț – *Valori, atitudini și comportamente sociale. Teme actuale de psihosociologie*
- Cătălin Zamfir – *O analiză critică a tranziției. Ce va fi „după”*
- Gilles Ferréol, Guy Jucquois (coord.) – *Dicționarul alterității și al relațiilor interculturale*
- Robert K. Yin – *Studiul de caz. Designul, analiza și colectarea datelor*
- Richard A. Krueger, Mary Anne Casey – *Metoda focus grup. Ghid practic pentru cercetarea aplicată*
- Ronald F. King – *Strategia cercetării. Treisprezece cursuri despre elementele științelor sociale*
- Petru Iluț – *Sociopsihologia și antropologia familiei*
- Dumitru Sandu – *Dezvoltare comunitară. Cercetare, practică, ideologie*
- Cătălin Zamfir – *Spre o paradigmă a gândirii sociologice*
- Mircea Agabrian – *Analiza de conținut*
- Adrian Hatos – *Sociologia educației*
- Cătălin Zamfir, Laura Stoica (coord.) – *O nouă provocare : dezvoltarea socială*
- Marian Preda – *Comportament organizațional*
- Mihai Păunescu – *Organizare și câmpuri organizaționale. O analiză instituțională*
- Robert Atkinson – *Povestea vieții. Interviu*
- Traian Rotariu, Petru Iluț – *Ancheta sociologică și sondajul de opinie. Teorie și practică*
(ediția a II-a)
- Amia Lieblich, Rivka Tuval-Mashiach, Tamar Zilber – *Cercetarea narativă. Citire, analiză și interpretare*

**Sociologie
Antropologie**

Traian Rotariu

STUDII DEMOGRAFICE

Pentru a înțelege bine caracteristicile demografice ale unei societăți, trebuie să cunoaștem evoluția acesteia. Volumul cuprinde o serie de studii ce oferă date și repere utile celor interesați de dinamica populațiilor umane. Pe lângă probleme teoretice de interes general, sunt prezentate momente din istoria demografiei, materiale care pot fi încadrate în domeniul demografiei istorice, precum și opiniile autorului cu privire la unele aspecte esențiale ale disciplinei și ale activității demografilor. O secțiune separată este dedicată unor fenomene și procese demografice recente, având ca punct de referință populația României din ultimele decenii.

De la Malthus la Weber. Controlul nașterilor și raționalitatea societăților moderne • „A doua tranziție demografică” – o analiză critică a conceptului • Îmbătrânirea demografică și unele efecte sociale ale acesteia • Starea demografică a României în context european. Posibile politici demografice și consecințele lor • Asupra unor aspecte ale migrației interne recente din România

Collegium

**EDITURA POLIROM
www.polirom.ro**

